

Петро
КРАЛЮК

БОГДАН
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ:

ЛЕГЕНДА І ЛЮДИНА

Петро КРАЛЮК

БОГДАН
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ:

ЛЕГЕНДА І ЛЮДИНА

Харків
«ФОЛІО»
2017

УДК 94(477)
ББК 82(4Укр)-440+63.3(4Укр)
К77

Художник-оформлювач
О. А. Гугалова

Крالیук П. М.

К77 Богдан Хмельницький: легенда і людина / Петро Крالیук; худож.-оформлювач О. А. Гугалова. — Харків: Фоліо, 2017. — 282 с.: іл.
ISBN 978-966-03-7825-4.

Петро Крالیук (нар.1958 р.) — доктор філософських наук, професор, перший проректор Національного університету «Острозька академія». Є автором численних робіт з історії культури України, зокрема її філософської думки. Створив власну концепцію історії філософії України, яка відрізняється від загальноприйнятої. Відомий також своєю історичною публіцистикою на шпальтах газет «День», «Дзеркало тижня» та сайті радіо «Свобода». Його перу належить низка книг («Шестиднев», «Лицар і смерть», «Діоптра», «Віднайдення раю», «Козацька міфологія України: творці та епігони»), де він подає дещо незвичний погляд на роль елітарних верств та козацтва в історії України.

У цій книзі йдеться про гетьмана Богдана-Зіновія Хмельницького. Але це не є традиційна біографія. Автор у першій частині говорить про те, як образ цього козацького ватажка трактувався в українській, польській, російській, єврейській, турецькій і татарській культурах. Показано, як відбувалася міфологізація цього історичного діяча. Друга частина книги — спроба подати неміфологізовану біографію Хмельницького, відобразити його діяльність як у широкому геополітичному контексті, так і в контексті подій на українських землях першої половини й середини XVII ст. Також розглядається питання про те, які реальні наслідки мала Хмельниччина для українських земель і для Європи загалом.

УДК 94(477)
ББК 82(4УКР)-440+63.3(4УКР)

© П. М. Крالیук, 2017
© О. А. Гугалова, художнє оформлення, 2017

ISBN 978-966-03-7825-4

Вступ

Білих і пухнастих героїв не буває. Зокрема — національних.

Історичний діяч, котрий отримав статус героя національного, як правило, виволяє свій народ, веде його від перемоги до перемоги, водночас побороючи ворогів. Принаймні саме таким він постає в національній міфології.

Але ж вороги — теж люди. І мають думку свою. І, звісно, ця думка не буде позитивною щодо чужого національного героя, який їх поборовав. Радше, навпаки.

Окрім того, щоб діячу стати національним героєм, необхідно змобілізувати маси на певний чин. А це річ складна. Не всі «свої» хочуть цієї мобілізації — з різних причин. Хтось не проти сам посісти місце провідника нації. Тобто існує внутрішня конкуренція. Їй часто вона дуже жорстка. Хтось не бачить сенсу в діях національного героя, поступаючи за принципом «моя хата з краю». А хтось просто лінується. Люди ж є різні.

І ту різноту національному лідеру треба звести в одно. Нелегка то справа. Когось зі «своїх» треба й через коліно ламати. А когось і на той світ спроваджувати.

Нації без крові не будуються. А національні герої — не люди в білих рукавичках. І на руках їхніх, як правило, вистачає крові — не лише чужої, а й крові «своїх».

Здійснювати виправдання діянь національного героя, навпаки, його осуд є справою малопожиточною. Герой, опинившись у певних обставинах, будучи винесеним на «вершину історії», значною мірою залежить від цих обставин.

Інше питання, чому він опинився на цій «вершині» — чи хотів цього, чи так склалося. Найчастіше — і хотів, і склалося. Хтось здатний реалізувати свій історичний шанс, хтось — ні. Той, хто став національним героєм, звісно, свій шанс реалізував. І вже через те заслуговує на увагу й... повагу.

Будучи на «вершині історії», герой все ж мусить діяти в певних межах. Як він використовує ці межі — залежить від нього. Тут спрацьовують різні чинники — походження героя, його родові й кланові зв'язки, освіта й виховання, рі-

Богдан Хмельницький

вень культури, оточення, тобто коло друзів, соратників, знайомих. Певну роль відіграють і особисті якості, пов'язані з психологічними особливостями людини.

Якщо й аналізувати діяння національного героя, то хіба що в межах можливого. Звісно, можна розмірковувати на тему, що герой міг би поступити не так, як він поступив. І тоді б... Але це вже альтернативна історія.

Однак певний сенс у таких розмірковуваннях є. Вони допомагають зрозуміти, де наші предки допустили помилки і як можна було б їх уникнути. Принаймні такий аналіз допоміг би не допускати помилок минулого сьогодні. Водночас розгляд позитивних сторін у діяннях національних героїв міг би слугувати для нас прикладом і дороговказом.

Коли маємо відносно незаангажований аналіз діянь предків-героїв, тоді й можемо вести мову про історію не як про інструмент державної пропаганди (чим найчастіше вона і є!), а як про навчительку життя.

Є ще питання, як оцінювати дії національного героя з позиції довготривалої історичної перспективи. Що дали вони народові? Куди його повели? Яке місце завдяки цим діям, зміг посісти народ серед інших народів? Чи зміг стати на шлях розвитку? Чи, навпаки, деградував.

Треба враховувати й те, що зі зміною поколінь змінюється бачення людей, у т. ч. й історичного минулого. Те, що вчора видавалося добром, сьогодні не обов'язково таким є.

У шерензі українських національних героїв (принаймні на день сьогоднішній) Богдан Хмельницький займає якщо не перше, то одне з перших місць. Його ім'я обросло численними легендами. Іноді навіть важко сказати, де тут закінчується правда й починається вигадка.

Якщо вести мову про українську літературу, то на увагу, безперечно, заслуговує монографія Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький»¹ — твір, який ба-

Про Хмельницького багато написано — і творів художніх, і наукових. Це й твори «давні», з XVII—XVIII ст., про які переважно знають хіба що фахові історики й літературознавці, й твори більш сучасні, відомі відносно широкому загалу.

лансує між текстом художнім та науковим. Це була чи не найкраща розвідка цього автора, яка справила помітний вплив на творення позитивного образу Хмельницького в очах українофілів другої половини XIX — початку XX ст. Книга перевидавалася й у порівняно недавні часи — і в Україні, і в Росії. Отже, й далі продовжує справляти свій вплив.

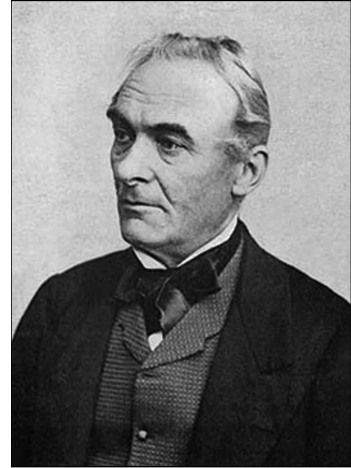
Михайло Грушевський присвятив особі й діям Хмельницького другу частину VIII і увесь IX том своєї знаменитої «Історії України-Руси»². Ні одному українському діячу він не приділив так багато уваги в своєму гранд-нарративі, як «батькові Хмелеві». Історик вважав (і не без-

¹ Монографія Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький» за життя автора видавалася чотири рази. У 1857 р. вона почала друкуватися в часописі «Отечественные записки». У 1859 р. вийшла окремою книгою в двох томах. Третє видання (вже в трьох томах) побачило світ у 1870 р. Останнє, четверте, видання вийшло в 1884 р.

² Див.: Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — К., 1995. — Т. 8; К., 1996. — Т. 9, кн. 1; К., 1997. — Т. 9, кн. 2.

підставно), що Хмельниччина помітно вплинула на розвиток України, змінила її історію.

В українській історіографії існує чимало розвідок, які розповідають про діяння Хмельницького або мають стосунок до цієї теми. Те саме можна сказати про історіографію польську й російську. Є відповідні роботи і в історіографіях західноєвропейських, зокрема німецькій та французькій. Особливо в останній повезло Хмельницькому. Навіть відомий французький письменник XIX ст. Проспер Меріме присвятив Хмельницькому цілу книгу¹. Ця праця спершу публікувалася в науковому часописі «Журналь де Саван» (№ 5—8 за 1863 рік), але швидко набула такої популярності у Франції, що витримала за рік 4 перевидання². Варто відзначити, що відомий французький письменник дав надзвичайно високу оцінку Хмельницькому. «Обраний поводитирем малого народу, — писав Меріме, — оточений могутніми сусідами, той чоловік присвятив усе своє життя боротьбі за його незалежність. Він спритно сів розбрат у стані ворогів, зміцнював єдність керованих ним полків, був безстрашним воїном, глибокодумним політиком, розважним при перемогах, стійким і непохитним при невдачах. Щоб здобути європейське визнання, Хмельницькому забракло хіба що більш цивілізованого народу...»³

Проспер Меріме

Хмельницький став героєм численних художніх творів у літературі українській. Це — монументальна трилогія Михайла Старицького «Богдан Хмельницький». Той же автор написав драму з аналогічною назвою. Авторами художніх творів про славнозвісного козацького гетьмана є Юрій Косач, Іван Ле, Натан Рибак, Павло Загребельний, Ліна Костенко тощо.

Доволі відомою свого часу була драма Олександра Корнійчука «Богдан Хмельницький». Він же автор кіносценарію радянського фільму із такою назвою. Також Корнійчук разом зі своєю дружиною Вандою Василевською є авторами лібрето опери «Богдан Хмельницький», музику до якої написав Костянтин Данькевич (1905—1984)⁴. І згаданий кінофільм, і опера користувалися популярністю в радянські часи, особливо в період відзначення 300-ліття Переяславської ради в 1954 р. Опера «Богдан Хмельницький» мала три редакції (дві за радянських часів, в 1951 і 1953 рр., і одну за часів незалежності в 2006 р.). Третя редакція була створена (до речі!) в зв'язку з її постановкою Донецьким театром опери і балету.

¹ Див.: Меріме П. Богдан Хмельницький / пер. з франц. С. Буда, Я. Кравець та ін.; передмова та примітки: Н. М. Горяча; коментарі: Є. В. Вдовиченко; ілюстрації: Б. П. Бублик. — Харків, 2004.

² Сюдюк І. Проспер Меріме — українознавець: до 200-річчя від дня народження видатного французького письменника // День. — 2003. — 27 вересня.

³ Меріме П. Богдан Хмельницький / пер. з франц. Я. Кравця // Історичні постаті України. — Одеса, 1993. — С. 65.

⁴ Про Костянтина Данькевича див.: Михайлов М. Костянтин Данькевич. — К., 1974.

За роки незалежності в Україні було знято два художні фільми, героєм яких був Хмельницький. Це фільми режисера Миколи Мащенка «Богдан-Зиновій Хмельницький» (2006)¹, де переважно розповідається про битву під Збаражем, та режисера Валерія Ямбурського «Гетьман» (2015)². У останньому йдеться про конфлікт Хмельницького із польським шляхтичем Данилом Чаплинським, а також про міфічну історію кохання козацького ватажка до Гелени Чаплинської. Щоправда, ні один, ні другий кінофільми великого розголосу не викликали.

Проте значний резонанс викликав в Україні польський фільм режисера Єжи Гофмана «Вогнем і мечем» (1999), де роль Хмельницького зіграв відомий український актор Богдан Ступка³. Фільм викликав неоднозначну реакцію в українському соціумі. Деякі представники націоналістичних угруповань вважали, що він має антиукраїнський характер. Адже фільм був екранізацією роману Генріка Сенкевича, де помітні були антиукраїнські акценти. Однак Гофман у своєму фільмі намагався їх згладити. Що, зрештою, йому вдалося. А блискуча гра Богдана Ступки, яскраві батальні сцени, де українські козаки перемагають поляків, навіть давали підстави говорити про певне проукраїнське спрямування фільму. Сам же Гофман заявляв про свої проукраїнські настрої. Він став режисером документально-го фільму «Україна: становлення нації», де в позитивному плані висвітлювалося українське минуле⁴.

Особою Хмельницького цікавився російський поет-декабрист Кондратій Рилєєв. Його перу належить дума «Богдан Хмельницький». Рилєєв у кінці свого життя почав працювати над драмою з такою ж назвою. Вона мала стати конкурентом Пушкінського «Бориса Годунова». Але страта письменника не дала завершити цей задум.

Хмельницький також є героєм художніх творів неукраїнських авторів — передусім російських та польських. В принципі, це зрозуміло. Адже цьому діячу належить помітна роль у історії Польщі й Росії. Яскравий, але негативний образ Хмельницького введений у романі Сенкевича «Вогнем і мечем».

Вшанування пам'яті про Хмельницького в Україні не може зрівнятися з вшануванням пам'яті інших діячів⁵. До недавнього часу, до періоду декомунізації, з ним міг змагатися хіба що Володимир

Ленін. Тепер Хмельницький поза конкуренцією.

Так, візитною карткою Києва є пам'ятник Богдану Хмельницькому біля Софійського собору. Пам'ятники йому встановлені у містах Чигирин на Богдановій горі, Хмельницькому, Черкасах, Запоріжжі, Нікополі, Скалаті, селі Суботові, у багатьох інших населених пунктах України. Деякі з них, щоправда, не мають мистецької цінності.

¹ Див.: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Богдан-Зиновій_Хмельницький_\(фільм\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Богдан-Зиновій_Хмельницький_(фільм)); <https://www.youtube.com/watch?v=29GwAWO8t9k>.

² Див.: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Гетьман_\(фільм\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Гетьман_(фільм)); <http://kino.net.ua/film/397>.

³ Див.: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Вогнем_і_мечем_\(фільм\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Вогнем_і_мечем_(фільм)); <https://www.youtube.com/watch?v=PkwFpjpMXoM>.

⁴ Див.: https://uk.wikipedia.org/wiki/Україна_Становлення_нації.

⁵ Про вшанування пам'яті Богдана Хмельницького див.: https://uk.wikipedia.org/wiki/Богдан_Хмельницький.

Пам'ятний знак Хмельницькому знаходиться на острові Хортиця, де існувала Запорізька Січ. На ньому є такий напис: «У січні 1648 р. біля о. Хортиця запорізькі козаки на чолі з Б. Хмельницьким вперше розгромили загін польських гнобителів».

Нині у Чигирині діє музей Богдана Хмельницького¹. Історія війни під проводом цього діяча представлена в численних експозиціях у музеях України.

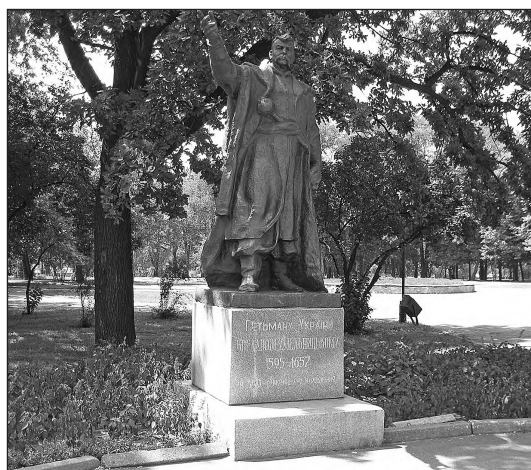
Вулиці Богдана Хмельницького є в багатьох українських містах, навіть у селах. Є такі вулиці й у містах Росії, Білорусії й Казахстану. Зокрема, в цих державах вулиці Хмельницького знаходяться в столичних містах. У Москві вулиця Богдана Хмельницького — це колишня Маросейка (саме на ній після Переяславської ради селилися вихідці з Малоросії, тобто України). У Казахстані вулиці Хмельницького є в колишній столиці Алмати й нинішній Астані². Існує чотири проспекти Богдана Хмельницького — у Дніпрі, Мелітополі і... нині захопленому проросійськими сепаратистами Донецьку. А ще є такий проспект у місті Біл-

Пам'ятник Гетьману України Богданові Зиновію Михайловичу Хмельницькому в Києві

Поштова марка України. 2007 р.

Пам'ятник Богданові Хмельницькому на острові Хортиця

¹ Див.: http://chigirinzapovidnyk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=85:2012-02-27-14-37-50&catid=62:2012-02-09-08-33-39&Itemid=86.

² Див.: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вулиця_Богдана_Хмельницького.

городі, що зараз в складі Російської Федерації, але знаходиться на українській етнічній території¹.

Іменем Хмельницького названі й міста. У 1943 р. Переяслав було перейменовано на Переяслав-Хмельницький². А в 1954 р., у рік 300-літнього ювілею Переяславської ради, Проскурів перейменували на Хмельницький³. Відповідно, область, центром якої стало це місто, почала називатися Хмельницькою.

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького в місті Хмельницькому

Ім'я цього козацького гетьмана присвоєно Національній академії Державної прикордонної служби України⁴ в місті Хмельницькому та Черкаському національному університету⁵. Також за часів СРСР існувало в Ульяновську вище військово-технічне училище імені Богдана Хмельницького⁶.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 жовтня 1943 р. був встановлений орден Богдана Хмельницького, призначений для нагородження командирів та бійців Червоної армії і Військово-Морського флоту, керівників партизанських загонів і партизан, які особливо відзначилися під час звільнення радянської землі від німецьких загарбників⁷. Як бачимо, з'явилася ця нагорода у часи т. зв. «Великої Вітчизняної війни», коли існувала потреба мобілізувати українців для захисту «соціалістичної вітчизни». У 1995 р. у незалежній Україні орден Богдана Хмельницького був встановлений на відзнаку видатних заслуг громадян України, а також іноземних громадян та осіб без громадянства перед Українською державою⁸.

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

¹ Див.: https://ru.wikipedia.org/wiki/Проспект_Богдана_Хмельницького.

² Вирський Д. С., Вортман Д. Я. Переяслав-Хмельницький // Енциклопедія історії України: у 10 т. — К., 2011. — Т. 8. — С. 149.

³ Див.: Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. — Хмельницький, 2008.

⁴ Див.: <http://nadpsu.edu.ua/>.

⁵ Див.: <http://cdu.edu.ua/>.

⁶ Див.: https://ru.wikipedia.org/wiki/Ульяновское_высшее_военно-техническое_училище.

⁷ Див.: <http://www.mondvor.narod.ru/ONmel.html>.

⁸ Постанова Верховної Ради України «Про заснування ордена Богдана Хмельницького» // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 19. — С. 139.

Цікаво відзначити, що серед нагороджених орденом Богдана Хмельницького був лівійський диктатор Муаммар аль-Каддафі. Указ про його нагородження підписав президент Віктор Ющенко 4 квітня 2008 р.¹

Лик Богдана Хмельницького зображено на банкноті номіналом 5 гривень. Також Національний банк України випускав в обіг пам'ятні монети на його честь.

Словом, Богдан Хмельницький став примітною фігурою у символічному світі українців. Він «зустрічається» практично на кожному кроці — у назвах вулиць, на грошових купюрах, можна «зустрітися» з його пам'ятниками, різноманітними зображеннями тощо.

Також Хмельницький належить до одного з найбільш знаних представників українства в світі. У Вікіпедії є 47 статей-біографій про цього діяча різними мовами. До найбільш об'ємних серед них належать статті не лише українською, російською, румунською, польською мовами (що загалом зрозуміло), але й... китайською.

Історична віддаленість діянь Хмельницького, недостатність документальних свідчень про нього сприяють ідеалізації й героїзації цього діяча. Його особа часто виривається з реального історичного контексту. Більшість українців про цей контекст мають приблизне уявлення. Все це разом узятє створює широкий простір для інтерпретацій, деякі з яких мають сумнівну історичну основу.

Хмельницький в очах українців постає у різних іпостасях — визволителем від польського ярма, борцем за незалежність, творцем Української держави, навіть романтичним коханцем, якого зобидив злий польський пан... Які з цих образів є «справжніми»? А які — плодами фантазій та наших нереалізованих бажань?

Автор пропонованої роботи спочатку спробує розібратися з тим, як творилися образи Хмельницького, різні міфи про нього. Далі подаватимуться реальні факти, що стосуються діянь Хмельницького, а також той контекст, у якому вони відбувалися. На завершення подане осмислення діяльності Хмельницького в історичному процесі.

Орден Богдана Хмельницького

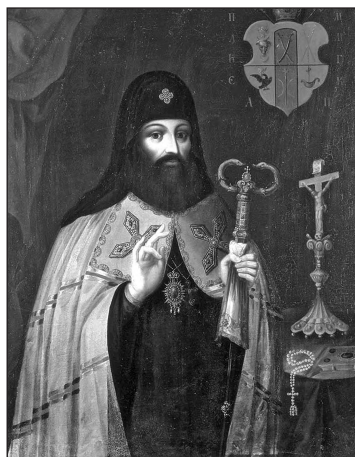
Пам'ятна монета 200 тисяч карбованців, 1995 р.

¹ Див.: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/300/2008?test=4/UMfPEGznhhFmFZixg31b2HdlWYsFggkRbl1c>.

Легенда

Як сприймали Хмельницького його сучасники?

Війна під проводом Богдана Хмельницького, яка вибухнула в 1648 р. і тривала до його смерті в 1657 р., викликала чималий резонанс і знайшла відображення в літературі. Закономірно, відгуки були різні — часто діаметрально протилежні.

Митрополит
Петро Могила

До нас дійшли хвалебні вірші про гетьмана, які походили із українського середовища. Укладаючи в 1649 р. козацький реєстр, канцеляристи вписали до нього панегірик, де Хмельницький іменується «Богом даним» й всіляко прославляється¹. Поряд із ним славиться й генеральний писар Іван Виговський. Не виключено, саме він міг скласти ці вірші чи хтось із наближених до нього людей. Їх автор, вихований у традиційному православному руському дусі, представляє Хмельницького майже як володаря Русі-України (у тексті — Росії). Проводяться певні паралелі зі славними часами князя Володимира. Говориться, що за цього князя Росія піднялася, але занепала за його синів. Тепер же, за Богдана, знову вона піднімається. Словом, Хмельницький постає як продовжувач Володимира. Також він постає і як продовжувач справ митрополита Петра Могили.

Автор демонструє лояльність до польської королівської влади. Богдан представлений як гетьман під владою короля Яна Казимира:

«Когда король Казимер естъ в Польше Иоань
В Руси естъ гетьман Хмельнитцкий Богдан».

Правда, наведені віршовані стрічки можна прочитувати і як протиставлення. Але в інших місцях автор хвалить Яна Казимира, вважає, що за його правління на стала поправа російських, чи то козацьких, справ.

Декларується навіть польсько-руська єдність:

«В російскомъ роде польская булава,
В народе пол(ь)скомъ російская слава».

¹ Текст панегіричних віршів, поданих у козацькому реєстрі, див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 9, кн. 2. — С. 1523—1526.

Отже, Хмельницький репрезентується не як повстанець, а як вірний королівський слуга, що «відновив» славу Русі-Росії.

Таке розуміння діянь гетьмана Богдана мало поширення передусім у середовищі шляхтичів, що, в силу різних обставин, опинилися у козацькому війську. До таких, зокрема, належав Іван Виговський. Ці люди, виховані в шанобливому ставленні до влади Речі Посполитої, хотіли примирення з королем. Водночас вони жили мріями про «відновлення Русі», «руської слави» під королівським берлом. Хмельницький, на їхню думку, якраз і робив це.

Подібні погляди вчених канцеляристів, що походили з рядів руської шляхти, не набули великого поширення. Ця шляхта в українських реаліях ставала «вчорашнім днем», поступаючись новій козацькій еліті. Зрештою, чимало руських шляхтичів стало козаками. Так само в минуле відходили русько-шляхетські стереотипи, які були представлені в цих панегіричних віршах.

Одним із перших негативних творів був «Літописець або хронічка» Яна (чернече ім'я — Яким) Єрлича (1598—1674)¹. Її автор належав до православних шляхтичів. Тому його не варто трактувати як представника суто польської сторони. Радше, він представляв у своєму творі погляди української православної шляхти й духовенства. Правда, і ця шляхта, і почасти це духовенство були лояльними до влади Речі Посполитої. На них помітно впливала культура польська. Вони широко користувалися польською мовою. Не був винятком і Єрлич, який писав свій «Літописець...» польською мовою. Хоча в творі зустрічаються й україномовні фрагменти.

Автор згаданого «Літописця...» походив з Волині, з села Колом'є, що неподалік Острога. Можливо, він навчався в Острозькій академії. Певний час Єрлич служив у війську. Навіть брав участь у Хотинській битві 1621 р. Після цього через кілька літ прийняв чернечий постриг під ім'ям Яким. У кінці 1620-х — на початку 1630-х рр. був ченцем Київського Пустинно-Микільського монастиря. Улітку 1633 р. новообраний київський митрополит Петро Могила вирішив цей монастир підпорядкувати собі, застосувавши при цьому силу до настоятеля й ченців. Єрлич покинув чернече життя, одружився й господарював неподалік Житомира. У 1648 р., після того як вибухнула війна під проводом Хмельницького, змушений був утекти до Києва, де переховувався від козаків у Києво-Печерській лаврі.

Неприхильне ставлення до «Богом даного» гетьмана Хмельницького зустрічаємо в тогочасних польських і навіть почасти руських шляхтичів, які не пристали до козацької «ребелії». Для шляхти Речі Посполитої Хмельниччина стала шоком і трагедією. Її представники намагалися в літературних творах осмислити це явище. Як правило, і самого Хмельницького, і підняте ним повстання вони характеризували негативно. Хоча й були спроби зрозуміти причини повстання, з'ясувати, як дії шляхетства спровокували це явище.

¹ Про Йоахима Єрлича див.: *Тесленко І. А.* Родинний клан Єрличів // Соціум: альманах соціальної історії. — К., 2004. — Вип. 4. — С. 135—188; *Яковенко Н.* Дзеркало ідентичності: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття. — К., 2012. — С. 63—104.

Близько 1652 р. переїхав на рідну Волинь, де проживав з родиною до кінця своїх днів під опікою свояка князя Юрія Пузини.

Ймовірно, події Хмельниччини, коли Єрлич ховався за монастирськими стінами, підштовхнули його на написання «Літописця...», над яким він переважно працював у 1648—1673 рр.¹

«Літописець...» є твором гібридним, де щоденникові записи, мемуари доповнюються різними документами (угодами, присягами, універсалами, ухвалами й сеймиковими інструкціями), віршами, листами державних діячів та т. зв. листами-новинами, промовами тощо. У творі викладалася історія роду Єрличей (розділ «Опис моїх предків»), говориться про події в Речі Посполитій, зокрема на українських землях, у 1620-х — на початку 1670-х рр. Є записи щоденникового характеру під назвою «Нещасний початок розбою козацького», який охоплює 1648—1649 рр.

Загалом Єрлич негативно ставився до козаків-повстанців під проводом Хмельницького. Це зрозуміло. Він сам постраждав від козацької «ребелії». Автор «Літописця...» обурений вчинками «свинопасів», які підняли руку на своїх панів. Повстанців Єрлич іменує «нецнотливими псами, яких під сонцем немає гірших за інших створінь».

Він, щоправда, не в захваті від того політичного ладу, що утвердився в Речі Посполитій. Нікчемними людьми, нездарами, боягузами, пияками постають зі сторінок літописця високі достойники держави — полководці й сенатори. Уїдливо характеризує літописець гетьманів Станіслава Жолкевського та Станіслава Конєцпольського, хоча для тогочасної польської шляхти вони вже стали культовими постатями. Пише, що за їхнього гетьманування Україна, власне Подніпров'я, Волинь, Поділля та Русь, тобто воеводство Руське (Галичина), не знали спокою. Чи не головним антигероєм Єрлича є коронний гетьман Микола Потоцький, на якого він кладе провину за початок війни з козаками. Цей високий достойник, за словами автора «Літописця...», «більше думав про келишки, шклянки, аніж про добро Речі Посполитої», не слухався мудрих порад, щоб дати спокій козакам і хлопам. Саме Потоцькому, як антигерою, присвячено вірші, в яких йдеться про поразку польського війська під Жовтими Водами в квітні-травні 1648 р. Про них далі буде йти мова. Дістається від Єрлича й іншим воєначальникам — Мартину Калиновському, Станіславу Потоцькому й Яну Собеському. Негативно він характеризує шляхтича Самуїла Лаца, який прославився розбишацтвом на Київщині. Ці та де-

¹ Оригінал-автограф «Літописця...» у XIX ст. зберігався в зібранні польського історика Я.-Б. Альбертранді. Ця копія загинула під час Першої світової війни у Ростові-на-Дону разом з рештою рукописів Бібліотеки Варшавського університету, які були туди евакуйовані. У 1853 р. незначні фрагменти першої частини й другу частину твору з цього рукопису опублікували. Див.: *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza z rękopisu wydał K. Wł. Wójcicki.* — Т. 1—2. — Petersburg, 1853. Ще один примірник твору, який Михайло Возняк вважав за автограф Єрлича і з якого він опублікував віршовані вставки, зберігався в Бібліотеці Ординації Красінських у Варшаві, яка згоріла під час бомбардувань у 1944 р. Див. публікацію М. Возняка: *Возняк М. Українські пісні й польські вірші із «Літописця» Єрлича // Записки Наукового Товариства імені Шевченка.* — Львів, 1931. — Т. СЛІ. У 1916 р. відомий український археограф Орест Левицький підготував пам'ятку до видання в серії «Южнорусских летописей». Але підготовлене видання не було розтиражоване. Єдиний збережений примірник його верстки знаходиться в архіві Інституту історії України НАН України.

які інші достойники, на думку автора «Літописця...», й довели руські, в сучасному розумінні — українські, землі до негарздів.

Нинішньому неупорядкованому світові Речі Посполитої Єрлич протиставляє «ідеальний» світ, який відійшов у минуле (тут спрацювала міфологема «золотого віку»). Це світ, де правила руські династії — Острозькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Корецькі, Стангушки та «інші княжата». Всі ці князі, як правило, герої прикордоння, котрі захищають свою землю від татар. Правда, до числа захисників додаються ще шляхтичі — Струсі й Бернад Претвич.

Окрім князівського світу, Єрлич виділяє ще трьох героїв. Це — козацький ватажок Петро Конашевич-Сагайдачний, який, на думку автора «Літописця...», відіграв основну роль у Хотинській битві 1621 р., Стефан Хмелецький, котрий прославився захистом українського прикордоння в 20-х рр. XVII ст., а також Стефан Чарнецький, що був київським каштеляном (1655—1657), а пізніше київським воєводою та польним гетьманом. Єрлич характеризує останнього як рятівника від «хлопської сваволі». Він не дбає про особисті вигоди, веде суворий спосіб життя: для нього напій — вода, постіль — повсть, а сідло біля голови — то його подушка.

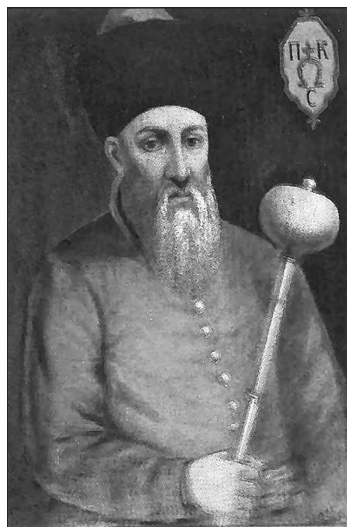
Як уже говорилося, Єрлич у своєму «Літописці...» вміщав віршові твори. Деякі із них нині стали хрестоматійними. Це — «Пісня про пана Миколая Потоцького». Іноді цей твір розділяють на дві частини, оскільки друга частина, «Відповідь пана Потоцького на жовнірські слова», може розглядатися як окремих твір¹.

Коли з'явилися ці вірші, не можемо точно сказати. Але те, що вони були написані незадовго після поразки польських військ під Жовтими Водами, сумнівів не має. Вірші відносно адекватно відображують реалії, пов'язані з цією битвою. У них, як не дивно, відчуються прокозацькі настрої. Тому, схоже, їх автором був не Єрлич, а якийсь анонімний грамотій, що симпатизував козакам. Однак Єрличу вони могли сподобатися, оскільки тут засуджувався коронний гетьман Микола Потоцький. І тому він помістив їх у своєму «Літописці...»

Вірші побудовані як малий драматичний твір. Перша частина — звернення жовнірів до Потоцького. У ньому є заклик до цього полководця вміло керувати ввіреним йому військом, враховувати різні обставини. Звучить симпатія до запорожців, як до звитязних воїнів, що можуть розгромити жовнірів:

«Жони і діти гди ся мають подіти наші напоюм,
Гди нас молодці, тії запорожці, збавлять клопотом».

Жовніри закликають гетьмана помиритися із запорожцями, укласти з ними угоду:

Петро
Конашевич-Сагайдачний

¹ Пісня про пана Потоцького... // Слово многоцінне. — К., 2006. — Кн. 3. — С. 500—502.

«Чини трактати а кажи брати гроші за заслугу,
Бо то єсть здавна заслуга славна запорозького люду».

Мовляв, необхідно заплатити козакам гроші «за заслугу», за несення військової служби. Козаки, відповідно, трактуються як люди військової, такі собі найманці, що живуть з «рицарського хліба».

Звернення жовнірів викликає гнів у Потоцького:

«Он глянув як звір, знет крикнув, як лев, на жолнірській слова,
Остра, як міч, а груба, як річ, була йому тая мова».

Але впертість Потоцького має погані наслідки для польського війська:

«Бо скоро стали ляхи подле плавлі, зараз построчили,
Хмельниччики, ординчики обоз заточили».

Прикметно, що в пісні немає антитатарських мотивів. Татари постають як союзники козаків. І це трактується цілком нормально. Хоча Єрлич, схоже, таку позицію не сприймав.

Автор віршів говорить про поразку Миколи Потоцького під Жовтими Водами й Корсунем, яка завершується його полонем:

«Хочет битися, кривди мститися, під Корсунь вступає,
А за собою, як за совою, молодців-запорожців потягає.
Там же на полі всю свою силу жовнірську втрачає,
Стрільбу і штуки, і всі ризтуки запорожцям назичає.
Турецькі коні, дорогі убори оддає поневолі,
А сам іде і інших веде до татарської неволі».

Наступна частина віршів — це такі собі «пропозиції» й осмислення подій. Автор вважає, що татарський полон коронного гетьмана Миколи Потоцького, польного гетьмана Мартина Калиновського та їхніх воїнів є справедливою карою, котра впала на їхні голови. Це плата за кривди, які вони чинили під час перебування на Поділлі, а також за кривди, завдані козакам:

«А ви в татарах в тяжких кайданах до смерті сидіте,
Як ми од вас, так ви од нас нужі потерпіте».

Завершується пісня подякою Богові за звиягю. Ця частина є найбільш ідеологічною:

«Честь Богу, хвала, навіки слава війську Дніпровому,
Же з Божей ласки загнали ляшки ку порту Вислянному.
А рід проклятий жидівський стятий, чиста Україна,
А віра святая вцале зостала, добрая новина!»

Отже, автор схильний трактувати повстання під проводом Хмельницького як етнічну війну. Мовляв, козаки разом із татарами вигнали ляхів аж до Вісли, а також «стяли», понищили євреїв. Він тішиться з того, бо Україна стала «чистою».

Звучить також славослів'я і війську Запорізькому, і його гетьману Хмельницькому:

«А ти, Чигирине, місто окраїнне, не меншую славу
 Тепер в собі маєш, коли оглядаєш в руках булаву
 Зацного Богдана, мудрого гетьмана, доброго молодця,
 Хмельницького Чигиринського, давнього запорожця.
 Бог його вказав і війську подав, аби їм справовав,
 А жеби покорних од рук гордих моцно обварював.
 Учини ж, Боже, всім нам гоже, аби булавою
 Військо твоє славне, всьому світу явне — за його головою».

Це чи не один з перших панегіриків Хмельницькому. Звичайно, йому далеко до панегіриків пізніших козацьких літописців. Та все ж...

Загалом пісня є провіденціалістською. Автор вважає, що все в руках Бога. Бог покарав ляхів за те, що вони були горді, поступали нерозумно й чинили зло запорожцям. Тепер Бог підняв запорожців, дарував перемогу над ляхами, а також дав їм доброго полководця — Богдана Хмельницького.

Окрім віршів про Миколу Потоцького, вміщених у «Літописці...» Єрлича, до нас дійшла ще одна пісня того часу про битву під Жовтими Водами. Починається вона такими словами:

«Висипався хміль із міха
 І наробив ляхам лиха...»¹.

Багато в чому цей твір нагадує народну пісню. І достатньо адекватно відображує настрої й погляди, які панували в козацькому середовищі. Автор тішиться, що ляхи зазнали поразки. З іронією пише про них:

«До Жовтої водиці
 Наклав їм дуже хмельниці.
 Не могли на ногах стояти —
 Воліли утікати».

У цій пісні не зустрічаємо антитатарських мотивів. Радше, навпаки, автор радіє, що татари разом із козаками побити поляків:

«І по пастуші табунці
 Приїхали к нам ординці.
 Не утікай же, ляху,
 З самого перестраху...»

Із тексту пісні навіть складається враження, що чи не головною силою в битві під Жовтими Водами були татари. Й сама битва трактується як татарський наїзд на ляхів, у якому брали участь козаки. До речі, в такому ж ключі трактують ці події кримсько-татарські джерела.

¹ Про Жовтоводинську битву // Слово многоцінне. — Кн. 3. — С. 498—499.

Є в пісні певний натяк на причини Хмельниччини. Там не говориться про якісь кривди православних, не йдеться, за великим рахунком, і про причини соціального характеру. Виявляється, що головна образа козаків полягала в тому, що ляхи зв'язалися із євреями:

«Миліш вам жиди-збойці,
Ніж запорожці-молойці».

Через цю «милість» з євреями поляки якраз й отримали наїзд татар та козаків Хмельницького:

«Хоть же маєте кримчухи,
Дайте їм тепер кожухи.
Отже, Хмельницький може —
Поможи йому, Боже,
Тих куроїдів бити,
Як жидів не живити».

Антиюдейські настрої, як бачимо, в той час мали поширення в Україні. З часом з'явилася низка українських фольклорних творів, де мова велася про кривди, які заподіяли євреї українцям¹.

Завершується пісня кпинами над боягузством ляхів та прославлянням молодства козаків і татар:

«Юж утікають з валів,
Боятся самопалів,
Волять татарської юки,
Ніж козацької руки».

Мається на увазі, що поляки радше підуть до татарського полону, оскільки більше бояться козаків. Це відповідало дійсності. Деякі польські шляхтичі воліли опинитися в татарському полоні, сподіваючись, що їм вдасться звідти викупитися.

У наведених поетичних творах конфлікт між поляками й козаками зображується як конфлікт переважно етнічний. І тут і там говориться про кривди, які чинили козакам ляхи. Але говориться дуже загально. Взагалі у віршах про Потоцького маємо натяк, що козаки повстали, бо їм не заплатили гроші за службу. Цікаво, що на ту саму причину Хмельниччини вказує османський літопис «Історія Наїми»².

У зазначених творах відсутні антитатарські мотиви. Татари — союзники запорожців, їхні дії схвалюються. Основними ж ворогами козаків вважаються ляхи, а також жиди. Тут же бачимо спроби ідеалізувати козаків, показати їх як умілих воїнів, що здатні отримувати блискучі перемоги. Відповідно, маємо й ідеалізацію їхнього вождя — Богдана Хмельницького.

¹ Про це більш детально див: Франко І. Жидівські погроми літом 1648 р. // Його ж. Зібрання творів: у п'ятдесяти томах. — К., 1985. — Т. 43. — С. 171—193.

² Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу / пер. з осман.-тур. О. Галенка та О. Кульчинського. — К., 2016. — С. 149.

Проте таке трактування подій не було загальноприйнятим у той час. Є твори, які, ймовірно, вийшли із козацького середовища, але в них ці події подаються дещо інакше. До таких належить пісня про Берестецьку битву, яка має назву «Дума козацька о війні з козаками під Берестечком над Стиром-рікою року терзнійшого 1651-го, дня 28-го, і 29-го, і 30-го червця і потім дев'ятого і десятого липця»¹. Із назви випливає, що твір з'явився в 1651 р. Принаймні опис битви, поданий у творі, дає підстави вважати, що автор був або свідком цієї події, або йому описали Берестецьку битву її свідки.

Починається пісня словами:

«Ой ріко Стиру, що Хмель о віру? Яке всьому миру,
 Де в Дніпр впадаєш, оповідаєш радощі з війни чи миру?
 Хан наступає, сам помагає козакам ляхів бити,
 Під Берестечком, малим містечком, мав оних кров пролити.
 На перевозі чи пак в дорозі короля погромити:
 Військом, гетьманом, королем-паном татарам заплатити.
 Хан згоду радить, та не провадить, козаки войну люблять.
 Ой Казимиру, вже тобі миру з козаками не буде».

Автор хоча симпатизує козакам, все ж намагається дотримуватися об'єктивності. Як про щось само собою зрозуміле, говорить про союз козаків і татар проти поляків, про те, що козаки з татарами за службу розплачуються ясиром. Козаків же зображує як рицарських людей, які люблять воювати.

Автор з повагою говорить про поляків, їхніх полководців. Розповідає про те, як їм вдалося побити татар. Подає свою версію відходу кримського хана. І, схоже, ця версія має під собою серйозні підстави.

А. Орлюнов. «Битва під Берестечком»

¹ Дума козацька // Слово многоцінне. — Кн. 3. — С. 503—506.

У творі описується своєрідна драма, яка виникла під час битви. Її дійовими особами був кримський хан та Хмельницький. Спочатку ведеться мова, що татари зазнали серйозних втрат від польських військ:

«Що, небож-хане, не знає, як лях стане?..
Не утікає, от наступає к бунчуку ік ханському.
«Ой не гледіти, треба ся бити — хан мурз наминає,
А лях не дбає, мурз забиває, в їх крові меч купає.
Пав страх на хана, шле до гетьмана, як ніч наступила:
«Щоб твоя рада, істинна зрада ніколи не снила,
Я преч одходжу, да пак вигоджу за страту мою тобі,
Що мі ся стало, кільки пропало мурз моїх! Тям же собі!»

Далі автор говорить, що Хмельницький все-таки упросив хана не покидати поля бою, пообіцявши йому велику здобич:

«В ноги падає, тисячі дає Хмельницький тут ханові,
Щоб наступити і ляхів бити завтра велів військові.
«Я сенатори Польської Корони, і КОРОЛЯ дам тобі,
Все то нестатки, усі достатки завтра їх візьмеш собі».

Хан, за словами автора, піддався на ці намовляння. Наступного дня він знову виставив свої загони на битву, але їх сильно потіснили поляки. Через це хан мусив утікати:

«Стрільці-янчари із діл пожари непрестанно світили.
Втім од гетьмана з діл ляхи хана заразом одлучили,
Затим ся стало, де мурз немало і татарів набили:
Хан утікає і Кіш минає, наметів одбігає.
Ляхи гонили, татарів били, хан ся не оглядає.
Тут зась козаки, хоть же юнаки, ой, різко утікали,
А ляхи ганяли і їх стинали, аж табір розривали...»

Автор змальовує відступ татар і оточення козацького війська. Пише, що «не одна б мати... козацькая завила», «Буде же тужа: не одна мужа жена не огляда».

У віршах немає ідеалізації Хмельницького. Судячи з контексту твору, в автора радше негативне ставлення до цього діяча. Він навіть описує один епізод, який аж ніяк не прикрашає козацького гетьмана:

«Зла на нас пішла: турського посла до Хмеля піймано,
Шкатула Хмеля, а там до Хмеля пісм много в ній достано».

Із цих слів можна зрозуміти, що Хмельницький підтримував тісні зв'язки з турецьким султаном, навіть координував з ним свої дії. Така думка підтверджується кримсько-татарськими й османськими писемними джерелами другої половини XVII — початку XVIII ст.¹

¹ Про це більш детально див.: Туранли Ф. Козацька доба історії України в осман.-тур. писемних джерелах (друга половина (друга половина XVI — перша чверть XVIII століття). — К., 2016. — С. 234—285.

Цікавим є завершення віршів. Там йдеться про вбивство під час битви корінфського митрополита Йоасафа, який був на боці козацькому¹. Це досить дивна особистість. З'явився він в Україні в 1649 р. по дорозі в Москву. Потім, очевидно, в 1650 р. він опинився в Чигирині, де здійснював урочисті богослужіння. І це при тому, що вище духовенство Київської митрополії намагалось дистанціюватися від козаків-повстанців. Закономірно виникає питання, чому такі дії чинив ієрарх, що прибув із чужої землі — Османської імперії? Йоасаф був впливовою фігурою при чигиринському дворі Хмельницького. Митрополит називав гетьмана «своїм паном» і водночас «духовним сином».

Автор з боєм говорить про смерть пастиря:

«Все світ спужає, коли пізнає: МИТРОПОЛИТ забитий.
В той же порі ту а був з КОРИНФУ ой старець знаменитий».

І все ж осуджує діяння цієї людини:

«О дідчії коси, сто дідьків в носі: твоя то справа била
З твоїми чернцями, монастирцями, богдай се і не снила.
Ви підбивали, ви розгрішали, хоругви нам святили,
Свинець давали і примішали, щоб єсмо ляхів били».

Отже, корінфський митрополит разом з іншим православним духовенством провокував козаків на війну з поляками.

Це автор не сприймає і осуджує:

«Кров наша била, нас боронила у Жовтих Вод. Бог з нами.
Ви запалили і світ згубили вашими пихотами».

Більше того, автор пісні вважає, що боронити віру козакам не було сенсу, адже Річ Посполита в релігійному плані була державою толерантною. А конфесійні противники православних не чинили їм великої кривди:

«Мовите ВІРА: дадь в Польщі міра вся ЄРЕСЬ заживає:
Жид, і поганин, і аріанин покой о віру має.
Ми дурні були: о віру били, бо ви нас так учили.
Щоб есте віру зо всього миру руського вигубили.
Ви бунтували, бисьте пропали. А козакам УНІТИ,
Що провинили, в чім прогрішили козакам ЄЗУВІТИ?»

Ці слова заперечують традиційні в українській історіографії уявлення про роль релігійного чинника у повстанні під проводом Хмельницького. Якщо виходити з розуміння автора, то цей релігійний чинник обумовлений не переслідуваннями православних, а пропагандою, яку проводив митрополит Йоасаф та йому подібні. Вони цілеспрямовано нацьковували козаків, щоб ті воювали з поляками.

Показовою є згадка про унітів, тобто уніатів. На поле Берестецької битви прибув холмський уніатський митрополит Яків (Суша) (1610—1687)², який благословляв воїнів Речі Посполитої славнозвісною іконою Холмської Божої Матері.

¹ Про митрополита Йоасафа див.: *Плохий С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — Вид. друге, виправлене. — К., 2006. — С. 323—325; а також: Митрополит Йоасаф Корінфський та Україна // <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/vidatn-storichn-postat-kultura-osv-ta-arkh-tektura/mitropolit-yoasaf-kor-nfskiy-ta-ukra-na/>

² Про Якова Сушу див.: *Pawlak W.* Jakub Susza — zapomniany świadek i historiograf bitwy pod Beresteczkiem // *Wojny, bitwy i potyczki w kulturze staropolskiej* / red. W. Pawlak, M. Piskała. — Wars., 2011. — S. 211—235.

Цей факт промовисто свідчить, що в рядах польського війська під Берестечком було чимало уніатів-русинів, тобто українців.

Автор вірша є прихильником миру. Завершується твір промовистими словами:

«О Хмелю, Хмелю, що ті повелю, землях ся розтікаєш
Хутко новину, що на тичину піднесуть тя, міт маєш.
Як плине вода, так ВОЙНИ ВОДА з тобою всяк пропала,
Хутній з приміра правая віра, ніж з твоєї війни стала.
Співай же, Стиру, піснь да о миру: війна бодай устала.
Іди ж в Дніпро, вода: радше, щоб згода хутчій тут настала».

З пісні випливає, що Хмельницький розпалив війну за віру. За це буде покараний — він вже за це має чорну мітку. Автор вважає, що праведність віри треба доводити прикладом.

Наведений вірш про Берестецьку битву виглядає дещо незвично на фоні інших віршів. Ми нічого не можемо сказати про його автора. Безперечно, це була освічена людина. Інше питання, наскільки високою була ця освіта. Сильний простонародний струм у мові дає підстави говорити, що автор не був добре обізнаний з високим стилем та тогочасним українським поетичним мистецтвом.

Можливо, він належав до духовного стану. Чи не звідси його інтерес до релігійних питань? Є в цьому вірші толерантне ставлення до уніатів та єзуїтів. Подібне ставлення зустрічалося в середовищі тогочасного вищого православного духовенства Київської митрополії, яке навіть ладне було йти на порозуміння з уніатами та католиками. Можливо, автор вірша входив до кола цих людей. Звідси його прагнення до миру й порозуміння з поляками та конфесійними конкурентами.

Збереглися народні пісні й думи про події Хмельниччини, зокрема дума про Хмельницького й Барабаша, про битву під Жовтими Водами та Корсунем, про похід на Молдавію, поразку під Берестечком, Білоцерківський мир, про деяких соратників Богдана Хмельницького, наприклад Кривоноса. Не можна однозначно твердити, що вони з'явилися саме в часи козацького повстання. Але їхні сюжети й інтерпретації свідчать, що корені цих творів сягають тих часів.

У згаданих творах часто з сарказмом говориться про ляхів, про їхні поразки від козацького війська. Так, у думі про Білоцерківський мир розповідається, як козаки загнали ляхів аж до Вісли. Налякані ляхи називають козаків рідними братами й просять їх пустити за Віслу «хоть у одних сорочках». Тим часом на річці зломився лід.

«...тоді козаки ляхів рятували,
за патлі хватали,
да ще далі під лід підпихали:
«Ей, ляхи ж ви, ляхи,
мостивії пани!
Колись наші діди над цією річкою козакували
да в сій річці скарби поховали;
як будете скарб находити,
то будемо з вами пополам скарб ділити,
тоді будемо з вами за рідного брата жити.
Ступайте, тут вам дорога одна
до самого дна»¹.

¹ Цит. за: *Возняк М.* Історія української літератури. — 2-е вид., виправлене. — Львів, 1994. — Кн. друга. — С. 469.

Козаки ж у цих творах представлені як славні молодці, котрі легко перемагають ляхів. А ляхам випомінається те, що вони погано ставилися до козаків.

Були твори, в яких розповідалося про погроми євреїв. У них, як правило, йдеться про жидів-рандарів (орендарів), котрі безжалісно експлуатували мужиків та козаків:

«...котрий би то козак альбо мужик ісхотів риби вловити,
жінку свою з дітьми прокормити,
то не йди до пана благословиться,
да піди до жида-рандара, да поступи йому часть оддають,
щоб позволив на річці риби вловити,
жінку свою з дітьми покормити»¹.

Дійшли до нас й твори, де говориться про негаразди Хмельниччини. У одному з них йдеться про те, як Хмельницький віддавав українців у ясир:

«...що все парубочки, да дівочки,
да молодії молодички,
да безщаснії удовички.
Парубочки ідуть — у дудочки грають,
а дівочки ідуть — пісні співають,
а вдовички ідуть — сильно ридають.
Ой вони ідуть, сильно ридають
да Хмельницького проклинають:
«Бодай того Хмельницького
первая куля не минула,
а другая устрелила,
у серденько уцелила!»².

Тобто в народній пам'яті Хмельницький не обов'язково постає в образі героя. Як бачимо, про нього говориться і як про винуватця народних лих.

До творів, які вийшли з-під пера православних і писалися в часи Хмельниччини чи незадовго після неї, належить т. зв. Львівський літопис³. Названий він так через те, що був знайдений у Львові.

Імовірним автором літопису вважається Михайло Гунашевський — дрібний шляхтич із Галичини, який став священником. У 1647 р. він потрапив до канцелярії Війська Запорозького, брав участь у посольстві Богдана Хмельницького до Москви в 1652 р., а потім опинився в оточенні Івана Виговського. У 1660 р. Гуна-

Михайло Гунашевський розглядав унію, міжконфесійну напругу між католиками й православними як одну з головних причин конфліктів між козаками й поляками. Згодом ця думка набула значного поширення в українській літературі, а також у літературі російській. Давала вона про себе знати і у польській та єврейській літературах.

¹ Цит. за: *Возняк М.* Історія української літератури. — 2-е вид., виправлене. — Кн. друга. — С. 468.

² Там само. — С. 483.

³ Див.: *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець: джерелознавче дослідження. — Вид. друге. — К., 1971.

шевський отримав посілості на Придніпров'ї, маючи на той час сан протоієрея. Отже, імовірний автор Львівського літопису був безпосереднім свідком подій Хмельниччини¹. Це не могло не знайти відображення в його творі. Правда, сам твір закінчується описом битви під Зборовом та Збаражем у 1649 р.

Автор, судячи з усього, належав до духовних осіб, і це не могло не позначитися на його позиції. Конфесійні аспекти в літописі посідають далеко не останнє місце. Можна погодитися з Михайлом Возняком, що літописець «завзятий оборонець православної віри й ворог унії»². Тобто маємо бажання зображувати повстання Хмельницького як релігійну війну — хоча насправді це не зовсім відповідало реальному стану справ. Звісно, конфесійні чинники грали певну роль, релігійні відмінності накладали відбиток на поведінку конфліктуючих сторін, посилюючи протистояння, ті чи інші релігійні питання обговорювалися під час дипломатичних перемовин. Та попри те не варто перебільшувати значення чинника конфесійного. Коли тій чи іншій стороні було потрібно, то вона ігнорувала релігійну приналежність. Наприклад, повсталі козаки, котрі репрезентували себе захисниками православ'я, не завжди знаходили спільну мову з ієрархами православної Київської митрополії, нерідко вбивали православних християн, навіть грабували православні церкви й монастирі. А їхніми союзниками на початковому етапі повстання були татари-мусульмани.

Із симпатією літописець зображує Богдана Хмельницького і козаків. Описує битви 1648 р. і перемоги над поляками. Дає зрозуміти, що важливу роль у цих битвах відігравала татарська орда. Навіть наводить розмову між гетьманом Миколою Потоцьким та Богданом Хмельницьким. Ця розмова є вигаданою, але сама по собі вона показова. «Хлопе, — ніби запитав Потоцький Хмельницького, — чим же знаному рицарству орд татарських (яким і перемогу приписують) запла тиш?» Хмельницький же відповів: «Тобою... і іншими з тобою»³.

Літописець без прикрас говорить про ті страждання, які принесла Хмельниччина. Ведучи мову про події 1648 р., пише: «Але орди люд незлічений з собою до поганських країн зтягли в полон. Був і голод всюди, куди тільки прийшли війська козацькі. Був і мор якийсь... Багато військових на дорогах і на Україні вмерло»⁴. Говорить літописець про жорстокі розбої козаків і татар під Львовом: «Замку Високого добули і люд повбивали, також у католицьких монастирях все забрали і у церквах. Одних людей татари в полон забрали, другі від меча загинули, треті — від голоду, четверті — від моровиці. У церкві Святого Юрія було 54 трупи убитих людей...»⁵ Отже, у літописі говориться про небажані, з точки зору православного священика, речі. Адже церква Святого Юра була православною. І в ній православних людей вбивали свої ж православні козаки або їхні союзники — татари.

¹ Див.: Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: джерелознавче дослідження. — Вид. друге. — С. 13—17.

² Возняк М. Історія української літератури. — 2-е вид., виправлене. — Кн. друга. — С. 365.

³ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: джерелознавче дослідження. — Вид. друге. — С. 121.

⁴ Там само. — С. 122.

⁵ Там само. — С. 123.

Твором українського автора другої половини XVII ст., в якому частково була відображена Хмельниччина, є «Хроніка з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича (? — 1677)¹. Хоча твір не дійшов до друкарського верстата, проте існував у численних списках. Тому вплинув на українське історіописання наступних часів.

Про автора «Хроніки...» відомо таке. Народився він десь у першій чверті XVIII ст. в Києві у міщанській родині. Освіту здобував у Києво-Могилянській академії, де отримав знання з латинської, грецької, польської та церковнослов'янської мов. У 1640-х — на початку 1650-х рр. викладав у цьому навчальному закладі, у 1653—1655 рр. був його ректором. Весною 1655 р. став ігуменом Києво-Михайлівського монастиря. У нього на очах проходили події Хмельниччини й Руїни.

Для Софоновича війна під проводом Хмельницького стає важливим моментом історії Русі. Сам автор був не лише очевидцем цих подій, але і брав у них безпосередню участь. При читанні «Хроніки...» складається враження, що Софонович намагався бути максимально правдивим, оскільки описує події, ніби не стаючи ні на ту, ні на іншу сторону. Лише в рідких випадках дозволяє собі давати якісь оцінки.

Розповідаючи про події 1648 р., хроніст не дошукується причин козацької війни, немає в нього й апологетики Хмельницького. Радше, навпаки. Якщо виходити з опису того, що відбувалося в 1648 р., то бачимо, що автор «Хроніки...» звертає увагу на події, які аж ніяк не прикрашають козаків та їхнього ватажка. Наприклад, чимало уваги приділено опису взяття й руйнування козаками міста Тульчин. «...полковник Ганджа, — пише Софонович, — з немалим козацьким військом підійшов до Тульчина, де вся шляхта воеводства Брацлавського сховалася, і князь Четвертинський Іван з ними сховався. Ганджа хотів тоді той Тульчин здобути. Шляхта з Тульчина жадала перемир'я. Ганджа з ними перемир'я учинив, але, однак, поставив вимогу, щоб всіх жидів було видано. І так шляхта видала всіх жидів зі всією їхньою маєтністю. Ганджа усіх жидів наказав убити, а маєтності їх забрав і відійшов від Тульчина. Після цього швидко інший полковник Хмельницького, Остап Іванський, прийшов до Тульчина зі своїм полком, здобув

Феодосій Софонович розглядав історію України-Русі з давніх, зокрема киево-руських часів, до війни під проводом Хмельницького, а також до деяких подій після неї. Опис доведений до 1672 р., коли турецьке військо взяло Кам'янець-Подільський.

Києво-Могилянська академія. Старий корпус на фотографії 1860-х років

¹ Твори Феодосія Софоновича див.: *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992; Феодосій (Софонович). Виклад о Церкві святій / упоряд. о. Юрій Мицик. — К., 2002.

замок Тульчинський, шляхту, яка була в тому замку, повбивав, там і князь Четвертинський Іоанн, православний, був убитий, а княгиню його до Умані було взято в неволю»¹. Козаки в цих описах постають як убивці й грабіжники: навіть убивають православних людей, русинів. Спеціально акцентується увага на вбивстві православного князя Івана Четвертинського. Принагідно варто відзначити, що руський князівський рід Четвертинських розглядався в той час як один з головних покровителів православ'я в Речі Посполитій.

Софонович виявляє помітну лояльність до польських королів. Про них говорить з повагою — що характерним було для тодішнього етикету. Особливо тепло відзивається про короля Владислава: «Владислав був дуже добрий до Русі і зичливий»².

Описавши перемогу козаків і татар під Пилявцями, хронікер розповідає про похід цих військ під Львів та Замостя, який для місцевих мешканців, у тому числі православних, став справжньою трагедією: «...Хмельницький та хан зі своїм військом потягнулися під Львів. Йдучи, татари багато міст і сіл пустошили й палили, і людей у неволю забирали. Під Львовом ставши, дуже багато шкоди вчинили, а львів'яни відкупилися в Хмельницького, давши йому багато скарбу. Звідти пішов Хмельницький із ханом під Замостя, всюди пустошачи і людей у неволю беручи. Коли Замостя добував, то замостяни великим скарбом від Хмельницького відкупилися. А загопи козацькі й татарські тим часом аж за Віслою пустошили. Так і зима надійшла, тоді Хмельницький і хан з дуже великими скарбами повернулися додому»³. Тобто з цих слів випливає, що ні Хмельницький, ні його союзники, татари, не йшли на українські землі з «визвольною місією», чи мали на меті захопити Варшаву й утвердити свою владу в Речі Посполитій. Зрештою, в системі тогочасних уявлень останнє було нереальним. Хмельницький не мав аристократичної крові й не міг сприйматися як легітимний правитель.

З боєм Софонович описує події, що відбулися після Зборівських домовленостей. Спочатку говорить, що король Ян II Казимир надав козакам вольності, обіцяв не допускати перебування коронних військ на українських землях, забрати церкви в уніатів і віддати їх православним. Далі читаємо: «Там же за вислугу татарам дозволив король взяти багато місць на Поділля, які могли би оборонятися...» Це можна зрозуміти так. Мовляв, король змушений був відкупитися чимось від татар, які прийшли з козаками. Він вирішив їх обманути, дозволивши грабувати міста на Поділлі, які могли оборонятися. І тут далеко не найкращу роль відіграли козаки, які «перед татарами приходячи, запевняли на місцях людей, що буде спокій, а коли їх пускали в міста, за ними татари вслід приходили і людей зі всіма скарбами брали в неволю». Софонович, розповівши про ці безчинства, вигукує: «Горе! Горе!»⁴

Дещо незвичним видається опис битви під Берестечком у 1651 р. Хроніст говорить, що поляки переважно почали напирати на татар, не особливо чіпаючи козаків. Татари подумали, що поляки є в змові з козаками. Це налякало їх. І вони вирішили відступити з поля бою. У цій ситуації король міг козаків у болотах потопити й побити. Але змилювався над ними і наказав жовнірам не гонити ко-

¹ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — С. 228.

² Там само.

³ Там само. — С. 229.

⁴ Там само. — С. 229.

О. Сіренко. «Битва під Пилявцями»

заків. «Козаки самі, затривожившись, втекли на Україну, все покинувши, і дуже багато їх у болоті потонуло...»¹.

Наскільки таке бачення битви під Берестечком відповідає дійсності, можна дискутувати. Але цей опис, як і інші фрагменти «Хроніки...», засвідчують: автор був роялістом і з пієтетом ставився до влади польського короля. І в цьому контексті Хмельницький, який воював з королем, не міг сприйматися позитивно.

Автор «Хроніки...» виражав позицію тогочасного вищого православного духовенства України, яке не бачило в козаках своїх надійних союзників. Його представники ладні були орієнтуватися на легальних правителів, наприклад на польського короля чи, зрештою, на царя московського.

Можемо констатувати, що українські хроністи, які писали під час Хмельниччини та відразу після неї, не замовчували негативні факти в діяннях козаків (за надто ці факти були очевидні!). Через це не могли вони творити апологетичний образ козака чи їхнього гетьмана Богдана Хмельницького. Козацька апологетика

¹ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — С. 230.

на сторінках українських літописних творів з'являється пізніше — коли про негативні реалії стали забувати, а в козацької старшини з'явилася потреба утвердити себе як пануючий соціальний стан на українських землях.

Загалом із середини й другої половини XVII ст. до нас дійшло мало українських писемних пам'яток, які б давали відносно цілісну картину Хмельниччини й намагалися осмислити це явище. На те була низка причин.

По-перше, воєнні лихоліття, що стали постійними на українських землях протягом тривалого часу, аж ніяк не сприяли тут розвитку літературної творчості. Наприклад, у цей час зазнала руйнації та занепала Києво-Могилянська колегія.

По-друге, вище православне духовенство Київської митрополії, що загалом стояло на позиціях лояльності до влади Речі Посполитої, не було в захопленні від дій Хмельницького та його повстанців. Воно намагалося займати відносно нейтральну позицію, балансуючи між козаками та державною владою. Представники цього духовенства (а саме вони в той час репрезентували українську інтелектуальну еліту), як правило, в своїх творах оминали тему Хмельниччини, обмежуючись абстрактними закликами до миру.

По-третє, козацька старшина в той час ще не спромоглася створити в своєму середовищі інтелектуалів, які б могли зайнятися осмисленням і прославленням Хмельниччини. Це сталося пізніше, у XVIII ст., коли з'явилася низка козацьких літописців та їхніх послідовників.

Можна також допустити, що чимало писемних творів, які з'являлися в той час в Україні, у вогні воєнних лихоліть просто були знищені й не дійшли до нас.

Натомість у другій половині XVII ст. осмислення Хмельниччини зустрічаємо

в творах авторів-католиків, передусім у літературі польській. Це не дивно. Інтелектуали, що представляли польське шляхетство, хотіли з'ясувати, чому такі нещастя впали на Річ Посполиту.

Однією з перших праць, де велася мова про війну під проводом Хмельницького, є праця Йоахима Пасторія (справжнє прізвище — Гіртенберг; роки життя — 20.09.1611—26.12.1681)¹ «Війна скіфо-козацька, або Про змову татар, козаків і руської черні проти Польського королівства за непереможного короля Польщі і Швеції Яна Казимира», яка вийшла в 1652 р. у Гданську з присвятою королю Яну II Казимиру². Народився Пасторій у сім'ї протестантського пастора в Сілезії. Протягом життя кілька разів міняв віровизнання. Був лютеранином, соцініанином, кальвіністом, зрештою перейшов на католицизм і навіть став католицьким священником. Тривалий час проживав на Волині, буду-

Йоахим Пасторій

¹ Про Йоахима Пасторія див.: *Мицик Ю. А.* Пасторій Йоахим // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 8. — С. 87.

² *Pastorio I. Bellum scythico cosacicum, seu de coniuratione Tartarorum, Cosacorum ey plebis Russicae contra Regnum Poloniae ab invictissimo Poloniae et Sveciae rege Joanno Casimiro... — Gedani, 1652.*

чи лікарем у заможній шляхетській родині Сенют. Коли вибухнула Хмельниччина, переїхав до Балтійського Помор'я. Жив у Ельблонгу, Гданську, Фромборку. Був офіційним історіографом короля Яна Казимира.

У праці «Війна скіфо-козацька...» розглядаються події 1648—1651 рр. Варто враховувати, що ця праця була написана незадовго після волинського періоду життя Пасторія, коли він належав до «братів польських» (соцініан)¹. Соцініани, як і інші неправославні, зазнавали переслідувань з боку повсталих козаків. Значна частина з них змушена була покинути українські землі. І все ж серед них поширеною була думка, що у вибуху Хмельниччини винуваті самі польські шляхтичі. Деякі соцініани, прийнявши православ'я, навіть опинилися в лавах козацького війська. Наприклад, до таких належав Юрій Немирич (1612—1659), автор проекту Гадяцького договору².

Пасторій неприхильно ставиться до козаків. Вони для нього — варвари. На початку твору історик дає характеристику Хмельницькому³. Про нього він пише, що той був козаком «старої міліції», тобто реєстрового війська, «окрім мистецтва володіння зброєю, якого навчився в попередніх війнах», володів письмом, «що рідко зустрічається в цих варварів».

Автор «Війни скіфо-козацької...» твердить, що Хмельницький був сотником, навіть козацьким послом до короля й сейму, потім писарем реєстрового козацького війська. Він видався королеві Владиславу IV здібною людиною, яка могла б очолити козацьке військо для ведення війни. Тут, ймовірно, робиться натяк на те, що Владислав готувався до війни з татарами й турками. Хоча про це прямо й не говориться.

В одному із останніх своїх видань «Історії Польщі часів правління Владислава IV до його отруєння, міжкоролів'я й обрання та коронації Яна Казимира» (1680 р.) Пасторій більш розлого говорить про конфлікт між Чаплинським та Хмельницьким. При цьому посилається на лист останнього до гетьмана Миколи Потоцького⁴. Хоча самого листа не наводить. Там йдеться про те, що Хмельницький мав на території Чигирина маєтність, яка дісталася йому від батька. Бать-

Увага короля до Хмельницького зробила його пихатим. Оскільки до «зовнішньої війни» справа не дійшла, Хмельницький шукав собі роботу. Випадково посварився з «Чаплинським, підстаростою Коцецьпольського», за межі своєї землі. Хмельницький вважав, що Чаплинський вчинив йому «приватну зневагу» й захотів помститися. Він легко знайшов спільників у «місцях, де всі пам'ятали про давню свободу» і «де спокій видавався важким як основа неволі». Зрештою Хмельницький втік на «запорізькі острови», де козаки мали своє пристанище.

¹ Про соцініанство на українських землях див.: Історія релігії в Україні. — К., 2002. — Т. 5. — С. 52—94.

² Про Юрія Немирича див.: Брик М. Юрій Немирич на тлі історії України. — Лоссер, 1974; Stanisław Kot. Jerzy Niemirycz — w 300-lecie Ugody Hadziackiej. — Paryż: 1960.

³ Pastorio I. Bellum scythico cosacicum, seu de coniuratione Tartarorum, Cosacorum ey plebis Russicae contra Regnum Poloniae ab invictissimo Poloniae et Sveciae rege Joanno Casimiro... — P. 5—7.

⁴ Pastorio I. Historiae Polonae pars prior de Vladislav IV Regis extremis, secutoq; inde interregno, et Joannis Casimiri Electione ac Coronatione. — Gedani, 1680. — P. 31—35.

ко ж, за твердженням Пасторія, був шляхтичем із Литви, який одружився на русинці. Маєтність йому в Чигирині надав гетьман (ймовірно, Станіслав Конєцпольський). У битві під Цецорою в 1620 р. він опинився в неволі і був завезений до Туреччини, де й помер. А його син, себто Богдан Хмельницький, потрапив у неволю до кримських татар, звідки його викупила мати. З того часу Богдан жив удома, займаючись господарством, поки Чаплинський (мається на увазі Данило Чаплинський, на той час підстароста чигиринський), отримавши від гетьмана Станіслава Конєцпольського Чигирин, не вигнав його з маєтності. Хмельницький намагався порозумітися із сином гетьмана, Олександром Конєцпольським. Але це нічого не дало. Тоді майбутній козацький вождь подався до Варшави, до короля Владислава, який перед тим хотів його зробити гетьманом козацького війська. Проте і тут він допомоги не отримав. За відібране майно Хмельницький одержав невелику суму — 50 злотих. До того ж Чаплинський у Чигирині прилюдно побив його сина і погрожував йому самому. Становище Хмельницького погіршували доноси козацького сотника Романа Пешти. «Молодий Конєцпольський», тобто Олександр, наказав арештувати Хмельницького, що й було зроблено. Із ув'язнення той звільнився лише завдячуючи поруці свого приятеля, полковника Станіслава Кричевського (Михайло Станіслав Кричевський у той час був чигиринським полковником реєстрових козаків). Після цього всього Хмельницький, не чуючи себе в безпеці в Чигирині, втік на Запоріжжя.

Герб
Самійла Твардовського

Окрім того, Пасторій говорить, що після смерті короля Владислава Хмельницький говорив, ніби той рекомендував йому шукати справедливості, взявшись за шаблю.

Популярною віршованою хронікою, де розповідалося про події Хмельниччини, була праця барокового поета й історика Самійла Твардовського (1595? — 1661) «Війна домова з козаками й татарами, московітами, потім шведами й угорцями, яка точилася протягом дванадцяти років»¹. Перше її видання побачило світ у Кракові в 1660 р.² Друге — у Каліші в 1681 р.³ Твір користувався популярністю не лише в Польщі, а й Україні.

У поемі чимало уваги було приділено битвам під Збаражком у 1649 р. та Берестечком у 1651 р. Героями твору можна вважати князя Ярему Вишневецького та короля Яна Казимира. Подібний концептуальний

¹ Про Самійла Твардовського та його твір див.: Тарасенко І. Ю. «Wojna Domowa» польського хроніста С. Твардовського як історичне джерело та пам'ятка історичної думки. — К., 2011; Kaczmarek M. Epicki kształt poematów historycznych Samuela Twardowskiego. — Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1972.

² Twardowski S. Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą... przez lat dwanaście tocząca się dotąd. — Kraków, 1660.

³ Twardowski S. Wojna domowa z Kozaki i Tatary, z Moskwą, potym Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panowania... Jana Kazimierza... Na cztery podzielona księgi... Opus posthumum. — Kalisz, 1681.

підхід щодо героїв простежується і в романі Генріка Сенкевича «Вогнем і мечем», оскільки автор цього художнього твору теж використовував «Війну домову...» Твардовського. Зрештою, сам термін «війна удома», що можна перекласти як «війна громадянська», широко ввійшов у вжиток у польській історіографії для означення Хмельниччини.

Для Твардовського Хмельницький не є позитивним героєм. Хоча, треба віддати належне автору, він достатньо об'єктивно описує діяння козацького гетьмана. У творі є розділ під назвою «Звідки взявся Хмельницький»¹, де Твардовський з'ясовує причину козацького повстання. Історія ця виглядає таким чином.

Хмельницький володів хутором, що знаходився неподалік Чигирини. Володарем цього міста був «коронний хорунжий» (мається на увазі Олександр Конєцьпольський — староста чигиринський). Самого ж Хмельницького Твардовський оцінює високо. Мовляв, це був «неабиякий чоловік», «багато чого знав» — і військову справу, і грамоту. Правда, ці здібності стали причиною того, що він «переповнився гонором».

Далі поет-хроніст згадує про те, що король Владислав замишляв воювати з турками. Тоді він радився з Хмельницьким. Пропонував йому з великими військовими силами податися в морський похід. На це майбутній козацький вождь погодився.

Чому Хмельницький не пішов на турків, Твардовський не говорить. А переходить до історії конфлікту з Чаплинським. Останній позаздрив багатству Хмельницького й хотів на його землях поставити слободу. Але той не пішов із ним на переговори. Через те Хмельницького кинули до в'язниці, де він просидів кілька днів. Судячи зі слів Твардовського, відпустити в'язня вмовила Чаплинського дружина цього урядника.

Хмельницький, звісно, образився. Він ніби сказав: «Живий Бог, і ще не вмерла козацька мати». Вийшовши із ув'язнення, почав змовлятися з такими ж незадоволеними, як він, і щось замишляти. Тоді, за свідченням Твардовського, гетьман (очевидно, мався на увазі коронний гетьман Микола Потоцький на прізвище Ведмежа Лапа) послав листа до Кжечовського, тобто Михайла Станіслава Кричевського, щоб той негайно спіймав Хмельницького і тримав його до наступних розпоряджень. Однак Кричевський, маючи із Хмельницьким «свої справи», застеріг його, показавши лист гетьмана.

Після цього Хмельницький «осідлав прудкого коня», набрав загін козаків і подався на Запоріжжя. Щоб виправдати цей «зрадницький вчинок», посилав до гетьмана листи, в яких скаржився на Чаплинського, що той його ув'язнив.

Далі подається дуже цікава інформація про переговори Хмельницького в орді, тобто з кримськими татарами, на яку, на жаль, дослідники не звертають увагу. Мовляв, козацький ватажок нагадав татарам про минулі свої з ними угоди (в оригіналі *akkordu* — ймовірно, від італійського слова «узгодження») і про послуги, надані «їхньому Сангерю». Під останнім, судячи з усього, мався на увазі калга Шагін-Гірей, який відігравав помітну роль в історії Кримського ханства в 20-х рр. XVII ст.

¹ *Twardowski S. Wojna domowa z Kozaki i Tatory, z Moskwą, potym Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panowania... Jana Kazimierza... Na cztery podzielona księgi... Opus posthumum. — Kalisz, 1681. — S. 5—6.*

Так, у 1623 р. кримським ханом став Мехмет-Гірей, який із Персії повернув свого брата Шагін-Гірея, зробивши його калгою, тобто другою особою в державі. Цього ж року Персія розпочала війну з Османською державою. Кримський хан теж вступив у війну з османами, залучивши при цьому запорозьких козаків. Війна з турками й протурецьки налаштованими силами в Кримському ханстві тривала до 1629 р. Цю війну можна трактувати як війну за незалежність кримських татар від османів. І діяльну в ній участь взяли українські козаки. Мехмет-Гірей в остаточному підсумку програв, загинувши в 1629 р., а Шагін-Гірей знову емігрував до Персії¹.

Якщо наведене свідчення Твардовського про переговори Хмельницького в орді не є вигадкою і має під собою підстави, то можна припустити, що в 1620-х роках Богдан разом зі своїми соратниками брав участь у війні Мехмет-Гірея та Шагін-Гірея проти турків.

Твардовський пише, що хан вагався, чи йти з Хмельницьким на угоду — бо підозрілим той йому видався. Однак коли козацький проводир віддав свого сина в заставу, поклявся на шаблі та ще й дав багаті дарунки, хан погодився допомогти і наказав татарам підготувати сім тисяч вояків.

Ще одним відомим твором про Хмельниччину, який мав вплив як на польську, так і на українську історіографію, були «Аннали Польщі від смерті Владислава IV» авторства Веспасіана Коховського (1633—1700)². У другій половині XVII ст. він вважався одним із найпопулярніших польських «сарматських» поетів. У молоді роки довелося йому «понюхати пороху». У 1650 р. Коховського зарахували до крилатих гусар, які воювали проти українських козаків. Він був учасником Берестецької битви 1651 р. Воював також проти Московії й шведів. Брав участь у Віденській битві 1683 р.

В останні роки життя Коховський зацікавився історією. Навіть став історіографом короля Яна III Собеського. Найбільший його історичний твір, згадувані «Аннали Польщі від смерті Владислава IV», виходив по частинах й видавався в Кракові. У цьому творі висвітлювалися історичні події, свідком яких часто був сам автор. За життя Коховського вийшло три частини цього твору — у 1683, 1688, 1698 роках. Всі вони були видані латинською мовою. Невиданою лишилася лише четверта частина. Вона побачила світ у перекладі польською мовою аж у 1853 р. Михайло Грушевський вважав, що це «найбільша й найпопулярніша зі старих праць про Хмельниччину»³.

Чимало інформації про Хмельниччину, її причини, початок і перебіг до 1655 р. подано в першому випуску «Анналів...» Коховського⁴. Козацьке повстання Кохов-

Веспасіанан Коховський

¹ Про ці події та їхній контекст див.: *Кралюк П.* Козацька міфологія України: творці та епігони. — Харків: Фоліо, 2016. — С. 60—63.

² Про Веспасіана Коховського див.: *Герасименко Н. О.* Коховський Веспасіан // *Енциклопедія історії України*: у 10 т. — Т. 5. — С. 244.

³ *Грушевський М.* Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. — Т. 8, ч. II. — С. 204.

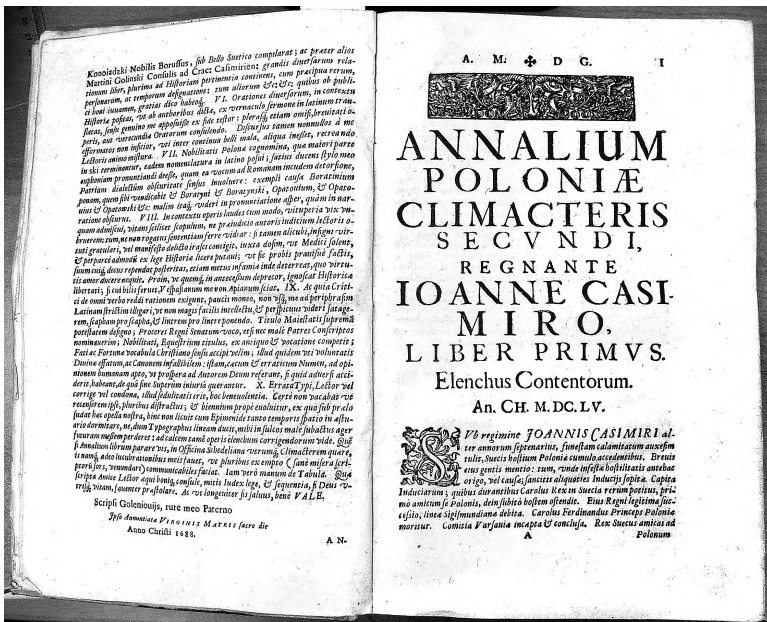
⁴ *Kochowski W.* Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climacteres. Climacter primus. — Cracoviae, 1683.

ський іменує «безбожним бунтом», а його ініціатором вважає Хмельницького. Про діяльність останнього говориться чимало¹.

Коховський наводить різні версії щодо походження батька Богдана Хмельницького — Михайла. На думку одних, він походив із Мазовії, інші вважали, що з Лисянки. В силу обставин Михайло опинився в Жовкві, при дворі гетьмана Станіслава Жолкевського. Іван Данилович утворив Чигиринське староство, Михайло перебрався туди й служив у нього писарем. Тут він оженився з козачкою. Коли ж гетьман Жолкевський подався з військом у Молдавію, щоб підтримати місцевого господаря Гаспара Граціані, який розпочав війну з турками, Данилович зібрав чимало козаків із околиць Чигирини й послав їх на цю війну. Михайло в цьому війську був сотником. Також у цей похід вирушив його син Богдан. У битві під Цецорою польське військо, яким командував Жолкевський, зазнало поразки. Гетьман загинув. Із ним загинуло чимало воїнів. Серед них був Михайло. Богдан же опинився в неволі.

Далі Коховський говорить, що Богдана козаки викупили з кримського полу — ніби заради пам'яті його батька, обмінявши на татарських полонених. Така

Праця «Аннали Польщі від смерті Владислава IV» В. Коховського, як і «Війна домова...» С. Твардовського, спричинила вплив як на польську, так і на українську історіографію. Цей твір використовували козацькі літописці, зокрема Григорій Грабянка. Звертався до нього й Генрік Сенкевич, пишучи роман «Вогнем і мечем».

В. Коховський. «Аннали Польщі від смерті Владислава IV»

¹ Ibid. — P. 19—25.

мотивація виглядає дещо дивно. Адже, принаймні з цього тексту, не дуже зрозуміло, чим так догодив Михайло Хмельницький козакам.

Щодо Богдана, то він, опинившись на волі, швидко почав набирати впливу серед козацтва, оскільки був письменним і вмів полагоджувати різні справи.

Автор «Анналів...» спеціально акцентує увагу на освіті Богдана Хмельницького. Допускає, що він учився в «київській гімназії» або «у Ярославі у єзуїтів».

Коховський у своїй праці намагається подати психологічний портрет Хмельницького. Про нього пише: «Певно, у зрілому віці він навчився обережності, навчився практично оцінювати кожна нову річ, відкладати надію на майбутнє і виявляти то лагідність, то знову жорстокість, часто не погрожуючи, водночас не забувати про помсту». Відзначає він і його військові якості, витривалість духу. А ще — «лице мав усміхнене, котрим приховував, як блискучий лід гнилу воду, порухи своєї душі». Будучи вояком, Богдан відзначався послухом, ніколи не наражав себе на небезпеки.

Тобто Хмельницький постає людиною потаємною, уміє приховувати свої прагнення. Проте це потаємне іноді проривалося. Тому, пише Каховський, Хмельницький брав участь у козацьких бунтах — Тараса Трясила, Острянина й Гуні, але вміло уникав «заслуженої кари». Щоб продемонструвати на прикладі психологію Хмельницького, автор «Анналів...» розповідає таку легенду: мовляв, коли гетьман Станіслав Конєцпольський спорудив фортецю Кодак, то запитав Богдана в присутності інших козаків, що він може сказати про цю твердиню. Але той не витримав і відповів: «Що руки зробили, руки й зруйнують». Ця легенда немає реальної основи. Вона наведена для того, щоб продемонструвати приховану скритість та підступність Хмельницького. Однак вона набула поширення — особливо в літературі українській.

Давши таку психологічну характеристику майбутньому козацькому ватажку, Коховський приділяє чимало уваги взаємостосункам Хмельницького й Ілька Барабашенка (саме так це ім'я звучить у Коховського). Щодо останнього, то тут мався на увазі черкаський полковник козацького реєстрового війська Іван Барабаш (? — 1648)¹. Про нього нам відомо небагато. Вважається, що Барабаш завжди тримав сторону влад Речі Посполитої. Воював під Цецорою та Хотином. У 1646—1647 рр. зустрічався із королем Владиславом, обговорюючи питання походу на татар і турків. На початку повстання Хмельницького лишився на боці Речі Посполитої. Загинув навесні 1648 р. Існує версія, що був утоплений козаками — прихильниками Хмельницького.

Постать Барабаша з часом обросла численними легендами. Він став героєм, точніше антигероєм думи про Хмельницького й Барабаша. У ній розповідається, що Барабаш мав якийсь листи-привілеї від короля, які переховував. І ось Хмельницький їх спеціально викрадає, підпоївши Барабаша. Подібні легендарні оповіді зустрічаються також у писемних творах.

Оповідь Коховського про Хмельницького й Барабаша, чи то Барабашенка, має теж чимало легендарного. Автор «Анналів...» пише, що Барабаша король іменував гетьманом запорозьким, а Хмельницького — військовим писарем (notarius). Ці люди за своєю вдачею й звичаями помітно різнилися між собою.

¹ Про Івана Барабаша див.: *Срезневский И.* Иван Барабаш, малороссийский гетман // Московский наблюдатель. — 1835. — Ч. I. — С. 597—611.

Барабаш ніби слухався можновладців, готовий був йти на Чорне море, щоб воювати з «ворогами королівства», тобто турками, але при умові, що на це буде легальний дозвіл. Як відомо, сейм Речі Посполитої не дав згоди королю Владиславу для проведення війни з турками. У Коховського навіть наводиться промова Барабаша до козаків, де він закликає їх утриматися від бунтів і обіцяє їм, якщо на це буде згода влади, повести їх на «розбійничі ватаги татар» і на Чорне море.

«Зовсім не так невинно поведився Хмельницький, — пише Коховський. — Його неспокійна душа вагалася. То хилився він до тих, хто був прихильний до розбишацтва, то знову пригадував, що королівський двір, ображений (це було йому добре відомо) занехаяною війною, легко пристане на його бік... Замислювався, чому війну розпочато й занехаяно, зброю піднято й відкинуто?» Хмельницький, говорить далі Коховський, знав, що при королівському дворі є чимало противників війни з турками. Вони вважали, що ця війна може викликати небезпеку. Знали про це й козаки. Але вони не лякалися й ладні були йти на загострення відносин.

Подальші події у Коховського розгортаються як детектив. «Удаючи велику приязнь», читаємо далі, Хмельницький запросив Барабаша до себе в куми на хрещення дитини. І під час гостини з Барабашем посварився якийсь козак і убив його. Ніби Хмельницький не був причетний до цього вбивства, але те, що це сталося в його домі, кидає на нього тінь вини. Більше того, це було на руку Хмельницькому, адже Барабаш стримував свавільних козаків.

Саме після вбивства Барабаша почалися наради бунтівників. Про це стає відомо коронному хорунжому Олександрові Конєцпольському, якого повідомили сотник Оніаш та Роман Песта. Хмельницького арештовують. Але Конєцпольського упросив Кречовський (мається на увазі Михайло Станіслав Кричевський) взяти того на поруки. Кречовського ж Коховський характеризує як давнього приятеля й кума Хмельницького. Майбутній вождь повстання живе в Кречовського вдома ніби як під арештом. «...вони, — читаємо в «Анналах...», — напивалися й цілувалися сердечно, а коли Кречовський, п'яний від меду, заснув твердим сном, Хмельницький, позбавившись його опіки, швидко втік спочатку на острів Бучок, потім — на Микитин Рів, де застав майже триста товаришів-козаків, яких послав у різні сторони ширити сім'я бунту».

Як бачимо, із цього оповідання випливає, що причиною козацького повстання була не особиста образа Хмельницького, а дещо інші чинники. Акцент робиться на психологічних моментах — бунтівній натурі Хмельницького. Також дається зрозуміти, що він прагнув скористатися незгодами в середовищі влади Речі Посполитої. Про історію конфлікту з Чаплинським тут не йдеться.

З інформації та міркувань Коховського випливає, ніби Хмельницький та бунтівні козаки вирішили скористатися суперечностями у владному середовищі Речі Посполитої. Можна так зрозуміти, що, пішовши війною на турків, вони би мали прихильність з боку короля, але наражалися на незадоволення з боку шляхти. Підтримані королем, козаки могли б виступити проти шляхетського загалу. Це, звісно, не говориться прямо — радше випливає з контексту.

Правда, ця історія в «Анналах...» подається пізніше, коли Коховський наводить промову Хмельницького про кривди козаків, виправдовуючи повстання¹. Хмельницький говорить так: «Гляньте на мене і майте милосердя! Я запорізький військовий писар, старий вояк, наділений багатьма маєтностями, перетерпів варварське ув'язнення і замість того, щоби бути обдарованим, без жодної провини, окрім тиранської сваволі, зазнав небезпеки для життя. Мого сина жорстоко замордовано, жінку забрано, маєток захоплено, не лишили мені навіть коня, а останнім часом мене шукають, щоб убити мене. І не залишилося мені, заслуженому воїну, що проливав свою кров і тіло якого вкриті рубцями від ран, нічого іншого, як лише через фальшиве звинувачення в бунті згинути від руки ката».

Виклавши ці жалі Хмельницького, Коховський ніби хоче показати, що стоїть за цими словами. Колись Хмельницький, твердить він, мав конфлікт із чигиринським підстаростою Чаплинським (у тексті твору — Чаплицький) за фільварок Суботів. Майбутній гетьман володів фільварком без законних підстав. Земля, на якій з'явилося це володіння, за твердженням Коховського, була подарована ще чигиринським старостою батькові Богдана. Хмельницький вважав цю землю своєю, оскільки тривалий час господарював на ній і мав воєнні заслуги перед Річчю Посполитою. Але на цей фільварок претендував Чаплинський. Справа дійшла до суду. Вирішено було, що Чаплинський заплатить за фільварок певну суму і той перейде в його володіння. Хмельницький змушений був піти на таке, але затаїв образ.

Говорить Коховський і про побиття сина Хмельницького. Але побив його не Чаплинський, а його зять Коморовський на чигиринському ринку палицею. І побив не до смерті. Щодо історії з жінкою, то її Коховський вважає зовсім фальшивою. У «Анналах...» стверджується, що, коли почалося козацьке повстання, то жінка Чаплинського втекла з Чигирина. Її схопив і згвалтував Хмельницький, одружився на ній, але потім жорстоко замордував.

Загалом Коховський розглядає Хмельницького як підступного й бунтівного чоловіка. Те, що він творить, є злодіяннями і йде на шкоду Речі Посполитій, до якої автор «Анналів...», зрозуміло, має пієтет. Однак Коховський вказує на певні

таланти козацького ватажка. Інша справа, що ці таланти не йдуть на користь людям.

Названі праці Пасторія, Твардовського й Коховського заклали основи польсько-шляхетського бачення Хмельниччини. Безперечно, важливим було те, що вони були надруковані.

Ці роботи малювали картину козацького повстання, розставляючи відповідні акценти. Ця картина знайшла відображення як у роботах західних авторів, так і авторів українських.

У другій половині XVII ст. польсько-шляхетські автори написали низку робіт, у яких так чи інакше зачіпали питання Хмельниччини. Не всі вони дійшли до друкарського верстата, багато залишилося в рукописах. Ці твори можуть слугувати як джерелами для реконструкції історичних подій, так і для відтворення суспільних настроїв того часу.

¹ Kochowski W. Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climacteres. Climacter primus. — P. 27—28.

Зокрема, є цікавою робота Самійла Грондського (20-ті рр. XVII ст. — після 1672) «Історія козацько-польської війни...»¹. Про автора цього твору відомо, що він походив з польського шляхетського роду, служив у кварцяному, тобто королівському, війську Речі Посполитої. Мав стосунок до низки дипломатичних місій. Був присутній на переговорах поляків з Хмельницьким наприкінці жовтня 1655 р. під Львовом. З часом Грондський перейшов на службу до правителя Семиграддя Юрія II Ракоці, який змагався за трон короля Речі Посполитої. Після поразки Ракоці став його секретарем і оселився в Семиградді. У середині XVII ст. Грондський почав писати латинською мовою свою історичну працю, яка охоплювала події 1648—1672 рр. Проте на початку 70-х рр. XVII ст. робота над нею була перервана у зв'язку зі смертю автора. За життя останнього вона не друкувалася. Опублікували «Історію козацько-польської війни...» у Пешті лише в 1789 р.².

У цій праці автор наводить свідчення про Хмельницького, які він взяв від Івана Виговського та свого товариша Станіслава Любовіцького, з яким разом брав участь у переговорах з козаками. На цей твір звертав чимало уваги Іван Франко в своїй науковій розвідці «Хмельниччина (думи, пісні та вірші)»³. За мотивами твору Грондського він навіть написав поему «На Святоюрській горі».

Грондський, на відміну від вищезгаданих польських авторів, інакше говорить про батька Хмельницького. Каже, що він, будучи шляхтичем, вчинив якийсь злочин і через те мусив ховатися серед козаків. Така інформація видається цілком вірогідною. Адже деякі шляхтичі Речі Посполитої, аби уникнути кари за вчинені злочини, втікали на Запорізьку Січ. У нових краях Хмельницький-старший одружився з козачкою і мав від неї лише одного сина на ім'я Богдан.

Останній виріс серед козаків, але отримав шкільну освіту. Загалом життя в нього складалося добре, хоча він не зміг зробити військову кар'єру. Однак гетьман Станіслав Конєцпольський виявив до нього прихильність і поставив писарем козацького війська. Тоді ж Хмельницькому гетьман дарував ґрунт понад Дніпром, де той заклав свій хутір Суботів.

Правда, Конєцпольський ніби жалкував, що залишив Хмельницького живим. Бо той був здібний, але схильний до бунту. І ще ніби Конєцпольський передбачав, що від Хмельницького Річ Посполита зазнає лиха. Хоча, схоже, в таких свідченнях більше фантазії, аніж реалій.

Після смерті Станіслава Конєцпольського його син Олександр, бажаючи прославитися, вирішив напасти на татар. Хмельницький не взяв участь у цьому поході. Тоді на Хмельницького почав наговорювати Данило Чаплинський, заявляючи, що той незаконно володіє землею. Потім він влаштував напад на Богданові володіння, відібравши їх у нього. Окрім того, Чаплинський забрав жінку, з якою жив Хмельницький, пошлюбивши її.

¹ *Grondski S. Historia belli cosacco-polonici...* — Pestini, 1789.

² *Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.* — Т. 8, кн. 2. — С. 204.

³ *Франко І. Хмельниччина: (думи, пісні та вірші) // Його ж. Зібрання творів: у п'ятидесяти томах.* — К., 1986. — Т. 43. — С. 77—84. (Звідси ми черпаємо інформацію про твір Грондського).

Відповідно, зневажений Богдан звертався до суду, сейму, врешті до короля, але це нічого не дало. Король Владислав порадив йому на насилля відповісти силою. При цьому говорив, що хоче напасти на татар і пропонував Хмельницькому взяти участь у цій акції.

Після цього Богдан, бажаючи помститися, почав агітувати козаків підняти повстання. Але він розумів, що козацької сили в цій справі буде замало. І ніби, розмірковуючи зі змовниками, натякнув на те, щоб вдатися за допомогою до татар. Далі в Грондського подана дуже цікава інформація про те, як досягалося порозуміння з татарами. Її варто навести повністю:

«Деякі козаки завважили: «Вкажи нам лише, пане Хмельницький, спосіб дійти до ладу з татарами...» А ті, що знали про плани короля, налягали на Хмельницького,

Можемо констатувати, що польські автори середини й другої половини XVII ст., негативно оцінюючи Хмельниччину та її вождя, вважали козацьке повстання випадковістю чи непорозумінням, викликаним помстою ображеного Богдана, який відзначався певними здібностями, зокрема військовими, але був людиною непевною, схильною до бунту.

щоб той говорив докладніше. Тоді він промовив: «Не можу довше укривати від вас, братці, того, що король уже віддавна, маючи намір розпочати війну з турками, для сеї цілі мав приготоване заграничне військо, але задля опору державних панів мусив відправити його. Тепер він намовляє нас, аби ми робили напади на турецькі краї і таким способом змусили турків до нападу на Польщу, аби в таких разі польські можновладці хотя-нехотя мусили організувати оборону. А щоб ви повірили, що се правда, ось вам лист короля, переданий мені канцлером

у часі його відвідання, ось вам хоругов і булава, передані мені при таких і таких свідках із тим, що король хоче мене поставити гетьманом. Я не захотів прийняти сього уряду, знаючи, що дехто, може, здібніший за мене, і не бажаючи на власну руку братися до такого великого діла. Тут він предложив зібраним усе те, що згадав у своїй промові, і представив свідків, а потім мовив далі: «Маючи се все в руках, думаю, що добре буде післати з-поміж нас послів до татар і сповістити їх про королівські плани і при тім порадити їм, що, коли хочуть жити з нами в спокої, нехай допоможуть нам воювати Польщу, а коли ні, то виповісти їм війну. Думаю, що вони не довго будуть вагатися. Бо вже й так вони були би напали на Польщу за відмову данини, коли б ми їх не вдержали. А тепер через останній напад Конєцпольського вони розсерджені до крайності»¹.

Звісно, це оповідання Грондського отримало відповідну літературну обробку. Можливо, щось домислив автор, щось міг домислити й Любовіцький, від якого Грондський, імовірно, його почув, та й Виговський щось теж міг додати від себе, подаючи свою оповідь у вигідному для козацької старшини світлі. Але наведене оповідання видається достовірним — принаймні виглядає набагато достовірніше, аніж вищенаведені оповіді про початок Хмельниччини Пасторієм, Твардов-

¹ Франко І. Хмельниччина: (думи, пісні та вірші) // Його ж. Зібрання творів: у п'ятидесяти томах. — К., 1986. — Т. 43. — С. 81—82.

ським та Коховським. Треба враховувати й те, що наведена інформація мала своїм джерелом оповідь Виговського, який був людиною, наближеною до Хмельницького, й багато про нього знав.

Думку, що саме особиста образа Хмельницького призвела до повстання, поширювала і козацька сторона. Адже тоді повстання отримувало моральне виправдання як помста за зневажену честь, гонор. Подібне бачення також із розумінням сприймалося польською шляхтою.

Хмельницькому, як антигерою в польських писемних пам'ятках середини й другої половини XVII ст., часто протиставляються, як герої, король Ян Казимир (тут, звісно, спрацьовували роялістські погляди) і князь Ярема Вишневецький. Пізніша польська історіографія, зокрема в XIX ст., відійшла від таких спрощених підходів. Але їх успішно «воскресив» Генрік Сенкевич у згадуваному романі «Вогнем і мечем».

Ще одне відносно достовірне свідчення про Хмельницького залишив венеціанський дипломат Альберто Віміна да Ченедра (справжнє ім'я — Мікеле Б'янкі; роки життя — 1603—1667)¹. У червні 1650 р., як представник Венеціанської республіки, він з дипломатичною місією прибув до Хмельницького, аби умовити того приєднатися до антиосманської коаліції. Щоправда, Віміна лише представляв венеціанського посла Ніколо Сагредо у Відні і не мав повноважень укладати угоди й договори. Вірчу грамоту та посольські інструкції йому підписав Сагредо, який склав також листа до Хмельницького.

Ярема Вишневецький

У своїх листах до віденського посла Віміна подав цікаву інформацію про Хмельницького. Він також є автором праці «Історія громадянської війни у Польщі», надрукованої у Венеції в 1671 р.²

У цій книзі дещо є про походження Хмельницького. Хоча козацький вождь іменується варваром, але автор зазначає, що гетьман походив із шляхти. Батько Богдана був литовським шляхтичем, який втік до запорізьких козаків, аби уникнути судової кари. Відзначає Віміна й освіченість Хмельницького. Говорить, що той навчався в якійсь гуманістичній школі в Кракові. Через те був набагато освіченішим, ніж інші козаки³.

Причину козацького бунту Віміна також бачив у особистій образі Хмельницького, в якого ніби гетьман Станіслав Конєцпольський відібрав «сільце Суботів». А син гетьмана, королівський хорунжий, посадив майбутнього козацького вождя в темницю. З ув'язнення Хмельницького звільнили приятелі, які й допомогли йому втекти на Запоріжжя⁴.

¹ Станіславський В. В. Віміна Альберто // Енциклопедія історії України: у 10 т. — К., 2003. — Т. 1. — С. 565.

² *Vimina A. Historia delle gverre civili di Polonia...* — Venetia, 1671.

³ *Ibid.* — Р. 6—7.

⁴ *Ibid.* — Р. 3—4.

Проте набагато цікавішим є лист Віміні, де він оповідає про своє посольство до Хмельницького і де навіть поданий словесний портрет Хмельницького (один з небагатьох прижиттєвих описів козацького вождя).

Історія цього посольства така. Віміна отримав від венеціанського посла у Відні Сагрето доручення з'ясувати, наскільки вірні відомості, поширювані у Варшаві, про намір кримського хана спільно з козаками напасти на Порту. Коли такі наміри у них справді є, то їх бажано було б підтримати, пообіцяти допомогу Венеціанської республіки — щоправда, лише в загальних виразах, до отримання подальших інструкцій.

Якщо ж би виявилось, що такого наміру у татар і козаків немає, то послові доручалося зіграти на почуттях Хмельницького. Він мав оповідати козацькому ватажку, як то його цінують у Венеції. Говорити про важке становище, в якому опинилася Османська імперія, де розладнане управління і зріє невдоволення у війську. Шість років Порту даремно напружує свої сили для боротьби з Венеціанською республікою, флот якої кілька разів замикав Дарданелльську протоку. Останній раз він протягом двадцяти двох місяців тримав її в блокаді, не даючи ні вийти, ні ввійти турецьким кораблям. Коли б до нового наступу венеціанського флоту приєднався козацький флот, заблокувавши Константинополь з моря і перекривши туди поставку продуктів на кілька тижнів, то в столиці Туреччини почалися б бунти.

Віміна також повинен був з'ясувати, яке становище козацького війська, якої суми грошей потребує Хмельницький від Венеціанської республіки і як ці гроші можна передати без розголошу.

Ось як дипломат описує козацького вождя. Подаємо це у викладі Грушевського:

«Я застав гетьмана («пана генерала») в його покою з вищезгаданими послами (що вернулися з Варшави) і деякими козацькими начальниками. Він устав з свого місця і стрів мене серед покою, обняв мене і посадив потім коло себе. Я подав йому вірительну грамоту вашої ексцеленції (Сагрета) і разом з нею латинський переклад, бо довідався, що гетьман не вміє італійської мови, ані з близьких до нього осіб ніхто нею не володіє. Мої пояснення (що до перекладу, спорядженого на швидку самим Віміною) задоволили його, і без якого-небудь закиду він почав з того, що випив за моє здоров'я горілки — котра кілька разів обійшла наоколо, — аж прийшла пора обіду. Підчас того він розпитував мене про новини з Німеччини і про деякі подробиці воєнних успіхів Венеції, аж нарешті дав знак, щоб я виложив свої поручення. Тоді я розповів, що в ексцеленція вислав мене уцілувати його руки і засвідчити поважанне до його особи та побажанне, аби йому повелось забезпечити спокій собі і своїм людям згодою почесною і корисною. Християнські володарі сподіваються, що нинішнє затишся (в операціях против Турка) урветься, бо Козацька нація (la-natione Cosacca) не звикла його зносити — підіймаючи зброю на Турка на суші й на морі. Він (Турок) тепер стоїть безборонний перед якими-небудь нападами з сеї сторони, звертаючи всі сили на те, щоб стримати успіхи венецьких сил, нагромаджених під Дарданелями... Пройшла поголоска, що й Татарин пристає з козаками, заохочений догідною для ріжних здобутків ситуацією — хоче, по перше, заволідати Отоманською імперією, на котру претендує, і вона йому належить, по друге (се вже, очевидно, завданне козаків): визволити з неволі патріярха і силу бідних християн. Тому всесвітліша республіка Венецька схотіла вислати когось, щоб довіда-

тися правди в сих поголосах і запевнити в. ексцеленцію, що Турок був би так при-
тиснений морськими й сухопутними силами Венеції, що мусів би лишити Татарам і
козакам повну свободу в здійсненню їх планів.

«Відповів (гетьман), що дякує в. ексцеленції за чемні відносини і ще перед моїм
приходом дуже інтересувався успіхами венецької сили і царгородськими розруха-
ми. Що він тішився їх (венецькими) успіхами і радо прилучився б до їх акції, коли б
лише домашні справи забезпечились настільки, аби не треба було боятися нових
внутрішніх клопотів — при незабезпечених відносинах з Поляками, що почуввають
себе ображеними до живого. Єсть люде (між Поляками) добре настроєні, що бажа-
ють спокою, але є ще й неспокійні люде, що не перестають відгрожуватись і похва-
лятися пімстою (козакам), і умови згоди досі не виконані. Знає, що татарський по-
сол був в Варшаві, але в яких справах, се ближче йому не відомо, і хоч він ханові
брат і товариш, він не може здаватись на нього так далеко, що міг би облишити
край без оборони, виставляючи його на небезпеку ногайських нападів. В кождім
разі не залишить подати сю справу на обрану і рішення Запорозького товариства
(compagnia di Zaporosa), припускаючи при тім, що всесвітліша республіка Венецька
підогріла б охоту козаків відповідною грошевою субсидією».

Віміна на се відповів, що при великім мно́жестві козацького війська не трудно
було б його поділити й пуститися на війну з частиною його — лишивши другу ча-
стину для охорони. Польщі козакам нема чого боятися — так вона знищена і вичер-
пана, і прихильники реваншу не мають послу́ху у короля і більш розважних людей.
Що до грошевої субсидії з боку Венеції Віміна припускав, що вона її не відмовить,
хоч має величезні видатки. На се гетьман нічого не сказав, а запитав, чи Віміна має
паспорт від польського короля, інакше сказавши — чи робить свої пропозиції за
його відомом і згодою? Віміна відповів, що не має, і не просив, бажаючи заховати
свою місію в секреті, однак короля поінформовано про сю подоріж, і він виявив
своє спочутте. На се гетьман завважив, що дійсно для такої акції потрібна згода ко-
роля — і пустився в згадки про пляни Володислава, розбиті неохочими до війни
магнатами. Радив вислати посольство до хана й прихилити його до походу на Тур-
ків, вважав се можливим, бо відносини Татар до Турків подібні до тих, в яких були
козаки до Польщі до останнього часу; коли б хан схотів іти на Турка, гетьман також
пішов би. З сього Віміна мусів зміркувати, що всі варшавські балачки про ханські
пляни проти Порти, про татарсько-козацьку акцію в сім напрямі й польські нака-
зи Хмельницькому — післати козаків на море, чиста фікція: Хмельницький не знав
про се нічого і висловлював все се як свій проект і цілком нову гадку. Але ясніш по-
ставити сього делікатного питання Віміна не зважився; він тільки спитав гетьмана,
чи се не на Турка покликав хан козаків до помочи (в дорозі йому сказали, що Хмель-
ницький саме виїздить за Дніпро до козацького війська, зібраного на поклик хана).
Гетьман заперечив — військо зібране для походу на Черкесів, що не схотіли дати
ханові уставленої дани хлопцями й дівчатами.

Серед сих розмов, що потривали кілька годин і перепліталися горілкою, опо-
відає Віміна, кінець кінцем застелили стіл і принесли обід, до котрого запроше-
но і його, і потім довго пили, аж доки прийшла пора відправляти послів: одного
татарського, другого донських козаків, і гетьман відпустив Віміну, двічі випив-
ши добрим вином за щасливі успіхи венецької зброї. Роспитувавши старшин Ві-

міна довідався, що татарський посол приїздив з подякою хана за козацьку поміч в експедиції на Черкесів, а Донці приїздили потвердити своє брацтво з Запорозьким військом і заручитися його протекцією...

Потім Віміна мав ще другу авдієнцію у гетьмана, і на ній продовжувалися тіж розмови. Гетьман спитав між иншим, чому Венецька республіка не постарається намовити воевод Валахії, Молдавії і Трансільванії, щоб вони теж піднялися на Турка і визволилися з-під його влади? Віміна не знав, що на се сказати. Далі гетьман докладніше спинився на кримській справі, доводячи, що похід хана певно привів би до повного упадку Оттоманську імперію, і тому треба б приложити всяких старань, щоб його підняти, — говорив, що напише про се в листі до Саґреда, і дійсно написав. Стараючись зрозуміти се натисканнє Хмельницького на участь хана (про бажаннє хана воювати на Турка йому знов таки нічого не було відомо!) — Віміна пояснив собі се так: «Хмельницький, чоловік дуже дотепний, знав, що йому нема чого боятися иншого нападу, як тільки від сього сусіда-варвара (хана); хоч він не довіряє й Польщі, але знає, що рушитися вона не може через недостачу людей, грошей і згоди. Тому хотів би бачити Татар заплутаними в турецьку війну: при звязку Татар з Поляками тільки се забезпечило б і улекшило б його людям похід на Евксін і побіду».

Т. Шевченко. Богданова церква в Суботові, 1845 р.

У суботу, 11 червня, гетьман закликав Віміну до Суботова, «свого улюбленого місточка», і там прийняв «з своєю звичайною чемністю». Сказав, що хоче його відпустити, дав йому листа до Саґреда, паспорт на дорогу туди й назад, з наказом усім полковникам, сотникам і т. д. чинити післанцеві вільний пропуск і давати все потрібне на дорогу, і визначив трьох козаків провідників. Висловив надію, що скоро побачить його знову, а тим часом порадиться з Запорозьким військом в сій справі та постарається довідатися про погляди хана. Нехай Саґредо буде певен, що готовости підняти се славне діло — війну з Турком, гетьманові не бракуватиме. З розчуленнєм оповідає Віміна про багаті дарунки, які від нього одержав (прегарний карабин, багато інкрустований), всякий припас на дорогу (між иншим мід, котрого рецепту при тім Віміна подає) і кілька телярів «на горілку». Дуже хвалить при тім Віміна козацьку гостинність і чемність взагалі...

В листі до Саґреда, переданім Хмельницьким і пересланім Віміною до нього зі Львова (написано його досить доброю латиною), гетьман дякує іменем своїм і війська за виявлену до них прихильність, але в доволі рішучім тоні заявляє неможливість вчинити зараз Венецькій республіці ту прислугу, що вона від нього собі бажає. Вже покійний король Володислав хотів підняти всі сили на Турка і дав Запорозькому війську гроші на морські човни: вони ще й тепер лежать готові на Дніпровім березі, — але магнати і дорадники короля не допустили до тої війни короля «і заборонили нам подати руку помочи всесвітлійшій Венецькій республіці, як ми того хотіли». В тих трудних обставинах союзником і братом гетьманові і війську був хан; зазнавши його ласки, вони і в справі помочи Венеції не можуть поступати без нього сепаратно: нехай Саґредо порадить своєму урядові вислати послів до хана, і коли той дасть згоду, то й гетьман з військом не відмовляється...

ся від помочи — за відомом і дозволом короля. Гетьман дуже б бажав, щоб Бог привів до одностайности християнських володарів, аби вони могли дати відправу всяким ворогам, та дав при тім змогу виявити і йому свою приязнь Венецькій республіці і віддати їй бажану прислугу, — але як бачимо, кінець кінцем все залежатиме перед усім від кримського хана!»

Взагалі лист написаний дуже зручно, крайнє загально і дипломатично, і категоричну відмову прибирає масою приемних слів; цікаво також, що гетьман про військо тільки загально згадує на початку, а пише все від себе: ми та й ми, «Б. Хмельницький, гетьман війська його кор. мил. Запорозького». Загалом як документ козацької політики і дипломатії лист дуже цікавий: перед венецькою дипломатією, може, найбільш виробленою в цілім світі, канцелярія війська Запорозького не осоромилася.

В додаткових листах, написаних тоді ж зо Львова (одно явне, друге зашифроване), Віміна висловляє ще деякі небезінтересні міркування. Підносить, що на будуче треба, щоб лист до Хмельницького був написаний від самої Республіки безпосереднє; сим разом «секретар» (Виговський) питав його, чому уряд Республіки не звернувся сам, а доручив сю справу віденському послові, і Віміні доволі трудно було се виправдати. Що до великоти субсидії, що її козаки хотіли б отримати, йому не вдалось одержати виразної відповіді ні від Виговського, ні від козацьких послів, що були в Варшаві; з причин, вказаних гетьманом, вони взагалі були здержливі на пункті яких небудь обіцянок більшої помочи. Але він, Віміна, думає, що навіть і за малий козацький похід варто добре заплатити. Навіть мала козацька екскурсія на турецькі землі була б роздута поголосками і змусила б Оттоманську імперію кинути в той бік великі сили і таким чином зробила б велику диверсію на венецькім фронті. Піднявся б дух в невдоволених підданцях Порти: молдавських, валаських, семигородських, і вони захотіли б скинути з себе турецьке ярмо, а мабуть, і Москва не пропустила б покористуватися сею нагодою, і Венеція могла б уложити з Турцією почесну і корисну згоду»¹.

Ми цілком свідомо навели цей чималий уривок, де Грушевський переказує лист Віміна й аналізує його контекст. Тут подано немало важливої інформації, яка допомагає зрозуміти логіку вчинків Хмельницького, місце Війська Запорозького на геополітичній шахівниці тогочасної Європи. Віміна підтверджує те, що король Владислав, будучи до цього захочений Венеціанською республікою, ладний був почати війну з турками. В той час Османська держава втягнулася у виснажливу війну з Венецією за острів Крит (Кандію). Якби Річ Посполита розпочала війну з турками, був би відкритий «другий фронт». Передбачалося, що козаки на своїх чайках чинитимуть диверсії проти османського флоту на Чорному морі. А це створить для турків серйозні проблеми. Воювати на два фронти їм буде важко.

Хмельницький знав про плани Владислава щодо цієї війни. Більше того — залучався королем до її підготовки. Правда, проводити цю війну не дозволили магнати й шляхтичі.

У 1650 р. Віміна та венеціанські дипломати наївно сподівалися, що їм вдасться реалізувати цей план, вступивши в переговори з Хмельницьким. До цього питання вони підійшли не дуже серйозно. Як уже говорилося, Віміна не мав статусу по-

¹ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 9, кн. 1. — С. 48—51.

сла. І ніяких конкретних пропозицій не привіз. Навіть не обумовив суми фінансової допомоги для козаків — а без цього вони не пішли б воювати.

Місія Віміні скінчилася нічим. Хоча його гарно приймали Хмельницький та козаки, але це, радше, був вияв дипломатичного етикету. Козацький провідник ніби й не відмовляв прямо венеціанському посланцю. Натомість дав пораду звернутися до кримського хана, оскільки той є союзником козаків. У тогочасній ситуації таке звернення було малореальним. Кримське ханство лишалося васалом-союзником Османської держави і, схоже, не збиралося з нею розривати стосунків.

Хмельницький у цьому листі постає як хитрий політик. Він приділяє посланцю увагу, обдаровує його, пиячить з ним. Хоча та пиятика й частування, схоже, були елементом гри Хмельницького. Зрештою Богдан відмовляє Віміні, але робить це так, щоб залишити в посланця позитивне враження.

Із західних авторів другої половини XVII ст., що присвятили спеціальну працю історії Хмельниччини, варто назвати П'єра Шевальє. Він контактував із козаками, які були завербовані французьким урядом в Україні під час Тридцятилітньої війни й брали участь в облозі Дюнкерка в 1645—1646 рр. У 1648—1654 рр. Шевальє був секретарем французького посольства в Польщі. Написав французькою мовою книгу «Історія війни козаків проти Польщі», яка побачила світ у 1663 р. в Парижі. У скорому часі вона була перевидана в 1668 р. У 1672 р. вийшла в Лондоні англійською мовою. Тобто є сенс говорити про певну популярність цього твору на Заході.

Цікаве ставлення Шевальє до Хмельницького. Він порівнював його з Олівером Кромвелем. Тим самим козацький вождь ніби вписувався в європейський

політичний контекст. Ось як це звучало в «Історії війни козаків проти Польщі». Автор, звертаючись до читачів, пише:

«Історія війни козаків проти Польщі» складається з «Розвідки про землі, звичаї, спосіб правління, походження та релігію козаків», «Розвідки про перекопських татар» та «Історії війни козаків проти Польщі». Вона давала змогу західному читачеві познайомитися з Україною. У ній, поряд з письмовими та усними джерелами, використовувалися й спостереження автора П'єра Шевальє.

«Ця історична книга подає деякі матеріали, що мають зробити її читання приємним. З неї можна довідатися про досить своєрідний спосіб ведення війни та боїв; хоробрі вчинки, які нагадують подвиги героїв роману; війська, чисельність яких дозволяє повірити в те, що написано про війська гунів, готів, вандалів, сарацинів, персів та турків; і, що ще більше гідне подиву, ми знайдемо образ мужа, який для того, щоб піднятися над іншими, приводить в рух величезний механізм та наводить жах на те королівство, якого ні всі могутні держави християнського світу, ні навіть могутня імперія турків досі не змогли похитнути. Одним словом, Кромвеля, який вдруге з'явився на Русі, який був не менш честолюбивий, хоробрий та спритний, ніж Кромвель в Англії»¹.

Це порівняння, на перший погляд, може видатися позитивним. Але чи справді це так? З одного боку, Шевальє відзначає титанізм Хмельницького. Характеризує його як хоробру й спритну людина, що привела «в рух величезний механізм». Але,

Це порівняння, на перший погляд, може видатися позитивним. Але чи справді це так? З одного боку, Шевальє відзначає титанізм Хмельницького. Характеризує його як хоробру й спритну людина, що привела «в рух величезний механізм». Але,

¹ Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / пер. з франц. Ю.І. Назаренка. — К., 1993. — С. 21.

з іншого боку, відзначається його честолюбство. І це в очах Шевальє аж ніяк не є чеснотою. Своїми діями козацький гетьман наводить жах. Відповідно, титанізм Хмельницького приносить не користь, а зло.

Шевальє намагався відносно об'єктивно писати про Річ Посполиту, про місце в ній козаків, яких він не ідеалізував, але й не очорнював. Позиція Шевальє — це, радше, позиція стороннього спостерігача. Хмельниччину автор вважає чи не найбільшою небезпекою в історії Речі Посполитої. «...поляки, — пише він, — завжди чинили опір усім, навіть найгрізнішим ворогам, і всі ці війни не здавалися їм такими небезпечними, як війна з козаками, що розпочалася 1648 р., майже в момент смерті короля, бо ці бунтарі втягнули в свій закат мало не все населення Чорної Русі. Крім того, раптом позбувшись тієї смертельної і непримиренної ненависті, яку вони завжди відчували до татар, козаки ввійшли з ними в спілку й навіть попросили підтримки у турків для цілковитого зруйнування та спустошення Польщі»¹.

Хмельницького Шевальє називає «першою іскрою цього повстання та рушієм усієї війни». Пише, що той належав до шляхетського стану, а його батько навіть був підстаростою. Мав Богдан деяку освіту. І в козацькому війську дослужився до сотника.

Причину Хмельниччини Шевальє малює дещо нестандартно. Намагається не концентруватися на особистих образах козацького вождя, а вписати події повстання в більш широкий контекст. Він пише: «Король Владислав, якому надоїло сидіти без діла, коли більшість інших християнських королів і князів були зайняті війною, 1646 р. міркував про план війни проти перекопських татар, яких він хотів вигнати з Криму. Хмельницький здавався йому гідним командування козацьким військом, якому король надавав головного значення в цьому поході. Проте плани короля не були підтримані ні християнськими монархами, зрештою досить зайнятими чимось іншим, ані навіть венеціанцями, на допомогу яких він розраховував...»²

Ю. Брандт. «Повернення козаків з походу»

¹ Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / пер. з франц. Ю. І. Назаренка. — С. 74.

² Там само. — С. 75.

Владислав змушений був розпустити своє військо. Тепер Хмельницькому, за словами Шевальє, не було чим зайнятися. Через таке безділля він «ввійшов у розбрат» із Чаплинським за межу одного зі своїх маєтків. Про сам конфлікт та його наслідки розповідається таким чином: мовляв, Чаплинський погано повівся з дружиною Хмельницького, а його сина побив палицями. «Невдовзі Хмельницький, — читаємо далі, — знайшов спосіб добитися сатисфакції за цю образу, використовуючи прагнення до визволення, що він його помітив серед руського населення, яке не могло насолоджуватися миром, бо мир замість того, щоб приносити йому (населенню) спокій, давав шляхті більше змоги держати селян у рабстві та пригніченні»¹. Отже, Шевальє звертає увагу на соціальний аспект Хмельниччини. Хоча особиста образа й відіграла певну роль на початку повстання, але воно не відбулося, якби не було соціального незадоволення — принаймні така думка виникає при читанні твору Хмельницький, маючи впевненість у відданості козаків, утік на Запоріжжя, де й підняв повстання.

При цьому Шевальє вважає, існувала таємна змова Хмельницького й короля Владислава. Ця версія декому може видатися фантастичною. Але вона поширювалася серед політиків та урядовців Речі Посполитої, з якими Шевальє контактував. «Дехто, — говорить цей автор, — був переконаний, зрештою не зовсім безпідставно, що король Владислав, бажаючи повернутися до свого плану війни проти татар, підтримував з Хмельницьким таємні зв'язки і допоміг повсталим козакам для того, щоб Річ Посполита була змушена дати королю військо для втихомирення козаків. Козаки повинні були з'єднатися з королівським військом, що складалося переважно з чужинців під командуванням довірених королю людей, а тому це військо не слухало б наказів Речі Посполитої та пішло б за Владиславом проти татар і навіть проти турків, з якими королю довелося б неминуче воювати, якщо б він зачепив татар»².

Образ Хмельницького, який постає зі сторінок «Історії війни козаків проти Польщі», не є однозначним. З одного боку, автор вказує на військовий талант Хмельницького. Козацький вождь уміло керує козацькими військами, йому вдається виграти чимало битв. Він проявляє винахідливість, у деяких випадках застосовує незвичні прийоми ведення війни. Відзначає Шевальє й політичний талант Хмельницького. Той уміє знайти спільну мову серед своїх, організувати схильну до анархізму козацьку масу. Також Хмельницький непогано веде гру із чужими можновладцями, використовує протиріччя серед них.

Але, з іншого боку, козацький вождь представлений як підступна людина. Демонструючи на словах вірність королю й владі Речі Посполитої, він часто вводить їх в оману, підтримуючи зв'язки із нехристиянськими володарями. Гетьман може очорнити своїх конкурентів, вдавшись до обману. Варто говорити й про його безпринципність, коли він легко йде на союз із татарами й турками, які перед цим були ворогами українців.

Вважайте — перед нами постає політик макіавеллівського стибу. Чи сприймати такого політика позитивно, це питання. Тим паче, коли цей політик руйнує

¹ Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / пер. з франц. Ю. І. Назаренка. — С. 76.

² Там само.

одну із найбільших християнських держав Європи, що в очах Шевальє не могло бути позитивом.

Підсумовуючи сказане про те, хто писав про Хмельницького в середині й другій половині XVII ст., можемо констатувати, що це переважно були польські та західноєвропейські автори. Війна під проводом цього вождя сприймалася ними як війна громадянська. Бо справді, якщо виходити з розуміння тодішніх політичних реалій, то воювали між собою мешканці однієї держави — хоча й здійснювалося це не без зовнішнього втручання. Ця громадянська війна не сприймалася позитивно, адже вона руйнувала Річ Посполиту, яка для багатьох цих авторів була «їхньою державою» і до якої вони мали сентимент.

Причина цієї війни, здебільшого, трактувалася поверхово. Вважалося, що була вона викликана бажанням помсти Хмельницького, якого образив польський шляхтич Чаплинський, а влада Речі Посполитої не захотіла ображеного захистити. Хоча й були намагання поглянути на цю проблему в більш широкому плані, з'ясувати інші причини цього явища. Та все ж особиста помста стояла на першому плані.

Персона Хмельницького переважно трактувалася неоднозначно. З одного боку, автори вказували на здібності козацького гетьмана. Іноді він постає як умілий політичний діяч, що вміє досягати свого. Проте в основі його успіхів є не лише талант, а й підступність, хитрість, політичний аморалізм.

Творення образу героя

Попри те, що з часом в українській та російській літературах Хмельниччину почали трактувати як війну, в якій релігійний чинник відігравав чи не найбільшу роль, а українських козаків як захисників православ'я, насправді стосунки між православним духовенством, особливо вищим, та козацтвом не були простими.

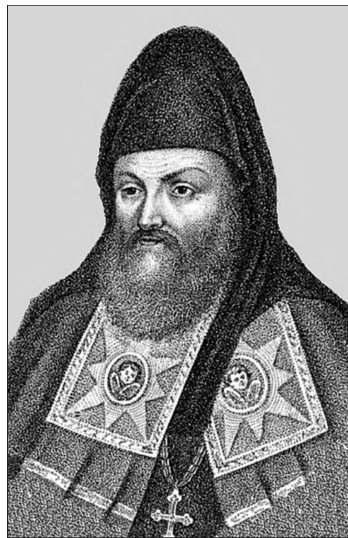
Так, у 20-х роках XVII ст. козацтво отримало ідеологів в особі православного духовенства. На той час в Україні саме його представники виконували роль інтелігенції. Проте у 1630-х роках ситуація змінилася. Союз православного духовенства й козацтва був зруйнований. Православне духовенство й козацтво все більше дистанціювалися один від одного. Здавалося, Хмельниччина мала знову актуалізувати цей союз.

Правда, духовенство не поспішало опинитися в козацьких обіймах. Якщо в 1620-х рр. воно вимушене було це зробити, оскільки в особі козаків отримало покровителів, то на середину XVII ст. ситуація виглядала інакше. Влада Речі Посполитої за часів правління короля Владислава легалізувала православну церкву. Відверто підтримати козаків — означало наразитися на неприємності. Так можна було втратити навіть маєтності, що належали церкві. А чимало цих маєтностей знаходилися на територіях, які не контролювалися козаками.

Під час подій середини й другої половини XVII ст. київські православні митрополити, як і православні єпископи на теренах України й Білорусії, намагалися проводити зважену політику, відстоюючи свої інтереси. Їм доводилося маневрувати між різними державно-політичними структурами, силами — козаками, Річ-

цю Посполитою, Московією й Османською державою¹. У цій ситуації вони воліли утриматись від крайнощів, зокрема від апологетики козацтва та їхнього вождя Богдана Хмельницького.

Симптоматичною є позиція Інокентія Гізеля (1600? — 1683)², одного з провідних православних інтелектуалів України середини XVII ст., який обіймав високе ієрархічне становище — архимандрита Києво-Печерської лаври, належав до найвпливовіших православних діячів України того часу.

Інокентій Гізель

Він є автором низки творів. Одним з найбільш знаних серед них вважається релігійно-етичний трактат «Мир з Богом людині», що вийшов у друкарні Києво-Печерської лаври в 1669 р. — якраз у розпал Руїни. Здавалось, у цьому творі мали б відобразитися тогочасні проблеми, пов'язані з козацькими змаганнями. Однак цього немає. Лише в передмові до читачів зустрічаємо таку згадку: «Відомо всім, що ця люта багаторічна ворожнеча в Малій Росії праведним судом Божим за наші гріхи на нас наведена. Та ми проте, аби отямитися, від гріхів повстати, Господу Богу догодити, однак, не дбаємо. А тому, раз гріх перебуває в нас, то й ворожнеча нас губити не перестає»³.

Ця позиція також знайшла відображення в такому відомому творі, як «Синопис»⁴. До сьогодні ведуться дискусії, яке відношення мав Гізель до цього

твору, чи був він його автором. Перше видання «Синопису» в 1674 р. вийшло за його благословенням. Тобто якщо Гізель і не був автором цього твору (радіше, це було колективне творіння), то цілком імовірно він міг здійснювати його загальну редакцію. Принаймні давши благословення, Гізель погоджувався з концепцією вказаного твору.

«Синопис» є викладом історії Русі від найдавніших часів, закінчуючи подіями середини XVII ст. Переважно це ком-

Гізель у трактаті «Мир з Богом людині» говорить (хай і дуже загально) про ворожнечу, котра панує в Україні. Але, дошукуючись її причин, знаходить відповідь у душі провіденціалізму, характерного для середньовічних авторів. Мовляв, усі нещастя, які впали на Україну, це покарання за гріхи людей.

¹ Див.: Шкрібляк М. «Церковний Переяслав» на тлі унійних колізій і політично-ідеологічних стратегій ранньомодерної України-Руси. — Чернівці, 2015.

² Про Інокентія Гізеля див: Сумцов Н. Ф. Иннокентий Гизель: К истории южнорусской литературы XVII ст. // Киевская старина. — 1884. — № 10; Гізель І. Вибрані твори: у 3-х томах. — К., 2010. — Т. III.

³ Гізель І. Мир з Богом чоловіку... // Його ж. Вибрані твори: у 3-х томах. — К.; Львів, 2012. — Т. I. — С. 71.

⁴ Див.: І. В. Жиленко. Синопис Київський // Лаврський альманах / ред. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. — К., 2002. — Спецвип. 2: Синопис Київський. У вказаній монографії поданий текст «Синописса».

піляція з різних історичних хронік, літописів, що мали поширення в той час. Він у концентрованому вигляді давав схему російської історії, яка на довгий час стала визначальною в російській історіографії. «Синопис» витримав чимало видань (загалом їх нараховується 29). У царській Росії він майже протягом ста років виконував роль підручника історії.

Автор чи автори «Синопису» спеціально підносять Володимира Мономаха. Адже цей князь був особливо шанованою особою в тогочасних київських книжників. «Синопис» представляє згаданого князя царем, який отримав регалії від візантійського імператора Олексія Комніна. Потім царська влада переходить у Галич, пізніше — у Москву.

Інокентій Гізель. «Синопис»

У «Синописі» звернута увага на руйнування Києва Батием. Ця подія трактується як трагедія. У творі чимало говориться про боротьбу проти татар. Загалом твір має антитатарську спрямованість. І це зрозуміло. Адже татарські набіги становили значну проблему для України. Окрім того, татари активно втручалися в українські події середини й другої половини XVII ст.

Антитатарський дискурс, присутній у «Синописі», схоже, мав політичний підтекст. Гізель та його сподвижники, як і інші православні інтелектуали того часу, були проти того, щоб утвердилась татарська й турецька протекція над українськими землями. А певні кроки до такого утвердження саме й робив Хмельницький. Не хотіли також вони домовленостей між царем московським, з одного боку,

й турецькими та кримсько-татарськими правителями, з іншого. Звідси їхня неприязнь до татар, намагання підняти значимість московських можновладців, подати їх як царів, що боролися з татарами.

«Логічним завершенням» «Синописа» був перехід Києва під владу московського царя. Ця подія зображується в панегіричних тонах. Мовляв, колишня «царственна столиця» повернулася під руку нащадків київських князів, які правлять у Московії і мають всі права на Київ.

У такому обґрунтуванні теж був політичний підтекст. За сім років до першого видання «Синопису» був укладений Андрусівський договір між Московією й Річчю Посполитою, згідно якого Київ тимчасово зберігався за Московією. В перспективі Московія мала повернути місто Речі Посполитій. Гізель та його сподвижники цього не хотіли. Тому обґрунтовували законність перебування Києва під Московією¹.

У «Синописі» немає згадок ні про Богдана Хмельницького, ні про козаків, ні про їхні «визвольні змагання». На перший погляд, це дивно. Адже, здавалось, Хмельницький завдяки Переяславській раді привів Україну під руку Московії. А для автора чи авторів «Синопису» це мало би бути позитивом.

Ігнорування в «Синописі» Богдана Хмельницького й козацтва мало підстави. Було в авторів цього твору достатньо інформації про те, що Хмельницький підтримував тісні стосунки з турецькими й татарськими можновладцями. А чисельна присутність у війську Хмельницького кримських татар багато про що свідчила. Тобто Хмельницький сприймався автором чи авторами «Синопису» не як «воз'єднувач» Малої й Великої, а, радше, як соратник «невірних».

Подібну картину бачимо й у творах інших українських авторів того часу. Козацька тема, як і тема Хмельниччини, ігнорувалася в Києво-Могилянській академії, хоча там навчалася чимало вихідців із козацького середовища. Те саме можна сказати й про професорів академії.

Показовим є приклад Лазаря (в миру — Луки) Барановича (?—1693)². Він належав до найбільш впливових церковних діячів та інтелектуалів України другої половини XVII ст. Значна частина його життя припала на складний період Хмельниччини та Руїни, коли більшості українців було не до питань культури. На початку 1640-х Баранович викладав у Києво-Могилянській колегії, а в 1650 р. став її ректором та ігуменом Братського училищного монастиря. У 1651 р. залишив ака-

¹ Мечта о русском единстве. Киевский синопис (1674). — М., 2006; *Пештич С. Л.* «Синопис» как историческое произведение // Труды Отдела древнерусской литературы. — М.; Л., 1958. — Т. XV. — С. 284—298.

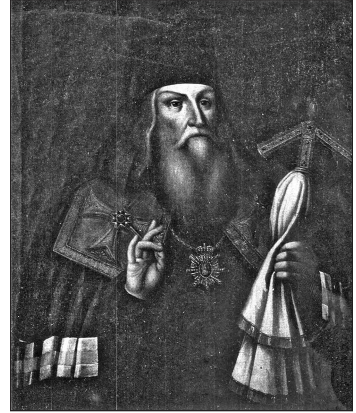
² Про Лазаря Барановича див.: *Горська Н. Д.* Образ Ісуса Христа у проповідях Лазаря Барановича // Образ Христа в українській культурі. — К., 2001; *Довга Л.* До питання про напрямки і перспективи дослідження українських недільних проповідей XVII ст. // Діалог культур II. Св. Письмо в українських пам'ятках. — К., 1999; *Радишевський Р. П.* Бароковий концептизм поезії Барановича // Українське літературне бароко. — К., 1987; *Сумцов Н. Ф.* К истории южно-русской литературы XVII в. Лазарь Баранович. — Харьков, 1885; *Чорна Л. С.* Проблема оновлення суспільства у філософії Л. Барановича // *Philosophia Prima: метафізичні питання.* — К., 1998; *Хижняк З.* Баранович // Києво-Могилянська академія в іменах. — С. 59—60; *Шевченко В.* Нарис філософської думки Чернігово-Сіверщини (XI — початок XVIII ст.). — К., 1999; *Шевченко В. І.* Філософська зоря Лазаря Барановича. — К., 2001.

демію і як чернець перебував у монастирях Києво-Кирилівському, Куп'ятицькому і Дятиловецькому. З 1653 р. став настоятелем Єлецького монастиря Чернігівської єпархії.

8 березня 1657 р. у Яссах митрополитом Гедеоном Молдавським Баранович був висвячений на єпископа чернігівського. На цьому становищі розгорнув активну культурну діяльність.

З-під його пера вийшло чимало книг. Це — збірки проповідей «Меч духовний» (1666, 1668 рр.) «Труби словес проповідних» (1674, 1679 рр.), «Тридїон» (1685 р.), полемічний твір польською мовою «Нова міра старої віри» (1676 р.). Також він є автором поетичних збірок, писаних польською мовою: «Життя святих», «У вінець Матері Божої», «Стовп віри», «Книга смерті» тощо. Найбільш знаним поетичним текстом Барановича є «Лютня Аполлонова» (1671 р.).

Багато уваги цей автор приділяв такій суспільній аномалії, як війна. Питанням війни і миру він присвятив низку поетичних творів. Чи не найкращим серед них є вірш «Світ стрясають грози на людській сльози», де є такі слова:

Лазар Баранович

«Пожалься, Боже, що світ закурився,
 Це за гріхи Бог на всіх нас озлився!
 Брат брату недруг, син батьку ворожий,
 Скрізь недовіра і всі насторожі.
 Своєї тіні жахаються люди —
 Гріхи це чинять, пануючи всюди!
 Прямуйте, люди, мерщій до покути,
 Не так боятись ви будете скрути.
 Бог любий мир вам почне посилати,
 Од вас не буде лица одвертати.
 Немов на морі, так хвилі у світі,
 У тому морі нелегко вціліти.
 Щоб уціліти від лютої хвилі,
 Потрібно злості покинуть заїлі.
 Боже, дай людям святу твою згоду
 І по негоді подай нам погоду.
 На Україні
 Постійно гинуть, Вкраїна — це море!
 Воно червоне,
 Хто сам — потоне, в гурті — переборе!
 Хай Україна
 Буде єдина, татарин хай згине,
 Нехай на згоду
 Візьме угоду, хай любить русина!
 Боже, дай згоди святої Вкраїні,
 Хай Україна у січі не гине!

Вже Україну в крові покупало,
 Невинним людям надміру припало.
 Мед-молоко по землі хай поплинуть,
 Люди мечі хай покрушать і кинуть,
 Хай переплавлять гармати на дзвони,
 Щоб дзвоном славить тебе на всі гони,
 Як пожаданий ти мир подаруєш,
 Що завжди дітям своїм офіруєш.
 Дай, Пане, миру, дай конче святого,
 Так хочем того по довгому бою!»¹

Лазар Баранович. «Меч духовний»

Кілька слів про цього автора та його творіння. Народився Павло Халебський (інші варіанти — Алепський, Алеппський) (араб. — Булос ібн аз-Заїм аль-Халебі)

¹ Баранович Л. Світ стрясають грози на людськії сльози // Слово многоцінне. — К., 2006. — Кн. 2. — С. 307—308.

² Його ж. Якими бували русь і поляки // Україна. Антологія пам'яток державотворення Х—ХХ ст. — К., 2008. — Т. III. — С. 354.

Баранович закликає забути про чвари та об'єднатися всім християнам перед загрозою, яку їм несе мусульманський світ. Він за те, щоб поєднати в цій боротьбі сили поляків і українців. Такий підхід зустрічаємо у вірші «Якими бували русь і поляки»:

«Коли читалось Письмо у костьолі
 Здіймались д'горі шаблі польські голі.
 Давали ляхи зі зброї пізнати:
 Життя за віру всі ладні оддати.
 Русин од ляха у тім не одстане —
 За отчу віру до бою повстане.
 За те од Бога ви благословіться,
 Хай підпира вас Господня десниця»².

Це можна сприймати як опонування антипольським настроям, що набули поширення в часи Хмельниччини.

Попри те, що православне духовенство України стримано ставилося до повстання під проводом Хмельницького й до самої особи гетьмана, у церковному середовищі з'явився твір, який прославляв Хмельниччину. Правда, походив цей твір не з православного церковного середовища України, а із середовища православного духовенства Османської держави. Мається на увазі Щоденник Павла Халебського.

(близько 1627—1669)¹ в місті Халебі, яке було важливим політичним і культурним центром Сирії. Належав Павло до сирійських арабів, його рідною мовою був місцевий діалект арабської мови, яким і був написаний Щоденник.

Батько Павла, Юсеф (?—1672), був священником Сирійської православної (мелькітської) церкви. Його дружина померла незадовго після народження Павла. Після її смерті Юзеф, що взяв священницьке ім'я Іоанн, став ченцем у монастирі Мар Саба. У жовтня 1635 р. його висвятили на митрополита халебського, а в листопаді 1647 р. у Дамаску обрали на патріарха антиохійського. На цих ієрархічних посадах він узяв ім'я Макарія.

Павло робив духовну кар'єру під опікою батька. У 1647 р. його висвятили на архidiaкона, в чині якого він перебував аж до смерті. Під час архidiaконства Павло став секретарем свого батька-патріарха.

Важливою проблемою Антиохійського патріархату, як і всіх інших східних патріархатів, у той час була нестача коштів. Макарій вирішив відвідати Московію, щоб отримати там матеріальну допомогу. У цьому теж не було нічого дивного. Подібні вояжі до Московського царства стали звичними для ієрархів православних церков, що знаходилися під владою турків. При цьому не варто забувати, що Макарій та інші східні патріархи були підданими турецького султана й проводили політику, вигідну османській владі. Під час Хмельниччини, про що далі буде говоритися, на теренах України опинилося чимало православних священників з Османської імперії, які своїми діями провокували козаків на війну з владою Речі Посполитої². Макарій та його оточення поділяли погляди цих священнослужителів, що й знайшло відображення в Щоденнику Петра Халебського.

У червні 1654 р., уже після Переяславської ради, патріарх Макарій разом зі своїм сином Павлом проїжджали українські землі, прямуючи до Москви. Назад вони поверталися в 1656 р.

Вояж до Московії мав для Макарія непогані наслідки. Ієрарх не лише погасив борги патріархату, а й розпочав значне церковне будівництво. Грошові надхо-

Патріарх Макарій
Антиохійський.
Мініатюра XVII ст.

Щоденник Павла Халебського з арабської був перекладений англійською («The travels of Macarius», Лондон, 1836), російською («Путешествие антиохийского патриарха Макария», Москва, 1896—1899) та румунською мовами. Українсько-го перекладу Щоденника немає — лише перекладені окремі уривки, які стосуються України.

¹ Про Павла Халебського див.: Павел Алепский, архидиаконъ патриарха Макария // Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева и его окрестностей (ред. В. Антонович, Ф. Терновський). — К., 1874. — С. 56—91; *Жарких М. І.* Павло Халебський // <http://www.m-zharkikh.name/uk/History/PaulOfAleppo.html>.

² *Горобець В.* «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 26—27.

дження поставили цього архієрея в залежність від московської влади. У грудні 1666 р. Макарій взяв участь у церковному соборі, який позбавив московського патріарха Никона його сану. Повертаючись назад із Москви додому, антіохійський патріарх утратив свого сина Павла, який помер у Грузії.

Але Павло залишив після себе Щоденник, який прославив і його, і батька.

Після написання цей твір довго «пролежав у шухляді».

Проте Щоденник цікавий для нас тим, що в ньому знайшли відображення уявлення про Хмельниччину серед східних ієрархів, які «працювали з Україною», проводячи тут відповідну протурецьку й промосковську політику (ці політичні орієнтації на той час нерідко співпадали). Вказані уявлення, зазнавши певної трансформації, набули поширення в козацькому літописанні XVIII ст. Чи це випадково? І чи не заклали східні ієрархи, які стали частими гостями в Україні під час Хмельниччини, певні ідеологеми, котрі пізніше дали знати про себе?

У Щоденнику Павло Халебський говорить, ніби релігійні утиски козаків стали головною причиною Хмельниччини. З часом ця думка набула значного поширення в козацькому літописанні. Помітна відверта неприязнь Павла до поляків (ляхів), зате спостерігаємо позитивне ставлення і до турків, і до московитів. Він пише: «А чого я називаю ляхів проклятими? Та тому, що вони повелися мерзніше, ніж лукаві ідолопоклонники, завдаючи мук щирим християнам, аби знищити саме ім'я православним. *Нехай увічніть Бог володарювання турків навіки-віків!* (виділення наше. — П. К.). Вони-бо тільки беруть харадж (данину з немусульманського населення Османської імперії. — П. К.) і не втручаються у справи віри, чи буде вона нусайрїтська (нусайрїти — течія мусульман-шіїтів. — П. К.), іудейська чи самарянська (течія, що відокремилась від юдейської релігії. — П. К.). А ці прокляті не задовольнялися хараджем і десятиною з братів Христових, яких вони тримали в рабстві, а віддавали їх у наругу ворогам Христовим — жорстоким іудеям... Вони не тільки забороняли їм будувати храми й проганяти панотців, які знали таємниці віри, а й гвалтували їхніх благочестивих дружин і доньок. Бог, бачачи їхню пихатість, підступність і жорстокість у ставленні до своїх братів-християн, послав на них свого вірного слугу та раба Хмельницького, котрий помстився їм, завдав рішучого удару їхньому чванству та гонорові і їхньою поразкою потішив ворогів їхніх, піддав їх приниженню, презирству...»¹

Головними конфесійними ворогами козаків, вважав Павло Халебський, були католики, передусім єзуїти: «...козаки мусили слухати звернені до них казання ксьондзів-єзуїтів, які прагнули усіх православних винищити й поробити їх прихильниками Папи. Сорок років тому вони дійшли до того, що зруйнували всі їхні церкви, припинивши в них службу Божу, і у своєму безбожництві й тиранстві навіть спалили митрополита козацької землі вкупі з одинадцятьма єпископами та панотцями, підсмажуючи на вогні на залізних прутах, — безчестя і жахи, яких не творили ідолопоклонники»². Звісно, маємо тут «благочестиву міфологію», далеку від українських реалій.

У Щоденнику проводиться думка, ніби Хмельницького послав козакам сам Бог для їхнього спасіння. Маємо відверту ідеалізацію цього козацького ватажка. У па-

¹ Павло Халебський. Україна — земля козаків. — К., 2008. — С. 26—27.

² Там само. — С. 39—40.

негіричному ключі Павло Халебський описує й зустріч патріарха Макарія й гетьмана, на якій він був присутній.

Автор Щоденника позитивно трактує входження українських земель до складу Московської держави. «Як татари неситі відділилися від Хмеля, — читаємо в цьому творі, — гетьман знову бив чолом цареві московському, аби той прийняв під свою руку. Справу нарешті було залагоджено за сприянням патріарха (мається на увазі єрусалимський патріарх Паїсій. — П. К.) та завдяки прихильности московитів до православної віри. Цар обдарував Хмеля та всіх його вельмож царськими каптанами й зробив його князем за вагою його держави. Потім він одіслав двох воевод із шістдесятьма тисячами війська до міста Києва. Вони збудували довкола нього укріплення й міцно утвердилися у фортеці, щоб відбивати напади ляхів на козаків. Цар записав на службу сорок тисяч козаків зі щорічною платнею від скарбниці, приєднавши їх до свого війська»¹.

У Щоденнику Павло Халебський подав кілька міфологем, що потім набули поширення в козацьких літописах. Передусім це представлення козаків як захисників православної віри від посягань католиків та юдеїв. Відповідно, повстання під проводом Хмельницького розглядається як реакція на утиски з боку цих іновірців. Маємо також у творі ідеалізацію козаків як людей лицарських і навіть трактування їх як «божих воїнів». Відповідно, в такому ж плані трактується і їхній вождь — гетьман Хмельницький.

Павло Халебський намагається позитивно оцінювати союз українських козаків та кримських татар. Мовляв, завдяки цьому союзу вдавалося бити «клятих ляхів», що, з позиції цього автора, є благодіянням. І, звісно, великим позитивом є приєднання козацької України до єдиновірної Москви.

Як зазначалося, основні ідеологеми Павла Халебського щодо Хмельниччини були сприйняті й розвинуті в прокозацькій літературі пізнішого періоду. Навіть сьогодні в дослідженнях сучасних козакознавців можна знайти посилення на Щоденник цього автора як на джерело, що заслуговує великої довіри.

Одним із перших літописів, в яких знайшла відображення ідеологія козацької старшини, став Літопис Самовидця², написаний у кінці XVII ст. — на початку XVIII ст. Цей твір ніби перебуває «на межі». З одного боку, автор, імовірно, був свідком Хмельниччини та Руїни, котрі намагається описувати без прикрас. Але, з іншого боку, в Самовидця вже зустрічаємо прагнення виправдати дії козацтва, представити їх у аспекті позитивному.

Про автора літопису не можемо сказати нічого певного. Аналіз тексту дає підстави припустити, що Самовидець походив зі шляхетського середовища, під час Хмельниччини опинився на боці козаків, був наближений до гетьманського уряду, став свідком різноманітних подій другої половини XVII ст., пов'язаних із діяльністю козацьких гетьманів. Судячи з тексту Літопису, у 1648—1668 рр. автор жив у Ніжині — на той час полковому місті, яке було важливим політичним осередком Лівобережжя.

¹ Павло Халебський. Україна — земля козаків. — С. 47.

² Див.: Андрусак Н. До питання про авторство Літопису Самовидця // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1928. — Т. CXLX; Літопис Самовидця / підг. Я. І. Дзира. — К., 1971.

При аналізі тексту літопису відразу кидається в очі те, що писала це людина, заангажована в справі політичні й військові. Іноді в творі бачимо звернення до церковних питань, особливо в другій частині літопису.

Твір описує події від часів Хмельниччини до 1702 р. Його можна розділити на дві частини. Перша — часи гетьманування Хмельницького та його найближчих наступників (орієнтовно до середини 70-х років XVII ст.). Певно, з того часу автор почав писати свій літопис. У цій частині маємо перевагу історичної форми викладу над літописною. Самовидець намагається подати цілісну картину, не звертається до якихось епізодів, деталей, виділяючи головне, суттєве, прагне простежити причинно-наслідкові зв'язки.

Друга частина Літопису, яка охоплює останню чверть XVII і буквально перші роки XVIII ст., становить для нас менший інтерес.

Цікавою є вступна частина, яка має концептуальний характер і де викладаються причини Хмельниччини. Перше речення Літопису — досить промовисте: «Початок і причина війни Хмельницького є єдино від ляхів на православ'я гоніння і тяготи на козаків»¹. Самовидець говорить про «гоніння ляхів на православ'я» як одну з перших причин козацького повстання. Про цей чинник говорили й попередники цього літописця. Але вони, здебільшого, не акцентували на ньому увагу. Винятком можна вважати хіба що Павла Халебського. Самовидець намагається поставити конфесійний чинник на перше місце. Оповідуючи про початок Хмельниччини, говорить: «Також у вірі руській замішання велике було від уніатів та ксьондзів, бо вже не тільки унія в Литві, на Волині, але й на Україні почала гору брати. У Чернігові архимандрити один за одним ставали (ймовірно, тут малися на увазі уніатські архимандрити. — П. К.), по інших містах церкви православні закривали, а помічниками до цього шляхта, уряд та ксьондзи були, бо уже на Україні що городок, то костел був. А в Києві теж утиск немалий церквам божим старожитнім чинили як воєвода київський Тишкевич, так і єзуїти, домініканки, бернардини та інші католицькі чернечі ордени, утискуючи права митрополита і науку в школах забороняючи (малося на увазі функціонування православних шкіл — П. К.)...» Далі говориться про те, що юдеї мали кращі можливості для свого віросповідання, аніж православні. «А найгірші насмішки та утиски, — писав далі Самовидець, — терпів народ руський від тих, які від руської віри перейшли до католицької»². Правда, інших фрагментів, де би розлого говорилося про переслідування православних на українських землях, у Літописі немає. Очевидно, автор, заявивши, що переслідування православних стало причиною Хмельниччини, і надавши деякі факти, вважав, що цього достатньо.

Навіщо Самовидцеві було акцентувати увагу на переслідуваннях православних і розглядати їх як ледь чи не найголовнішу причину Хмельниччини? Давалося зрозуміти, що козацькі війни були спрямовані на захист православ'я. Тим самим відбувалася ідейна легітимізація цих війн. Козаки перетворювалися в борців за православну віру.

Окрім того, Самовидець виділяє три блоки соціально-економічних проблем, які привели до Хмельниччини.

¹ Літопис Самовидця / підг. Я. І. Дзира. — С. 45.

² Там само. — С. 51.

Перша проблема — що козаків, які не належали до реєстру, змушували виконувати панщину й різного роду роботи на користь шляхтичів-землевласників. Це викликало серед них незадоволення.

Друга проблема стосувалася вже реєстрових козаків. Їх теж почали утискати. Зокрема, не виплачували належної платні. Ці гроші прибирали до рук полковники й сотники. Іноді вони давали плату певним групам козаків, аби ті були до них «зичливими». Серед вищих козацьких чинів процвітала корупція, здирство. Вони забирали в простих козаків їхню татарську здобич — коней і т. ін. На простих реєстрових козаках, вважав Самовидець, наживалися євреї. Він змальовував таку картину: «В містах від жидів була така кривда, що невільно козакові в домі своєму напитки на свою потребу тримати, не лише меду, горілки і пива, але і браги. Ті козаки, які за пороги на рибу ходили, то в них на Кодаку десяту частину на комісара відбирали. Окрім того, окремо треба було і полковнику давати, і сотникам, і осавулові, і писареві...» Реєстрові козаки також були незадоволені обмеженням реєстру. Часто складалося так, що їхні діти не вважалися реєстровцями й мусили відробляти панщину¹.

Ще одна проблема — «криза управління». Мовляв, маєтками управляли не власники, державці, а посередники — старости та євреї-орендарі. Ці посередники жорстко експлуатували підданих. «Бо самі державці на Україні, — читаємо в літописі, — не мешкали, лише посади свої утримували, тому про кривди посполитих мало знали, а якщо й знали, то були засліплені подарунками від старост та жидів-орендарів...»²

Самовидець говорить також про наїзд чигиринського підстарости Чаплинського на хутір Суботів, який належав Хмельницькому. Це ніби стало поштовхом до повстання. Ось як про це говорить літописець: «...натрапили на одного чоловіка, в якого відняли пасіку, яка всій землі Польській спричинила біди»³. Власне, самовидець говорить про цей наїзд буквально двома фразами, не концентруючись на деталях. Для нього то був один із численних епізодів рейдерського захоплення чужої власності.

Автор наїзд на хутір Суботів трактує в аспекті правовому й економічному — як зазіхання представника влади на влас-

Богдан Хмельницький з полками (позначені булавами). Малюнок XVIII ст.

Заради об'єктивності Самовидець відзначав, що люди «на Україні», власне на Придніпров'ї, «жили обфито», заможно. Але їх обурювало те, що тепер треба було більше ділитися з державцями, ніж раніше. Тобто однією з важливих причин повстання Хмельницького стало намагання влади встановити більший контроль за козацьким регіоном і змусити козаків віддавати частину своїх прибутків.

¹ Літопис Самовидця / підг. Я. І. Дзира. — С. 46.

² Там само.

³ Там само. — С. 47.

ність козака. Цей епізод губиться на фоні майже детективної розповіді про те, що король Владислав надав козакам якийсь привілей, але його приховала козацька старшина, зокрема Ілляш Ормянчик. Однак Хмельницький зумів викрасти цей документ у Ілляша й подався з ним на Запоріжжя, де підняв повстання¹.

У міркуваннях Самовидця щодо причин Хмельниччини є чимало плутаного, суперечливого. Але то була одна з перших спроб раціонально обґрунтувати це питання, розглянувши комплекс причин.

Ставлення Самовидця до Хмельницького стримане. Він не прагне його героїзувати. Хоча на початку оповіді в кількох словах дає цьому діячу позитивну характеристику, відзначаючи, що той добре розумівся «в справах козацьких військових», був у «письмі біглий», а також брав участь у дипломатичних козацьких місіях².

Одна з важливих причин стриманого ставлення Самовидця до Хмельницького — це те, що той став союзником татар. Адже літопис має антимусульманську спрямованість. Автор неодноразово демонструє несприйняття представників мусульманського світу (татар і турків). Він проти їхнього втручання в справи українські. Таке втручання, на його думку, веде до «спустошення християнства». Звідси осудливе ставлення літописця до козацьких гетьманів, що опиралися на допомогу невірних, зокрема Хмельницького.

Самовидець, описавши перемоги козацьких військ під проводом цього козацького вождя, говорить про масове покозачення, яке почало відбуватися на українських землях: «І так народ посполитий на Україні, почувши про поразки військ коронних та гетьманів, зараз же почав збиратися в полки — і не лише ті, які козаками були, але й ті, хто ніколи козацтва не знав»³. Ця козацька лавина, говорить літописець, нищила все чуже: «...козацтво по різних містах розійшовшись, полковників, сотників собі понаставляли, і якщо деь знаходилася шляхта, слуги замкові, жиди і якісь міські урядники — усіх убивали, не щадили ані жінок і дітей їх, маєтки грабували, костели палили, обвалювали їх, ксьондзів убивали, двори й замки шляхетські, й двори жидівські пустошили, не лишаючи ні одного цілого. Рідко хто в тій крові на той час рук своїх не вмочив і того грабунку маєтностей не чинив»⁴. Самовидець з почуттям болю описує нещастя, які впали на українські землі у часи Хмельниччини. Іноді, заради красного слова, йде на перебільшення. Та все ж намагається не відходити від фактів. Пише, що деякі заможні люди, аби уникнути бід, приставали до козаків. Що великі погроми козаки вчинили в таких містах, як Ніжин, Чернігів, Стародуб, Гомель, Немирів і Тульчин. При цьому шляхтичі часто видавали козакам євреїв, сподіваючись врятувати себе. Але, знищивши євреїв, козаки бралися до шляхтичів. Деякі євреї, аби врятувати себе, приймали православну віру. Самовидець констатує: «І так на Україні (мається на увазі Подніпров'я. — П. К.) жодного жиди не лишилося, а жінки шляхетські стали козацькими жінками»⁵.

Не оминає автор літопису злодіянь, які чинили на українських землях татарські орди. Говорячи про розгром шляхетського війська під Пилявцями, зазначає:

¹ Літопис Самовидця / підг. Я. І. Дзира. — С. 47—48.

² Там само. — С. 47.

³ Там само. — С. 51, також див.: С. 57.

⁴ Там само. — С. 52.

⁵ Там само.

«А багато з панів та шляхти у неволю пішли, інших же було багато вбито, бо орда не брала полону задля того, щоб не обтяжуватися...»¹ Говорив Самовидець і про погроми, вчинені козаками й татарами на Галичині, Волині, Поліссі, Холмщині. «І хто може, — писав він, — порахувати ті численні збитки в людях, що орди позабирали, а маєтності козаки побрали, бо в той час не було милосердя серед народу людського»². При чому, зазначав літописець, жертвами в цих краях були не лише євреї і шляхтичі, а й прості люди: «Не лише жидів губили та шляхту, а й посполитим людям, що в тих краях жили, така ж біда була, багато з них у неволю пішли, а найбільше ремісники молоді, які собі голову голили по-польськи...» Описує Самовидець і жахливе мародерство, яке чинили козаки: «Костели римські пустошили, склепи з трунами відкопували, мертві тіла з гробів викидали і, обідравши їх, у тому одіянні ходили»³.

Описуючи військові дії, що відбувалися на українських землях у 1649 р., зокрема бої під Збаражем і Зборовим, Самовидець знову звертає увагу, що «людей татари в неволю забрали, і козаки маєтності побрали, і міста значні спустіли»⁴.

Негативно літописець говорить і про молдавський похід Хмельницького в 1650 р., трактуючи його як такий, що був спрямований проти християн. Він вважає, що за часів Василя Лупу Молдавія (Волоська земля), де мешкали християни і де «Русь почала брати гору», стала жити багато й спокійно. Цьому позавидували татари, які хотіли зменшити кількість християн. І ось тоді хан кримський з гетьманом Хмельницьким несподівано зі всіма потугами козацькими й татарськими напали на Молдавію й знищили її⁵. Отже, цей похід козаків з татарами виглядає як звичайнісінька грабіжницька війна, здійснена проти православного люду. Єдиним виправданням може бути хіба що «сва-тання Хмельницького», який змусив Василя Лупу віддати дочку за сина Тимоша Хмельниченка.

У Літописі загалом дається позитивна оцінка Переяславської ради. Самовидець з повагою говорить про московського царя. Це зрозуміло. Літописець, як і багато інших авторів того часу, стояв на позиціях роялізму. Він з повагою говорить про польського короля. Сприймає також московського царя як законного монарха. До того ж російський цар був православний, що в очах літописця піднімало рівень позитиву цього правителя.

Різкий осуд Самовидця союзу Хмельницького й татар звучить у оповіді про Берестецьку битву 1651 р. Про саму цю подію в літописі говориться мало. Сказано, що кримський хан відмовився воювати, покинувши козаків. І, відповідно, ті змушені були відступити. Літописець з іронією говорить про цю ситуацію: «А недоброю є дружба вовка з бараном, як і християнина з бусурманином»⁶.

¹ Літопис Самовидця / підг. Я. І. Дзира. — С. 53.

² Там само.

³ Там само. — С. 54.

⁴ Там само. — С. 58—59.

⁵ Там само. — С. 59.

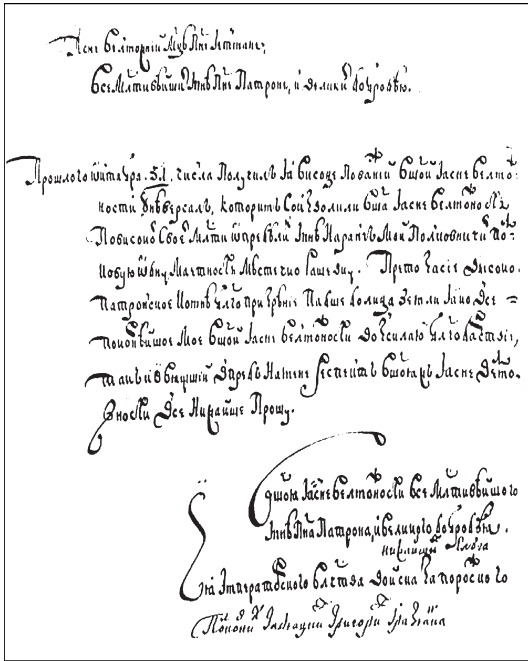
⁶ Там само. — С. 60.

Самовидець, розповідаючи про інші події, не перестає твердити про шкідливість союзу козаків та ординців. Наприклад, розповідаючи про події 1652 р., говорить так: «А гетьман Хмельницький, ставши під Кам'янцем-Подільським, багато шкоди спричинив: поза Львовом і по Волині, спустошивши краї й наповнивши ясиром орду, повернув до Чигирини й відпустив ординців»¹.

Сама ж війна Московії проти Речі Посполитої, яка почалася після Переяславської ради і в якій приймали участь козаки, подається як конфлікт, спричинений утисками православних — це ніби була ідейна, релігійна війна. Правда, Самовидець не забував нагадати, що козацька старшина під час Переяславської ради взяла «велику плату його царської величності соболями»², а козацьке військо отримувало плату «копійками золотими»³.

Загалом літописець далекий від ідеалізації союзу козаків з Московією, до якого їх привів Хмельницький. Він пише про кривди від московських воевод, які знаходилися в українських містах. Говорив, що московіти поширювали чутки, ніби «козаки вже ніщо, і що ніби ляхам усю Україну віддадуть»⁴.

Враховуючи стримане ставлення Самовидця до особи Хмельницького, стає зрозумілим скупий опис смерті й поховання цього гетьмана. Ніяких панегіриків на його адресу в творі немає.

Літопис гадяцького полковника
Григорія Грабянки

Незважаючи на критичне ставлення до козацтва, Літопис Самовидця став своєрідним бестселером для пізніших козацьких літописців, українських історіографів та письменників. Твір, поширений у чисельних списках, був важливим джерелом для літописів Григорія Грабянки й Самійла Величка, «Короткого опису Малоросії», на основі якого були укладені компілятивні праці з історії України Якова Лизогуба, Василя Рубана й Олександра Рігельмана. У 1846 р. Літопис Самовидця опублікували і він набув ще більшої популярності. Широко використовували його українські історики XIX—XX ст.: Михайло Костомаров, Орест Левицький, Дмитро Яворницький, Дмитро Багалій, Іван Крип'якевич та інші. Велику увагу цій пам'ятці приділив Пантелеймон Куліш — і не лише в своїх історичних працях, а й художньо-літературних творах.

¹ Літопис Самовидця / підг. Я. І. Дзира. — С. 64.

² Там само. — С. 67.

³ Там само. — С. 69.

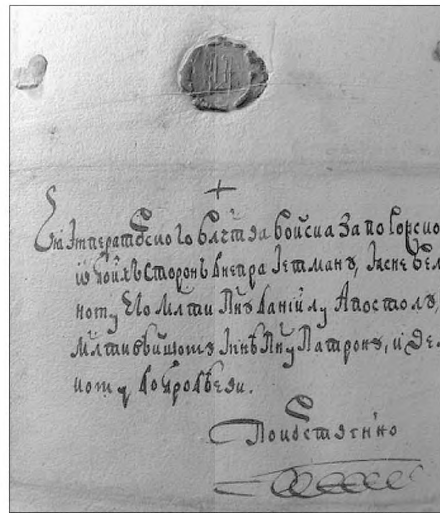
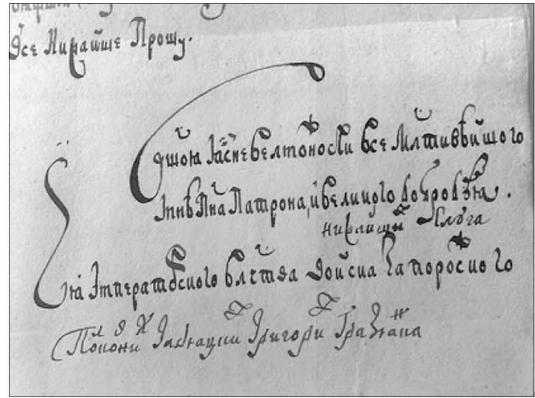
⁴ Там само. — С. 282.

Типовим же козацьким літописом можна вважати Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки¹. Саме він заклав основні елементи козацької міфології, які використовувалися і в XVIII столітті, й в пізніші часи. Також у цьому творі маємо відверту ідеалізацію Хмельницького.

Літопис писався (чи переписувався?), коли Грабянка знаходився на становищі гадяцького сотника. Повна назва твору (в перекладі сучасною українською мовою) звучить так: «Історія пресильної і від початку поляків щонайкривавішої небувалої битви Богдана Хмельницького, гетьмана запорізького, що точилася з поляками в час панування найясніших королів польських Владислава, а потім Казимира, і яка почалася в 1648 році та за літ десять після смерті Хмельницького так і не скінчилася; цей перебіг з писань різних літописців та з щоденника, на тій війні писаного, в місті Гадячі зусиллями Григорія Грабянки зібраний та самобутніми свідченнями старих жителів підтверджений року 1710».

У центрі «Історії...» знаходиться особа Хмельницького. Сама ж Хмельниччина розглядається як унікальна подія — «небувала битва», що не мала аналогів і не скінчилася до дня сьогоднішнього. Вказується, як бачимо, й дата написання твору — 1710 рік.

Це був складний в історії українського козацтва час. Полтавська катастрофа стала сильним ударом по козацькій спільноті. Остання втратила довіру в очах російського імператора, почала зазнавати від нього переслідувань. У такій ситуації козацькій старшині важливо було не лише виправдати себе, а й утвердити власне достоїнство, показати «славні діяння» козаків. Найкраще для цього надавала Хмельниччина. З того часу минуло понад п'ятдесят років, змінилося два покоління, сувора правда «самовидців» підзабулася. Тому ті часи, а передусім особу Хмельницького можна було ідеалізувати.

Автографи Григорія Грабянки

¹ Літопис Грабянки та про його автора див.: Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. зі староукр. Р. Г. Іванченка. — К., 1992; Возняк М. Історія української літератури: у двох книгах. — Кн. друга. — С. 371—374; Луценко Ю. Григорій Грабянка і його літопис // Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — С. 3—9; Шевчук В. Літопис Григорія Грабянки // Його ж. Муза роксоланська. — К., 2004. — Кн. друга. — С. 434—445.

Щодо творення культу Хмельницького, то з цього приводу маємо цікаві спостереження у Валерія Шевчука. Він писав: «У другій половині XVII ст. Хмельницьким цікавляться мало, поети й політичні діячі переймаються повсякденними справами і страшними бідами руїни, що постала по Визвольній війні, яка, зрештою, і по смерті Хмельницького не закінчилася і тривала аж до падіння Петра Дорошенка, а по тому спорадично аж до Коліївщини... Причина спаду такого інтересу до Хмельницького в поетів, які завжди тримали руку на пульсі доби, зрозуміла: наші поети й інтелектуали

Теза про те, що ім'я Хмельницького тепер використовували для захисту Козацької держави проти царизму, видається дещо надуманою. Радше, це ім'я використовувалося для демонстрації лояльності козацької старшини до російського царизму.

того часу переживали нещасний вислід повстання Богдана Хмельницького, отже, хвалити його чи описувати його героїчні діяння не мали підстав, не було в них до того духовних чи ідеологічних побудників — народ та його еліта втомилися від крові та розрухи»¹. Але через п'ятдесят років ситуація змінилася. «Літературний же культ Б. Хмельницького, — зазначав цей дослідник, — почав творитися у XVIII ст. і тільки на Лівобережжі, в Гетьманщині, яка притримувалася російської орієнтації, в цей час ім'я Б. Хмельницького і спогади про нього вживалися для національної самооборони і для відстоювання своїх прав та вольностей від нашествия нового поневолювача та агресора, в якого перетворився той, з ким Хмельницький добровільно ввійшов у союз. Отже, маємо цікавий парадокс: іменем того, хто віддав Україну російському цареві, захищали Козацьку державу...»²

Біографія Грабянки дає підстави вважати, що він не був свідком Хмельниччини. Правда, міг чути про неї від своїх батьків, старших людей, а також використовувати різноманітні писемні історичні твори: Літопис Самовидця, «Аннали...» Веспасіана Коховського, поему «Війна домова...» Самійла Твардовського, роботи польських хроністів XVI ст., зокрема Олександра Гваньїні, твори німецьких істориків Самуеля Пуфендорфа та Йоганна Гібнера³.

Грабянка замислив свій літопис як апологію козацтва. У цьому творі замість реальної історії твориться історія героїзована й міфологізована. Часто автор видає бажане за дійсне. Звертаючись до тих чи інших творів, іноді подавав свою інтерпретацію, яка могла розходитися (й суттєво!) з інтерпретацією першоджерела. Нерідко використовував різні чутки, які йому імпонували. Автор літопису домислював не лише діалоги історичних персонажів, а й документи.

Літописець згадує різних діячів минулого. Говорить, що про них ніхто б не згадував, якби їхні діяння не були описані. Далі він продовжує: «Про них і до них подібних упокорювачів Історії я не раз думав, коли годинами солодко читав і коли прозрівав ту користь для їхніх народів, що в'язалися з безсмертною славою, але ж

Літописець згадує різних діячів минулого. Говорить, що про них ніхто б не згадував, якби їхні діяння не були описані. Далі він продовжує: «Про них і до них подібних упокорювачів Історії я не раз думав, коли годинами солодко читав і коли прозрівав ту користь для їхніх народів, що в'язалися з безсмертною славою, але ж

¹ Шевчук В. Образ Хмельницького в даній українській літературі // Його ж. Муза роксоланська. — Кн. друга. — С. 93.

² Там само. — С. 98.

³ Ісіченко І. Історія української літератури: Епоха бароко XVII—XVIII ст. — Львів; Київ; Харків, 2011. — С. 289.

наша вітчизна від них своїми ратними трудами ну просто ніяк не різниться, і, бачачи її звитяги в пучині забуття, я не заради якоїсь любострасної слави, а спонуканий спільною користю і заради неї вирішив не лишати в попелі мовчання схованими дії щонайвірнішого нашого сина благородного вождя Богдана Хмельницького, який Малу Росію від щонайтяжчого ярма лядського козацькою мужністю вивільнив і що до російського монарха з стольними містами в підданство привів»¹.

Автор не приховує, що одним із головних його завдань є апологія Хмельницького. На початку літопису Грабянка вміщує вірші, які можна вважати своєрідним епіграфом:

«Оце Богдан Хмельницький намальований —
Воїн руський славний, так і неподоланий.
Завдяки йому Україна на ноги стала,
Бо у ярмі лядським ледве не сконала.
Скасував він унію, бив ляхів з жидами
Й інших ворогів тими ж гнав шляхами.
Ох і голосні ж ви, вісті переможні,
Раз у всесвіт славу понести спроможні!
Навіть в землях Фракії оселився страх
Коли Марса гуки мчали на крилах.
Кончиною скорений, смертю він гордує
І в синах російських живе та воює»².

У цих віршах вимальовується історіософія Хмельниччини, яка потім розлого була представлена в тексті твору. Схема її виглядала приблизно так: Україна, під якою розумівся козацький край, Придніпров'я, «ледь не сконала» під «лядським ярмом», але Хмельницький врятував її, захистив православ'я, скасував унію, побив «ляхів з жидами». І хоча цей козацький гетьман помер, але живе його дух у «синах російських», козаках, які продовжують справу «великого Богдана».

На відміну від Самовидця, для якого «історія починається» з Хмельниччини, Грабянка намагається вписати Хмельниччину в більш широкий історичний контекст.

Він створює схему малоросійської історії, яка була прийнята і в російській історіографії, і в історіографії українській. Схема ця виглядає таким чином: спочатку існувала єдина Русь за часів князя Володимира, але цей правитель розділив свою державу між синами й почалися незгоди (у радянській історіографії це іменувалося «феодальною роздробленістю»); Русь як така перестала існувати з нашествия Батия, що скористався незгодами руських князів; після цього українські землі були завойовані литовцями, а потім їх завоювали поляки, і лише після Хмельниччини вони опинилися під правлінням московського православного царя — ніби повернулися в своє «руське лоно».

Історія ж українських земель постає як історія козащини. Літописець вважав, що козацтво з'явилося в результаті протистояння з татарами.

¹ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. — К., 2006. — С. 878.

² Там само.

З особливою гордістю Грабянка описує військово мистецтво козаків. Вони для нього — неперевершені. Козаки «на озброєнні мають самопали, шаблі, келепи, стріли та списи і користуються всім цим так вправно, що і найвправніший польський гусарин або ж рейтар німецький з ними зрівнятися не можуть. Є кінні та піші, і стільки їх, козаків, скільки на Малій Русі люду, і їх зовсім не треба силою збирати, як ото в багатьох чужоземних краях роблять, не треба наймом заманювати; а кине клич старший або полковник який і стільки воїнства збереться, що як трава стане, і з цього приводу добре було сказано турецькому цареві, коли той запитався, скільки козацького війська маємо. «У нас, — сказано було, — царю турецький, що лоза то й козак, а де байрак, то по сто й двісті козаків там». І всі вони в січі незмірно хоробрі. Це про них сказано:

Вони Русь за своє багатство велике мають,
Хитрість військову та мужність у війні знають.

Це про них сам султан турецький говорив: «Коли навколишні держави йдуть проти мене, я сплю — не зважаю, а до козаків увесь час мушу дослухатися, весь час слухаю, не дрімаю». І спокійно жити не можуть, навіть коли в їхньому краї мир запанує, то своєю волею збираються і йдуть на підмогу іншим народам; заради малої користі велику турботу собі на плечі кладуть і на вутлих, з одного дерева зроблених лодіях держать через море пливти»¹.

Звісно, в наведеному описі маємо чимало перебільшень. Хоча ці перебільшення цілком зрозумілі. Грабянці, як представнику козацької старшини, важливо було показати «славність» козацького війська. У певному сенсі, це своєрідна «ідейна компенсація» і за Полтавську катастрофу, і за поразки під час Руїни й Хмельниччини. Тому в своєму літописі Грабянка постає як оптимістичний автор, намагається говорити про козацькі перемоги й свідомо замовчує поразки.

Грабянка спеціально акцентує увагу на утисках козаків з боку поляків. Багато в чому показовим є розділ «Коли і чому козаки повстали на поляків?» Автор ніби намагається з'ясувати причини постійних конфліктів, які виникали між поляками й козаками. Як і в Самовидця, акцент робиться на причинах релігійних. Грабянка вважає, ніби головною причиною протистоянь і непорозумінь була Берестейська унія.

Особливу увагу звертає на 20—30-ті роки XVII ст. На його думку, саме з того часу почали поляки чинити великі кривди українцям. Особливо після повстання під проводом Остряниці й Гуні: «І відтоді всякі свободи у козаків забрали, а люд благочестивий тяжкими й нечуваними поборами пригнітили, не відаючи, що Бог за кривду та за кров невинну помсту насилає». Кривдою козакам, вважає Грабянка, було будівництво Кодацької фортеці: «...І року 1639 поклали над порогами місто Кодак збудувати, німців найняти те місто оберігати та козаків, що на порога прямують, ловити та у воді топити...»²

У зв'язку з розповіддю про Кодацьку фортецю літописець наводить гарну легенду (взяту, до речі, з літератури польської), щоб продемонструвати освіченість та далекоглядність Хмельницького. Він пише: «На ту лиху годину довелось корон-

¹ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. — С. 883.

² Там само. — С. 886.

ному гетьману Конєцпольському власною персоною у Кодаку побувати і козаків, що були йому відрекомендовані (а поміж них і Богдан Хмельницький), полати, а разом і похизуватися міцністю Кодака-фортеці. До козаків звертаючись, він сказав: «Чи до вподоби вам, козаки, фортеця?» Хмельницький йому відказав латинською мовою: «Що руками людськими змуроване, ними ж і зруйноване буде». Гетьман був здивований сміливою відповіддю і зле подумав про Хмельницького, пригадавши, що той у всіх козацьких повстаннях брав участь, однак скільки їх, козаків, погинуло, а він все ще живий». Те, що Хмельницький, при всій своїй нелюбіві до поляків, лишався живим, Грабянка пояснює тим, що Богдан «був людиною хитрою у військовій справі і дуже розумною, знав задуми ляхів щодо козаків, знав суетність їхніх клятв і розумів їхні військові задуми та все це глибоко в серці тримав, зовні привітністю прикривав, вів себе так, ніби ніякого зла на ляхів не тримає; тільки його серце зло своїм порадником має»¹. Цей епізод, поданий Грабянкою, з часом набув поширення в українській літературі — як науковій, так і художній, ставши одним із моментів у творенні звеличеного образу Хмельницького.

Говорючи безпосередньо про причини Хмельниччини, Грабянка переважно використовував Літопис Самовидця. Основна причина для нього так само є унія, переслідування православ'я. Далі (переважно за Літописом Самовидця) йде перелік різноманітних утисків, що терпіли козаки від поляків. Інша річ, що Грабянка не просто гіперболізує ці утиски, а й подає їх вкрай дражливо, присмачуючи фактами, які виглядають фантастично. «Якщо ж траплялося, — пише він, — що козак хоч чимось провиниться, то такими карами його карали, що й погані б придумати не могли, і так уже, караючи, самих себе перевершували, що невірних у цьому за ніщо мали. Хіба могли фараони у тортурах з поляками зрівнятися? Ці ж дітей у казанах варили, груди жінкам деревом припікали та всілякі інші біди творили...»² Звісно, в ті часи траплялися різні бузувірства. А особливо благодатний ґрунт для цього був на українському пограниччі, де право мало відносний характер. Але говорити про варіння дітей у казанах, припікання жінкам грудей і подавати це як типові, навіть масові явища — то вже було занадто. Однак такі риторичні прикраси охоче сприймалися певною публікою, передусім козацькою старшиною. «Жахливі факти» ніби виправдовували безчинства козаків, які чинилися ними щодо «інших» — шляхтичів, міщан, євреїв і навіть православних українських селян.

Не оминає Грабянка, як і Самовидець, звісну історію про захоплення Чаплинським хутора Суботів у Богдана Хмельницького. Але якщо в Самовидця згадана історія викладається в кількох реченнях, то в Грабянки вона переростає в розлоге оповідання, сповнене драматизму. Спочатку літописець говорить про заслуги Хмельницького, про те, як він розбудував свій Суботів. І коли розбагатів, то на цю маєтність кинув оком Чаплинський: «До всього цього заздрість маючи (це коли вже повернувся з королівського двору на батьківську землю), а рівно заздрячи і на заселену слободу, підстароста Чаплинський за рахунок Хмельницького багатіти задумав і в тих місцях фундуватися забажав, тому він старості чигиринському Іванові Даниловичу доніс. «Не випадає, — сказав він, — простому чоловікові

¹ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. — С. 886—887.

² Там само. — С. 887.

села та підданих мати». Іван же Данилович послухав і наказав те село забрати і Чаплинському передати. Побачив все те Хмельницький, згадав свої заслуги перед короною польською і образився, що замість честі має наругу від Чаплинського терпіти. «Ляхи, — мовив, — нас, козаків, озлобляють, та ще не вмерла козацька мати!» Прочув про ці слова Чаплинський і наказав взяти Хмельницького і кинути до темниці, а сина Хмельницького, Тимоша, повелів посеред Чигирина двома киями бити. Відчув Хмельницький, що нічого марне помочі ждати, і не знав, що діяти, та Бог навернув до милосердя серце жінки Чаплинського, вона умолила чоловіка свого і той наказав Хмельницького з темниці звільнити; отак вийшов Богдан на волю з надією на час. Тільки й мовив: «Ще живий господь і козацька не вмирала мати! Не все Чаплинський забрав, коли шаблю в руках маю!»¹

Отож, історія про наїзд на Суботів обросла «фактами». Оповіді про образу Хмельницького поширювалися в козацькому середовищі. Але, судячи з Літопису Самовидця, вони могли бути скупими, позбавлені яскравих подробиць. Певно, Грабянка скористався роботами польських авторів, де ці подробиці були непогано описані.

У творі козацького літописця про сам наїзд не йдеться. Говориться лише, що Чаплинський забрав у Хмельницького Суботів. Але останній висловлює невдоволення, кидає крилату фразу: «Ще не вмерла козацька мати». Саме за ці слова Хмельницького ніби ув'язнюють, а сина Тимоша б'ють киями в Чигирині. Правда, не зрозуміло, за що дістался Тимошеві. Потім в українській літературі жаліслива історія про побиття сина Хмельницького зазнала розвитку. «Виявилось», що якогось сина майбутнього гетьмана посіпаки Чаплинського під час наїзду на Суботів засікли до смерті. Подібні твердження зустрічаються і в творах польських авторів.

У Ліни Костенко у віршованому історичному романі «Берестечко» розповідається про таку собі «степову Гелену», через яку почалася війна — подібно до того, як колись вибухнула війна через Олену Троянську. Взагалі легенди про «степову Гелену» стали достатньо поширеними в українській літературі, театрі, кіно. Хоча корені цих легенд варто шукати в літературі польської другої половини XVII ст.

У оповіді Грабянки про конфлікт навколо Суботова уже з'являється історія з жінкою. Сама пані Чаплинська просить свого чоловіка, щоб той звільнив Хмельницького з в'язниці (знову ж тут відчутний вплив польської літератури). Правда, не зрозуміло, яка була мотивація в тієї особи. І взагалі ця історія виглядає дивно. Потім цей жіночий момент був творчо допрацьований українськими авторами. Почали розповідати, що під час наїзду на Суботів Чаплинський забрав якусь польську шляхтянку, з якою жив Хмельницький. Чаплинський ніби з нею одружився чи зробив наложницею. По-

тім Хмельницький, помстившись своєму кривдникові, знову повернув її собі й пошлюбив.

Як і в Самовидця, в Грабянки маємо малозрозумілу історію з якимись королівськими привілеями, що були надані Барабашеві. Вона в нього переростає в

¹ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. — С. 887.

авантюрне оповідання, не позбавлене художніх красот. Ось як воно звучить у викладці літописця: «Написав король Барабашеві, тодішньому козацькому генеральному осавулу, листа під своєю королівською печаткою, а в тому листі писав: «Якщо й справді козаки воїни відважні, якщо меч і силу маєте, то чому ж свою волю не бороните?» Про цей лист Барабаш не сказав нікому, може, тому, що вірно ляхам служив, а може заради користі — хотів добре жити, а про військо не дбати та на наругу над людом не зважати. Хмельницький дізнався про те королівське писаніє і замислив його у Барабаша відібрати та війську козацькому прочитати. Якраз на той час жінка Хмельницького дитя породила і попросив Хмельницький Барабаша за хресного батька стати. Барабаш погодився. І у Суботові на хрестинах, коли гості Хмельницького напідпитку були, коли вже й Барабаш під хмелем був і Хмельницького за друга собі мав, отоді він і сказав Хмельницькому про писаніє королівське та де воно заховане. А той вислухав усе це, запам'ятав, і коли Барабаш на хрестинах вже зовсім упився й заснув міцно, Хмельницький зняв його шапку, пояс і перстень, покликав вірного слугу і послав його з усім цим до жінки Барабаша у Черкаси. Не відаючи про хитрість, вона віддала посланцеві лист королівський. Коли з Черкас до Суботова посланець той повернувся, козаки лист королівський прочитали і на човни, королівським зичливцем знатним козаком Іляшем Переяславським зроблені, посідали й разом з Хмельницьким за пороги повтікали»¹.

Так виглядає в інтерпретації Грабянки історія втечі Хмельницького на Січ. Представлений опис подій видається не зовсім логічним. Виявляється, Хмельницький втік до запорожців не через те, що його обурили утиски козаків чи навіть власні переслідування, а через те, що викрав якусь королівську грамоту в Барабаша, суть якого зводилася до риторичного питання: «Якщо й справді козаки воїни відважні, якщо меч і силу маєте, то чому ж свою волю не бороните?»

Історія з Барабашем (правда, в досить своєрідній інтерпретації) зустрічається в Літописі Самовидця, мала вона поширення і в літературі польській. З'явилася навіть народна дума про Хмельницького й Барабаша². У ній розповідається про те, що Барабаш отримав королівські листи, в яких козакам надавалися вольності. Але він їх сховав. Ось тоді Хмельницький запросив до себе в гості Барабаша, напоїв та поклав спати. Далі забрав у нього ключі (в інших варіантах — золотий перстень) і послав свого джуру до жінки Барабаша, аби вона дала йому грамоти. Жінка це робить, думаючи, ніби виконує веління чоловіка. Грамоти опиняються в руках Хмельницького. Барабаш, прокинувшись, розуміє, що його обманули.

Звісно, історія ця не виникла безпідставно. Барабаш, як і Хмельницький, залучався Владиславом IV до походу проти татар і турків. Але між цими двома провідниками виникли протиріччя. Це й знайшло відображення в історії про Хмельницького й Барабаша, яка зустрічається в різних інтерпретаціях.

Не міг Грабянка оминати такої дражливої теми, як союз Хмельницького з кримськими татарами. Він подає це як вимушений крок з боку козацького геть-

¹ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. — С. 889.

² Хмельницький та Барабаш // Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1955. — С. 94—98.

мана, оскільки «ляхи задумали його погубити». Саме ж укладення союзу виглядає дивно. Грабянка пише: мовляв Хмельницький «відрядив гінця в Крим до хана Іслам-Гірея. Хан саме мав гнів на короля (той не заплатив домовленого викупу), проте не хотів меча піднімати, хотів знати, заради чого битву розпочинати. А поперед нього стояв із своїм загоном мурза Тугай-бей, воїн славний і невимовно відважний, що не завжди корився ханові і з своїми татарами в окремому наділі проживав. На нього жартома хан рукою показав і повелів його запросити на поміч. А перед цим, якраз рік минув, козаки Тугай-бея і його орду добре побили. Згадавши все те, Тугай-бей спершу розгнівався на козаків, як на недругів своїх, а потім, покладаючися на удачу, погодився допомогти козакам і домовився з ними про місце, де козаки розпочнуть бій з ляхами»¹.

Грабянка охоче описує перемоги Хмельницького, спеціально звертаючи увагу на діяння козаків й намагаючись уникати згадок про татар, які воювали разом з козаками. Уникає він розповідей і про козацькі грабунки. Хіба що іноді згадує про грабіжницькі наїзди, які чинили татари. Не перестає вихвалити військовий геній Хмельницького. Спеціально акцентує увагу на героїстві козаків. Водночас маємо намагання принизити поляків, показати їхню недолугість, у тому числі польських командирів. Хіба що іноді з повагою говориться про Ярему Вишневецького (чи не є це знову ж таки наслідком впливу творів польських авторів, де цей князь постає як доблесний герой). Даючи таке позитивне зображення козацтва, автор вкладає в уста історичних персонажів вигадані промови, заяви, які часто мають відверто ідеологічний характер. Трапляється навіть, що для підсилення «ідеологічного ефекту» він використовує неперевірені чутки й легенди.

Наприклад, розповідаючи про битву під Жовтими Водами, Грабянка пише, що «послав Хмельницький до реєстрових козаків Ганжу, особливого посланця, і наказав розповісти їм про свою силу, про татар і звернутися до них з такими словами: «Чию кров йдете проливати? Чи не братів своїх? Чи ж у нас не одна мати — Україна? За кого вам випадає стояти? За косяоли? Чи за храми господні, що породили і ростили нас від дня хрещення? Чи ви короні польській допомогти хочете, яка неволею за вашу мужність відплатила, чи матері своїй Україні, яка волею вас обдарувати воліє?»² Зрозуміло, така промова є плодом вимислів автора.

Оповідь про битви під Жовтими Водами й Корсунем Грабянка завершує віршованим панегіриком:

«Ото ж ви прийшли, щоб Хмельницького взяти,
А самим довелося в неволю прямувати.
До Криму бундючно простують ридвани,
А в них з радниками обидва гетьмани.
Вози ж із скарбами козакам лишили,
Аби худорбу свою тим скарбом прикрили.
Хотіли ляхи на козаках слави зажити,
Та Господь віддав її тим, хто вміє терпіти.
Він возніс нині смиренних руснаків,
А гордих з престולי низложив поляків.

¹ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. — С. 889.

² Там само. — С. 890.

Всіх тих багатих відрядив до Криму,
Що Русь всю хотіли передати Риму»¹.

Приблизно в такому ж ключі Грабянка оповідає про битву під Пилявцями, прославляє козацтво і показує зарозумілість поляків, котрі на війну, як на гулянку прийшли: «Хмельницький... попрямував далі і під містечком Пилявці став табором, туди ж підійшло готових до бою шістдесят тисяч шляхти, а слуг, у лаштунки бойові, добре вбраних, мабуть утричі більше було. І всі вони хизувалися, в золото та сrebro зодягнені, хизувалися, ніби на гулянці, й гадки не мали, що поміняють у козаків те дороге вбрання на гуні та рядна, а козаків думали просто канчуками розігнати. Ще коли з Костянтинова вирушали, то забрав Господь у них розум, бо кожен ішов, де хотів, ладу не дотримуючись, хоч Хмельницький завчасу всі кращі місцини зайняв і добре їх до бою підготував»².

На відміну від Самовидця, котрий зображує похід козаків і татар на Львів у 1648 р. як грабіжницький, Грабянка намагався приховувати негативні моменти. Вдаючись до чуток, літописець виправдовував діяння Хмельницького під Львовом. Виявляється, в цьому місті католики вбивали русинів, через що козацький гетьман і хотів спалити Львів: «У Львові тоді якраз було повно втікачів, так само як і в передмісті у костьолі бернардинів, тиснява панувала невимовна, тоді бернардинці потай перебили силу благочестивих русинів і тіла їхні в криницю повкидали. Дізнався про це Хмельницький і пригрозив спалити місто, та потім зглянувся на благочестивих, узяв викуп і подався добувати Замостя»³. Думаємо, говорити про достовірність такої інформації не варто. Але подібні вигадки сприймалися й тиражувалися українськими авторами.

Ось як пише Грабянка про відхід Хмельницького з військом від Замостя в 1648 р.: «Хоч і залишився найбільшим недругом шляхти, все ж у війні цій виявив себе (важливу на те маючи причину) і найбільшим справедливцем. Викликав сторожу і наказав сурмити назавтра генеральний похід, а щоб татари по селах ясир не брали, він взяв у міщан невеликий викуп і, ублаживши їх, відрядив додому, а сам повернув на Україну»⁴.

Грабянка також намагався представити Хмельницького як справедливого діяча, що дбав про людей, не хотів ображати своїх ворогів. Літописець твердить, ніби той не допускав, щоб татари брали ясир.

Після походів 1648 р. Грабянка намагався зобразити Хмельницького як надзвичайно впливову особу, з якою хочуть мати справу правителі Європи. До нього приїжджають різноманітні посольства, а він сам вирішує, як їх приймати. Зі зневагою гетьман приймає поляків. Дипломатична місія останніх під пером Грабянки перетворюється в якісь комічний водевіль: «Посли зібралися, взяли дарунки, знамено, бунчук, булаву та привілеї на запорізьке гетьманство і вирушили в дорогу. Прибули у Переяслав, вручили Хмельницькому королівське послання та привілеї на волю і гетьманство, а також

¹ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. — С. 891.

² Там само. — С. 893.

³ Там само. — С. 894—895.

⁴ Там само. — С. 895.

знамено, бунчук та булаву. Однак Хмельницький з погордою прийняв їх, військо-ве щастя розбалувало його, і він нахвалявся ляхів не лише за Сяном та за Віслою, а й за горами нагайкою повиганяти й гнати їх без оглядки, «бо ви, нинішні ляхи, не маєте нічого спільного з колишніми кавалерами, а скоріше зайцями стали, на мавп скидаєтесь, тільки й умієте, що говорити та втікати». І як не старався Кисіль, як не працював своїми медовими устами, однак гетьман, зневажаючи його велеречивість, не раз обривав його, наказував помовчати, і тільки шануючи своє старе знайомство з ним, запросив усіх послів до себе на обід та, порішивши посміятися з пихи панської, зодягнувся в дорогі шати і піднімав позолочену чару зі звичайною горілкою на честь послів польських та на честь жони своєї Чаплинської, родом польки (що теж багато вбрана і, мов п'яна, саме розтирала в черепку тютюну для Хмельницького)»¹.

Щодо послів інших держав, то вони виявляють велику честь гетьману. А він їх з повагою приймає. Вони обговорюють з ним, як змінити політичну карту Східної Європи: «В цей же час у Хмельницького побували і послы багатьох королівств, бо, після повернення на Україну, він привернув до себе увагу народів. Ці послы везли з собою слова вітання і численні дарунки. Зокрема Рокоцій сподівався від нього особливої допомоги, він хотів домовитися, щоб (коли він підступить до Кракова) козаки рушили на Варшаву, а за це обіцяв зробити Хмельницького удільним князем кийвським по обох берегах Дніпра, князівство ж це — Руссю мало прозивати-

Перемоги Хмельницького — це не лише його перемоги. Велику роль відіграли татари. Без останніх козацький гетьман не міг би досягти таких успіхів. І це Хмельницький чудово розумів. Зрештою, він виглядав не стільки як союзник, скільки як підданий хана. Тому його вага на міжнародній арені не була такою значною.

ся і повинне було Польщі підкорятися. Прийшли до нього з поклоном з Боснії, прийшли румельці із-за Дунаю, як одновірці просили про допомогу. Були люди з господарства Мултянського і Волоського (Буркалабі) і від далеких татар (волзьких та ногайських), всі клялися у шанобі та говорили про готовність поряд із його головою та життям і своє класти. Величав його й простий народ, називав новим рятівником всієї Русі та православ'я. Навіть турки, обдарувавши його титулом руського монарха, надісла-

ли каптан, меч, знамено та булаву і наказали паші силістрійському та хану кримському при потребі всіляку військову допомогу своїм воїнством надавати»². Насправді літописець вдається до пересмикування історичних фактів. Так, у 1648 р. Хмельницькому вдалося добитися низки перемог. Але не такими ці були перемоги вражаючими, як зображує Грабянка. Принаймні в той час не йшлося про союз Хмельницького й правителя Семиграддя (Ерделі) Юрія II Ракоці, який мав плани зайняти польський престол. Річ Посполита хоча й зазнала поразок, проте пережила непростий період «безкоролів'я», обрала після смерті Владислава IV нового короля Яна II Казимира. Почала відновлювати своє військо.

¹ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. — С. 895—896.

² Там само. — С. 896.

Говорячи про дипломатичну значимість Хмельницького, Грабянка видавав-ся до перебільшень. У час написання літопису козацькій старшині хотілося представляти себе значною силою і навіть суб'єктом міжнародних відносин. Ці бажання й перекладалися на творений ними образ Хмельницького.

Доволі заангажовано зображує Грабянка битву під Збаражем у 1649 р. Він з іронією пише про боягузтво поляків: «Та тільки почалася війна між козаками та ляхами, як прийшов до Хмельницького і хан кримський, а ляхи тоді стояли табором десь під Константиновим і коли прочули в таборі тому, що підходить Хмельницький з своїми загонами, як напав на ляхів страх та сум'яття забралосся в серце і кожен почав готуватися до втечі, навіть у найзнатніших, що повинні б бути хоробрими і дужими (у тих, що по корчмах тільки війною і клетотами і за чаркою самого Олександра Македонського побивали), навіть у них обличчя побіліло та руки опустилися»¹.

Сама оборона Збаража від козаків й татар була і трагічною, і героїчною сторінкою в історії польського війська. До речі, Збараж утримували не стільки поляки, скільки шляхтичі, що були руськими за походженням. У Грабянки немає ніякої поваги чи навіть співчуття до цієї шляхти. Він зі зловтіхою описує страждання ворожих воїнів під час облоги й те, як козаки ляхам «підсипали перцю»².

А ось як описується закінчення Збараської облоги, коли козацьке військо відступило: «Щойно відійшов Хмельницький із своїми загонами з-під Збарожа, як повиходили з міста на ринок і поляки. Повиходили після дев'яти тижнів облоги, йшли нужденні, худі, схожі на мертву скотину, або як потойбічні привиди. Ледве переставляючи ноги, під вітром качались, хто тримався за кінські стремена, хто за хвіст, вони не помишляли вже про труд люду убогого, не помишляли про курей, гусей, качок, про хату чи м'ясо, а спрагли ковтка води чистої та шматочка хліба. Отак усмирив їх Господь, підданих на ноги поставивши, а гордих на землю повернувши»³.

Про події 1650 р., коли козацьке військо пішло на Молдавію, Грабянка розповідає дуже плутано, намагаючись у черговий раз виправдати козаків — адже на цей раз вони пішли війною не на поляків-католиків, а на таких же, як вони, православних християн. Літописець хоче читачеві нав'язати думку, що причиною цього походу було сватання сина Хмельницького на доньці молдавського господаря. Майже романтична історія! Ось як це подається в його викладі: «Крім того, прагнучи якось перепинити підступний намір хана, Хмельницький відрядив гінця ще й до турецького царя, просив допомоги і в нього. Цар турецький гостинно прийняв посланців Хмельницького, послав йому дарунки і наказав мешканцям Силестрії та Дунаю, тим, хто жив під рукою волоських та мултянських господарів, йти на допомогу Хмельницькому. Крім того, вдовольняючи просьбу Хмельницького, турецький володар наказав Василю Лупулу, господарю волоському, віддати свою дочку за сина Хмельницького Тимоша, а якщо ж господар не захоче сам віддати дочку Ірину, то велів зашлюбити її силою. Він чинив це, прагнучи супокою в світі християнському, бо хоч волохи і під його владою перебувають, але всі коряться одному Пану-Господу і тому хай живуть у спокої та процвітають; та й крім того

¹ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. — С. 897.

² Там само. — С. 898.

³ Там само. — С. 901.

Русь почала у виправах військових добре процвітати. Недругу ж християнському, хану кримському, бажаючи його війнами міжусобними послабити, він наказав вирушити з Хмельницьким на Волохію, не знаючи, що Хмельницький запрагнув поріднитися з волохами тому, що, на випадок нової війни з ляхами, хоче убезпечити себе з боку Дунаю»¹. Дивно читати ці міркування. Виявляється, турецький султан хотів «супокою в світі християнському». Правда, «недругу ж християнському, хану кримському, ... він наказав вирушити з Хмельницьким на Волохію». Це ніби робилося для того, щоб його «війнами міжусобними послабити». Хоча яка це міжусобиця? Розграбування православної Молдови разом з козаками Хмельницького могло лише посилити «недруга християнства». І взагалі для чого було посилати з козаками Хмельницького на Молдову не лише кримського хана, а й господарів волоських і мултянських? Лише для того, щоб пошлюбити сина Хмельницького з донькою господаря? Але ж Молдова була васалом турецького султана. І якби турецький султан хотів, то міг би натиснути на правителя цієї країни. І ніякої «романтичної» війни з численними кривавими жертвами і величезним ясиром, який вивели з Молдови татари, не було б. Проте Грабянка не переймається питаннями логічності, коли треба виправдати ті чи інші діяння Хмельницького.

Тенденційно зображує Грабянка й битву під Берестечком. Саме він одним з перших заговорив про зраду хана в цій битві. Потім ця теза успішно укорінилася в

Грабянка намагається не концентруватися на програші козаків у Берестецькій битві. Основну вину перекладає на хана. Твердить, що Хмельницький швидко відновив військо. І відплатив полякам сповна за поразку під Берестечком. Зокрема, в битві під Батогом у 1652 р.

українській історіографії. Літописець проводить думку, що цю зраду вчинив хан, аби разом з поляками перебити християн (малися на увазі православні християни): «Хмельницький, пересвідчившись, що хан зрадив його, був змушений з невимовною скорботою за своїм військом покинути орду. При ньому було тільки тридцять козаків, а потім підійшло ще сімдесят з татарського стану. З оцим загоном він відірвався від мурз і, не довіряючи татарам та побоюючись, щоб вони ще й самого його

не взяли та не видали полякам, повернув на Любар. Все це тому, що хан не тільки задля добичі та замирення з королем не раз наїздів без всякої причини на його землі, спустошував їх, а також і задля винищення християн»².

Логічним кроком у визволенні від ляхів для Грабянки є Переяславська рада, яку він описує з великим пієтетом. Для нього то велика подія, в певному сенсі — поворотний пункт у історії козацтва: «Заради цього сам Хмельницький з генеральними особами та з полковниками, та з полковою старшиною — сотниками й отаманами — на Богоявлення Господнє з'їхалися у Переяслав і там раду радили. На ній усі полковники та військо їхнє порішили бути під єдиновірним монархом під його величністю царем московським, а не під королем польським, королем римського віросповідання, а також всі ухвалили відмовитись від дружби з татарами. Скріплюючи це рішення, гетьман Хмельницький з усіма своїми генералами, полковниками

¹ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. — С. 902.

² Там само. — С. 907.

та з усім військом у січні 1654 року дали присягу і прийняли надзвичайно пишні дарунки царськими соболями та іншим крамом. У цей же день були прийняті полкові знамена і стольники разом з приданими їм козаками роз'їхалися по усіх містах і там уся міська старшина, люди духовного сану, козаки та поспільство також дали присягу на вірність. При чому на всій Україні по обох берегах Дніпра кожен з охотою присягав. Весь народ радів радістю великою, бо всі були певні, що під рукою єдно-вірного монарха можна буде жити тихо, спокійно»¹.

Подальші події, що відбулися після Переяславської ради, подані Грабянкою як триумф Хмельницького. Мовляв, отримавши протекцію московського царя, він і його військо досягає значних успіхів у війні з поляками. Хмельницький «ставить на місце» кримського хана. Правда, смерть стає на заваді реалізації грандіозних планів цього діяча.

Говорячи про смерть козацького вождя, Грабянка малює його ідеалізований портрет: «Це була людина воістину варта звання гетьмана. Він не боявся біди, у найтяжчому становищі не втрачав голови, не боявся найтяжчої роботи, був міцний духом; з однаковою мужністю зносив мороз і спеку, їв і пив не скільки хотів, а скільки можна було, ні вдень, ні вночі не знемагав від безсоння, а коли справи і труд воїна зморювали його, то він спав невеличку крихту часу і спав не на коштовних ліжках, а в постелі, що до лиця воїну. Лягаючи спати, не думав, як би знайти тихий куточок, а вкладався посеред військового гамору; одягався він так як і всі інші, мав коней та зброю не набагато кращу, ніж в інших. Не раз його бачили, як, укритись військовим плащем, знеможений, він спав посеред сторожі. Він завжди першим кидався в бій і останній повертався з битви. Маючи ці та до цих подібні достоїнства, зовсім не дивно, що він став переможцем та пострахом для ляхів, а мирянам припав до душі, бо, відійшовши від військових справ та ученій, повністю зайнявся собою. У його воїнства все так було злагоджено, що коли б він не пощадив (про це мовилось уже), то зовсім би міг знищити Польщу»².

Переяславська рада

¹ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. — С. 913.

² Там само. — С. 921.

Поховання гетьмана подається як сумна подія. Грабянка навіть не хоче вірити, що Хмельницький помер своєю смертю. Спеціально подає в своєму літописі таку чутку, ніби козацького провідника отруїли поляки: «Деякі, правда, уперто твердять, що то поляки, не маючи сили інакше Хмельницького умертвити, вирішили його отруїти. А вчинили те так. Намовили якомсь родовитого юнака притворитись, ніби він хоче одружитися на дочці Хмельницького. Той погодився, поїхав у Чигирин і одружився. А в день від'їзду, коли Хмельницький випроводжав молоде подружжя, підніс своєму тестю філіжанку горілки (а туди всипав яд, що уповільнено діє) і запропонував випити за здоров'я своєї панни. І сам випив чарку, налиту із схожої пляшки. Та йому, що випив неотруєну горілку, нічого не сталося, а нещасний Хмельницький від цієї проклятої прихильності втратив життя. Цьому можна повірити, оскільки після смерті тестя, цей підступний зять ніколи не показувався на Україні»¹. Виглядає ця легенда не дуже правдоподібно. Літописець не називає імені підступного зятя, ні дочки Хмельницького, на якій той одружився.

Певно, Грабянка не сприймав того, що такий героїчний чоловік, як Хмельницький, помирає своєю смертю в ліжку від хвороби. Отруєння хоч якомсь виправдовує цю ситуацію. І, звісно, воно подається як злочин його найбільших ворогів — поляків.

Означені міфологеми Грабянки (козаки — мужні й справедливі люди, які не коряться гнобителям і прагнуть свободи; Хмельницький — головний козацький

Хмельницький у Грабянки — неперевершений військовий діяч, політик, дипломат. Всі його наступники не йдуть із ним у порівняння. Після Хмельницького козацькі гетьмани, про які говорить літописець, постають не як герої, а як антигерої. Лише про деяких козацьких старшин він говорить з повагою. Зокрема, про Якіма Сомка. Останній представлений як вірний послідовник Хмельницького, «вождь хоробрий і в справах військових тямущий».

герой, втілення найкращих рис козацтва; поляки — найбільші вороги козаків; росяни, власне московіти, — друзі й покровителі козацтва) набули не лише значного поширення в українській літературі, а стали в ній, в силу певних обставин, домінуючими.

Домінування цих міфологем забезпечувалося великою популярністю Літопису Грабянки. У XVIII ст. твір активно переписували й читали. На сьогоднішній день зберігається 63 списки літопису. Але їх могло бути й більше. Окрім того, на основі зазначеного твору був укладений «Короткий опис Малоросії». Зберіглося 34 його списки². Цей твір у 1777 р. був надрукований у Петербурзі Василем

Рубаном під редакцією канцлера Олександра Безбородька³. Вперше Літопис Грабянки опублікували в 1793 р. у журналі Федора Туманського «Российский магазин». Правда, це видання швидко стало бібліографічною рідкістю. У 1853 р. літопис видала Київська Тимчасова комісія для розбору древніх актів⁴. За часів

¹ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. — С. 921.

² Бовгиря А. Козацьке історіюписання в рукописній традиції XVIII ст. — К., 2010. — С. 298—303.

³ Краткая летопись Малая России. — СПб., 1777.

⁴ Летопись Гадячского полковника Григория Грабянки. — К., 1854.

незалежності України, у 1992 р., твір опублікували в перекладі сучасною українською мовою великим накладом¹. Він став популярною лектурою, до якої часто апелювали як історики-професіонали, так і любителі козацької старовини.

Літопис Грабянки справив вплив на створення найбільшого козацького літописного нарративу — Літопису Самійла Величка, а також на відому «Історію русів». Відчутні його впливи на українське історіописання XIX ст. Уже у XVIII ст. ідеї та сюжети Літопису Грабянки озвучувалися в поетичних творах, пізніше, у XIX і XX ст., — у прозових художньо-літературних творах. Саме цей твір став своєрідною «Біблією» української козацької міфології. І на основі цієї «Біблії» творився український образ Хмельницького.

Літопис Самійла Величка² є твором загадковим, як і, зрештою, особа автора. Перші згадки про себе Величко відносить до 1690 р. Тоді він, за його ж словами, служив у Василя Кочубея, що був писарем при гетьмані Івані Мазепі. Напевно, Величко походив із козацького середовища. Служба в канцелярії вимагала від нього належної освіти. Тому він міг навчатися в Києво-Могилянській академії. Перебуваючи на службі у Кочубея, Величко, імовірно, був посвячений у різні державні справи.

Важко сказати, чи писав він літопис на замовлення свого пана, чи це була його власна ініціатива. Певно, цю роботу Величко від свого патрона не приховував. Після страти Кочубея літописець теж зазнав покарань і пережив кількарічний арешт. З 1715 р. перебував при дворі сина свого колишнього покровителя. Там, на Полтавщині, у селах Диканька й Жуки, він дописував літопис³.

На титульній сторінці літопису зазначена дата — 1720 рік. Очевидно, саме тоді Величко почав працювати над твором. Літопис описує події, що відбувалися з 1648 по 1700 рік. Оригінальна назва твору звучить так — «Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зіновія Богдана Хмельницького, Гетьмана військ запорізьких, вісім літ точилася, а близько дванадцяти літ тяглася з іншими державами у поляків, якою він, Хмельницький, при всесильній Божій по-

Самійло Величко

Літопис Самійла Величка

¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукраїнської Р. Івченка. — К., 1992.

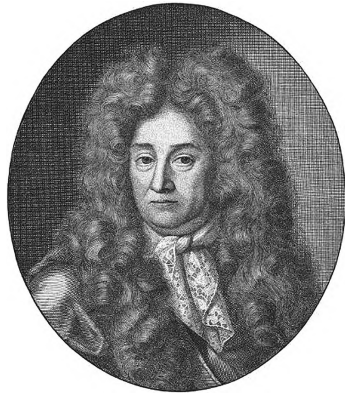
² Величко С. В. Літопис. / пер. з книжної укр. мови; вступ. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич. — К., 1991. — Т. 1—2.

³ Шевчук В. Літопис Самійла Величка // Його ж. Муза роксоланська. — Кн. друга. — С. 470—472.

мочі, з козаками і татарами з тяжкого лядського іґа вибився і під великодержавне, пресвітлого монарха російського Олексія Михайловича володіння добровільно піддався. Від авторів: німецького Самуїла Пуфендорфія, козацького Самуїла Зорки і польського Самуїла Твардовського, який описав ту війну віршами у своїй книзі «Війна домова» названій. Нині ж коротко стилем історичним і наріччям малоросійським, оправлено й написано стараннями Самоїла Величка, колись канцеляриста війська запорізького, в селі Жуках, повіту полтавського, року 1720».

Літописець вказує, що при написанні свого твору широко використовував праці інших авторів, імена яких він вказав у назві твору: «Багато дечого я взнав... від віршованої книги Самуїла Твардовського, яка має назву «Війна домова», — вона була надрукована в Каліші 1681 року. Скористався я книгою німецького історика Самуїла Пуфендорфія¹ (її переклали з латини на російську мову й видрукували в стольному місті Санкт-Петербурзі 1718 року), а також діаріушем Самуїла Зорки, секретаря Хмельницького... Однак і в людських розповідях, і в літописаннях я побачив розбіжності і був непевний, не знаючи, хто з тих істориків мав рацію, а хто ні»². Словом, Величко ніби намагався розібратися з доступним йому історичним матеріалом, виділити з нього зерно правди.

Згаданий Самуель Пуфендорф більш знаний як юрист, ніж історик. Саме він вважається автором концепції правової держави. Його твори були популярними серед українських інтелектуалів кінця XVII — початку XVIII ст. Йому також належить фундаментальна робота із загальної історії. Певно, вона служила для Величка зразком. Схоже, він прагнув створити фундаментальний та об'ємний історичний наратив, дорівнявшись до Пуфендорфа.

Самуель Пуфендорф

Із назви роботи видно, що історіософія Величка мало чим різниться від історіософії Грабянки. Тут так само звертається велика увага на діяння Хмельницького. У заслугу гетьману ставиться звільнення від поляків і те, що він підпорядкував козаків московському царю.

Перший том літопису — значною мірою парафраза поеми Твардовського «Війна домова». Використовуючи матеріал цього твору, Величко намагався дати йому своє прокозацьке трактування. Він писав: «Я брав те, що повідане в книзі Твардовського стислим, мережаним і заплутаним віршем (про це й сам автор свідчить в останній своїй книзі) й, оминаючи панегіричний та поетичний непотріб, що належить знати тільки підліткам, виводив (тримаючись, як сліпий плоту) лише військові дії. Я змінював у деяких місцях зміст Твардовського (через віршову трудність), але дуже не набагато»³.

Другим важливим джерелом свого твору Величко називає діаріуш (щоденник) Самійла Зорки. Щодо цього твору, який не дійшов до нас, виникає чимало питань.

¹ Про Самуїла фон Пуфендорфа див.: Кулинич І. М. Пуфендорф Самуель фон // Енциклопедія історії України: у 10 т. — К., 2012. — Т. 9. — С. 66.

² Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. — С. 214.

³ Там само.

Величко пише, ніби Зорка був одним із писарів на Січі в той час, коли туди втік Богдан Хмельницький. Мовляв, цей чоловік був при гетьмані секретарем з того часу аж до його смерті. «Отой Зорка, — пише Величко, — протягом усієї козацько-польської війни лишався за писаря й секретаря при Хмельницькому, про всі розмови й учинки достеменно знав і все це просторо й досконало описав у своєму діаріуші»¹. Отже, цей твір подавався як надзвичайно цінне джерело. «Крім того, — зазначав Величко, — в діаріуші Самуїла Зорки були ретельно викладені листи Хмельницького про тодішні справи і події, кореспонденція до іноземних монархів і володарів, але я їх, хоч і вельми вони потрібні, не переписував: одне, що намагався оповідати короткослівно...»²

Сам же Величко подає діаріуш Зорки як головне своє джерело: «Правдивого ж викладу історії та військових подій я не порушував, а коли чого не було в Твардовського, те докладав із Зорки та інших козацьких літописів. А чого не було в Зорки, те додавав із Твардовського. Пуфендорфій же, як далекий від Малої Росії історик, описав ту війну Хмельницького дуже коротко»³.

Насторожує те, що немає ніяких документальних свідчень ні про Самуїла Зорку, ні про Івана Биховця та його сина, Сильвестра, через яких ніби зазначений щоденник потрапив до Величка. Самі ж документи, які були взяті із діаріуша Зорки, виглядають неправдоподібно. На думку дослідників, це фальсифікати, а зазначений щоденник — містифікація самого Величка, з допомогою якої він здійснював прокозацьку інтерпретацію історичного матеріалу, прикриваючись «документальними свідченнями»⁴.

Говорячи про руїну України, як і деякі українські автори другої половини XVII ст., Величко приходять до висновку, що причиною цього є гнів, незгода, властолюбство, заздрість, ворожнеча, чвари з кровопролиттям та інші «непотребства». Вони гублять «козацько-руський народ», який є простодушним та добросердним. Через це, звучить його гірке пророцтво, впаде козацька Україна, наче стародавній Вавилон.

Величко, як Грабянка і Самовидець, в тому самому ключі говорить про причини Хмельниччини — це переслідування за віру й різноманітні соціальні та економічні утиски козаків. Особливу увагу козацький літописець звертає на історію про наїзд Чаплинського на хутір Суботів, а також на легенду про те, що ніби король Владислав дав козакам грамоту про вольності, а її приховав Барабаш і що Хмельницький викрав у нього цю грамоту.

Літопис Величка не зберігся в повному об'ємі — окремі його фрагменти не дійшли до нас. Є два томи цієї грандіозної праці. При цьому перший том, у якому описуються події 1648—1659 рр., значно пошкоджений. Не вистачає окремих фрагментів за 1648, 1649, 1650, 1651 та 1652 роки. Другий том, що охоплює період 1660—1700 рр., зберігся краще, однак уривається на півслові.

¹ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. — С. 232.

² Там само.

³ Там само. — С. 214—215.

⁴ Ісіченко І. Історія української літератури: епоха бароко XVII—XVIII ст. — С. 287.

Будучи козацьким репрезентантом, Величко все ж критично ставився до козацької верхівки. До того ж цей критицизм більший, ніж у Грабянки. Критикує літописець також полковників, у діяльності яких бачить прагнення до влади й користолюбство, відсутність турботи про загальне добро. Ці люди прагнуть передати привілеї своїм дітям. Звідси їхня енергія до нагромадження багатств, до звеличення себе й своєї родини.

Для Величка, як і для Грабянки, існує один великий козацький герой — Богдан Хмельницький. Він ніби виняток із правила. Величко в панегіричному плані зображує постать цього діяча. Називає його другим Мойсеєм, який визволив Україну від польського ярма. У творі наводиться промова, яку ніби виголосив Самійло Зорка під час поховання великого гетьмана і яка має ознаки погребових промов з метафоричними образами й патетичною риторикою. Зорка говорить, що саме за Хмельницького Мала Русь «могла жити довгі літа при щасливих успіхах», тоді не вмирили «оживлені старожитні права й вольності українські та цілого Запорозького війська». Наголошується на військових успіхах гетьмана: від «гарматного й мушкетного грому не лише тремтіла ясновітна старожитніх вандалів Сармація і обидва береги бурхливого Евскінопонту зі своїми міцними замками й фортецями»¹. Хмельницький та його козаки ніби наслідують «старовічних предків слов'ян, які надавали воєнну допомогу навіть великому Александрові Македонському. Козацький гетьман порівнюється з албанським героєм Скандербергом, іменується руським Одоначерею (Одоакром). Порівняння з останнім дуже промовисте. Як відомо, Одоакр завдав смертельного удару Римській імперії і певний час правив у Італії. Так само Хмельницький ніби завдав смертельного удару Речі Посполитій. Звісно, Величко позитивно оцінює й те, що Хмельницький привів українське козацтво до підпорядкування московському цареві. Хоча русофілство у Величка не є таким вираженням, як у Грабянки.

Інші козацькі гетьмани в літописі Величка не можуть зрівнятися з Хмельницьким. Вони, як і в Грабянки, радше, є антигероями. Літописець засуджує міжусобиці, які велися за гетьманську булаву.

Полтавська катастрофа помітно змінила дискурс козацький. На перший план виходить відверта антипольська проблематика. Це зрозуміло. Адже поляки, зокрема король Станіслав Лещинський, були союзниками шведського короля Карла XII, котрий програв Полтавську битву. У такій ситуації антипольські мотиви актуалізуються — «старі рани» накладаються на нові. Разом з тим відбувається, як уже говорилося, творення ідеалізованого образу Хмельницького. Цього козацького вождя починають всляко возвеличувати.

Можна в цьому звеличенні побачити своєрідний комплекс, коли в умовах обмеження козацької автономії й козацьких прав необхідний був герой-звитяжець. До того ж такий, який відповідав запитам російської лояльності. Хмельницький для цього надавався чи не найкраще. З одного боку, він — ворог поляків, такий собі символ антипольськості. З іншого, Хмельницький «приєднав» Україну до Московії, пішов під руку московського царя. Отже, був людиною благонадійною.

¹ Ісіченко І. Історія української літератури: епоха бароко XVII—XVIII ст. — С. 320—321.

Хмельницький як борець проти поляків представлений у вірші Гната Бузановського, котрий був уміщений в рукописі «Зібрання риторичних настанов» (1729)¹. Там читаємо:

«Істинно наш покровитель і вождь наш Богдан, цей Хмельницький,
Вигнав з козацького геть краю всіх польських панів.
Славний герой і відомий захисник Русі-батьківщини
Лютим панам дав наказ з руської вийти землі.
Великодушний Хмельницький і істинний Марса нащадок
З рідного краю свого пагубне плем'я прогнав.
Месник і вождь, і герой наш Богдан, він нам посланий Богом,
Геть гордовитих панів вигнав за межі Русі.
Польських гордовитих, це плем'я жорстоке Хмельницький,
Вщент розгромивши не раз, всіх їх до втечі привчив».

І далі в такому ж дусі.

Подібні риторичні вправи починають практикуватися в школах України, зокрема в Києво-Могилянській академії. Про це говорить ще один твір, який вийшов із такого середовища, — драма «Милість Божа», авторство якої приписують Інокентію Неруновичу². Про останнього відомо, що він викладав піїтику та граматику в Києво-Могилянській академії. П'єса була поставлена в цьому навчальному закладі в 1728 р.

У творі ж Неруновича Хмельниччина представлена як «милість Божа», велике благодіяння, в результаті якого відбулося звільнення козаків від ляхів.

У першій яві Хмельницький оплакує козацьку долю, говорить про гніт, який козаки зазнавали під поляками. Тут п'єса перегукується із літописами Грабянки й Величка, де теж говориться про страждання козаків під польським ігом. Починається твір такими словами Хмельницького:

«Видно нашої слави упадок послідній,
Чого в світі живучи, дїждав козак бідний!
Ми докозакувались уже під ляхами,
Що велику наругу вчиняють над нами!
Честь і славу нахабно вони зневажають,
Навіть ймення козацьке згубити гадають».

Далі автор від імені Хмельницького говорить, що не можна терпіти таку наругу. Негативно він характеризує поляків, називаючи їх «зайцями». Мовляв, козаки — це мужні, відважні люди, які зазнають гніту від боягузів.

Хмельницький у п'єсі спеціально підкреслює, що козаки обороняли кордони Польщі й тим самим забезпечували полякам спокійне життя:

«Ми від турок для ляхів кордони тримали,
У крайній небезпеці їх обороняли,
Тож, як за муром, за нами стояли
І на обидва вуха у спокої спали».

¹ Бузановський Г. Із рукопису «Зібрання риторичних настанов» // Слово многоцінне. — Кн. 3. — С. 656—657.

² Нерунович І. Милість Божа... // Слово многоцінне. — К., 2006. — Кн. 4. — С. 573—597.

Не забуває автор і про релігійний чинник. Згадати його було тоді в правилах хорошого тону. Автор від імені Хмельницького говорить, що в козаків збираються забрати їхню віру:

«Не хочуть, а бажають вже віру святую
Понищити до решти, завести отую
Нам унію прокляту, а Божії храми
Жадають осквернити латинськими мшами.
Сказавши одним словом: нанівець обернути
Козацьку хочуть славу — у попіл ввергнути».

Унія спеціально демонізується, розглядається як осквернення віри, а також як «нищення козацької слави». Війна козаків проти поляків стає священною й водночас справедливою війною, війною за честь. Ця ідея висловлена в словах кошового, який звертається до Хмельницького:

«Поки сила наша є, поки духа стане,
Оборонимо себе, вельможний гетьмане!
Туркам ми і татарві ув очі ставали,
За плюгавців тих коли бої починали,
Таж хіба проти ляхів не візьмемо зброю
І за біди немалі не рушим з тобою?
Добре знаєм: нам усім Україна є мати,
Хто ж не хоче руку їй у поміч подати
Матері, що гине, той каміння твердіший
І од лева-хижака незмірно лютіший!
Ми не мали і раніш од цього відмови,
Безперечно і тепер служити готові,
Будем матір і себе в бою боронити,
Хоч помремо, а ляхів підемо зломити!»

У п'єсі маємо апологетику Хмельниччини. Остання розглядається як каскад блискучих перемог, а її вождь постає як «божественний» воїн:

«Далеко за морями ім'я його ходить.
Вже так ляхи боялися, що тільки повіють
Вітри, то вже Хмельницький іде, розуміють.
Такий з'явився великий щасливий воїтель
Од Бога тобі даний, Україно, збавитель,
Котрий був супостата в постелі загнавши,
Границю аж по Віслу відтак закопавши...».

Не обійшлося в п'єсі й без славослів'я на адресу московського царя. У п'єсі такий персонаж, як Догляд Божий, говорить про щасливе майбутнє України під керівництвом цього монарха:

«І ніщо не применшить блаженства твогого.
Під свою кріпку руку прийму тебе скоро.
На землі нездоланні, а також на морі
Є російські монархи — святе захищають
Благочестя, зловірних вони побивають

У нужді пособити вони тобі зможуть,
 Як чужі, не залишать, тобі допоможуть.
 Ти під цим непреломним щитом перебудеш,
 Мов на скелі камінній, утверджена будеш...»

Автор свідомо звертається до біблійних алюзій, говорячи про «скелю камінну», роблячи натяк на царя Петра I. Останній постає як великий, непереможний правитель. Згадується позитивно і Петро II, який, правда, на той час (та й пізніше) нічим не відзначився. Але це було в дусі тогочасного роялістського етикету. Закінчується ж п'єса прославленням Хмельницького:

«Вічної слави ти справді достоїн
 Мужній на морі і на землі воїн,
 Військ запорозьких Хмельницький найбільший
 Вождь, найчільніший.
 Все батьківщині віддав, її славі,
 Заради неї в ніщо був поставив
 Славу, розкоші, користі, інтрати
 І всі привати.
 За православ'я громив супостатів,
 Мерзких найбільше тріпав уніатів,
 Рідних догматів старанний хранитель
 І захиститель.
 Діл предків власних палкий переймалець,
 Давньої слави козацької дбалець,
 Голову власну готовий покласти,
 За славу впасти».

У такому ж дусі інтерпретують події інші козацькі твори того часу. Наприклад, це стосується поетичних хронік, які використовували Літопис Грабянки. Однією з таких творів є «Сказання про Малу Росію і про минулі її біди» Максима Плиски, що складається з двох частин. Автор, очевидно, був православним священником. А згаданий його твір писався напередодні Коліївщині.

Плиска висвітлює лише героїчні сторінки козацтва, опускаючи розповіді про поразки й старшинські усобиці. Особливо негативно ставиться до уніатів та євреїв, які, на його думку, є призвідниками козацьких лих. Автор віршів повторює популярну тезу про те, що євреям належали ключі від православних храмів. І вони видавали їх парафіянам за певну плату.

Юдофобія Плиски навіть перевершує його полонофобію. Євреїв та поляків він вважає родичами, які об'єдналися для того, щоб знищити православну віру.

Плиска не переказує увесь зміст Літопису, а лише ту частину, де говориться про походження козаків, їхнє страждання під «польським ігом», про Хмельничину й самого Хмельницького, котрого представляє як спасителя українського народу. Гетьман порівнюється з Мойсеєм. Таке порівняння уже стало звичним у тогочасній козацькій літературі. Мовляв, як Мойсей вивів євреїв із єгипетського полону, так і козацький гетьман вивів українців із польської неволі.

Саме утиски православних з боку юдеїв, поляків та уніатів, на думку автора віршів, і стали одним із головних чинників Хмельниччини¹.

Близьким до згаданого твору Плиски була поема-хроніка «Героїчні вірші про славні діяння запорожців». Про автора цього твору нам нічого не відомо, окрім його імені Іоанн (Іван). Напевно, він, як і Плиска, належав до священницького стану. У збірнику, де знаходилися «Героїчні вірші...», були також вміщені полемічні твори, документи про становище православних на Правобережній Україні у XVIII ст. Іван вказав час написання, точніше завершення, твору — 1784 р., 21 серпня. Вказане й місце написання «Героїчних віршів...» — Уманський ключ.

Спочатку автор говорить про витоки козацтва. Особлива увага приділена виникненню Запоріжжя як осередку козаків. Згадуються козацькі походи на Крим і Туреччину, війни з поляками. Однак у центрі твору — Хмельниччина. Виклад уривається в середині XVII ст., а потім знову продовжується описом подій російсько-турецької війни 1734—1739 років, у якій брали участь козаки. Як справедливо зазначає Андрій Бовгиря: «Подібно Максиму Плисці автор «Героїчних віршів» свідомо уникнув описання доби Руїни та інших «негероїчних», з його точки зору, періодів історії козацтва, зосередивши увагу на висвітленні найбільш значимих подій, здатних послужити міфотворчим підґрунтям»².

Твір має виражений проросійський характер. Автор говорить, що Хмельницький здобув чимало перемог. Завдяки цьому слава про козаків облетіла Європу й Азію. На них почали звертати увагу різні правителі:

«З того запорожців можні потентати
Почали до себе на дари зваляти.
Бунчуки, булави слав султан турецький,
Королі — угорський, а за ним і шведський».

Але Хмельницький разом із козаками добровільно вирішили піддатися російському цареві:

«Та Хмельницький, гетьман, раду учинивши,
Чужовірців приязнь на вітри пустивши,
Під царів російських дружнюю державу
З військом підхилився в честь собі і славу.
Поклялися твердо і нелицемірно
Спадкочемцям їхнім службу нести вірно.
Україна ж іго лядськеє зломила,
Під берлом російським трохи відпочила.
Церква з уніатства очищатись стала
І себе з Москвою радо об'єднала»³.

Словом, однією з найбільших заслуг Хмельницького є те, що він приєднав Україну до Росії. Всі, хто проти цього, — зрадники. Такими, наприклад, є Юрій Хмельницький та Іван Виговський:

¹ Про вірші Максима Плиски див.: *Бовгиря А.* Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. — С. 117—118.

² Так само. — С. 120.

³ Іван. Героїчні вірші // Слово многоцінне. — Кн. 3. — С. 668.

«Та були й облудні, зрадливі гетьмани
 В Україні, горді, за несталих знані,
 Як Юрась, Виговський і до них подібні,
 Віроломні, хижі, хитрі і єхидні;
 Військом Запорозьким зрадницько мутили
 І собі погибель вічну заслужили.
 Але запорожці, пильно роздивившись,
 В рішенні статечнім певно утвердившись,
 Залишились вірні Російській державі,
 Слідуючи предкам в мужності і славі»¹.

Подібне русофільство, пов'язане з прославленням Хмельницького, як уже говорилося, стає типовим для багатьох козацьких творів. Різні були його причини. Чимало козацьких авторів щиро прагнули продемонструвати лояльність до Російської імперії. Вони вважали, що цар, ставши покровителем українських козаків, захистив їх від «польського гніту», який спеціально демонізувався.

Треба також мати на увазі те, що козацька старшина та її ідеологічні репрезентанти намагалися не лише вписатися в політичну систему Російської імперії, а й зайняти в ній достойне місце. І справді, чимало вихідців із козацьких старшинських родин стали частиною імперської еліти. Вони сприймали Російську імперію як свою рідну державу, беручи участь у її розбудові.

До таких людей належав Семен Дівович (Дзівович), автор політологічної поеми «Розмова Великоросії із Малоросією 1762 року»². Походив він із давнього козацького роду, який осів на Стародубщині. Отримав добру освіту — навчався спочатку в Києво-Могилянській академії, а потім у Петербурзі. Працював перекладачем у Генеральній військовій канцелярії у Глухові та архіваріусом Малоросійського генерального архіву за часів гетьманування Розумовського. Джерелом для поеми була праця «Короткий опис Малоросії», укладена в 1751 р. Григорієм Покасом на основі Літопису Грабянки.

Основні ідеї поеми зводяться до наступного. Козаки, що живуть у Малій Росії, є славними й завзятими воїнами. Вони боролися з Польщею, що чинила їм кривди, і обрали собі покровителем християнського російського царя. Це не є підпорядкуванням Великоросії. Велика й Мала Росія — дві автономні частини однієї держави, якою править християнський монарх.

У зазначеному творі чимало наївного. Але ці наївні погляди мали поширення серед козацької старшини. Поема писалася в той час, коли відбулося відновлення Гетьманщини. І хоча в цьому відновленні було чимало бутафорії, а гетьман

Твір Дівовича «Розмова Великоросії із Малоросією 1762 року» поданий як поетичний діалог між Великоросією й Малоросією. Переважно Великоросія ставить питання. Вона не дуже обізнана з історією Малоросії. Малоросія, навпаки, багато говорить, намагається проінформувати свою співбесідницю.

¹ Іван. Героїчні вірші // Слово многоцінне. — Кн. 3. — С. 669.

² Петров Н. Разговор Великороссии с Малороссиєю (Литературный памятник второй половины XVIII века). — Киевская старина. — 1882. — Т. I. — С. 325—365; Т. III. — С. 138—146.

Кирило Розумовський став маріонеткою петербурзького двору, все ж було сподівання, ніби українські козаки відновлять «колишню славу», займуть достойне місце в державі Російській і матимуть вольності, під якими розумілися права й привілеї. Тим паче, що ці вольності, вважали представники козацької еліти, були здобуті в битвах, починаючи від часів Богдана Хмельницького.

Григорій Сковорода

Такі ідеї знайшли відображення навіть у творчості мандрівного філософа Григорія Сковороди, який, здавалось, був далекий від політичних пристрастей. У своєму вірші «Про свободу» він писав:

«Що є свобода? Добро в ній яке?
Кажуть, неначе воно золотее?
Ні ж бо, не злотне: зрівнявши все злото,
Проти свободи воно лиш — болото.
Слава навіки буде з тобою,
Вольності отче, Богдане-герою!»¹

Хмельниччина не привела до встановлення «козацької рівності», як це дехто собі уявляв. Уже через кілька поколінь, писала Олександра Єфименко, козацька старшина спромоглася узурпувати соціально-економічну позицію, що колись належала польській шляхті². Ця нова еліта так і не зуміла вибудувати стосунків, які б забезпечили відносну єдність українського соціуму, оскільки була переважно зорієнтована на зовнішні сили. Ще з часів Хмельниччини старшина шукала собі «доброго покровителя», який би забезпечив їй безбідне існування. Тому вона, керуючись вузькокласовими чи навіть вузькоклановими інтересами, виявилася занадто віддаленою від козацького простолюду. Незважаючи на певні вияви непокори щодо російських монархів, старшина йшла на співпрацю з ними. Вона взяла активну участь у розбудові Російської імперії. Представники козацьких родів (Безбородьки, Кочубеї, Гудовичі, Трощинські та ін.) вливалися в ряди імперської еліти. Імперія, як не дивно, навіть стала для них соціальним ліфтом, завдяки якому вони отримали змогу «вибитися в люди». Наприклад, син реєстрового козака, Олексій Розум (Розумовський), став чоловіком імператриці Єлизавети, а його родичі зайняли високі становища в Петербурзі³. Отож, козацька старшина відносно легко

Однак сподівання на відновлення Гетьманщини, козацьких вольностей закінчилися крахом. Козацьку автономію ліквідували розчерком пера Катерини II. І ні бугафорський гетьман Кирило Розумовський, ні старшина не вчинили якогось серйозного супротиву. Далі настала черга Запорізької Січі.

¹ Сковорода Г. De libertate // Слово многоцінне. — Кн. 3. — С. 671.

² Єфименко А. Малорусское дворянство и его судьба // Єфименко А. Южная Русь: очерки, исследования и заметки. — СПб., 1905. — Т. 1. — С. 145—200.

³ Васильчикова А. А. Семейство Разумовских. — СПб, 1880. — Т. 1.

інтегрувалася в російське дворянство. Принаймні йти на відверту конфронтацію з імперською владою вона не збиралася. Більше того, деякі ідеологи старшини, наприклад Григорій Полетика, виступали за те, щоб не було гетьмана й гетьманської адміністрації, а старшина, маючи права шляхетства, безпосередньо підпорядковувалася імператорському двору¹.

Рівень освіченості серед козацької старшини був відносно високим. Її представники навчалися в Києво-Могилянській академії², колегіумах, що функціонували на теренах Гетьманщини (Чернігівський, Переяславський) та Слобожанщини (Харківський). Навчалися й за кордоном. Принаймні багато хто з них вкусив плодів просвітництва³. Чимало освічених представників старшини почали розглядати полковий устрій в Гетьманщині як незадовільний і сподівалися його реформувати. Спроби в цьому напрямку робилися за часів гетьманства Кирила Розумовського⁴. Правда, таке реформування не було здійснене.

Проте вимальовувалася й інша тенденція, яку, на відміну від попередньої, «прогресивної», можна назвати «консервативною». Річ у тім, що надання козацькій старшині шляхетських прав відбувалося складно. Критерії імперського уряду щодо визнання українських чинів не були чіткими. Реєстрація українських дворян супроводжувалася різними зловживаннями: фальшуванням родоводів, підробкою документів та хабарями⁵. Тому виник запит на історичне обґрунтування прав малоросійського дворянства. Чи не найкраще цей запит реалізувала «Історія русів». Звідси така величезна популярність цього твору серед малоросійського дворянства. Німецький мандрівник Йоганн Георг Коль, який побував у Малоросії, тобто на теренах колишньої Гетьманщини, в 1841 р., відзначав, що тут є деякі повіти, де майже в кожного місцевого поміщика знаходиться рукопис «Історії русів»⁶. Можливо, в цьому твердженні є певне перебільшення. Але щодо великої поширеності цього твору сумнівів немає.

З часом деякі ідеологічні репрезентанти малоросійського дворянства, що походили зі старшини, почали трактувати козацтво, а також звичаї, традиції, пов'язані з ним, як анахронізм. Наприклад, це яскраво прослідковувалося в творчості Григорія Квітки-Основ'яненка (повісті «Пан Халаявський», «Конотопська відьма»), частково в початковій частині «Енеїди» Івана Котляревського.

Як не парадоксально, але зазначені тенденції, «прогресивна» та «консервативна», часто поєднувалися у поглядах окремих українських діячів того часу. Напри-

¹ Когут З. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К., 2004. — С. 102—116.

² Див.: Києво-Могилянська академія в іменах, XVII—XVIII ст.: Енциклоп. вид. / упоряд. З. І. Хижняк; за ред. В. С. Брюховецького. — К., 2001.

³ Крालюк П. Історія філософії України. — К., 2015. — С. 274—277.

⁴ Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський і його доба: (з історії державотворення XVIII століття). — К., 2008.

⁵ Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба // Ефименко А. Южная Русь: очерки, исследования и заметки. — Т. 1. — С. 186.

⁶ Когут З. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — С. 73.

клад, у Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша та інших. Навіть у «Історії русів» консерватизм, виражений у ідеалізації козацтва, поєднувався з ліберальними ідеями.

Для того щоб «запрацювали» ідеї, потрібні не лише особистості, здатні їх продукувати. Потрібне ще середовище, де б ці ідеї знайшли своїх адептів. Створення такого середовища для української ідеї в першій половині XIX ст. було непротим завданням. Адже тогочасна українська еліта, зокрема малоросійське дворянство, уже не мала своїх державних інститутів. Те саме можна сказати й про інститути культурні. Значна частина українських культурних діячів того періоду була відірвана від своїх коренів — вони жили й діяли в Петербурзі. Можна сказати навіть так: столиця Російської імперії стала чи не головним культурним осередком України. Тут виявився геній Тараса Шевченка. Тут реалізував себе як письменник Микола Гоголь. Хоча останнього не можна однозначно відносити до українських культурних діячів. Серед відомих українських петербуржців були Євген Гребінка, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш тощо.

Та все ж на українських землях, передусім на землях колишньої Гетьманщини, створювалися неформальні проукраїнські культурні осередки. Для них важливим питанням стало обґрунтування й захист прав малоросійського дворянства, що в кінцевому результаті вело до пропаганди «козацької слави».

Микола Репнін-Волконський.
Портрет Т. Шевченка

Одну з головних ролей у створенні сприятливих умов для поширення української ідеї відіграв князь Микола Репнін-Волконський (1778—1845), який з 1816 по 1834 рік (протягом 18 років!) був малоросійським губернатором і йому підпорядковувалися терени колишньої Гетьманщини.

Перебуваючи на цій посаді, Репнін намагався відстоювати права місцевого дворянства¹. Але особливо заслуговує його діяльність щодо відновлення козацтва як військової та суспільної верстви України². Відстоюючи права козаків перед урядом, Репнін навіть підготував «Коротку записку про малоросійських козаків»³. У зазначеному творі подавалася коротка історія козацтва, його походження та правовий статус, який підтверджувався грамотами литовських князів і польських королів, універсалами гетьманів України, конституціями Речі Посполитої, указами та грамотами російських монархів.

¹ Конопка Н. Спроби відновлення прав та привілеїв українського шляхетства малоросійським генерал-губернатором М. Г. Репніним-Волконським // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: історичні науки. — Острог, 2002. — Вип. 2. — С. 79—89.

² Ї ж. Діяльність князя М. Г. Репніна-Волконського по відновленню козацтва як військової та суспільної верстви України в першій половині XIX ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». — Острог, 2000. — Вип. 1. — С. 67—71.

³ Репнин Н. Г. Краткая записка о малороссийских казаках // Чтения Общества истории и древностей российских. — М., 1864. — Апрель-июнь. — Кн. 2. — С. 85—130.

Цікаво в «Записці...» трактувалася історія приєднання України до Росії. Автор зазначав, що, утвердивши свою незалежність, козаки в 1654 р. попросилися під захист російського самодержця Олексія Михайловича. Останній не поспішав узяти «єдиновірну й стражденну Малоросію» під свою руку, не бажаючи погіршення мирних стосунків із Польщею. Та згодом прийняв, як батько свою дитину, котра повернулася зі славою та честю після довгої розлуки. Спочатку, вважав Репнін, між царем і козаками не було ніяких письмових домовленостей. А союз ґрунтувався лише на запевненнях боярина Василя Бутурліна, що «великими свободами, державами і добрами пожалує вас (козаків) Його Царська Величність, більшими ніж жалували польські королі та князівства російські»¹.

Саме за часів генерал-губернаторства Репніна з'являється й набуває поширення на теренах колишньої Гетьманщини «Історія русів». Чи мав князь стосунків до появи цього резонансного твору, сказати важко². Але проукраїнська атмосфера, створена ним у генерал-губернаторстві, могла сприяти і виникненню, й поширенню «Історії...». Показово, що в «Короткій записці про малоросійських козаків» князь посилається на «Історію русів»³. Також посилення на цей твір є в «Історії Малої Росії» Дмитра Бантиша-Каменського, до написання якої Репнін мав безпосереднє відношення.

Із козаків було сформоване 60-тисячне військо для боротьби з поляками й татарами. Після того як українські землі ввійшли до складу Російської держави, Хмельницький подав московському цареві статті, що стосувалися збереження козацьких прав. Російський самодержець підтвердив їх.

Репніну ми завдячуємо появою першої систематичної праці з історії України, адже він у 1816 р., ставши малоросійським генерал-губернатором, вмовив Бантиша-Каменського поїхати до Гетьманщини для написання цієї роботи, хоча той мав набагато цікавіші пропозиції — йому пропонували посаду аташе при російській дипломатичній службі в Неаполі⁴. Репнін створив історичні умови для роботи. Бантиш-Каменський зайняв посаду урядовця з особливих доручень при генерал-губернаторові, виконував деякий час обов'язки управителя канцелярії, залишаючись водночас на дипломатичній службі в Міністерстві закордонних справ. Він мав доступ до губернських архівів. Репнін також допоміг йому отримати матеріали з приватних архівів та колекцій. Без такого сприяння створення першого систематичного наративу з історії України було б проблематичним. Князь не лише ділився з істориком своїми думками щодо минулого України, а й був автором окремих фрагментів. Наприклад, його перу належить опис битви під Берестечком⁵.

¹ Репнин Н. Г. Краткая записка о малороссийских казаках // Чтения Общества истории и древностей российских. — М., 1864. — Апрель-июнь. — Кн. 2. — С. 104.

² Деякі дослідники вважали, що «Історія русів» вийшла з оточення Миколи Репніна. Такої думки дотримувався Михайло Максимович. Натомість, Сергій Плохій вважає, що цей твір вийшов із середовища конкурентного Репніну. Загалом це питання й далі лишається дискусійним.

³ Репнин Н. Г. Краткая записка о малороссийских казаках. — С. 103.

⁴ Дорошенко Д. Князь М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський: (Сторінки з історії громадського життя першої чвертини XIX ст. // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі: науковий збірник. — Прага, 1929. — Т. 1. — С. 90.

⁵ Там само. — С. 105.

Звісно, Рєпнін знав про те, яке значення надавав імперський Петербург творенню «правильного» російського історичного нарративу. Знав він і про призначення царем Олександром I в 1803 р. Миколи Карамзіна офіційним істориком. Той протягом тривалого часу працював над систематичною історією Росії. Якраз у 1816 р., коли Рєпнін загітував Бантиша-Каменського взятися за написання історії України, почали виходити перші томи «Історії держави Російської» Карамзіна. Проект написання «Історії Малої Росії», яким опікувався князь, можна трактувати як таку собі регіональну альтернативу імперському історіографічному проекту.

Д. Бантиш-Каменський. «Історія Малої Росії». Фортитул

«Історія...» Бантиша-Каменського в чотирьох частинах побачила світ у 1822 р. За життя історика ця праця була ще перевидана в 1830 і 1842 роках. Це свідчить і про певну популярність твору, і про те, що вона справила помітний вплив на формування бачення української історії як у самій Україні, так і загалом у імперській Росії.

Концепція історії України Бантиша-Каменського співзвучна з концепціями козацьких літописців, зокрема Грабянки й Величка. Автор маргіналізує в своїй книзі історію Київської Русі. Вона для нього не є важливою. Не є важливими для нього події, коли українські землі перебували в складі Великого князівства Литовського. «Справжня історія» в Бантиша-Каменського починається з появою козащини, а особливо з того часу, коли вибухнуло повстання Хмельницького.

Цьому повстанню приділена велика увага в творі. Для Бантиша-Каменського — то ключовий момент у історії Малоросії. Він у традиційному для козацьких літописців дусі оповідає, що

Хмельницький повстав через конфлікт із Данилом Чаплинським. Саме ж повстання трактується як благородна війна проти поляків, котрі зневажили заслуги козаків перед Польщею і всіляко утискали їх. Поляки в «Історії...» постають найбільшими ворогами козаків. Бантиш-Каменський наводить промову, яку ніби Хмельницький проголосив перед «козаками Барабаша» (реєстровцями), закликаючи їх перейти на свій бік. Гетьман говорить таке: «Поляки... — вороги наші спільні й непримиримі: від них страждає честь, права, власність, свобода наша і навіть віровизнання...» У промові говориться про те, яке рабство терпіли козаки від поляків. Згадуються козацькі ватажки (Наливайко, Павлюк, Остряниця), що були ними замучені. Промова закінчується патетичним закликком: «Всі ці страстотерпці прийняли страдницький

вінець за свою батьківщину, свободу й віру батьків: вони волають до нас із могил, вимагаючи помсти, прозивають вас оборонити вітчизну й самих себе»¹.

Особа Хмельницького в «Історії...» Бантиша-Каменського всіляко ідеалізується. Автор з великим пафосом говорить про Переяславську раду й про приєднання земель Малоросії до Московії. Мовляв, у Переяславі Хмельницький звернувся до козаків із промовою. Звісно, промова ця вигадана, як і інші промови гетьмана, вміщені в «Історії...» У ній козацький вождь говорить, що три государи — султан турецький, король польський та хан кримський — пропонують козакам піти до них у підданство. Пропонує також самодержець російський приєднатися їм до його великих володінь. Однак, приходять до висновку Хмельницький: «Окрім його царської високої руки, ми благодішнішого пристанища не знайдемо, а хто з нами не згодний, хай іде туди, куди хоче, вільна дорога». Козаки ж ніби вигукнули: «Волимо... під Царя Східного, Православного...»²

Переяславська рада — найбільш значиме діяння козацького гетьмана. Завершуючи оповідь про Хмельницького, Бантиш-Каменський пише: «Хмельницький — оповідають малоросійські літописці — «був муж достойний, щоб керувати козаками; наскільки відважний, настільки й обережний, любив істину, долав всі труднощі заради загального блага, не жаліючи себе; першим виходив на бій, останнім залишав поле брані»³.

З «Історією...» Бантиша-Каменського «конкурувала» «Історія русів»⁴, яку можна вважати продовженням і водночас підсумком козацького літописання. Твір справив великий вплив на Тараса Шевченка, деякі твори Кобзаря є своєрідною інтерпретацією сюжетів «Історії русів» Під впливом цього твору перебували також Микола Костомаров і Пантелеймон Куліш. Використовували вказаний твір інші українські автори XIX ст., звертали до нього Микола Гоголь і Олександр Пушкін, окремі російські письменники та історики.

Перша згадка про «Історію русів» припадає на 1828 р., коли був знайдений рукопис цього твору у Стародубському повіті Чернігівської губернії, де, як уже говорилося, існувала сильна традиція козацького літописання. Твір поширювався в рукописних копіях. У 1846 р. його опублікував Осип Бодяньський, відомий вчений, прихильник слов'янофільства, у Москві в «Чтениях Общества Истории и Древностей Российских», а

До сьогоднішнього дня питання авторства «Історії русів» не є вирішеним. Називалися різні імена ймовірних творців цього твору. На основі його аналізу можемо хіба що констатувати: його автор жив у другій половині XVIII — на початку XIX ст., можливо, навчався в Києво-Могилянській академії, а також десь у Росії; служив у російській армії, воював з турками, добре знав південь України, Молдавію та Крим; жив на Чернігівщині.

¹ Бантиш-Каменский Д. История Малой России. От водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993. — С. 136.

² Там само. — С. 203.

³ Там само. — С. 220.

⁴ Бердник О. С. «История Русовъ» як метатекст. — Донецьк, 2002; Оглоблин О. П. Люди старої України. — Мюнхен, 1959; Janowski L. O tak zwanej «Historji Rusów». — Kraków, 1913.

також окремою книгою. У першодруці був зазначений автор твору — покійний тоді єпископ Георгій Кониський. Проте дуже швидко з'явилися сумніви щодо авторства цієї особи.

Обкладинка першого видання
«Історії Русів»

В уста Хмельницького вкладаються вигадані патріотичні промови, в яких автор часто подає бачення тодішньої ситуації. Така практика, як уже зазначалося, була притаманна і польським та західним авторам, і козацьким літописцям, і Бантишу-Каменському. Ось, наприклад, звернення Хмельницького до козаків-реєстровців, щоб вони перейшли на його сторону: «Ми підняли зброю не заради користолюбства якого або порожнього марнославства, а єдино на оборону вітчизни нашої, життя нашого і життя дітей наших, а так само й ваших! Всі народи, що живуть на світі, завжди боронили і боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність; і навіть найнижчі на землі тварини, які суть звірина, худоба іптаство, боронять становище своє, гнізда свої і немовлят своїх до знемоги; і природа з волі Творця всіх і Господа дала їм різне для того знаряддя в самих членах їх»¹. Тобто автор вважає: кожен народ наділений від Бога землею і матеріальними благами.

¹ Історія русів / пер. І. Драча. — К., 1991. — С. 104.

Автор «Історії...» намагався дати широку картину історії українського народу, починаючи з найдавніших часів.

Відповідно до історіософської концепції автора твору, Давньоруська держава — це держава русів-українців. Русь є їхньою питомою етнічною назвою. Русь (Україна), вважає автор, втратила свою самостійність через внутрішні чвари й татарські напади. Далі в «Історії...» говориться, що, в результаті втрати самостійності, Русь змушена була з'єднатися з Литвою та Польщею у федеративній державі заради оборони своїх земель від татарських ординців. Та Польща почала порушувати вільності русинів-українців. Тому на оборону цих вільностей стало козацтво. Подальша ж історія Русі-України подається як історія козацтва. І саме цій історії приділена найбільша увага.

Автор спеціально підкреслює, ніби керівниками козаків були не простолюдини, а князі й шляхтичі. Однією з центральних фігур «Історії...» є Богдан Хмельницький, якого автор вважає досконалим політиком.

І ці блага він має право боронити. Як і боронити свободу, під якою, щоправда, розуміється право вільно розпоряджатися своєю власністю.

Далі говориться, що руси-українці втратили свободу, опинилися в рабстві на своїй же землі. І сталося це завдяки полякам, які є «непримиренними ворогами» русів. «Пощо ж нам, браття, — читаємо в «Історії...», — бути нечулими і волочити тяжкі кайдани рабства в дрімоті й ганебному невільництві ще й до власної землі своїй? Поляки, котрі озброїли вас супроти нас, суть спільні і непримиренні вороги наші; вони вже все забрали у нас: честь, права, власність і саму свободу розмови і віросповідання нашого; залишається при нас саме життя, але й те ненадійне і нестерпне самим нам, та й що то за життя таке, коли воно переповнене журбою, страхами і повсякчасним відчаєм?»¹

Хмельницький у «Історії...», звертаючись до реєстрових козаків, говорить про славних предків русів. Вважає, що вони не були завойовані, а вільно об'єдналися з поляками й литовцями, надавши їм чималі послуги: «Предки наші, відомі всьому світові Слов'яни, Сармати і Руси, об'єднавшись з Литовцями і Поляками по добрій волі і заради обопільної оборони від чужоплемінних, прийшли до них з власною своєю природною землею, зі своїми містами і селами і своїми навіть законами і з усім для життя потрібним. Поляки нічого їм і нам не давали ні на жоден пенязь, а заслуги наші і предків наших, сподіяні полякам в обороні і поширенні Королівства їхнього, відомі суть цілій Європі та Азії; та й самі поляки хроніками очевидно тее доводять»².

У творі спеціально акцентується увага на невдячності поляків. Вони не лише не оцінили заслуг козаків, але й почали їх гнобити. У «Історії...» читаємо: «...пролита за них (тобто за поляків. — П. К.) кров наша і винищені на ратних полях тисячі і тьма воїнів наших нагороджуються од Поляків самим презирством, гвалтуванням і всіх родів тиранствами. І коли ви, о брати наші і друзі, коли не бачите припущення свого від Поляків і не чуєте ганебних титулів, наданих вам од них, себто титулів хлопа і Схизматика, то згадайте принаймні недавні жертви предків ваших і братії вашої, зраджених підступністю та запроданством і закатованих Поляками найнечуванишим варварством»³. Далі маємо розповіді про те, як козаки-українці страждали від рук поляків: «Згадайте, кажу, спалених живцем в мідному бикові Гетьмана Наливайка, Полковника Лободу та інших; згадайте обдерті і відтяти голови Гетьмана Павлюги, Обозного Гремича та інших; згадайте, нарешті, Гетьмана Остряницю, Обозного Сурмила, Полковників Недригайла, Боюна і Риндича, котрих колесували і живим жили витягали, а премногих з ними старшин ваших живих же на палі наткнули та іншими найлютішими муками життя позбавили. Не забувайте, братіє, і тих безневинних немовлят ваших, яких Поляки на ґратах смажили та в казанах варили. Всі тії стратотерпці замучені за вітчизну свою, за свободу і віру батьків своїх, зневаженую і оплюгавлену Поляками в очах ваших. І тії мученики, що безневинно потерпіли, волають до вас із гробів своїх, вимагаючи за кров їхню відомщення і викликають вас на оборону самих себе і отчизни своєї»⁴. Певно, не треба пояснювати, що чимало вищенаведених «фактів», напри-

¹ Історія русів / пер. І. Драча. — К., 1991. — С. 104.

² Там само. — С. 104.

³ Там само. — С. 104—105.

⁴ Там само. — С. 105.

клад, мученицька смерть Наливайка в мідному бичу, інші жорстокі страти козацьких ватажків, є не що інше, як благочестиві вимисли, розраховані на емоційне сприйняття. Не оминув автор «Історії...» й оповідь про знущання поляків над малолітніми дітьми, яку свого часу поширив Грабянка¹.

Вигадана промова Хмельницького перед реєстровцями у козацьких літописців та їхніх адептів є ідеологією Хмельниччини. У ній обґрунтовувалася законність повстання, також вказувалося (хай і дуже загально) на його мету. Цікаво, що ця промова в «Історії русів» співзвучна не лише з відповідними промовами у козацьких літописах. Багато в чому (і за ідеями, і навіть за своєю архітектонікою) вона повторює промову Хмельницького до воїнів Барабаша в «Історії Малої Росії» Бантиша-Каменського². І не так важливо, хто в кого запозичував. Цей факт є ще одним свідченням того, що «Історія русів» та «Історія Малої Росії» Бантиша-Каменського не тільки і не стільки конкурували між собою, скільки доповнювали одна одну.

Автор «Історії русів», звісно, не міг обійти таку дражливу тему, як залучення Хмельницьким татар. Але цей факт виглядає в творі як незначний епізод. Взагалі з «Історії...» виходить так, ніби Хмельницький найняв татар собі на службу.

Загалом війна під проводом Богдана Хмельницького представлена в «Історії русів» у ідилічних тонах. Хмельницький та його козаки діють розважливо, справедливо. Тут і близько немає тих жорстоких картин, які зустрічаємо в Літописі Самовидця.

При цьому татари неодноразово зраджували козаків. Ось як, наприклад, у «Історії...» говориться про ці зради: «Гетьман, заперечуючи Ханові на його хулу, перераховував йому всю непостійність і зраду Ханів, його попередників, до народу Руського виявлені, а особливо під час баталії з Поляками під Берестечком. Зробив перелік також приносам і жертвам,

ім від нього дарованим, які значили великі суми, так би мовити царські багатства, безсоромністю відплачені. Пригадав при тому і всі підмоги козацькі, багато разів Кримцям подані супроти їхніх недругів з пожертвуванням численних воїнів, що головами своїми за них наклали і що за них винагороджені тоді були Козаками самим лише бардаком і кумисом Татарським, себто їхнім нектаром і амброзією, а згодом багатьма обманами, зрадами та всякого роду грабунками та зухвальством, що вигубили силу-силенну народу Руського з допомогою протекторів своїх, Турків, непримиренних ворогів Християнства, котрі те лиш і чинять, що переслідують його та винищують без жодної причини, а за самим лише дивним правилом Алькорану свогого»³. Антитатарські й антитурецькі мотиви в «Історії русів» загалом зрозумілі. Вони не лише узгоджувалися з відповідними мотивами у фольклорі та у козацьких літописців. У той час, коли писалася «Історія русів», йшло змагання Туреччини й імперської Росії за Північне Причорномор'я, яке су-

¹ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. — С. 886—887.

² Бантыш-Каменский Д. История Малой России. От водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — С. 136.

³ Історія русів / пер. І. Драча. — С. 183.

проводжувалося низкою війн. Можливо, автор «Історії русів» брав участь у цих війнах. Це і визначило антитатарський та антитюркський дискурс твору.

У «Історії русів» є намагання представити козаків як таких собі гуманістів, котрі нікому зла не чинили. Мовляв, шляхтичам, які мали маєтності на українських землях, «жодної кривди не вчинено, а лише за привласнення неправильним чином Малоросійських маєтків стягнена з них контрибуція грішми, кіньми, військовим спорядженням та хлібом, і все то вжито на військо. Також і Жидове, визнані народом у доброму поведженні і не вредними, а корисними у співжитті, викупились ціною срібла та речами, для війська потрібними, і відпущені за границю без озлоблення»¹. Такі твердження, м'яко кажучи, мало відповідають дійсності. Навіть козацькі літописці не дозволяли собі писати таке.

Щодо Переяславської ради, то ставлення автора «Історії русів» до неї не є однозначним. З одного боку, він дає їй позитивну оцінку як акту визволення від польської неволі. Особливо його тішить те, що чини малоросійські були зрівняні із чинами московськими: «І цар... виявив при тому відверту вдячність свою до Малоросійських чинів і народу, зрівнявши їх особистими привілеями з боярами, дворянами і всіма ступенями Московськими, або Великоросійськими, чого в договорах не було пояснено, а вмещалось тес в пактах з Польщею і в привілеях Королівських, статтями затверджених, де кілька разів узаконено і потверджено, що поєднуємося, яко рівний з рівним і вільний з вільним»². Маємо в даному випадку якраз спробу видати бажане за дійсне. Автору «Історії русів», як малоросійському дворянину, йшлося про те, аби представити акт приєднання України до Московії як возз'єднання «рівного з рівним» й, виходячи з цього, зрівняти малоросійське дворянство з дворянством великоросійським.

М. Хмелько. «Переяславская рада»

¹ Історія русів / пер. І. Драча. — С. 107.

² Там само. — С. 169.

Але, з іншого боку, Переяславську угоду автор «Історії...» трактує як небезпечне порушення системи державної рівноваги в Європі, оскільки від цього серйозно зміцніла Московія, перетворившись у могутню мілітарну силу. З цього приводу він пише: «Поєднання Малоросії з Царством Московським занепокоїло майже всі двори Європейські. Система про рівновагу Держав почала вже тоді розвиватись. Царство Московське, хоча само по собі і не мало ще у сусідів важливого значення, яко зруйноване і понижене недавніми жахами самозванців і міжусобиць, одначе заздрість сусідів, які знали простору розлогість поєднуваної з ним Малоросії та її велелюдство з таким хоробрим і мужнім воїнством, не залишилась без своїх дій»¹. Тут теж маємо деяке перебільшення, спробу Україні набити ціну. Але насправді Хмельниччина, Переяславська угода й подальші події суттєво вплинули на співвідношення геополітичних сил на Сході Європи.

Ідеалізація козацького вождя була обумовлена потребою козацької старшини, що після Полтавської битви опинилася під жорстким контролем російсько-

Загалом в українській прокозацькій літературі XVIII — початку XIX ст. витворився ідеалізований образ Хмельницького. Особливо помітну роль у цьому відіграли літописи Грабянки й Величка, де Хмельниччина подавалася як поворотний пункт історії України, котрий призвів до визволення від поляків, а Хмельницький поставав як герой.

го самодержавства, мати такого героя-звитяжця, що давав їй змогу лояльно виглядати в очах російських урядовців. Серед шеренги козацьких вождів Хмельницький для цього надавався найкраще. Адже саме він пішов на Переяславську раду, яка дала старт інкорпорації України до складу Росії-Московії.

Ідеалізація Хмельницького знайшла відображення і в першому гранд-нарративі з історії України Бантиша-Каменського, і в популярній «Історії русів». Чого не скажеш про український фольклор. Принаймні на початок XIX ст. Хмельницький не належав до першорядних ко-

зацьких героїв фольклору. Тим паче, що в деяких народно-пісенних творах цей гетьман поставав у негативному світлі. Тобто ідеалізація Хмельницького на той час була переважно справою козацької старшини, яка трансформувалася в малоросійське дворянство, та їхніх вчених репрезентантів-ідеологів.

Русифікований Хмельницький

Українські прокозацькі письменники XVIII — початку XIX ст., створивши позитивний образ Хмельницького як «возз'єднувача Русі», «подарували» росіянам одного з позитивних персонажів для їхньої історії й письменства.

У XIX ст. цей козацький гетьман стає героєм художньо-літературних творів низки російський авторів². Щоправда, деякі з них були українського походження і навіть вважалися українськими письменниками. Звідси є зрозумілим їх інтерес до Хмельницького.

¹ Історія русів / пер. І. Драча. — С. 169.

² Див.: Лучик І. О. Історична поема Євгена Гребінки «Богдан» // Радянське літературознавство. — 1968. — № 10. — С. 47—48.

Чимало творів про цього історичного персонажа, написані українськими письменниками російською мовою, можуть вважатися приналежними до літератури російської, оскільки в них часто відтворювалися російські ідеологеми щодо Хмельниччини.

Одним із перших художньо-літературних творів¹ про знаменитого козацького гетьмана став роман письменника-декабриста Федора Глінки (1786—1880) «Зиновій Богдан Хмельницький, або Звільнена Малоросія», що побачив світ у 1819 р.² Написаний у романтичному дусі, він представив цього героя як борця за свободу. Так, автор зазначає: «Що значить бес-смертний Тель для Швейцарії, Густав Ваза для Швеції, Вільгельм Нассау для Голландії і Пожарський для Вітчизни нашої, то знаменитий Хмельницький значить для звільненої ім Малоросії»³. Великої художньої вартості твір не мав. Але це була спроба створити «декабристського Богдана», яка отримала подальший розвиток в поета й одного з очільників декабристського руху Кондратія Рилєєва (1795—1826)⁴.

З Україною Рилєєва пов'язували моменти особистого життя. У 1818 р. він одружився з Наталею Тевяшовою, спадкоємницею полковників Тевяшових, які тривалий час очолювали острогозьке козацтво (з 1704 до 1765 року). Рилєєв подовгу бував у маєтку своїх острогозьких родичів. Окрім того, був знайомий з деякими діячами української культури, зокрема з Миколою Маркевичем, який після Бантиша-Каменського створив ще одну синтезу української історії. Рилєєв читав «Історію русів», фрагменти якої знайшли відображення в його поетичних творах⁵.

Наслідуючи польського письменника й політичного діяча Юліана Урсіна-Немцевича (1757—1841)⁶, який у своїх віршованих творах, що ввійшли до збірки «Історичні співи» (1816), подавав історію Польщі, Рилєєв спробував також зробити щось подібне, ви-

Федір Глінка

Кіндрат Рилєєв

¹ Ймовірно, першим у російській літературі твором про Хмельницького можна вважати історичну повість «Козаки й Богдан Хмельницький» Разумника Гонорського, уривок із якої був опублікований у 1818 р. в збірці цього автора «Опыты в прозе».

² Глінка Ф. Зиновий Богдан Хмельницкий, или Освобождённая Малороссия // Русская историческая повесть первой половины XIX века. — М., 1986. — С. 171—218.

³ Там само. — С. 172.

⁴ Про Кондратія Рилєєва див.: Афанасьев В. Рылеев. — М., 1982.

⁵ Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. — К., 2013. — С. 33—45.

⁶ Лісевич І. Немцевич Юліан-Урсин // Енциклопедія історії України: у 10 т. — К., 2010. — Т. 7. — С. 383.

світливши в формі поетичній минуле Росії¹. Свою синтезу російської він назвав «Думи», пояснивши цю назву таким чином: «Дума, старовинний спадок від південних братів наших, наш руський (в оригіналі. — русский), рідний винахід. Поляки перейняли його від нас. Ще до сьогоденного часу українці співають думи про героїв своїх: про Дорошенка, Нечая, Сагайдачного, Палія (зверніть увагу, що про Хмельницького мова не йде. — П. К.), й самому Мазепі приписують створення однієї з них»². Деякі свої твори Урсин-Немцевич називав думами. Від нього Рилєєв, імовірно, запозичив цей термін. Своєю чергою, Урсин-Немцевич, який народився й тривалий час жив на українській етнічній території (в околицях Бреста), а також походив із місцевої полонізованої шляхти, цікавився українським фольклором (голос крові?!). І саме з українського фольклору він узяв термін «думи».

Варто звернутися до розуміння Рилєєвим Русі й Росії (ці поняття він ототожнював). Для нього «південні брати наші», українці, незважаючи на певні особливості, є частиною Русі й, відповідно, є рідними для росіян. Тому Рилєєв чимало подій та персонажів минулого, яких ми б зараз віднесли до української історії, відносить до історії російської. Це стосується не лише давньоруських князів Олега Віщого, Ольги, Святослава, Святополка, Рогніди, Мстислава Удалого, співця Бояна тощо. Окрему думу Рилєєв присвячує Богдану Хмельницькому.

Цього героя поет зображує в романтичному ключі. При написанні твору ним використовувалася поширена в літературі, у т. ч. в «Історії русів», розповідь про конфлікт Хмельницького з Чаплинським, про ув'язнення майбутнього козацького гетьмана і те, що його із в'язниці увільнила «жінка Чаплинського».

У думі Рилєєва уже вільний Хмельницький піднімає козаків на повстання:

«Мой меч! — Хмельницкий восклицает, —
Жив Бог!.. И ты погиб злодей!
Заря свободы засияет
От блеска мстительных мечей!»
Сребрила дол царица ночи,
В брега волною Днепр плескал,
Опенив удила, у рощи
Нетерпеливый конь скакал.

Герой вскочил, веселья полный,
Летит — и зрит поля отцов,
И вокруг его, как моря волны,
Рои толпятся козаков.
«Друзья! — он к храбрым восклицает, —
За мной, чью грудь волнует месть,
Кто рабству смерть предпочитает,
Кому всего дороже честь!

Сам Бог поборник угнетенным!
Вожди — решительность и я!

¹ Про наслідування Урсина-Немцевича говорив сам Рилєєв у своїй передмові до «Дум». Див.: Рилєєв К. Думи // Його ж. Сочинения. — Ленинград, 1987. — С. 83.

² Там само.

Навстречу ко врагам презренным,
 На Воды Жолтые, друзья!»
 И вот сошлись два народы,
 И с яростью вступили в бой
 С тиранством бодря свобода,
 Кипя отвагою младой»¹.

Під двома народами тут розумілися, з одного боку, поляки, з другого, руські чи росіяни. І хоча ця війна представлена як романтична боротьба за свободу, деякі фрагменти думи дають підстави трактувати її і як боротьбу двох різних світів-цивілізацій.

Хмельницький постає як справжній герой, подібний до давньоруських билинних богатирів:

«Сармат, и храбрый и надменный,
 Вотще упорствовать хотел;
 Вотще, разбитый, побежденный,
 Бежал мечей и метких стрел.
 Преследуя, как ангел мщенья,
 Герой везде врагов сражал,
 И трупы их без погребенья
 Волкам в добычу разметал!...»²

Завершується дума славослів'ям на честь Хмельницького. Його ім'я Богдан трактується як «Богом даний» (ідея «богоданості» Хмельницького міцно утвердилася в прокозацькій літературі):

«И воцарилася свобода
 С тех пор в украинских степях,
 И стала с счастьем народа
 Цвеств радость в селах и градах.
 И чтя послом небес желанным,
 В замену всех наград и хвал,
 Вождя-героя — Богом данным
 Народа общий глас назвал»³.

Можливо, це виглядає дивно, але для Рилєєва Хмельницький — одна з центральних фігур російської, чи то загальноруської історії.

В останні місяці перед повстанням декабристів письменник почав працювати над драмою «Богдан Хмельницький»⁴. Цей твір писався майже одночасно з трагедією Олександра Пушкіна «Борис Годунов». Поети добре зналися. І були в курсі творчих планів один одного. «Богдан Хмельницький» і «Борис Годунов» замислювалися як широкі епічні полотна, що зображували переломні моменти в історії Русі-Росії.

¹ Про наслідування Урсіна-Немцевича говорив сам Рилєєв у своїй передмові до «Дум». Див.: Рилєєв К. Думы // Його ж. Сочинения. — Ленинград, 1987. — С. 132.

² Там само. — С. 132—133.

³ Там само. — С. 133.

⁴ Див.: Цейтлин А. Г. Неосуществлённый замысел трагедии «Хмельницкий» // Литературное наследство. Декабристы-литераторы. — М., 1954. — Т. 59. — С. 57—68; Рилєєв К. Богдан Хмельницкий // http://az.lib.ru/r/ryleew_k_f/text_0140.shtml.

Рилеєв устиг написати лише «Пролог» задуманого епічного твору. Його дія відбувається на площі в Чигирині. На ній зібралися місцеві жителі, що просять єврея Янкеля, який узяв в оренду їхню церкву, відчинити храм. Однак Янкель не хоче цього робити, вимагаючи грошей. Це обурює чигиринців, які ладні застосувати до нього силу.

Один із героїв «Прологу», Юрко, говорить так:

«...Всё отнято у нас: права, уряды,
Имена, и даже церкви наши
Ограблены погаными жидами,
Священные сосуды перелиты
В подсвечники для грешных их суббот,
А ризы пышные жидовки
Употребить дерзнули на одежду».

Причиною цих бід Юрко бачить не стільки діяння зовнішніх ворогів, скільки покірність самих українців. Він говорить:

«Нет, нет, поверь, создатель зла не хочет;
Не он, не он виной бед Украины,
Но мы с своим терпением воловьим.
Нет головы, нет гетмана у нас».

У «Пролозі» автор ніби висвітлює причини Хмельниччини, використовуючи переважно інформацію з «Історії русів». Тут же говорить про необхідність вождя-гетьмана, який би відомстив за народні кривди. Неважко спрогнозувати, що далі має явитися Хмельницький і стати таким вождем.

У 1820-х роках починають з'являтися в російській літературі інші поетичні твори, де героєм є цей козацький гетьман. Так, у 1829 р. вихованець Ніжинської гімназії Василь Любич-Романович (1805—1888)¹ опублікував у журналі «Сын отечества» поетичний твір «Сказання про Хмельницького», сюжет якого, за визнанням автора, був узятий із української народної пісні. З'явилася й анонімна поема в шести піснях «Богдан Хмельницький», написана 1833 року на основі «Історії русів». 1834 р. вийшов з друку роман П. Голоти «Хмельницький, або Приєднання Малоросії», який був різко розкритикований Віссаріоном Белінським. І справді, в художньому плані цей твір виглядав слабенько, як і в плані відтворення історичних подій.

Тема Хмельниччини цікавила Євгена Гребінку (1812—1848)². У нас він традиційно вважається українським письменником. Однак з 1834 р. й до кінця життя Гребінка жив у Петербурзі. Як письмен-

У 1820-х роках Павло Білецький-Носенко (1774—1856), який походив із козацького старшинського роду, написав роман російською мовою «Зиновій Богдан Хмельницький. Історичні картини подій, нравів і звичаїв XVII в. у Малоросії». На жаль, цей твір не зберігся.

¹ Див.: Любич-Романович Василий Игнатьевич // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1896. — Т. XVIII. — С. 211.

² Про Євгена Гребінку див.: *Задорожна Л. М.* Євген Гребінка: Літературна постать. — К., 2000; *Косицин А.* Евгений Гребенка как литературный феномен: проблемы жизнеописания, поэтики творчества, текстологического изучения. — Saarbrücken, 2012.

ник користувався значною популярністю не лише в середовищі української петербурзької діаспори, а й у російських літературних колах. Його твори, переважно писані російською мовою, друкувалися в престижних виданнях Петербурга.

Гребінка, предки якого належали до козацької старшини, закономірно виявляв інтерес до козацтва. На козацькі теми була написана низка його художніх творів. Одним із таких стала поема «Богдан», яка в кінці 1830-х — на початку 1840-х рр. друкувалася частинами в петербурзьких журналах та «Литературной газете». А повністю побачила світ у 1843 р. у двох журналах і вийшла окремим виданням.

Гребінка, використовуючи «Історію русів» та «Історію Малої Росії» Бантиша-Каменського, представляв Хмельницького в традиційному вже для російської літератури плані як борця за православну віру, який воює з поляками-католиками. Ось один із монологів-звернень героя:

Євген Гребінка

«Громким голосом сказал Хмельницкий сам:
«Христианству мир и воинам Христа
Под защитой чудотворного креста!
Разбегутся так поляки перед ним,
Как от ветру разбежался этот дым.
Нам Господь поднять оружие велит:
Дело правое небесный защитит!»¹

У поемі, яка в окремих фрагментах нагадує драматичний твір, розповідається, що православні українці зазнали гонінь від євреїв-орендаторів та поляків-католиків. Говориться й про образу Чаплинським Хмельницького. Останній же перед тим, як підняти зброю, радиться зі священником.

Про військові дії в поемі майже не йдеться. Хмельницький переважно постає як мислитель. Він розмірковує над тим, від якої держави українцям отримати захист, веде переговори.

Завершується поема Переяславським тріумфом. Автор дає зрозуміти, ніби народ сам хоче приєднатися до Москви. Один із персонажів, Бандурист, який начебто є гласом народу, говорить таке:

«...от грамотных людей
Вчера я слышал, будто русские послы
Приехали, чтоб нас, единоверцов,
Принять в свою защиту от неверных.
Я ночь не спал, услышав эту весть:
Так был я рад неслыханному счастью,
И песню в радости сложил на этот случай.

¹ Гребенка Е. Из поэмы «Богдан. Сцены из жизни малороссийского гетмана Зиновия Хмельницкого» // http://az.lib.ru/g/grebenka_e_p/text_0030.shtml.

Когда бы это была правда,
То вашими устами мед бы пить!»¹

Під час Переяславської ради Хмельницький проголошує:

«К вам речь держу, друзья мои, казаки,
Украинцы, мои родные дети,
Прошу у вас я слова и совета.
И мы и наша праведная вера
От иноземцов много потерпели,
Пора бы нам и отдохнуть немного,
А тут Господь спасенье шлет с небес;
Московский царь, родной, единоверный
Согласен нас и праведную Церковь
На-век под свой покров высокий взять.
Я, ваш гетман, и войска старшины,
Как благодать, приемлем эту милость.
Хотите ли и вы, казаки, с нами
Присягу дать московскому царю
На подданство России?..»

Народ, підкидаючи шапки, гукає «Волим! Волим!» А Хмельницький розчулено говорить:

«Исполнились теперь мои желанья!
Обнимутся опять родные братья
Так искренно, как мы с тобой, боярин!»²

І обіймає боярина Бутурліна.

Словом, маємо щасливий кінець — у душі тогочасного російського імперського патріотизму.

Поєма «Богдан», на відміну від багатьох уже згадуваних творів російської літератури про Хмельниччину, є справді високохудожнім твором. І вона здатна була справити враження на читачів.

Образ Хмельницького знайшов і сценічне втілення. У той час театр у Росії виконував приблизно таку саму роль, як нині відіграє кіно. Театральні вистави помітно впливали на публіку. Поява того чи іншого історичного персонажа на сцені була індикатором його популярності.

Першою спробою представити образ козацького гетьмана в російській драматургії стала комедія «Зиновій Богдан Хмельницький, або Приєднання Малоросії»³, що з'явилася на початку 40-х рр. XIX ст. Уже назва вказувала на ідеологічне спрямування твору — у ньому використовувалася ідея приєднання України до Великої Росії. Автором цього твору був Микола Хмельницький (1789/1791—1845), досить відомий на

¹ Гребенка Е. Из поэмы «Богдан. Сцены из жизни малороссийского гетмана Зиновия Хмельницкого» // http://az.lib.ru/g/grebenka_e_p/text_0030.shtml.

² Там само.

³ Хмельницкий Н. И. Зиновий Богдан Хмельницкий, или Присоединение Малороссии // Сочинения Н. И. Хмельницкого. — СПб., 1849. — Т. III. — С. 105—211.

той час російський комедіограф, друг Олександра Пушкіна, який навіть вважався потомком Богдана Хмельницького¹. Насправді рід цього козацького гетьмана згас ще у XVIII ст.

Комедія починається масовою сценою у Чигиринській діброві. Її учасники, як і в «Пролозі» до «Богдана Хмельницького» Рилєєва, розповідають про страждання, яких зазнають українці. Пани, старости й управителі, наче «п'явки товсті», п'ють народну кров. Панщина триває три дні. Козак Туха скаржиться, що «віднімають землю й воду, віднімають все, чого навіть сам Бог не забирає ні в злих, ні добрих...»²

Хоча твір є комедією, в ньому зустрічаємо низку патетичних монологів. Наприклад, Хмельницький, кинутий у в'язницю Чаплицьким (так у п'єсі звучить прізвище Чаплінського), вигукує: «Страждаю я, але тримаюсь. Бійся, злочинцю: насилля ведуть до свободи»³.

Завершальна, п'ята дія комедії має назву «Звільнення Малоросії» і присвячена приєднанню українських земель до Московського царства. У фінальній сцені київське духовенство проголошує Хмельницького «Богданом, тобто Богом даним для порятунку України»⁴.

Комедія «Зіновій Богдан Хмельницький, або Приєднання Малоросії» не мала успіху. Критики вважали її творчою невдачею драматурга. Навіть писали про те, що ця п'єса Миколи Хмельницького стала поганою послугою з боку нащадка його «великому предку», оскільки в ній образ козацького гетьмана, «сповнений вражаючого драматизму», автор «хотів втиснути у вузькі рамки комедії»⁵.

Певно, варто погодитися з такою оцінкою. Але цей драматичний твір, який писався для широкої публіки, засвідчив, що Хмельницького російське суспільство готове сприймати передусім як діяча, що приєднав Малоросію до Великої Росії. Це сталося і завдяки «Історії русів», яка мала значне поширення, і завдяки «Історії Малої Росії» Бантиша-Каменського. Такий погляд на Хмельницького як «приєднувача» чи «возз'єднувача» фактично став офіційним.

У другій половині XIX ст. у російській літературі з'являються ще кілька творів про Богдана Хмельницького. Це, зокрема, п'єси Олександра Соколова (1840—1913)⁶ та Миколи Маклакова (1811 чи 1813—1882)⁷. Перший був професійним письменником, писав п'єси, романи. Також зарекомендував себе як журналіст. Другий працював лікарем. Для нього література, радше, була хобі.

¹ Коробка Н. И. Хмельницкий Николай Иванович // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1903. — Т. XXXVII. — С. 461—462.

² Хмельницкий Н. И. Зиновий Богдан Хмельницкий, или Присоединение Малоросии — С. 120.

³ Там само. — С. 135.

⁴ Там само. — С. 208.

⁵ Добротворский Н. Н. И. Хмельницкий (1789—1846) // Исторический вестник. — 1889. — № 12. — С. 560.

⁶ Див.: Соколов Александр Алексеевич (1840—1913) // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1900. — Т. XXXa. — С. 727.

⁷ Див.: <http://www.poesis.ru/poeti-poezia/maklakov/biograph.htm>.

Історична драма «Зиновій-Богдан Хмельницький, гетьман Малоросії» Соколова¹ йшла в сезон 1865 р. на сценах Петербурзького Олександринського та Московського Малого театрів. Оpubлікована була пізніше — у 1903 році.

У цій п'єсі також на початку, як це бачимо в згадуваній комедії Хмельницького, говориться про народні страждання — про гоніння на православне духовенство, про закриті храми, про поховання невідспіваними християн тощо. Драма починається з відомого епізоду на хуторі Суботові, де поляки вчинили збитки для Богдана Хмельницького.

Далі, закономірно, розвивається ідея помсти за вчинені кривди. Має вибухнути народне повстання. І з'явиться вождь. На це — Божа воля. Один із героїв п'єси, запорожець Олександр Білик, говорить: «Избранника укажет Вам Господь... / И Бог пошлёт главу, благословив на битву...»²

Цим вождем і стає Хмельницький, який зі сцени проголошує патетичні промови. Ось одна з них:

«Клянусь тебе, о, родина святая,
Что эту саблю я не отпущу в ножны
До той поры, как, кровью истекая,
Не рухнет Польша в прах!
До той поры, пока бесчестье наше,
Бесчестье жён, бесчестье дочерей
И слёзы горькие несчастных матерей
Не будут отмщены»³.

У наведеній промові, як і загалом у п'єсі, відчутні антипольські акценти. Це не дивно. П'єса з'явилася на театральній сцені незадовго після польського повстання в 1863—1864 рр. Тоді запит на антипольські твори в Російській імперії знову став актуальним. І п'єса Соколова цілком відповідала тодішньому ідеологічному тренду.

Завершується вона (що закономірно!) монологом-пророцтвом Хмельницького про майбутнє возз'єднання Русі, тобто України й Московії:

«Да, недалёк уж час,
В который клик, подобно грому грянет:
Ура! Победа! Родина моя,
Ты будешь спасена от рабства и презренья!
В недалнем будущем вот-вот судьба твоя:
Сольёшься ты с семьёй Руси Великой,
Как с Чёрным морем Днепр слился...»⁴

Експлуатуючи тему Хмельниччини, Соколов не обмежився лише п'єсою. Він написав об'ємний роман «Зиновій-Богдан Хмельницький, визволитель Малоросії», який побачив світ у 1888 р.⁵ У цьому творі письменник повторив ті самі

¹ Соколов А. Зиновий-Богдан Хмельницкий, гетман Малороссии: ист. представление в 4 д., с прологом и эпилогом, в стихах. — М., 1903.

² Там само. — С. 15.

³ Там само. — С. 32.

⁴ Там само. — С. 141.

⁵ Соколов. А. А. Зиновий-Богдан Хмельницкий, освободитель Малороссии: ист. роман в 2 ч. — СПб., 1888.

ідеї, що були в його п'єсі: Хмельницький, ображений поляками, мстить за народні страждання, здобуває низку перемог і в кінцевому результаті «возз'єднує Русь».

Певно, в контексті антипольського ідеологічного тренду варто осмислювати й появу драми «Богдан Хмельницький» Миколи Маклакова. У 1871 р. вона побачила світ у журналі «Беседа»¹. Пізніше була поставлена в Московському Малому театрі з участю відомої акторки Марії Єрмолової.

Епіграфом для своєї драми Маклаков обрав слова з «Анналів» Тацита: «Я починаю оповідь про часи, сповнені нещасть, численних жорстоких битв, смут і розбрату, про часи дикі й важкі...»² Такий початок налаштував на епічний лад.

У ньому говориться про народні біди. Козак Ганжа, який приїхав із Запоріжжя й потім став соратником Хмельницького, каже: «Збезчещене в нас чесне духовенство, попів по вулицях волочать і, граючись, спотворюють їхні обличчя; ксьондзи ж по селах у таратайках їздять, а возять їх не коні, а дівчата...»³ Козацьке повстання, зрозуміло, подається як помста за кривди. Ще до його початку козаки говорять, що їх повинен очолити не хто-небудь, а Богдан Хмельницький⁴.

Останній постає як розумна, прониклива людина, яка може перехитрити своїх ворогів. Шпигун-єзуїт Черневич так говорить про гетьмана: «Ещё и в школе наших езуитов он мастер был глаза всем отводит... / Ох! Много ж загубил я с ним ищеек!»⁵ Про хитрість Хмельницького свідчить також Іван Виговський⁶, який у творі постає зрадником.

П'єса не позбавлена авантюрних інтриг. До Хмельницького підсилають полячку Юзефу, що стає його коханою й шпигує за ним. Але гетьман із нею обережний — не втрачає голову. Юзефа дає таку йому характеристику:

«Умён, как пробощь, и на взгляд не дурен,
и любит, любит! Только в том беда:
хоть тресни, а ни в чём с ним не столкуешь;
ты скажешь да, а он вот нет да нет!
Упряма, как вол, хитёр, как кошка...»

Завершається цей викривальний монолог такими словами на адресу Хмельницького: «Ты недруг Польши и еретик проклятый!»⁷

Натомість інша дама серця Хмельницького, Ганна Золотаренко, зовсім інакше характеризує свого коханого. Вона іменує його богатирем, «борцем за віру й Божу правду» (як тут обійтися без православної апологетики!), вважає, що багато хто має так, як Хмельницький, любити Україну⁸.

Сам гетьман теж заявляє про свою любов до рідної землі. Наприклад, говорить таке:

¹ Маклаков Н. Богдан Хмельницкий: драма в 6 действиях // Беседа. — 1871. — Книга VIII. Август. — С. 1—145.

² Там само. — С. 1.

³ Там само. — С. 58.

⁴ Там само. — С. 7.

⁵ Там само. — С. 13.

⁶ Там само. — С. 122.

⁷ Там само. — С. 30.

⁸ Там само. — С. 104.

«...перед бедой народной
бледнеет всякое иное горе;
и пред великою отечества семьёй
ни жинки нет, ни брата, ни отца,
а есть одна нам мать — Украина»¹.

Себе Хмельницький репрезентує як харизматичного лідера, діяння якого визначені Божим промислом. Згадуючи про урочисту зустріч у Києві, він говорить:

«И Киев православный нас встречал,
Как избавителей, с молитвой и слезами,
И падал ниц народ передо мной...
Да полно, правда ли? Уж я ли это?
Нет, Господи! Твоё то было дело!
Ты сам к тому нам помощь подавал
И от ярма постыдного избавил»².

Промовистою є фінальна сцена п'єси, де помираючий гетьман пригадує присягу московському царю в Переяславі.

Михайло Старицький походив із дворянської родини колишньої Гетьманщини, мав козацьке старшинське коріння. Відомий він передусім як український театральний діяч, засновник «театру корифеїв». У своїй театральній діяльності Старицький неодноразово звертався до козацької тематики. У цьому плані, зокрема, заслуговують на увагу його драми «Богдан Хмельницький» (1897) та «Маруся Богуславка» (1899).

Згадувані твори Соколова й Маклакова, як і комедія Миколи Хмельницького про свого знаменитого предка, не користувалися великою популярністю. Вони були маргінальними явищами в російській літературі XIX ст., яка так і не змогла створити яскравого й резонансного твору про Хмельниччину.

Такий твір для російської літератури створив українець Михайло Старицький (1840—1904)³. Мається на увазі роман-трилогія «Богдан Хмельницький». Твір писався російською мовою, друкувався теж у Росії. Так вимагали політичні, а також матеріальні обставини, в яких опи-

нився письменник. Тобто цю трилогію варто відносити не лише до української літератури. Книга була орієнтована на публіку російську, відповідала її смакам.

В останні роки свого життя попри хворобу Старицький пише низку історичних романів на козацьку тему — «Оборона Буші»⁴ (1894), «Молодість Мазепи» (1898) і згадувану трилогію «Богдан Хмельницький» — «Перед бурею» (1895), «Буря» (1896) та «У пристані» (1897).

¹ Маклаков Н. Богдан Хмельницкий: драма в 6 действиях // Беседа. — 1871. — Книга VIII. Август. — С. 68.

² Там само. — С. 82.

³ Про Михайла Старицького див.: Комишанченко М. Михайло Старицький. — К., 1968; Куриленко Й. М. П. Старицький. — К., 1960; Сокирко Л. М. П. Старицький: критико-біогр. нарис. — К., 1960.

⁴ Старицький М. Облога Буші. — К., 2009.

Трилогія писалася для газети «Московский листок», де друкувалася з номера в номер. Роман мав проросійський і водночас антипольський характер. У ньому поляки представлені як закляті вороги українців, котрі лише й думають, як зневажити останніх, «посадити їх на палю». Втіленням польської агресивності стає Ярема Вишневецький. Він ніби говорить: «Лише залишається розгромити й знищити це вовче лігво — Запоріжжя..., тоді можна буде спокійно заснути»¹.

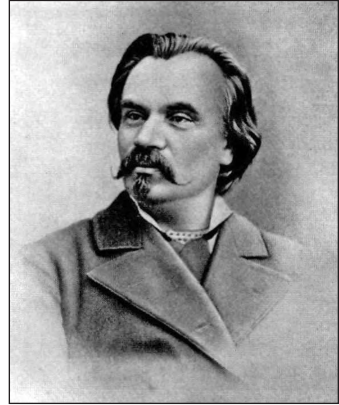
Старицький спеціально звертає увагу на те, що війна між українцями й поляками — це значною мірою боротьба за віру. Як уже говорилося, така ідеологема набула значного поширення в літературі російській. У уста Вишневецького письменник вкладає наступну заяву: «...а я ось клянусь, — підняв він праву руку, — або всі церкви в своїх маєтностях перетворю в костели, або пройдуся вогнем і мечем по схизматам, запрошу замість них на свої землі поляків, німців, жидів; але ні один схизматицький дзвін не задзвонить у моїх володіннях!»²

Хмельницький у романі, говорячи про спонуки повстання, заявляє наступне отцю Івану: «Так, я задумав підняти мій меч за потоптану в багнюці нашу віру, за пограбованих та принижених братів, за нашу руську землю! Туга лягла на її широкі груди; в кайданах, у крові наша годувальниця-мати, її пісні перетворилися в стогін, її посмішка стала спотвореною як передсмертна судома... Так, ми за неї і за нашу віру ляжемо всі до одного! Сподіваюся на милосердного Бога, що він вдихне в серця лицарів і під'яремного люду відвагу і що всі ми постанемо за святе діло на брань!»³ Тут мимоволі виникає алюзія з поемою Гребінки «Богдан», де теж Хмельницький радиться із православним священником перед повстанням, озвучуючи кривди українців.

Православна віра постає як найголовніша цінність українських козаків. Останні ведуть боротьбу за неї і проти католиків, і проти мусульман. Одна з героїнь трилогії, Ганна, говорить: «...хіба татари нам можуть бути друзями? Що їм до нашої волі і віри? Їм потрібен лише ясир!» Вона вважає, що козаки мають взяти собі за союзника московського царя. І головний аргумент при цьому — православна віра: «Московський цар — не хан кримський; я вірю, що він простягне нам свою руку щиро, нам, молодшим дітям: адже Москва однієї з нами віри! Адже в людей московських повинно так же боліти серце, як і в нас, за ті переслідування, які знає наша церква від ляхів»⁴.

У ідилічному тоні Старицький описує й Переяславську раду:

«...гетьман підняв булаву — і все знову замовкло.

Михайло Старицький

¹ *Старицький М.* Богдан Хмельницький: трилогія. — К., 1987. — Кн. первая. Перед бурей. — С. 31.

² Там само. — С. 107.

³ *Старицький М.* Богдан Хмельницький: трилогія. — К., 1987. — Кн. вторая. Буря. — С. 189.

⁴ *Старицький М.* Богдан Хмельницький: трилогія. — К., 1987. — Кн. третья. У приста-
ни. — С. 140.

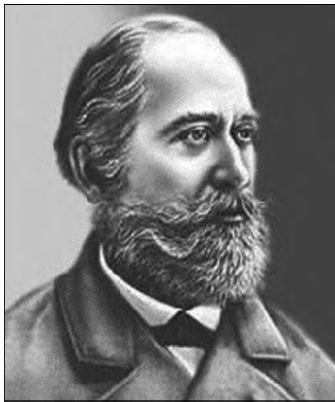
— Преславне і пишне лицарство, вельможна старшина, славне наше військо Запорізьке, славні міщани, і горожани, і посполитий православний народ! Господь прихилив до нас своє милосердне око і після лих, які ми перетерпіли, посилає нам благодать і спокій, вказує на позбавлену бур, тиху пристань. Сповнилось серце царське любов'ю, і православний цар, батько наш, приймає в свою велику сім'ю і нас, як дітей, стає незрадливим захисником нашим від усіляких ворогів... Чи волієте, панове, під високу руку московського пресвітлого царя-государя?

— Волимо! — гаркнула площа, як одна людина, і на цей грім відповіли таким же громом вали, загорожі й покрівлі, а за ними відізувалися найближчі ліси й луки».

На завершення Хмельницький проголошує таке: «Друзі мої, брати! Ще, може бути, попереду в нас багато втрат, але хто витерпить до кінця, — спасенний буде... Хоча ми щиро, всім серцем линемо до Москви, але хто знає... Єдиний лиш Бог! То ж покоримося йому і вручимо безмовно свою долю святому промыслу. Прийде час — я цьому глибоко вірю — що обнімемося ми з московітами, як брати рідні, сплетемо нероздільно наші руки навіки і підемо разом по шляху могутності, просвіти й слави, і таких, що змусять увесь світ розступитися перед нами поштиво»¹.

Представлення Хмельниччини за схемою (утиски українців поляками та євреями, особливо в питаннях віри, — обурення цими утисками, що веде до повстання, — саме повстання як священна війна за віру й визволення від поляків-католиків — тріумфальне завершення війни Переяславською радою та возз'єднанням Русі) стало загальноприйнятим і в художній літературі, і в історичних працях.

Це, зокрема, бачимо у відомому гранд-наративі «Історії Росії з найдавніших часів» Сергія Соловйова (1820—1879)², який видавався з 1851 до 1879 року. Загалом вийшло 29 томів. Цей твір став своєрідним доповіддю для істориків імперської Росії. Прикінцева частина 10-го тому цієї праці якраз була присвячена Хмельниччині³.

Сергій Соловйов

Описуючи козацьке повстання, історик використав загалом обмежене коло українських та польських джерел. Зате скористався московськими актами, де говорилося про ці події. Тим самим Хмельниччина отримала науковоподібну проросійську інтерпретацію.

Власне, питаннями Хмельниччини Соловйов спеціально не займався. Зате вона стала сферою зацікавлення одного з його учнів — Геннадія Карпова⁴. У одній зі своїх робіт він писав про повстання під проводом Хмельницького як про «війну за православ'я»: «Уся Малоросія, народ і козаки, воювали з Польщею,

¹ Старицький М. Богдан Хмельницький: трилогія. — Кн. третя. С. 587—588.

² Див.: Пінчук Ю. А., Ясь О. В. Соловйов Сергій Михайлович // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 9. — С. 702.

³ Див.: Соловьёв С. М. Сочинения: в 18 кн. — М., 1989. — Кн. 5, т. 9—10: История России с древнейших времен.

⁴ Див.: Быков В. Н., Смольянинова М. Г. Карповы, обществ. деятели, ученые, предприниматели // <http://mosenc.ru/encyclopedia?task=core.view&id=3089>.

але не лише, як всім відомо, із-за прав, а для захисту гнаної віри. Умови, при яких Малоросія погодилася підпорядкуватися Польщі, звичайно були двоєкими: всенародними й козацькими. Всенародна вимога була лише одна, яка й стояла завжди на першому плані — це свобода православ'я. Таку умову Польща найменше могла виконати — і Малоросія відійшла від неї. Переяславська рада 1654 року була справою не лише козаків, але й усього народу. Чи потрібно було малоросійському народові на цій раді читати якісь права й пропонувати якісь умови для Великої Росії? Малоросія могла лише одного бажати, щоб її не видавали Польщі... .. від Польщі відбивалися, а до Росії христа-ради просились у підданство»¹.

Думаю, коментувати такі розмисли потреби немає. Хмельницького Карпов, як і інші російські історики, всіляко славословив, ставлячи йому в заслугу «чин возз'єднання». А те, що стосунки козацького гетьмана з московською владою були не такими вже й однозначними, це, звісно, «забувалося».

Більш реалістично на Хмельниччину дивився Василь Ключевський (1841—1911)², який після Сергія Соловйова створив свій гранд-нарратив — курс лекцій з російської історії. Знаходячись під впливом популярної в той час філософії позитивізму, цей вчений намагався осмислювати соціальні явища, розглядаючи історичні процеси. Так, ведучи мову про причини Хмельниччини, Ключевський вважав, що в середині XVII ст. на українських землях склався такий клубок протиріч між «ляхами й руськими (в оригіналі — русские), руськими та євреями, католиками й уніатами, уніатами й православними, братствами й архіереями, шляхтою й посполитими, посполитими й козацтвом, козацтвом і міщанством», зрештою всередині самого козацтва, що розв'язати його не міг ні один державний ум ні у Варшаві, ні в Києві. «Повстання Б. Хмельницького було спробою розрубати цей вузол козацькою шаблею»³.

Ключевський далекий від того, щоб пояснювати вибух Хмельниччини утисками православної віри. Не ідеалізує історик відносини між повстанцями й Московією. «З самого початку повстання Хмельницького, — пише він, — між Москвою й Малоросією встановилися неоднозначні стосунки»⁴.

Далі Ключевський приділяє багато уваги цій неоднозначності. Пишучи про Хмельницького, вказує, що той «не міг справитися з Польщею одними козацькими силами, а бажана зовнішня допомога з Москви не приходила, і він змушений був триматися за кримського хана. Після перших перемог своїх він натякнув на свою готовність служити московському царю, якщо той підтримає козаків»⁵. Од-

Василь Ключевський

¹ Карпов Г. Костомаров, как историк Малороссии. — М., 1871. — С. 18.

² Див.: Пінчук Ю. А. Ключевський Василь Йосипович // Енциклопедія історії України: у 10 т. — К., 2007. — Т. 4 — С. 357.

³ Ключевский В. О. Сочинения: в 9-ти т. — М., 1988. — Т. 3. — С. 109.

⁴ Там само.

⁵ Там само. — С. 110.

нак, вказує далі історик, у Москві вичікували, оскільки не мали свого плану щодо козаків, а слідкували за тим, як розвивалися події.

Якщо виходити з міркувань Ключевського, то прийняття українського козацтва під руку московського царя стало результатом непростого геополітичної комбінації, де кожна зі сторін переслідувала свій інтерес. Але й після «возз'єднання» сторонам важко було досягати порозуміння. «Москва, — читаємо міркування історика, — хотіла прибрати до рук українське козацтво, навіть без козацької території, а якщо й з українськими містами, то обов'язково за умови, що там мають сидіти московські воєводи із дяками, а Богдан Хмельницький розраховував стати ніби герцогом Чигиринським, який би правив Малоросією під віддаленим сюзеренним наглядом государя московського і при допомозі козацької знаті, осавулів, полковників та іншої старшини. Не розуміючи один одного і не довіряючи, дві сторони у взаємовідносинах говорили не те, що думали, і робили те, чого не бажали»¹.

Проте наведені міркування Ключевського були розраховані не стільки на публіку, скільки на вузьке коло спеціалістів. Вони так і не прижилися в широких колах російської громадськості. А шкода. Бо цей історик, намагаючись дистанціюватися від «благочестивих міфів», представив відносно об'єктивну картину Хмельниччини.

У російському суспільстві й далі панував міф «возз'єднання Русі», який знайшов втілення навіть у монументальних пам'ятниках. На відомому монументі «Тисячоліття Росії», який відкрили в Новгороді в 1862 р., був зображений і Богдан Хмельницький². Щоправда, ідеологи пам'ятника персонажами російської історії, окрім Хмельницького, зробили діячів, котрих віднести до неї доволі проблематично. Так, на монументі були зображені литовські князі — Гедимін, Ольгерд, Кейстут, Вітовт. Є й там діячі, яких ми однозначно відносимо до історії української — князі Данило Романович (часто іменованій Галицьким), Костянтин Острозький, що був київським воєводою, митрополит Петро Могила тощо. Це можна зрозуміти.

Творці пам'ятника вирішили «історично помітити» територію тодішньої імперської Росії. Однак це «мічення» переважно стосувалося європейської частини. Азіатська практично зовсім випала з поля зору.

Одним із найбільш відомих «козацьких» монументів, побудованих за царських часів, став пам'ятник Богданові Хмельницькому в Києві, котрий навіть вважається символом цього міста.

Зараз він сприймається як «український». Але монумент замислювався не як «українська» пам'ятка, а як один із

Пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві. ХІХ ст.

¹ Ключевский В. О. Сочинения: в 9-ти т. — М., 1988. — Т. 3. — С. 111.

² Див.: Смирнов В. Г. Россия в бронзе: Памятник Тысячелетию России и его герои. — Новгород, 1993.

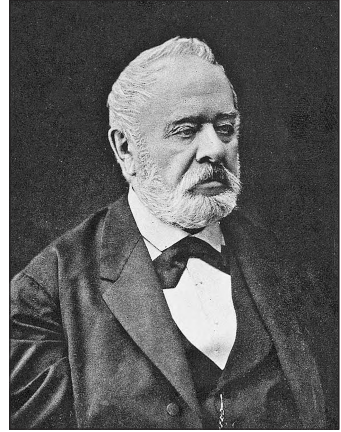
важливих символів імперської Росії. Ініціював побудову цього монумента відомий русофіл Михайло Юзефович (1802—1889)¹.

Варто сказати кілька слів про цю людину. Народився він на теренах колишньої Гетьманщини — у Пирятинському повіті Полтавської губернії. Походив із малоросійського дворянства. Його далекими предками були козаки-реєстровці. Тобто був він «козацького роду» й, здавалося би, міг поповнити ряди українських автономістів.

Проте цього не сталося. Юзефович зробив вибір на користь імперії, ставши її вірним слугою. Воював проти горців Кавказу, потім знаходився на державній службі в Київській губернії. 1843 р. заснував Київську археографічну комісію для розгляду давніх актів, очолив її після виходу у відставку з державної служби в 1856 р. Перед цієї Комісією, яка займалася науковою роботою, збираючи документальні матеріали, ставилося також завдання доводити «російськість» Правобережної України.

Щодо політичних поглядів, то Юзефович відстоював ідею «єдиного російського народу», складовою якого вважав малоросів (українців)². До українського руху ставився вкрай негативно, вважаючи його сепаратистським. Сприяв виданню Валуєвського циркуляра 1863 р., який обмежував використання української мови. Був також членом комісії для розробки Емського указу 1876 р., що продовжив справу русифікації українців. Сприяв розвитку москвофільського руху на Галичині.

Лебединою піснею Юзефовича — русофіла й українофоба — стало спорудження пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві³. Знаменитий козацький гетьман трактувався Юзефовичем у традиційному імперському дусі як герой російської історії, що поєднав частину Русі, Малоросію, із іншою її частиною — Великоросією. Проект монумента розробляв відомий у той час живописець і скульптор Михайло Микешин. Спочатку планувалося зробити цей пам'ятник з відвертими антипольськими й антиєврейськими акцентами. Хмельницький мав бути зображеним на гарцюючому коні, під копитами якого лежало розпластане тіло ксьондза-єзуїта, покрите порваним польським прапором, поруч нього знаходився розірваний ланцюг як

Михайло Юзефович

Михайло Юзефович став одним із ініціаторів закриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, яке служило пристанищем для українофілів. Також добився закриття газети «Київський телеграф», на сторінках якої друкувалися українофільські матеріали.

¹ Про Михайла Юзефовича див.: Рудаков В. Е. Юзефович Михаил Владимирович // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1904. — Т. ХLI. — С. 327.

² Юзефович М. Несколько слов об исторической задаче России: с биографией и портретом автора. — К., 1895.

³ Його ж. Богдан Хмельницький: по поводу памятника, сооружаемого ему в г. Киеве. — К., 1872.

символ визволення від «польського іга». Збиті конем, зі скелі падали фігури польського шляхтича та єврейського орендаря. Унизу, перед скелею, розташовувалися ще чотири фігури — сліпий кобзар і його слухачі: білорус, малорос, великорос і червонорос, тобто галичанин. Це ніби було символом єдності чотирьох частин «народу російського». Передбачалося й те, що на пам'ятнику будуть барельєфи, які зображатимуть епізоди битви під Збаражем і в'їзд війська Хмельницького в Київ.

Михайло Микешин

Кошти на пам'ятник збиралися по благодійній підписці. Та гроші надходили погано. Населення Малоросії чомусь не дуже перейнялося ідеєю цього монумента. Зрештою, було вирішено відмовитися від грандіозності пам'ятника. На ньому залишився один Хмельницький на гарцюючому коні — всі інші зображення й барельєфи, що мали ідеологічне навантаження, зникли.

Спорудження пам'ятника та його встановлення були пов'язані з чималими труднощами. Але це вже окрема історія. Нарешті в 1888 р. його встановили на Софійській площі Києва. Відкриття монумента приурочили до 900-ліття хрещення Русі. Те, що пам'ятник козацькому гетьману мав відверто проросійський характер, засвідчували написи, зроблені на ньому: «Волимо під царя східного, православного» і «Богдану Хмельницькому єдина неподільна Росія».

Правда, в 1919 р. ці написи перемінили на скромний напис «Богдан Хмельницький. 1888». Так відбулася «дерусифікація» знаменитого монумента¹.

Загалом можемо констатувати, що в царській Росії в XIX ст. постать Хмельницького, певним чином відретушована й міфологізована, стала знаковим імперським символом. Козацький гетьман постав як «возз'єднувач» Русі, а також як борець проти Польщі й захисник православ'я — що в тодішніх ідеологічних реаліях було дуже важливим. Цей образ, зазнавши певної трансформації, прижився в СРСР у період Сталінської диктатури, про що буде йти мова далі.

Українські страсті навколо Хмельницького

Уже говорилося, що у XVIII — на початку XIX ст. в українській культурі витворився ідеалізований образ Хмельницького, який гармонізував із лояльним ставленням козацької старшини, а потім малоросійського дворянства до Російської імперії. Але оскільки таке лояльне ставлення в першій половині XIX ст. почало зникати, це так чи інакше мало вплинути на уявний образ Хмельницького. Малоросійські дворяни, в силу того, що їх все більше маргіналізували в імперії, почали переглядати своє ставлення до засадничих для них історичних символів, зо-

¹ Михайлов В., Портнов П. История одного памятника // Огонёк. — 1954. — № 2 (1387). — 10 января. — С. 32.

крема до Переяславської ради, яка вважалася найголовнішою справою Богдана Хмельницького. І якщо раніше її сприймали однозначно позитивно, то з часом таке ставлення змінилося, що вже було помітно в «Історії русів».

Руйнування позитивного образу Хмельницького і перетворення його в антигероя спостерігаємо в творчості провідних діячів Кирило-Мефодіївського братства. Маємо тут справжню драму ідей, відгомін якої чутно й сьогодні.

Одним із перших, хто здійснив це переосмислення, був Тарас Шевченко (1814—1861)¹. До того ж це переосмислення відзначалося радикалізмом.

Немає сенсу говорити про життя Кобзаря, яке є достатньо відоме. Та все ж варто звернути увагу на кілька моментів. По-перше, дуже проблематично, що Шевченко перейняв історичну пам'ять про козаччину, зокрема про Хмельницького, від своїх односельців. Села Моринці, де народився Шевченко, і Керелівка (чи Кирилівка), де пройшло його дитинство, знаходилися в Звенигородському повіті Київської губернії (зараз Черкаська область). І хоча тут у XVII ст. відбувалися прикметні події козацької історії, однак у кінці цього століття чимало козаків звідси емігрувало на Лівобережну Україну.

Звенигородщина не входила до складу Гетьманщини, козацький прошарок тут не був сильним (особливо це стосується XVIII—XIX ст.). Тому пам'ять про козаччину в цьому регіоні не була настільки потужною, як на теренах Малоросійського генерал-губернаторства, тобто колишньої Гетьманщини. У південній частині Київської губернії, у т. ч. Звенигородщині, більш поширеною була пам'ять про гайдмаччину.

По-друге, інтерес до козаччини в Шевченка сформувався у Петербурзі, коли він став вільною людиною і отримав змогу спілкуватися з високоосвіченими

Тарас Шевченко.
Прижиттєвий
фотопортрет (1859,
фото А. Денъера)

Село Моринці

Село Керелівка. Фото кінця XIX ст.

¹ Про Тараса Шевченка існує велика література. На жаль, більша її частина має тенденційний та апологетичний характер. Серед останніх вартісних робіт про нього назвемо працю Івана Дзюби: *Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість.* — 2-ге вид., доопрац. — К., 2008.

людьми. Козакофільство формували в нього його петербурзькі друзі-поміщики, які походили зі старшинських козацьких родів Гетьманщини, — передусім згаданий Євген Гребінка, який сприяв викупу Шевченка з кріпацької неволі, й особливо Микола Маркевич. Як відомо, і один, і другий вбачали в особі Хмельницького героя. Завдячуючи цим людям, Шевченко познайомився з «Історією русів», «Історією Малої Росії» Бантиша-Каменського. Ці праці він часто використовував у своїх творах. Знав Шевченко і іншу козакофільську лектуру. Але це не означало, що він сліпо йшов за нею в оцінці козаччини й, зокрема, особи Хмельницького. Кобзар був людиною проникливою й критичною. Тому чимало ідей, озвучених у козакофільській літературі, він переглянув.

По-третє, переосмислення козакофільства, яке спостерігалось в ранніх творах Шевченка, відбулося в період «трьох літ» (1843—1845). Тоді Кобзар бував на теренах України, зокрема на землях колишньої Гетьманщини, і мав можливість

у Петербурзі, знаходячись далеко від України, Шевченко відчував ностальгію за рідним краєм. В його уяві витворилася ідеалізована картинка України як «тихого раю». Творенню такого уявлення сприяли й поміщики-українофіли, з якими він спілкувався в імперській столиці. Приїхавши із Петербурга перший раз в Україну в 1843 р., а потім здійснюючи такі приїзди в наступні роки, Шевченко зазнав чимало розчарувань, які й знайшли відображення в збірці віршів «Три літа».

познайомитися з українськими реаліями. Це ознайомлення привело його до своєрідного пізнавального дисонансу. Чимало нащадків козацької старшини Гетьманщини (а саме сюди переважно приїздив Кобзар під час своїх подорожей в Україну в 1843—1844, 1845—1847 рр.)¹ виявилися не достойними своїх предків. Це були типові поміщики, які зневажали селян. Та й селяни, значна частина яких на Гетьманщині були нащадками козаків, втратили бунтарський дух і, здавалось би, забули про «козацьку славу». Ідеалізований образ України в уяві Кобзаря зазнавав руйнації. Україна поставала перед ним уже не стільки в образі «тихого раю», як «пекла». І одну з головних

причин цієї «пекельності» він бачив у діяннях малоросійських дворян, нащадків козацької старшини, які визискували селян-кріпаків. Ці дворяни відчували себе відносно комфортно в умовах імперської Росії, часто тішачи себе споминами про колишню «козацьку славу». Це не могло не викликати несприйняття, а то й відвертої огиди в Шевченка, що і знайшло відображення в творах «трьох літ». Чи не найсильніше це прозвучало в поезії «І мертвим, і живим...». Спочатку в ній лунають закиди щодо недоброго ставлення нащадків «славного козацтва» до «братів-гречкосіїв»:

«...Кричите,
Що Бог создав вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились!..
І хилитесь, як і хилились!

¹ Крижова Н. О. Атлас «Шляхами Великого Кобзаря». — К., 2014. — С. 26—38.

І знову шкуру дерете
З братів незрящих, гречкосіїв...»¹

Далі Шевченко з сарказмом говорить про «козацьку славу», яку культивували малоросійські дворяни:

«Отойді ми заходимось!..
Добре заходились
По німецькому показу
І заговорили
Так, що й німець не второпа,
Учитель великий,
А не те, щоб прості люде.
А гвалту! а крику!
«І гармонія, і сила,
Музика та й годі.
А історія!.. поема
Вольного народа!
Що ті римляне убогі!
Чортзна-що — не Брути!
У нас Брути! і Коклеси!
Славні, незабуті!
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась!»
Кров'ю вона умивалась,
А спала на купах,
На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах!
Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?..
Чий сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?..
То й побачите, що ось що
Ваші славні Брути:
Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття — ваші пани
Ясновельможнії гетьмани.
Чого ж ви чванитеся, ви!

¹ Шевченко Т. І мертвим, і живим... // Його ж. Повне зібрання творів: у 12 т. — Т. 1. — С. 349.

Сини сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучше, як батьки ходили.
Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топили.
Може, чванитесь, що братство
Віру заступило.
Що Синопом, Трапезондом
Галушки варило.
Правда!.. правда, наїдались.
А вам тепер вадить.
І на Січі мудрий німець
Картопельку садить,
А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я
Та славите Запорожжя.
А чиєю кров'ю
Ота земля напоєна,
Що картопля родить, —
Вам байдуже. Аби добра
Була для городу!
А чванитесь, що ми Польщу
Колись завалили!..
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила!

Так от як кров свою лили
Батьки за Москву і Варшаву,
І вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!»¹

Якщо в ранніх творах Шевченка здійснювалася героїзація козацьких гетьманів, то в поезії «Трьох літ» вони перетворилися в антигероїв. Передусім це стосувалося особи Богдана Хмельницького. Своє критичне ставлення до цього козацького гетьмана Кобзар зберіг до кінця свого життя.

Шевченко неодноразово звертався до образу Хмельницького як у поетичній творчості, так і в малярських роботах. Вперше це він зробив у 1836 чи 1837 р. у рисунку «Смерть Богдана Хмельницького». Якщо ж говорити про інші образотворчі роботи Шевченка, де представлений образ цього гетьмана, то слід згадати незакінчений рисунок «Козацький бенкет» (1838) й начерк «Богдан Хмельницький перед кримським ханом» (1857). Названі роботи можна вважати ілюстраціями сюжетів з «Історії русів» чи інших історичних праць, зокрема Бантиша-Каменського й Маркевича. Говорити на основі цих робіт про ставлення Шевченка до Хмельницького дещо проблематично. Тим паче, що «Козацький бенкет» є незакінченим рисунком, а «Богдан Хмельницький перед кримським ханом» є начерком. Інша справа робота «Смерть Богдана Хмельницького». Тут помітне зацікав-

¹ Шевченко Т. І мертвим, і живим... // Його ж. Повне зібрання творів: у 12 т. — К., 2001. — Т. 1. — С. 351—352.

лення Шевченка особою гетьмана. Смерть же козацького провідника постає як трагічна подія.

Т. Шевченко, офорт «Дари в Чигирині 1649 року»

Більш концептуальною роботою видається відомий офорт «Дари в Чигирині 1649 року» (1844). На передньому плані бачимо трьох послів: турецького, польського і російського, які чекають на прийом до Хмельницького. Згідно з «Історією русів», з турецького боку посланцем був чауш Осман-ага — він дивиться нам прямо в очі, від царя московського — боярин Бутурлін, що втупився в підлогу, а від Речі Посполитої — князь Любомирський, погляд якого звернений убік. У «Історії русів» описано й подарунки посланців для гетьмана й козацького війська. Тому Шевченко на передньому плані зобразив турецькі дари: булаву, інкрустовану каміннями й перлами, булатну шаблю, що лежать поверх жупана з горностаєвими облямітками. Є там мішок і пакунки, в яких складено хутра й косяки різної парчі від росіян та килим від польського короля.

На другому плані бачимо козацьку раду. Схоже, одна з осіб у глибині, на яку падає світло, — сам гетьман, а людина праворуч, що розводить руками, то Богун, який був противником єднання з московським царем. Про це йдеться у підписі до офорту: «Одначе рада (оприче славного лицаря Богуна) присудила єднать Царя Московського».

Цей підпис свідчить: Шевченкові імпонувало негативне ставлення Богуна до союзу України з Московією. Варто враховувати, що офорт був написаний у період «трьох літ», коли Кобзар у своїх поетичних творах якраз демонстрував таке ставлення. «Завдяки трьом фігурам послів, що є своєрідними метафорами, — пише

Звісно, образотворчі роботи Шевченка, на яких є зображення Хмельницького, можуть мати широкий діапазон інтерпретацій. Тому, розглядаючи їх, важко сказати, яке було ставлення автора до козацького гетьмана: позитивне, нейтральне чи негативне. Набагато краще це ставлення продемонстровано в поетичних і прозових творах.

Роксана Харчук, — малюнок виглядає лаконічно й свідчить про три можливості для України. Цифра «три» тут має й казковий підтекст. Три посли, як три дороги, які лежать перед казковим персонажем. Кожна з них погана, але третя — найгірша. Однак герой, за законом жанру, обирає саме її»¹.

Ранні Шевченкові твори дають підстави говорити, що в письменника було позитивне ставлення до Хмельницького. Для нього він був одним із козацьких героїв, які заслуговують на добру пам'ять.

Це бачимо у відомій поемі «Гайдамаки» (1841—1843), де є такі слова:

«Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? Де лежить
Останок славного Богдана?»²

Далі йде перелік інших «праведних гетьманів», до яких Кобзар відносить Остряницю, Наливайка й Богуна. Після них знову згадується Хмельницький, його перемоги (правда, це робиться в елегійному дусі):

«Нема Богдана червонить
І Жовті води, й Рось зелену»³.

Позитивно згадується Хмельницький у російськомовній п'єсі Шевченка «Нікіта Гайдай» (1841). Там цей козацький гетьман іменується благородним⁴. Згаданий Хмельницький і в україномовній п'єсі «Назар Стодоля» (1843). Щоправда, цю згадку можна назвати нейтральною з певними елементами негативізму. Кохана Назара Стодолі, Галя, говорить про якусь прокляту корчму, де «Богдан зустрів сина свого Тимофія, як козаки везли його з Молдавії, вкритого червоною китайкою»⁵.

Вказані вище твори писалися до періоду «трьох літ», коли відбулося переосмислення Шевченком «козацької слави». У той час для нього, як і для автора «Історії русів», Бантиша-Каменського чи Маркевича, Хмельницький був позитивним героєм, чи не найславнішим серед козацьких гетьманів.

Одним з перших творів, де бачимо різку переоцінку Шевченком ролі Хмельницького в історії України, стала поезія «Розрита могила» (1843). У ній гетьман постає таким, що нашкодив Україні. Вона, ніби звертаючись до нього, каже:

...«Ой Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну,
Що, колишучи, співала
Про свою долю,
Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю.

¹ Харчук Р. Таємниці Шевченкових малюнків // <http://www.radiosvoboda.org/a/27554022.html>

² Шевченко Т. Гайдамаки // Його ж. Повне зібрання творів: у 12 т. — Т. 1. — С. 156.

³ Там само.

⁴ Шевченко Т. Нікіта Гайдай // Його ж. Повне зібрання творів: у 12 т. — К., 2003. — Т. 3. — С. 17.

⁵ Його ж. Назар Стодоля // Його ж. Повне зібрання творів: у 12 т. — Т. 3. — С. 50.

Ой Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала...»¹

Містично-романтичний образ розритої могили стає важливим символом у Шевченковій поезії періоду «трьох літ». Якщо раніше поет елегійно протиставляв колишню «козацьку славу» марудному сьогоденню, то тепер ця «слава» опиняється в розкопаних могилах, в яких царські чиновники шукають не лише історичні артефакти, а й скарби. Сам Шевченко, співпрацюючи із Київською археографічною комісією, брав участь у таких розкопках.

Розрита могила — не лише блюзнірство, наруга над мертвими. Це й щось містично-злісне, недобре. Водночас образ розритої могили тісно пов'язувався Шевченком із образом Хмельницького. Адже не було відомо, де похований цей козацький гетьман. Його поховання шукали, розкопуючи поховання.

Образ розритої могили найповніше розкривається в поемі-містерії «Великий льох» (1845) — у одному з найкращих поетичних творів Шевченка. Це була поема про Хмельницького, точніше — у ній інтерпретувалася пам'ять про цього гетьмана, давалася оцінки наслідків його діянь.

У творі йдеться про три душі, які вселилися в птахів і яких не пускають до раю. Кожна з них вчинила «історичний гріх», за який карається. Перша — за те, що перейшла з повними відрами води дорогу Богдану Хмельницькому та його старшині, коли ті їхали присягати на вірність московському цареві до Переяслава:

«Дивлюсь — гетьман з старшиною.
Я води набрала
Та вповні шлях і перейшла;
А того й не знала,
Що він їхав в Переяслов
Москві присягати!..
І вже ледви я, наледви
Донесла до хати
Оту воду... Чом я з нею
Відер не побила!
Батька, матір, себе, брата,
Собак отруїла
Тію клятою водою!
От за що караюсь,
От за що мене, сестрички,
І в Рай не пускають»².

Друга душа покарана, бо напоїла коня Петру I, коли він був у Батурині, прямуючи з Полтави до Москви. Третя — за те, що, будучи немовлям, посміхнулася цариці Катерині II, коли та плила на галері Дніпром.

Шевченко виділяє три ключові трагічні моменти в історії України, які мали важкі наслідки. Це — Хмельниччина, що призвела до приєднання українських земель

¹ Шевченко Т. Розрита могила // Його ж. Повне зібрання творів: у 12 т. — Т. 1. — С. 252.

² Його ж. Великий льох // Його ж. Повне зібрання творів: у 12 т. — Т. 1. — С. 315.

до Московщини. Вона трактується майже як найбільша трагедія України, бо всі наступні трагедії — похідні від неї. Друга трагедія — перемога Петра I у Полтавській битві, що супроводжувалася для краю страшною руїною (символом такої руїни для Шевченка стало спалення Батурина). Третя трагедія — колоніальна політика Катерини II, яка мала своїм наслідком ліквідацію українських автономних інституцій.

Ще однією трійцею у містерії «Великий льох» є ворони. В українському фольклорі ці птахи часто символізують зло. Кожна з ворон репрезентує темні сили трьох націй — української, польської та російської. Українська ворона є символом запродавства, колабораціонізму. І якщо в інших душ-птахів маємо несвідоме запродавство, то в української ворони запродавство цілком свідоме. Ось що вона говорить про Хмельниччину:

«А з вольними козаками
Що я виробляла?
Кому я їх не наймала,
Не запродавала?
Та й живуці ж, проклятуці!
Думала, з Богданом
От-от уже поховала»¹.

Третя трійця — лірники. Їм дається така характеристика:

«Один сліпий, другий кривий,
А третій горбатий.
Йшли в Суботов про Богдана
Мирянам співати»².

Із цієї характеристики випливає, що три лірники є людьми недолугими й недалекими. А їхні співи про Богдана (Хмельницького) якраз є виявом примітивного мислення та наївності.

Оповідь про трьох лірників — це сатира.

Лірники хочуть співати про Богдана, але потрапляють під гарячу руку справника, який не знайшов у розкопаному льосі Хмельницького скарбів:

«Костяки в льоху лежали
І мов усміхались,
Що сонечко побачили.
От добро Богдана!
Черепок, гниле корито
Й костяки в кайданах!
Якби в форменних, то добре:
Вони б ще здалися...»³

Шевченко, ніби іронізуючи, дає зрозуміти: від «славного» Богдана, про якого збиралися співати лірники, лишилися мертвечина, черепки та гниль. Щоб зігнати злість, справник наказує побити ні в чому не винних наївних лірників. Самого ж Хмельницького зі злості він обзиває «мошенником».

¹ Шевченко Т. Великий льох // Його ж. Повне зібрання творів: у 12 т. — Т. 1. — С. 320.

² Там само. — С. 324.

³ Там само. — С. 326.

Завершується містерія «Великий льох» епілогом, у якому Шевченко, використовуючи символіку Суботова, родового помістя Хмельницького, з сумом говорить про те, що діяння гетьмана в кінцевому результаті стали бідою для України:

«Стоїть в селі Суботові
 На горі високий
 Домовина України,
 Широка, глибока.
 Ото церков Богданова.
 Там-то він молився,
 Щоб москаль добром і лихом
 З козаком ділився.
 Мир душі твоїй, Богдане!
 Не так воно стало;
 Москалики що заздріли,
 То все очухрали.
 Могили вже розривають
 Та грошей шукають,
 Льохи твої розкопують
 Та тебе ж і лають.
 Що й за труди не находять!
 Отак-то, Богдане!
 Занапастив еси вбогу
 Сироту Україну!
 За те ж тобі така й дяка.
 Церков-домовину
 Нема кому полагодить!!
 На тій Україні,
 На тій самій, що з тобою
 Ляха задавила!
 Байстрюки Єкатерини
 Сараною сіли.
 Отаке-то, Зіновію,
 Олексіїв друже!
 Ти все оддав приятелям,
 А їм і байдуже.
 Кажуть, бачиш, що все-то те
 Таки й було наше,
 Що вони тільки наймали
 Татарам на пашу
 Та полякам... Може, й справді!
 Нехай і так буде!
 Так сміються ж з України
 Стороннії люди!»¹

Отже, маємо вкрай негативну концептуальну оцінку діяльності Хмельницького.

¹ Шевченко Т. Великий льох // Його ж. Повне зібрання творів: у 12 т. — Т. 1. — С. 327—328.

Шевченко вважав, що дії цього козацького гетьмана, за великим рахунком, були даремними. Більше того — призвели до приєднання України до Росії, що стало для українців трагедією.

Подібні різкі оцінки Хмельницького, іноді занадто емоційні, зустрічаємо в інших віршах Кобзаря. У написаній приблизно в той самий час, що й містерія «Великий льох», поемі «Сліпий» (1845) герої твору:

«Згадували Запорожжя,
Козацькую славу
І співали удвох собі
Про Чалого Саву,
Про Богдана недомудра,
Ледачого сина,
І про Гонту-мученика,
Й славного Максима»¹.

Тобто в переліку історичних фігур, про які згадують козацькі нащадки, особа Хмельницького характеризується вкрай негативно. Він — недомудрий, ледачий син. Це начебто не авторська позиція. Але автор симпатизує своїм героям. Тому їхню позицію можна вважати й позицією авторською.

А в невеликому вірші-репліці «За що ми любимо Богдана?..» (1845—1846) Шевченко з іронією говорить про історичну пам'ять про цього гетьмана:

«За що ми любимо Богдана?
За те, що москалі його забули,
У дурні німчики обули
Великомудрого гетьмана»².

Згадує Шевченко й той прикрий факт, що завдячуючи Хмельницькому чимало українців потрапило в полон-ясир до кримських татар. Про це читаємо у вірші «За байраком байрак...» (1847):

«Як запродав гетьман
У ярмо християн,
Нас послав поганяти.
По своїй по землі
Свою кров розлили
І зарізали брата.
Крові брата впились
І отут полягли
У могилі заклятій»³.

У пізніших віршах Кобзаря, які були написані в його останні роки, теж зустрічаємо негативні оцінки Хмельницького. Особливо це стосується ядучого вірша: «Якби-то ти, Богдане п'яний...», що датується серпнем 1859 р.:

«Якби-то ти, Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув!

¹ Шевченко Т. Сліпий // Його ж. Повне зібрання творів: у 12 т. — Т. 1. — С. 312.

² Його ж. За що ми любимо Богдана? // Його ж. Повне зібрання творів: у 12 т. — Т. 1. — С. 372.

³ Його ж. За байраком байрак... // Його ж. Повне зібрання творів: у 12 т. — Т. 2. — С. 12.

Та на замчище подив[ив]сь!
 Упився б! здорово упивсь!
 І препрославлений козачий
 Розумний батьку!.. і в смердячій
 Жидівській хаті б похмеливсь
 Або б в калюжі утопивсь,
 В багні свинячім.

Амінь тобі, великий муже!
 Великий, славний! та не дуже...
 Якби ти на світ не родивсь
 Або в колисці ще упивсь...
 То не купав би я в калюжі
 Тебе преславного. Амінь»¹.

Попри сарказм, цей вірш має елементи концептуального характеру. Шевченко з іронією говорить про славність Богдана. Тут він ніби дискутує з українськими й російськими авторами, які ідеалізували «великого гетьмана». Ймовірно, Кобзар мав на увазі не лише «Історію русів», праці Бантиша-Каменського, Маркевича, поему «Богдан» Гребінки тощо. Шевченко ознайомився з монографією Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький», яка вийшла за два роки перед написанням згаданого вірша. У цьому творі діяльність Хмельницького і її наслідки, зокрема Переяславська рада, висвітлювалися Костомаровим у плані позитивному. Такий підхід Шевченко не сприймав. Тому вірш «Якби-то ти, Богдане п'яний...» (принаймні частково) є прихованою дискусією з Костомаровим.

Дмитро
 Бантиш-Каменський

Прикметникам славний, преславний, розумний, якими характеризували козацького вождя апологети Хмельниччини, протиставляється означення п'яний, тобто неадекватний, такий, що чинить нерозумно, негідно. Місцем дії вірша є Переяслав — і не випадково. Саме тут, на думку Шевченка, був зроблений фатальний крок Хмельницького: була дана згода на приєднання українських земель до Московії. Спеціально цьому чину, який у очах апологетів Хмельницького був славним діянням, протиставляються сумні переяславські реалії середини XIX ст. — смердячі шинки, калюжі.

Цього ж, 1859 року Шевченко пише ще одну поезію «Осія. Глава XIV», де теж звертається до теми Хмельниччини. Там проводиться уже традиційна для Кобзаря думка, що в теперішніх бідах України одним із головних винуватців є Хмельницький:

«Мій любий краю неповинний!
 За що тебе Господь кара,
 Карає тяжко? За Богдана...»².

¹ Шевченко Т. Якби-то ти, Богдане п'яний... // Його ж. Повне зібрання творів: у 12 т. — Т. 2. — С. 308.

² Його ж. Осія. Глава XIV. // Його ж. Повне зібрання творів: у 12 т. — Т. 2. — С. 332.

Щоправда, у пізніх творах Шевченка можна знайти більш спокійні характеристики Хмельницького. Вони видаються нейтральними чи навіть позитивними. Але тут необхідно враховувати контекст, у якому ці характеристики подаються. Так, у повісті «Прогулянка із задоволенням, але не без моралі» (1855—1858), згадуючи про містечко Лисянка, автор пише: «Это родина отца знаменитого Зиновия Богдана Хмельницкого, Михайла Хмиля»¹. Тут ужите означення «знаменитий» щодо Богдана Хмельницького. Але автор не пояснює, в чому полягає ця знаменитість. Варто також враховувати, що повість готувалася до видання й мусила проходити цензуру. І автор повинен був дотримуватися офіційної версії щодо Хмельниччини.

Характеристика «геніальний бунтар» в устах пізнього Шевченка не стільки характеристика позитивна, скільки негативна. Адже в останні роки життя письменник схилився до погляду, що позитивними є зміни еволюційні, з пошаною говорив про технічні винаходи, які полегшують життя людей. Такі думки простежуються в його повісті «Наймичка» (1852—1853), а також у Щоденнику. Тому бунт, якщо виходити з таких позицій, користі не приносить. Зрештою, в своїх поезіях, як уже було показано, Кобзар неодноразово писав про негативні наслідки «геніального бунтарства» Хмельницького.

Вартим уваги є запис у Щоденнику Шевченка від 22 вересня 1857 р., де він дає характеристику відомій монографії Костомарова про Хмельницького. Наведемо повністю цей уривок: «После обеда, как и до обеда, лежал и читал «Богдана Хмельницкого» Костомарова. Прекрасная книга, вполне изображающая этого гениального бунтовщика. Поучительная, назидательная книга!»²

На перший погляд, маємо цілком позитивну характеристику і книги, й особи Хмельницького. Але не поспішаймо з висновками. Хоча в монографії Костомарова Хмельницький постає як позитивний герой, але в ній приділено чимало уваги жахам Хмельниччини, її негативним сторонам. Чи не тому Шевченко говорив про повчальність цієї книги.

Загалом ставлення Шевченка до особи Хмельницького змінювалося — від однозначно позитивного, коли цей гетьман трактувався як один із найбільш значних репрезентантів «козацької слави», до край негативною, коли в творах Кобзаря він постає як губитель України. Найбільшим гріхом цього «геніального бунтаря» Шевченко вважав те, що той піддався Московії, а це, своєю чергою, привело до інших нещастів України.

Подібну еволюцію пройшов ще один відомий діяч українського національного руху XIX ст. Пантелеймон Куліш (1819—1897)³. Відомий він як надзвичайно різностороння людина — письменник, публіцист, вчений-історик, етнограф, мовознавець, перекладач і видавець.

Народився Куліш на теренах колишньої Гетьманщини, у містечку Вороніж Глухівського повіту (тепер Сумська область), у заможній сім'ї козацького походження.

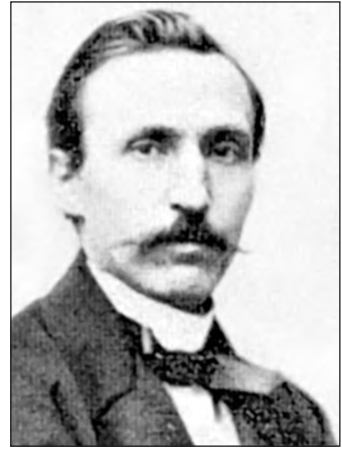
¹ Шевченко Т. Прогулка с удовольствием и не без морали // Його ж. Повне зібрання творів: у 12 т. — К., 2003. — Т. 4. — С. 228.

² Його ж. Щоденник // Його ж. Повне зібрання творів: у 12 т. — К., 2003. — Т. 5. — С. 109.

³ Про Пантелеймона Куліша див.: Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель: у 2-х т. — К., 2007; Пантелеймон Куліш: матеріали і дослідження. — К.; Нью-Йорк, 2000.

ня. І по лінії батька, і по лінії матері його предки належали до старшинських козацьких родин. Це не могло не вплинути на Куліша. У молоді роки він мав значні симпатії до козацтва й належав до провідних козакофілів. Після закінчення Новгород-Сіверської гімназії Куліш став слухачем Київського університету. З 1841 р. вчителював у Луцьку, Києві, Рівному. Як і багато романтиків, цікавився етнографією та історією. У цей час він підтримував тісні контакти з одним із чільних представників «української школи в польській літературі» Михайлом Грабовським, часто буваючи в його маєтку. Сам Куліш говорив про великий вплив на нього цього «ляха й пана»¹. У 1845 р. журнал «Современник» почав друкувати перші розділи Кулішевого роману «Чорна рада» про козацькі діяння в часи Руїни.

У 1847 р. Петербурзька академія наук відправила Куліша за кордон для вивчення слов'янських мов, а також історії й культури слов'янських народів. Але він був заарештований у зв'язку зі справою Кирило-Мефодіївського братства. Правда, його участь у цій організації не була доведена, але Куліша звинуватили у зв'язках з її членами. Він відбув кількамісячне ув'язнення, після чого його вислали до Тули. Там Куліш працював у канцелярії губернатора й редагував неофіційну частину «Тулських губернських ведомостей». У 1850 р. його амністували в зв'язку з 25-літтям сходження на престол Миколи I. Письменнику дозволили повернутися із заслання. Але заборонили друкуватися й служити в установах Міністерства народної освіти. Лише в 1856 р. він отримав дозвіл публікувати твори. Наступного, 1857 року Куліш створив у Петербурзі власне видавництво, яке, окрім його праць, видавало також твори українських авторів — Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Григорія Квітки-Основ'яненка та інших. Тоді ж був виданий укладений ним збірник «Записки про Південну Русь» («Записки о Южной Руси») (1856), значну частину якого становили етнографічні матеріали. Також Куліш заснував і видавав перший український журнал «Основа». У цей період, у 1858 та 1861 рр., письменник здійснив дві подорожі в країни Західної Європи, що суттєво розширило його кругозір, підштовхнуло до переоцінки певних речей.

Пантелеймон Куліш

У 1864—1867 рр. Куліш працював на чиновницькій посаді у Варшаві. У той час зійшовся з деякими польськими діячами. У 1868 р. він поселяється у Львові. Стає тут одним із лідерів українофільського руху, редагує журнал «Правда». Але в 1871 р. повертається до Петербурга. У цей час з'являється етапна історична праця Куліша «Історія возз'єднання Русі» («История воссоединения Руси») (1874 р. — 1, 2 томи, 1877 р. — 3 том), яка засвідчила його різку переорієнтацію щодо розуміння феномену козацтва. У 1877 р. Куліш оселився на хуторі Мотронівці поблизу Борзни (Чернігівщина), де провів останні роки свого життя, помер і був похований. У Мотронівці він підготував і видав трьохтомник «Відхід Малоросії від Польщі» («Отпадение Малороссии от Польши») (1888 р. — 1, 2 томи, 1889 р. — 3 том),

¹ Куліш П. Хутірська філософія і віддалена од світу поезія // Його ж. Моє життя. — К., 2005. — С. 277.

який можна вважати продовженням праці «Історія возз'єднання Русі». Зазначені праці, особливо «Історія возз'єднання Русі», викликала негативну реакцію в середовищі українофілів. Адже в них Куліш замахнувся на козацтво.

У молоді роки, як уже говорилося, він позитивно ставився до козацького феномену. Це, наприклад, простежується в його «Повісті про Український народ» (1846).

Історія козаччини в цьому творі загалом зображено в традиційному для козацьких літописців ключі. Звертається увага на козацькі повстання, на те, що козаки зазнавали великих утисків від панів.

Стан України перед Хмельниччиною подається як катастрофа. Куліш пише: «З пригнобленням козаків, з поневоленням міщан і селян, з відреченням дворян від своєї віри, мови, звичаїв Україна, здавалося, загинула назавжди»¹. І ось у таке лихоліття, зазначає він, «коли Українці менше за все сподівалися волі, провидіння послало їм Хмельницького»². Тобто маємо ідею, притаманну козацькій літературі XVIII ст.: Хмельницький постає не просто як герой, вмілий полководець, а як людина, послана Богом.

Куліш ідеалізує цього козацького гетьмана. Правда, цікаво подивитися, які акценти робляться в цій ідеалізації. По-перше, він намагається утвердити думку про козацьке й (відповідно, українське) походження Хмельницького. Мовляв, хоча його батько належав до дворян, але став козаком і виховував сина в козацькому дусі: «Хмельницький був сином одного дворянина, який за те, що відважився подати голос за пригнічену батьківщину, зазнав переслідувань від інших панів...»³ Отож, батько козацького ватажка представлений як такий собі дворянин-дисидент. Мимоволі простежується паралель із хлопоманами, які дистанціювалися від свого дворянства й намагалися йти в народ. Батько Хмельницького, за версією Куліша, навіть був позбавлений дворянства. Далі він «подався в степи до козаків, вступив до їхнього війська, одружився з козачкою й став улюбленим товаришем у війську»⁴. По-друге, Куліш намагається представити Хмельницького як грамотну людину. Мовляв, батько готував його не лише до війни, але й для політичного життя. Тому дав сину відповідну освіту: «Богдан Хмельницький, не відрізняючись, здається, нічим від козаків, знав багато наук і мов та під простодушним поглядом таїв глибокий характер і душу, сповнену найвідважніших задумів»⁵. Куліш накладає реалії свого сьогодення (романтичну хлопоманію дворянства, ідеали просвітництва) на реалії далекого XVII ст. Пропонувався такий собі «простонародно»-просвітницький козацький міф. Згідно з цим міфом, козаки були вихідцями з простолюду, належали до плебсу, відстоювали інтереси народних мас, зокрема селянства. І водночас вони, принаймні їхня верхівка, мали добру освіту.

Хмельницький у «Повісті про Український народ» постає як розумний політик, що прагне звільнити Україну від влади польських та руських панів. Хмельниччину Куліш ладний інтерпретувати як соціальну боротьбу між простолюдом і шляхтою (дворянством). Він писав: «На початку війн Богдана Хмельницького з поляками на боці козаків був увесь простий люд, а на боці Поляків усе Українське дворянство.

¹ Куліш П. Повість про Український народ // Його ж. Моє життя. — К., 2005. — С. 277.

² Там само.

³ Там само. — С. 43—44.

⁴ Там само. — С. 44.

⁵ Там само.

Простий люд прагнув звільнитися навіки від кріпацтва; дворянство всіма силами намагалося втримати над ним свою владу»¹. Показові слова, які ніби сказав Богдан Хмельницький поляку Адаму Киселю та іншим польським послам: «А про селян що ви нам кажете! Хто ж за них заступиться, якщо ми, козаки, їх залишимо? Може, ви раді душити їх своїми панщинами, але ми цього не попустимо! В нашій Україні за князів Варягів усі були вільні. Це ви, Ляхи, завели в нас кріпацтво! Та не довго вам панувати над руським людом»². Отже, Хмельницький і козаки представлені як захисники простолюду. Це була благочестива вигадка. Але вона охоче сприймалася в українському соціумі. Подібні погляди підтримували не лише народники, але й радянські ідеологи. Куліш також апелює до спадку Київської Русі, заявляючи, що за князів-варягів усі були вільними. Тобто ті далекі часи подаються як суспільний ідеал. Дещо подібні погляди зустрічаємо і в Костомарова.

Цікавою виглядає інтерпретація Кулішем Переяславської ради. Про неї говориться як про подію, що сприяла зміцненню Росії. Куліш пише: «У 1654 році 8 січня відбулося нарешті злучення України з Московським царством. Ця подія, після звільнення від Татарської кормиги, була найдоброчинніша для Російської держави; бо за допомогою козаків Росія взяла тоді остаточну перемогу над Польщею, яка довела була її до крайньої знемоги. Тому ім'я Богдана Хмельницького повинно бути поважне не тільки для Українця, а й для кожного Росіянина»³.

Куліш навіть вважав, що Хмельниччина започаткувала на теренах України цивілізацію, яка мала добрі перспективи для свого розвитку. Мовляв, завдяки діям цього гетьмана виникла демократична форма правління і «кожен знав тоді, що він правосильний член нації, кожен обертав у своїй голові політичні ідеї; не обмежувався тільки своїм домом, своїм селом, містом; думка його була така широка, як широка Україна, і все, що запроваджувалося в Україні, було кожному добре відомо; чи обрання гетьмана, чи війна з сусідами, чи договір із чужоземною державою — все це проходило через усі голови, проникало в усі душі»⁴.

У «Повісті про Український народ» висловлюється думка, що «якби протримався лад, заведений Богданом Хмельницьким, в Україні цивілізація так само тривко розвинулася б із власних первнів, як і в західних країнах Європи». Однак, вважає Куліш, «удар чола Брюховецького й породжене ним владарювання одного стану разом із владарюванням воєвод ослабили розвиток в Україні політичного тіла в самісній його молодості, а потім що далі, то більше народ ставав безсилим, безголосим і нарешті безтямним!»⁵

Куліш у «Повісті про Український народ» вважає, що тоді освіченість українського народу знаходилась на високому рівні. Він малює образ ідеальної нації, про яку мріяли діячі українського національного руху. Ця нація повинна бути достатньо освіченою, а її члени мають цікавитися загальнонаціональними проблемами й орієнтуватися в питаннях політичних.

¹ Куліш П. Повість про Український народ // Його ж. Моє життя. — С. 66.

² Там само. — С. 52.

³ Там само. — С. 59—60.

⁴ Там само. — С. 75.

⁵ Там само.

Після злочинних діянь Брюховецького, на думку Куліша, історія України перестала бути історією народу — вона стала історією гетьманів, про яких, до речі, народ не пам'ятав. Тобто автор «Повісті про Український народ» зробив із Брюховецького цапа-відбувайла. Звісно, Брюховецький був не ідеальним гетьманом. Але приписувати йому створення системи відносин, що склалися на теренах Гетьманщини, несправедливо. Формування цих відносин якраз почалося за часів Хмельницького.

Куліш продовжував ідеалізувати Хмельницького в той час, коли Шевченко вже почав різко критикувати цього діяча. Але після арешту, заслання й амністії письменник починає переосмислювати своє ставлення до козацтва¹. У роботі «Огляд української словесності. Котляревський», опублікованій у січневому номері за 1861 р. журналу «Основа», він різко висловлюється проти козацької старшини. Куліш писав: «...козацька старшина, при всьому своєму демократизмі походження, була рідним чадом польської аристократії XVII віку, з якою, в благородній гордості й презирстві до холопів, не могла зрівнятися ні одна аристократія в Європі»². На відміну від попередніх робіт, де Куліш звеличував Хмельницького, тут бачимо негативне ставлення до цього козацького ватажка. Ось яку він дає йому характеристику: «Главою піднятої в 1647 році демократії української був попередній служник магнатів, панський придворний і, на додачу, вихованець єзуїтів. Нерозбірливий у засобах для досягнення своєї мети, Богдан Хмельницький перший пожертвував простолюдинами для забезпечення власних вигод і вигод войовничої частини українців, що забезпечували його статки»³.

На початку 60-х рр. XIX ст. Куліш написав дві роботи — «Падіння шляхетського панування в Україні обох сторін Дніпра в XVII ст.» (1862—1863) та «Борьба шляхти з козаками за володіння Україною обох сторін Дніпра» (1863—1864). У них маємо спробу дати всебічну оцінку шляхетсько-козацьких конфліктів на українських теренах. Куліш виходив з того, що «козацька дика свобода» була відповіддю на «панське необмежене панування»⁴. При цьому він негативно висловлюється не лише щодо козацької старшини, а й критично оцінює природу козацького феномена: «Республіка козацько-українська це незаконнонароджене чадо республіки шляхетсько-польської, що зберегло риси свого походження»⁵.

Чим була викликана така переорієнтація Куліша? В українській літературі достатньо поширеною є думка, ніби зазначена переорієнтація була визначена егоцентричною натурою цього діяча, його амбіційністю⁶. Звісно, не варто скидати з рахунку особистісних характеристик Куліша, як, зрештою, й абсолютизувати їх.

¹ Про це див.: Ясь О. Історичне письмо Куліша у світлі його інтелектуальних трансформацій // Хроніка-2000. — К., 2009. — № 78. — С. 459—528.

² Куліш П. Обзор украинской словесности. Котляревский // Хроніка-2000. — К., 2009. — № 78. — С. 35.

³ Там само.

⁴ Його ж. Падение шляхетського господства в Украине обеих сторон Днепра в XVII // Вестник Юго-Западной и Западной России. — 1962. — Т. 1. — № 1. — С. 47—48.

⁵ Його ж. Борьба шляхты с козаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра // Библиотека для чтения. — 1863. — № 9. — С. 1.

⁶ Див.: Данилов В. Материалы для биографии Н. И. Костомарова // Україна. — 1907. — Т. 4. — Кн. 2/3. — С. 254; Єфремов С. Без синтезу. До життєвої драми Куліша // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1924. — Кн. 4. — С. 75.

Насправді, зазначена еволюція мала під собою серйозну основу й була викликана комплексом причин. Подібну еволюцію (хай і не в такій вираженій формі), як уже зазначалося, пройшов Тарас Шевченко. По-перше, романтичний ентузіазм Куліша щодо можливостей розвитку українського народу, перетворення його в ідеальну національну спільноту поступово розвіявся. Письменник усвідомив, що матеріал, з якого твориться українська нація, є далеко не найкращим. Особливо це стосується елітарних верств. Таке розуміння знайшло відображення в його публіцистичному творі «Українофілам» (1862)¹. Він дошукувався причин «неякісності» цього матеріалу. І, аналізуючи події історії, доходив висновку, що однією з головних причин цього є козацька «ребелія».

По-друге, Куліш, керуючись проєвропейськими просвітницькими ідеалами, прагнув цивілізувати Україну, наблизити її до розвинутих європейських країн. Треба мати також на увазі, що переосмисленню феномена козацтва Кулішем передували його поїздки до західноєвропейських країн, де він мав змогу реально ознайомитися з життям цивілізованих народів. Це не могло не вплинути на переосмислення ним українських реалій. Куліш вважав, що ініціатива цивілізації в Україні «завжди належала іноплеменникам і спрямована була задля виключної користі самих цивілізаторів. Хто з українців переходив у такому випадку із ролі пасивної до ролі активної, той зраджував рідній мові та звичаям, відділяв особисті інтереси від інтересів народних і тому, роблячись паном, природно ставав чужою для народу людиною»². Звідси зрозумілим стає полонофільство, русофільство і навіть туркофільство письменника.

По-третє, треба також враховувати, що в своїх дослідженнях (літературознавчих, історичних, філософських) Куліш відійшов від романтизму й прийняв філософію позитивізму. У його чернеткових записах зустрічаються виписки з праць відомих філософів-позитивістів, зокрема Огюста Конта й Герберта Спенсера. Посилався він і на позитивіста Генрі Бокля³, який займався питаннями розвитку цивілізації. Виходячи з позицій позитивізму і спираючись на фактологічний матеріал, Куліш прагнув дегероїзувати й деміфологізувати історію. У позитивістському дусі він починає критично осмислювати джерела, відходячи від захоплення козацькими літописами, іншою козацькою лектурою.

Аналіз же історичного матеріалу показував Кулішу, що саме козацтво було антицивілізаційним і антиєвропейським чинником. Звідси його неприязнь до козацтва і прихильність до чужих, зокрема польських, цивілізаторів.

З критичних позицій оцінює «Історію русів», яка для багатьох українських романтиків, у т. ч. й раніше для нього, була «Біблією» української історії. Куліш почав розглядати цю працю як «*витвір темного фанатизму*»⁴. У «скандальному» творі «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року» він спеціально говорив про ті історичні фальсифікації, які робилися в козацьких літописних тво-

¹ Кулиш П. Українофилам // Хроніка-2000. — К., 2009. — № 78. — С. 102—120.

² Там само. — С. 109.

³ Там само. — С. 103.

⁴ Его же. История воссоединения Руси. — СПб., 1874. — Т. 2. — С. 149.

рах, зокрема в Львівському літописі, Літописі Величка. Метою цих фальсифікацій, вважав Куліш, було викликати ненависть до поляків. «Як же то, — вдається він до емоційного викладу, — почувались у серці своїм наші викохані в чернечих бурсах прадіди, почитуючи ці брехні! Як демонськи палав їх дикий дух, загорівшись від цього єхидного підпалу!»¹

Про остаточну й безповоротну переорієнтацію Куліша, його відхід від козакофільства засвідчила «Історія возз'єднання Русі». Феномен козацтва в цьому творі представлявся таким чином. Мовляв, козацтво постало в складних умовах виживання на прикордонні кількох держав. Ці умови визначили світосприймання козаків. Для останніх притаманною став фаталізм, песимістичне, навіть трагічне, сприйняття життя, контраст між показною веселістю та внутрішньою меланхолією. У козаків сформувалися відчуження від навколишнього світу, несприйняття його та втеча від нього. Таке «світосприйняття» водночас визначало специфічний аскетизм козаків, їхню байдужість до матеріальних благ.

Куліш вважав, що боротьба козаків за існування, яка схожа на боротьбу за виживання в тваринному світі, зводила їхні інстинкти до найпростіших, зокрема до інстинктів розбійницьких, грабіжницьких, серед яких не лишалося місця для етичних чеснот, релігії і навіть політики.

У плані соціальному Куліш вважав, що козацтво — це породження польської соціально-політичної спільноти, «наріст» у суспільному організмі Речі Посполитої на її східних землях. «Елемент ляхо-шляхецький вкупі з елементом татаро-хлопацьким народив козацину нам на погибіль...»² — писав він. Змагання шляхетського духу з духом козацьким, на думку Куліша, визначили перебіг і української, й польської історії³. Куліш трактує козаків як силу, ворожу будь-якій державності. Мовляв, козак відкидав усі встановлення верховної влади, не міг дорожити нею як чимось священним. Для козаків не була святою навіть та влада, яку самі вони ставили над собою. Правда, козаки корилися найбруднішому деспотизму обраного ним ватажка. За невдалий похід ватажок відповідав у них власною головою. Тому держава, яка дозволила на своїй території виникнути «кублу крайньої вольниці», приречена була на загибель. Що, власне, й сталося з Річчю Посполитою⁴.

Куліш характеризував козаків як «розбійницьку корпорацію», прирівнюючи їх до кочових орд. «Козак, — писав він, — уподібнювався птаху, який клав яйця в чужі гнізда або заривав у пісок. Його моральність визначалась вже одним його побутом. За його бездомності та байдужості до родини, думки світу для нього не існувало... Відкидаючи родинне начало, козак відкидав і начало суспільне... Козак жив за рахунок здобичі і для здобичі. *Здобич і слава* в його мові були нерозлучні та оспівані в козацьких піснях як однаково моральні»⁵.

Зрозуміло, в пізніх роботах Куліша не залишилося нічого від того позитиву в характеристиці особи Богдана Хмельницького, який був у ранніх роботах. Цей

¹ Кулиш П. Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року // Хроніка-2000. — 2009. — № 78. — С. 167.

² Могилянський М. П. О. Куліш у 90-х роках: (листи й док.) // Червоний шлях. — 1925. — № 8. — С. 192.

³ Кулиш П. Історія возз'єднання Русі. — СПб., 1874. — Т. 3. — С. 178—179.

⁴ Там само. — С. 214; див. також: Його ж. Козаки по отношению к государству и обществу // Русский архив. — 1877. — Кн. 1. — Тетр. 3. — С. 355, 358.

⁵ Його ж. Козаки по отношению к государству и обществу // Русский архив. — С. 353—354.

діяч постає як антигерой національної історії. Такими самими антигероями постають і козаки, що пішли на Переяславську раду. Погодившись на приєднання до Московії, вони повели себе, зазначає Куліш, як розбійники, «що рятувалися від кари»¹.

Саму ж Переяславську раду він намагався трактувати як закономірне явище в аспекті цивілізаційному: «Навіяний шар західної цивілізації був знесений геть кривавим потоком запорозького бунту і потікши, руйнуючи перепони, втратив свою лють. Москва не змогла б зладити з суспільством, обробленим антируською культурою. *Через тяжіння європейських елементів на захід та азійських на схід збулося, в 1654 році, приєднання Малоросії до Росії*»². Правда, при всій закономірності цього вибору, Куліш вважав його далеко не найкращим, дотримуючися думки, що Москва була гіршою за Польщу. Але вона зуміла цивілізуватися й «спромоглася на тверду законодавчу і виконавчу владу». У результаті цього вдалося приборкати козаків. «Очуняли ми, — писав Куліш, — отверезились під її протекцією, навіть під її крутим деспотством, і позичили в неї позиченої в німця науки»³. Тобто, при всіх негативах, протекція Росії над українськими землями розглядалася як менше зло порівняно із козацькою анархією.

Попри певну схожість еволюції в Шевченка та Куліша поглядів на феномен українського козацтва й Хмельниччини (від апологетики до критики), їхні позиції в деяких питаннях були відмінними.

Якщо Куліш загалом негативно ставився до феномену козацтва, розглядаючи його як антицивілізаційну силу, то Шевченко критикував переважно козацьку старшину та їхніх нащадків — малоросійських дворян. За великим рахунком, Кобзар демонізував Переяславську раду. Це, з одного боку, було його реакцією на ідеалізацією цієї події в російській та проросійській українській літературі, а з другого — реакцією на ту принизливу колоніальну залежність, у якій Україна опинилася в складі імперської Росії.

Позиція Куліша у цьому питанні була дещо іншою. Він трактував Хмельницького як антигероя. Але не тому, що той представляв козацьку верхівку і приєднав Україну до Московії. Хмельницький — це породження анархічного, антицивілізаційного козацтва. І вже це дає підстави оцінювати його негативно. Щодо Переяславської ради, яка для Шевченка була великим злом, то для Куліша, як зазначалося, вона теж зло. Але зло корисне, бо воно дало можливість хоч якось цивілізувати анархічну козацьку масу.

Щодо простого козацтва, то до нього Кобзар ставився зі співчуттям. Дотримуючись такого підходу, Шевченко вкрай негативно оцінював постать Богдана Хмельницького, вважаючи, що той здійснив найбільший злочин в історії України, пішовши на угоду з московським царем.

¹ Куліш П. Отпадение Малороссии от Польши. — М., 1889. — Т. 3. — С. 403.

² Його ж. Судьбы Малороссии и Украины после татарского погрома // Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. — СПб., 1897. — Т. 5. — Часть 2. — С. 144.

³ Могиланський М. П. О. Куліш у 90-х роках: (листи й док.) // Червоний шлях. — 1925. — № 8. — С. 192.

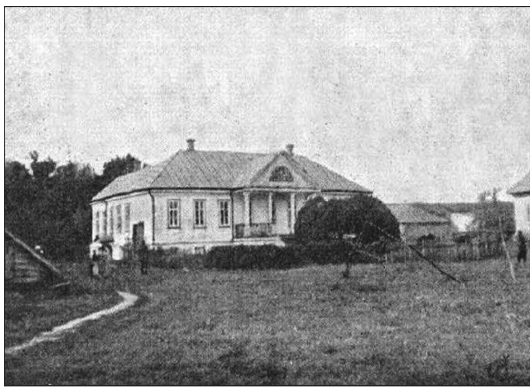
За що ми любимо Богдана? Хмельницький в українському національному дискурсі

Попри шанобливе ставлення представників українського національного руху до Шевченка і його творчості, негативні характеристики, що давав Кобзар Хмельницькому, як правило, не сприймалися ними. Переважно ці характеристики просто ігнорувалися. Тим паче, що давалися вони в поетичних творах, а не в наукових. Це можна було списати на емоційність поета, його недостатню компетентність у цьому питанні.

Складніше було з Кулішем. Його антикозацькі й антибогданівські тези отримали наукове обґрунтування. Прогнорувати їх було складно. Тому Куліш зазнав критики з боку українських діячів, які не сприйняли його позицію. Виховані переважно на козацькій та прокозацькій лектурі, сформовані в умовах культури імперської Росії, де образ Хмельницького героїзувався, а позитивне ставлення до нього вважалося виявом лояльності, ці діячі не могли відмовитися від Богдана. Більше того, намагалися вписати цього відомого козацького гетьмана в систему української національної ідеології, яку вони ж і творили. Хмельницький лишався для них героєм. Хоча, з іншого боку, вони прагнули дистанціюватися від твореного росіянами образу козацького гетьмана як «возз'єднувача Русі».

Микола Костомаров

Будинок у слободі Юрасівка,
в якому народився М. Костомаров

Безперечно, велику роль у творенні позитивного образу Хмельницького в свідомості українофілів відіграла згадувана монографія Костомарова «Богдан Хмельницький», яка стала науковим бестселером. Уже говорилося, що її високо оцінював Шевченко. Зрештою, не лише він. При написанні цього тексту Костомаров уміло поєднав талант науковця й письменника. Твір читається як художній текст, де автор уміло вмонтує вигадані ним монологи й діалоги.

Не останню роль відіграло й ім'я автора цього бестселеру.

Микола Костомаров (1817—1885)¹ належав до чільних діячів українського національного руху XIX ст., відомий був як історик, письменник, етнограф. Вважався одним із лідерів Кирило-Мефодіївського братства. Народився він

¹ Своє життя Микола Костомаров детально описав у «Автобіографії». Див.: Костомаров Н. И. Автобіографія. Бунт Стеньки Разина. — К., 1992. — С. 77—328.

на теренах Слобожанщини, у Острогозькому повіті, населеному переважно козаками. Звідси, імовірно, його інтерес до історії козацтва.

Костомаров закінчив Харківський університет, під час навчання в якому зацікавився історичними студіями. У 1844 р. захистив магістерську дисертацію «Про історичне значення руської народної поезії». Після її захисту працював учителем гімназій у Рівному та в Києві, а у 1846—1847 рр. викладав у Київському університеті. З 1843 р. Костомаров починає працювати над своїми головними творами «Богдан Хмельницький» і «Бунт Степанка Разіна» («Бунт Стеньки Разіна»). Ці монографії ніби мали висвітлити ключові моменти історії російської та української козацьких спільнот. Так, у 1844 р., працюючи в Рівненській гімназії, Костомаров здійснив подорож Волиню, побував у Кременці, Вишнівці, Почаєві та Берестечку. За його визнанням, здійснюючи ці подорожі, він шукав матеріали для «історії козацької революції»¹.

Старий корпус Харківського університету

Однак широкі плани вченого були перебиті арештом в 1847 р. за участь у діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Після річного ув'язнення у Петропавлівській фортеці Костомаров був засланий до Саратова.

Услід за козацькими літописцями Грабянкою та Величком, Костомаров вважав Хмельницького головним героєм української історії. Навіть більше — одним із головних персонажів історії російської.

Звісно, вчений при розгляді Хмельниччини не обмежився творами Грабянки й Величка, а також Літописом Самовидця, який теж широко використовував. Скористався він і широким колом доступних йому джерел, зокрема творами польських авторів другої половини XVII ст. Але основні концептуальні засади Костомаров узяв від Грабянки й Величка, на яких часто посилається.

На початку твору, аналізуючи причини Хмельниччини, автор цитує цих літописців, які спеціально говорили про звірства поляків, їхню наругу над українцями. При цьому зазначає: «...без стриму виливалась шляхетська злоба на руський (в оригіналі — руський) народ за те, що тому не по душі було шляхетське панування»². Не оминає Костомаров і конфлікт між Чаплинським і Хмельниць-

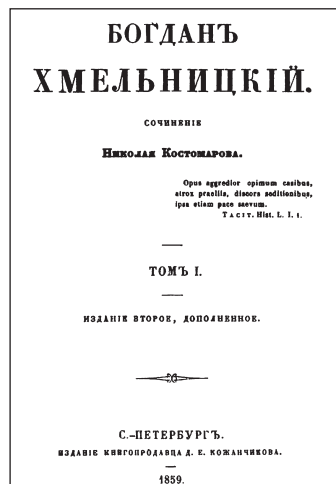
У 1856 р. новий цар Олександр II амністував Костомарова. Останній був звільнений від поліцейського нагляду й отримав право публікувати свої праці. Майже одночасно побачили світ монографії «Богдан Хмельницький» та «Бунт Сепанка Разіна». Перша — в 1857 р., друга — у 1858 році.

¹ Костомаров Н. И. Из прожитых на Волыни дней // Киевская старина. — 1884. — № 4. — С. 125.

² Його ж. Богдан Хмельницький. — М., 1994. — С. 129.

ким. Але цю подію розглядає як привід, що підштовхнув козацького ватажка до повстання.

Саме повстання Костомаров описує дуже детально. При цьому хоча й говорить про темні сторони Хмельниччини, використовуючи зокрема Літопис Самовидця, все ж намагається представити козацького вождя в позитивному світлі. Він також спеціально звертає увагу на контакти Хмельницького з Московією.

Титульна сторінка першого видання монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницький»

Можна говорити про помітні антипольські й про російські аспекти книги. Особливо це кидається в очі при описі Переяславської ради, яку автор вважає переломною подією в історії Хмельниччини. Перед цією радою козацький вождь звертається до полонених під час Батозької битви поляків, котрих відпускає за викуп. «Тепер, панове поляки, — говорить він, — мені здається, що ми уже навіки розлучимося, тому ви не будете наші, а ми ваші; цієї втрати ви ніколи не зможете собі повернути, так й ми теж ніколи не покажемо схильності до повернення. Не наша вина, а ваша, тому й винить самих себе, що ви добровільно, через вашу нерозумність і легковажність утратили»¹. Ця вигадана промова (зрештою, як і інші вигадані промови й діалоги в творі) мала ідеологічний характер.

Це саме стосується великої промови Хмельницького на Переяславській раді. «Панове полковники, осадули, сотники, все військо запорізьке і всі православні християни! — говорив гетьман. — Всім нам відомо, як нас Бог визволив з рук ворогів, що переслідували церкву Божу, будучи озлобленими на християнство нашого східного православ'я, які хотіли викоринити нас так,

щоб імені руського (в оригіналі: русского. — П. К.) не згадувалося на землі нашій. Всім нам уже це стало нестерпно, і бачимо, що не можна жити нам далі без царя. Тому ми зібрали сьогодні раду, явну для всього народу, щоби ви з нами вибрали собі государя з чотирьох, кого схочете: перший цар турецький, який закликав нас багато разів під свою владу через своїх послів; другий — хан кримський; третій — король польський, який і зараз може прийняти нас у свою милість; четвертий — цар православний Великої Русі, цар східний, якого ми вже шість років безперестанно просимо бути нашим царем та паном. Того, кого хочете, того й вибирайте! Цар турецький бусурман. Всім нам відомо, яку біду терплять наші брати православні греки, і як їх утискують безбожники. Кримський хан теж бусурман; хоча ми, в силу потреби, завели з ним дружбу, однак прийняли через те нестерпні біди, полон і пролиття крові християнської! Про утиски від польських панів немає потреби говорити: самі відаєте, що вони шанували більше жида й собаку, ніж нашого брата, християнина! А православний християнський цар східний одного з нами грецького благочестя, одного сповідання; ми з православними Великої Русі єдине тіло Церкви, що має главою Ісуса Христа. Цей то великий цар християнський, зжалився над нестерпним озлобленням православної церкви в нашій Малій Русі,

¹ Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. — С. 634—635.

не відкинувши наших шестилітніх молитов, преклонив тепер до нас милостиве своє царське серце і прислав до нас своїх близьких людей з царською милостиною. Возлюбимо його щиро! Окрім його царської руки, ми не знайдемо благодішного пристанища. Хто нас не захоче послухати, той нехай йде куди хоче: вільна дорога!»¹

Далі маємо ідилічне зображення Переяславської ради. Присутні кричать «Волимо під царя східного! Краще нам померти в нашій благочестивій вірі, ніж дістатися ненависнику Христову, поганину!» Всі одногосно висловлюються за те, щоб бути під царською рукою. І радіють з того, на яких добрих умовах цар прийняв українські землі в склад Московії².

Якщо проаналізувати ідеологію цієї промови, то впливає, що Хмельниччина була війною за православну віру. «Вибір царя» в Костомарова обумовлений релігійним чинником. Українці хочуть під руку царя московського, бо той — православний, а всі інші царі, які пропонують своє заступництво — іновірці, навіть вороги східного християнства.

Говорячи про події після Переяславської ради, Костомаров постійно підкреслює, що українські козаки на чолі з Хмельницьким служили царю. Щодо конфліктів між козацьким гетьманом і царем, то на них автор воліє не звертати увагу.

Звісно, можна припустити, що Костомарову доводилося зважати на царську цензуру. Це справді так. Тим паче, що він мав печатку неблагонадійності й до нього прискіпливо ставилися цензори. Тому, щоб бути надрукованим, вченому доводилося дотримуватися офіційної лінії. Але якби він не поділяв цих поглядів (хоча б у загальних рисах), то би їх не озвучував. Загалом монографія Костомарова «Богдан Хмельницький» була досить тенденційна.

Правда, даючи узагальнену характеристику Хмельницькому (не в монографії, а в окремій статті), Костомаров писав: «Незважаючи на серйозні промахи й помилки, Хмельницький належав до самих крупних промоторів руської історії. У багатовіковій боротьбі Русі з Польщею він зробив різкий поворот на бік Русі й наніс аристократичному ладу Польщі такий удар, після якого цей лад не міг утримуватися на моральній силі. Хмельницький у половині XVII віку намітив те звільнення руського (в оригіналі — русского. — П. К.) народу від панства, яке остаточно завершилося в наш час. Більше того: його старанням Західна й Південна Русь були уже фактично під одною владою зі Східною Руссю. Не його вина, що недалеко, неграмотна політика боярська не стала підтримкою для нього, звела передчасно до гробу, зіпсувала плоди його діяльності і на багато поколінь відтермінувала справу, яка звершилась би незрівнянно меншими зусиллями, якби в Москві розуміли сенс прагнень Хмельницького та прислухалися до його порад»³. Таку характеристику козацького гетьмана Костомаровим можна вважати більш адекватною і менш заангажованою, ніж це бачимо в монографії про Хмельницького. Якщо виходити з неї, то цей знаменитий діяч не просто здійснив поворот української історії від Польщі до Росії, а й ніби заклав демократичні перетворення («звільнення

¹ Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. — С. 635—636.

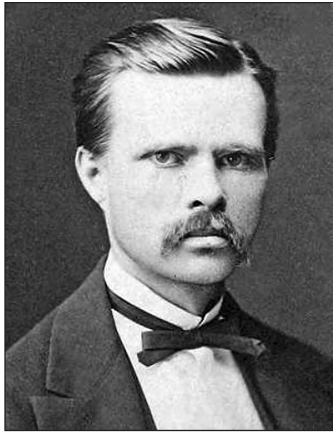
² Там само. — С. 636.

³ Костомаров Н. И. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий // Його ж. Исторические произведения. Автобиография. — К., 1989. — С. 403.

руського народу від панства»). Щодо останнього, то тут маємо справу з суто народницькою міфологією.

Костомаров вважав, що Хмельницький відновлював демократичну удільно-вічову систему. Це відновлення мало прогресивний характер. Якби це вдалося здійснити в повній мірі, ми набагато раніше мали б розвинуте суспільство, в якому забезпечувався добробут його членів. Проте, в силу різних обставин, цього не сталося. Спрацювали як внутрішні чинники (помилки самого Хмельницького, а особливо козацької старшини), так і чинники зовнішні (нерозуміння «добродійства» Хмельницького з боку московських бояр, агресивна політика Польщі, також інших ворогів козащини — татар і турків). А ще у цього видатного діяча не знайшлося достойних продовжувачів. Після Хмельниччини наступила Руїна. Поведінка ж українських гетьманів у тих непростих обставинах виявилася не найкращою.

Одним із апологетів Хмельниччини, який орієнтувався у її висвітленні на Костомарова, можна вважати відомого українського прозаїка другої половини XIX ст. Івана Нечуя-Левицького (1838—1918). 1878 р. він у Львові опублікував історичний нарис «Український гетьман Богдан Хмельницький і козащина»¹. Перша частина книги була присвячена козащині перед повстанням Хмельницького, друга — особі козацького гетьмана. Фактично друга частина є переказом праці Костомарова «Богдан Хмельницький». Варто відзначити ідентичність поглядів авторів на особу Хмельницького й події тих часів. Навіть за назвами розділів обох робіт простежується схожість.

Іван Нечуй-Левицький

Інтерес письменника до Хмельниччини не був випадковим. Він хотів створити панорамний художній твір, де розповідалося б про козацьку війну в історії України. Про це Нечуй-Левицький писав у статті «Сьогочасне літературне прямування» (1884). Такий твір з часом ним був написаний. Але не про Хмельницького, а його антипода. Це роман «Князь Єремія Вишневецький», який письменник завершив у 1897 р. Автор, пишучи цю книгу, використав козацькі літописи Самовидця, Самійла Величка, Григорія Грабянки, щоденник Богуслава Машковського, слуги князя Ієремії Вишневецького. Ознайомився з тогочасними науковими студіями, присвяченими тій добі, зокрема, окрім робіт згаданого Костомарова, також працями історика й генеалoga Олександра Лазаревського (1834—1902) та Пантелеймона Куліша. Звісно, головний персонаж твору поставав у образі антигероя, натомість козаки під проводом Хмельницького були героями позитивними.

За життя письменника роман «Князь Єремія Вишневецький» так і не був опублікований, хоча Нечуй-Левицький пропонував його редакціям низки часописів, зокрема «Київській старовині», «Ділу» тощо. Проте редакції не хотіли його друку-

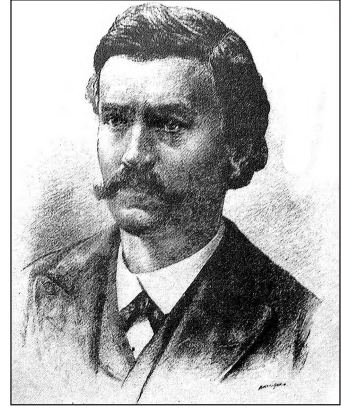
¹ Нечуй-Левицький І. Український гетьман Богдан Хмельницький і козащина. — Львів, 1872.

вати. Справді, роман не став вражаючим історичним полотном, де були б показані часи Хмельниччини. Вперше побачив він світ аж у 1932 р. у Харкові¹.

Одним із продовжувачів Костомарова був Володимир Антонович (1830—1908)², котрий відомий як історик та археограф. З 1863 р. він став секретарем, а у 1864—1880 рр. — головним редактором «Тимчасової комісії для розгляду давніх актів» при канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Під його редакцією вийшло 9 томів «Архива Юго-Западної Росії», де було вміщено чимало важливих документів, що стосувалися української історії, в т. ч. документи з історії козаччини.

З 1878 р. Антонович став професором російської історії Імператорського університету Святого Володимира. Брав участь у роботі різноманітних наукових установ. У 1873—1876 рр. був членом Південно-західного відділу Російського географічного товариства, а в 1875—1876 рр. — його головою. Цей «український» відділ географічного товариства перетворився в інституцію, де зосереджували свою діяльність представники українського руху. З 1881 р. Антонович був також головою Історичного Товариства Нестора-літописця. З 1901 р. став членом-кореспондентом Російської академії наук. Тривалий час вчений стояв на чолі українського громадського життя, очолював стару Київську громаду.

На думку Антоновича, кожна нація має певну провідну ідею. Для росіян — це абсолютизм, для поляків — аристократизм. Для українців — вічевий, широкий демократизм³. Вчений вважав, що справжній демократизм так і не був впроваджений в Україні. І на це були причини не стільки зовнішнього порядку, скільки внутрішнього. Без достатнього рівня культури народу історія його буде йти не так. «Геть трудніш... — писав вчений, — впровадити в життя демократичний принцип. На те, щоб принцип демократизму набрався переважної

Володимир Антонович

Володимир Антонович — автор понад 300 наукових праць з історії, археології, археографії та етнографії України. Помітне місце займають роботи з історії козаччини. Концентрований виклад поглядів на козаччину вчений подав у книзі «Про козацькі часи на Україні», що побачила світ у Чернівцях у 1897 р. Оскільки це видання вийшло без купюр російської цензури, то воно достатньо адекватно передавало погляди вченого.

¹ Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький. — Харків, 1932.

² Про Володимира Антоновича див.: Грушевський М. Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності // Записки Українського наукового товариства у Києві. — К., 1909. — Т. III. — С. 5—14; Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. — Прага, 1942; Матеріали для біографії В. Б. Антоновича. — К., 1929; Ричка В. М., Смолій В. А. В. Б. Антонович як історик українського козацтва // Український історичний журнал. — 1990. — № 9. — С. 109—115; Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. — К., 1997.

³ Антонович В. Про козацькі часи на Україні. — К., 1991. — С. 18—19.

сили і значення, треба, щоб громадська маса досягла високого ступеня культурного розвитку та щиро переконалася у правдивості ідеї; треба ще й з-поміж усіх громадських станів великих особистих жертв на користь ідеї. При низькому ступені культури, коли над громадськими інтересами панує переважно особиста вигода окремих людей та станів, демократія не має способу розвинути та взяти гору. Доказ на це подає нам найяскравіший момент в історії козаччини — *Хмельниччина*, коли історичні обставини сприяли найліпше, однак ж увести в життя провідну ідею українського народу не довелося, бо на те не стало культурного розвитку, переконань та витривалості»¹. У цьому Антонович бачив чи не головну проблему України: «Трагічна розв'язка історії України викликана тим, що український народ ніколи не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцної власної дисципліни; бо ті, що ставали на чолі його та бралися піклуватись народною долею, мали у собі вельми недостатній запас культури»².

Вчений при розгляді історії українського козацтва посилався на чинники соціального характеру³. Соціологічний підхід переважає в Антоновича й при поясненні причин Хмельниччини. Він акцентує увагу на кріпацтві як на основному чиннику козацького невдоволення. До суттєвих причин вчений відносить зміну торгових потоків, коли почали цінувати зерно (відповідно, зросла ціна чорноземів). Це стало причиною експансії польської шляхти на терени України й витіснення звідси козацтва. Окрім того, Антонович ще виділяє чинник культурного характеру — церковну унію 1596 року.⁴

Соціологізм дає про себе знати й при характеристиці Хмельницького. В Антоновича діяння цього козацького провідника постають як вияв волі народних мас. «Польські історики повстанню Богдана Хмельницького надають характер помсти за особисту образу, — писав Антонович (хоча легенду про особисту помсту Хмельницького культивували й козацькі літописці). — Очевидячки, такий погляд непевний: не може один чоловік учинити революції. Треба, щоб уся народна маса була покривджена, щоб усі відгукнулися на зазив одного чоловіка до повстання»⁵. Антонович, як і Костомаров, позитивно характеризує Хмельницького. Вважає його талановитим організатором і полководцем⁶.

Іноді вчений, здійснюючи апологію козацького гетьмана, вдається до «гаданої історії». Він писав, що в Хмельницького було «бажання утворити федерацію південно-слов'янських і неслов'янських народів під протекторатом турецького султана. Коли б до Семигорода та Молдавії прилучили ще Україну, утворились би немов великі придністровсько-дунайські злучені держави, які не потребували б і дуже великої військової заповоги, бо головний ворог цих народів — турки — не займав би їх, султан був би же їх протектором. Але ж федерація — устрій дуже гарний, дуже прогресивний, та вимагає й великої освіти, самопізнання для того, щоб

¹ Антонович В. Про козацькі часи на Україні. — С. 20.

² Там само. — С. 21.

³ Там само. — С. 56—59.

⁴ Там само. — С. 67—68.

⁵ Там само. — С. 106.

⁶ Там само. — С. 111.

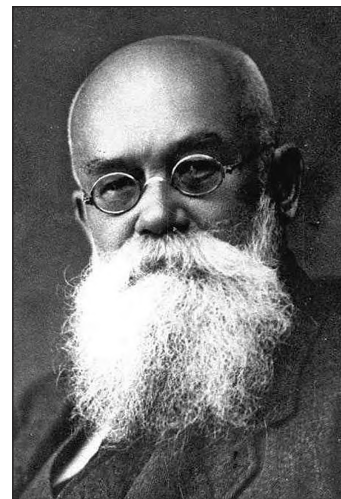
її завести. Такі федерації, як Швейцарія, американські держави, добре поставлені через те, що народи, які складають ці федерації, стоять на високому ступені розвитку. На Україні ж цього зробити, здається, не можна було»¹. Насправді фактів, які б давали підстав говорити про прагнення Хмельницького до творення такої федерації, немає. Це, радше, домисли самого Антоновича.

Однак, даючи позитивну характеристику Хмельницькому, вчений був стриманий, коли оцінював його як політика. На його думку, цей козацький вождь так і не скористався тими можливостями, які в нього були: «Коли ми придивимось тому, яку силу дав Хмельницькому народ і як він скористувався цим становищем, мусимо признати повну недотепність його в політичних справах. У таких справах мало значення має фізична сила; треба моральної сили, треба мати ясний ідеал, щоб народ зміг досягнути свою мету, інакше сам народ віддасть себе власним силам на поталу ворогам. Раз культура не приготувала народу до того, щоб жити самостійно, він нічого не зможе зробити»².

До найвідоміших учнів і продовжувачів Антоновича належав Михайло Грушевський (1866—1934)³. Народився він у м. Холмі (тепер територія Польщі) у вчительській родині. Вищу освіту здобув на історико-філологічному факультеті Університету Святого Володимира в Києві, де його наставником був Антонович. У 1894 р. Грушевський захистив магістерську дисертацію і був запрошений до Львівського університету, де очолив новостворену кафедру «всесвітньої історії зі спеціальним оглядом на історію Східної Європи». Там він почав викладати історію України, розробляючи її оригінальну схему й відділяючи її від історії Росії.

Займався Грушевський також громадсько-політичною діяльністю. Після Лютневої революції 1917 р. очолював Українську Центральну Раду (березень 1917 — квітень 1918 рр.). Після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. відійшов від активної політичної діяльності. У березні 1919 р. емігрував до Чехо-Словаччини. Жив у Празі, потім у Відні.

Антонович ніби виправдовував Хмельницького, вказуючи на те, що йому, як репрезентанту народних мас, доводилося діяти в умовах, коли ці маси не мали відповідної культури — і це так чи інакше вело до «недотепності».

Михайло Грушевський

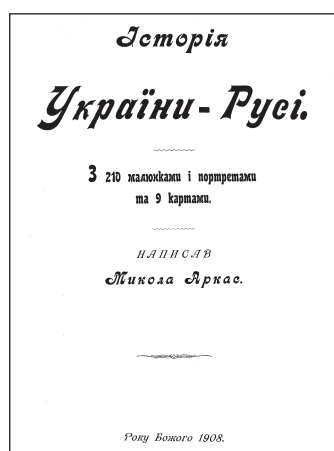
¹ Антонович В. Про козацькі часи на Україні. — К., 1991. — С. 134—135.

² Там само. — С. 141—142.

³ Про Михайла Грушевського див.: Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — К., 2006; Малик Я. Михайло Грушевський: незбитий шлях: нариси життя і діяльності. — Львів, 2016; Мельниченко И. Исторический портрет в сиене-желтом интерьере. — К., 2004; Плохий С. Великий переділ: незвичайна історія Михайла Грушевського. — К., 2011.

У 1923 р. Грушевський стає академіком Всеукраїнської академії наук. Наступного року з дозволу радянського уряду повертається в Україну, де зосередився на науковій роботі.

Переслідування діячів української культури, які розпочалися в кінці 1920-х років, не минули Грушевського. У березні 1931 р. його арештували. Але засудження відомого вченого, якого добре знали в радянській Україні та за кордоном, могло б викликати небажаний резонанс. Грушевського відпустили. За офіційною версією він помер у Кисловодську після хірургічного видалення карбункулу. Така операція не є складною і рідко закінчується смертю пацієнта. Тому існує підозра, що Грушевський спеціально був доведений до смерті на операційному столі. Подібні речі широко практикувалися в Радянському Союзі, щоб спровадити на той світ небажаних людей.

Титульна сторінка
«Історії України-Руси»

Після себе Грушевський залишив понад 2 тисячі творів — переважно історичного й політологічного характеру. Найбільш відомими його працями є «Історія України-Руси» та «Історія української літератури», в яких розглядається політична й культурна історія України, починаючи з найдавніших часів і закінчуючи серединою XVII ст.

Вчений чимало уваги приділяв козацькому феномену. Завершальні томи його «Історії України-Руси», починаючи з 7-го включно, були присвячені висвітленню історії цього явища. Грушевський давав достатньо об'єктивну картину історії козацтва. Звертав увагу як на розбійництво козаків, так і на те, що вони цей свій розбійницький промисел запозичили в татарських нападників. При розгляді цих питань вчений чимало взяв від пізнього Куліша, праці якого високо цінував, зокрема «Історію возз'єднання Русі»¹.

Вказуючи на негативні сторони козащини, Грушевський намагався її виправдати. Вважав, що козацька стихія, яка, на перший погляд, виглядає руїницькою, насправді таїла в собі творчу енергію, більшу, аніж польсько-шляхетський елемент².

Грушевський дотримується думки, що козацькі повстання й Хмельниччина мали комплекс причин — як соціального, так і культурно-ідеологічного характеру. Ці причини не просто поєднувалися. Певну роль відігравали й суб'єктивні чинники.

Ведучи мову про останні, дослідник звертав увагу на психологічні особливості Хмельницького. Прагнув, наскільки це можливо, дошукатися його «автентичного образу», позбавленого міфологічних нашарувань. «Особиста біографія Хмельницького, — писав він, — не стільки-ж бідна реальними, безсумнівними фактами, наскільки безмірно бага-

¹ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — К., 1995. — Т. 7. — С. 567.

² Там само. — С. 271.

та легендою, що окрила його по горячим слідам першого наступу на широкій арені і зробила улюбленим героєм всяких переказів і видумок, а далі й поетичних та белетристичних утворів»¹. Із цими міркуваннями вченого не можна не погодитися. Справді, інформація про діяльність Хмельницького до повстання є вкрай скупою. А ті факти, що дійшли до нас, не завжди є певними. Зрештою, чимало моментів біографії козацького провідника вже в повстанський період, коли на нього зверталася увага, теж виявилися «в тіні».

У Грушевського не зустрінемо ідеалізацію Хмельницького. Він характеризував його як скриту людину, що звикла бути актором й приховувати свої наміри². У особі Хмельницького вчений не бачив провідника, який мав чіткий план дій, ясну мету, до якої він йшов. Радше, це актор, котрий намагався пливати за течією й користуватися обставинами. Саму ж Хмельниччину, принаймні її початок, історик називав авантюрою.

Грушевський відзначає позитивні риси Хмельницького, його таланти. Але й тут маємо амбівалентну характеристику: мовляв, він «був досвідченим та вмілим воїном і взагалі людиною дуже талановитою, але імпульсивною, без великої витримки й наполегливості. Обдарований полководець, геніальний... адміністратор, умілий політик-дипломат, він не здатний був до створення й послідовного проведення планів, які були спрямовані далеко в майбутнє, тим більше, що й сам він не підіймався над рівнем політичних і суспільних поглядів середовища, яке зростило його»³. Даючи таку характеристику Хмельницького, Грушевський мав рацію. Саме такий образ вимальовується на основі відносно широкого кола джерел, які дійшли до нас із часів Хмельниччини або були написані незадовго після неї.

Грушевський, як і Антонович, стримано оцінює державний потенціал Хмельниччини: «...в сфері державної політики величатись Хмельниччині трудно — не вважаючи, що в її державнім осередку не бракувало ні розумних голів, ні блискучих ідей. Пояснюю се собі, поперше, недостатчею ясного політичного пляну, державної ідеї, політичного проводу — відсутністю хазяїна політики. Ріжні настрої й орієнтації стрічались і перехрещувались, боролись і навзаєм нейтралізувались. Та купка «бувших людей Річпосполитої», до котрої належав і сам гетьман і його найближчі товариші з повстання, що мали найбільший вплив на справу, — може, найменше були здатні творити новий державний лад. Творити нове взагалі трудно; коли людині навіть здається, що вона творить нове, в дійсності вона найчастіше повторює вже їй знане — з деякими тільки зміна-

Грушевський загалом дав об'єктивну картину Хмельниччини. Також створив адекватний образ її вождя. Правда, ця об'єктивність і адекватність виявилася не такою вже й потрібною для українського соціуму, який, переживаючи активну фазу модерного націотворення, потребував героїв. А міфологізований образ Хмельницького непогано задовольняв цю потребу.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 8, ч. 2. — С. 151.

² Там само. — С. 163.

³ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — К., 1990. — С. 179.

ми і поправками»¹. Не можна не погодитися з цими міркуваннями вченого. Адже Хмельниччина, за великим рахунком, не призвела до зміни соціальних відносин — шляхтичів та магнатів замінили нові пани, які походили з козацької старшини. У цьому було головне «досягнення» козацької революції. Вона стала соціальним ліфтом, змінивши стару еліту на нову.

Переяславську раду Грушевський не трактує як приєднання українських земель до Росії. У нього й близько немає апологетики цієї події, яка зустрічається в творах козацьких літописців, в українській проросійській та російській літературі. На думку вченого, Переяславська рада — це один із дипломатичних кроків Хмельницького. «Ми не знаємо, як уявляв Хмельницький свої відносини з Москвою, але можна сильно сумніватися в тому, що він думав про створення якогось міцного й тісного зв'язку. Союз із Москвою, до якого він прагнув, був лише складовою частиною цілої системи союзів, які він приготував проти Польщі». Мовляв, союз із Москвою потрібен був Хмельницькому, аби втягнути її у війну з Польщею².

Цікавим є ставлення до Хмельницького й Хмельниччини Івана Франка (1856—1816)³, одного з чільних промоторів українського «національного відродження» кінця XIX — початку XX ст. Складається враження, що в його багатій творчості, де

Іван Франко

письменник неодноразово звертався до сюжетів з української історії, практично була проігнорована ця тема. Насправді це не зовсім так.

Франко, на відміну від багатьох очільників українського національного руху, які походили зі східної або центральної України, де існували традиції козацтва й певна пам'ять про цей феномен, належав до «західняків». Походив він із Галичини (конкретно — Бойківщини), де козацтва як такого не існувало. Більшу частину свого життя Франко прожив у Львові — столиці галицьких земель.

Для галичан козацтво було якщо не чуже, то принаймні «не їхнє» явище. Правда, галицькі діячі, підтримуючи ідею соборності українських земель, іноді в своїх творах зверталися до історичних сюжетів, які стосувалися історії козацтва й Хмельниччини. Були навіть намагання вписати українську козацьчину в галицький контекст. Такі спроби робили представники Руської трійці⁴. Одному з чільних представників цього громадсько-культурного об'єднання, Маркіяну Шашкевичу, належав поетичний твір про Богдана Хмельницького. Це — вірш «Хмельницького обступленіє Львова», написаний у 1834 р.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 2. — С. 1500.

² Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — С. 187—188.

³ Про Івана Франка див.: Возняк М. З життя і творчості Івана Франка. — К., 1955; Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856—1886). — К., 2006; Рудницький Л. Іван Франко і німецька література. — Мюнхен, 1974; Франко. Перезавантаження / упоряд.: Б. Тихолоз, А. Беницький. — Дрогобич: Коло, 2013.

⁴ Про використання козацької тематики в творчості представників Руської трійці більш детально див.: Кралуш П. Козацька міфологія України: творці та епігони. — С. 299—302.

У ньому йшлося про реальну історичну подію — облогу козаками Хмельницького Львова (такі облоги здійснювалися двічі — в 1648 і 1655 роках). Шашкевич у цьому творі намагався представити Хмельницького й козаків як таких собі героїв у дусі народних пісень. Зрештою, сама пісня — це імітація фольклорних творів:

«Ой у чистім полі да близько дороги,
 Там стоїть наметець великий, шовковий,
 А у тім наметці стоїть стіл тисовий
 Да гетьман Хмельницький сидить кінець стола,
 Молодці-козаки стоять доокола.
 Да гетьман Хмельницький пише дрібні листи,
 По всей Україні розсилає вісти...
 Військо куренное в поход виступало,
 Ляхи розроняло да Львів обступляло.
 Як гетьман Хмельницький кіньми на вернув —
 Та й Львів ся здвигнув;
 Як гетьман Хмельницький шаблею звив —
 Та й Львів ся поклонив.
 На розсвіті з замку із рушниць стрілили,
 А смерком козаки замок підпалили
 Да раненко доокола весь Львів обступили.
 Ударили з самопалів — двори погоріли.
 А гетьман Хмельницький посли посилав,
 Словами промовляв:
 «Як будете миритися,
 На окуп винесіть три миси червоних,
 На окуп виведіть сто коней вороних.
 Як будете битися,
 Мечами рознесу мури високії,
 А кіньми розорю двори біленькіі...»
 А у Львові рано всі дзвони заграли,
 А високі ворота остіжом упали»¹.

Подібна пісенна міфологізація козаків, зокрема Хмельниччини, набула з часом поширення на Галичині. Але вона спиралася не стільки на фольклор цього регіону, скільки стала результатом «зовнішніх» впливів. Тут поширеними стали прокозацькі тексти молодого Шевченка, особливою популярністю користувалася відома повість Миколи Гоголя «Тарас Бульба». Галицьке козакофільство мало під собою певну соціальну й політичну основу. Звернення до козацької міфоло-

На Галичині в XIX ст. спостеріглося протистояння між українцями й поляками. Воно знаходило вияв у політичній конфронтації, яка мала не лише національну, а й соціальну основу. Адже в цьому краї соціальні низи, зокрема селянство, представляли переважно українці, в той час як значну частину елітарної верстви становили поляки.

¹ Шашкевич М. Хмельницького обступленіє Львова // Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст. — К., 1965. — С. 39.

гії, передусім українських міфологем Хмельниччини, було важливим для галичан у їхній культурно-символічній війні з поляками. Адже Хмельниччина якраз свідчила про звитяги українців, їхні перемоги над польськими військами.

Франко не стояв осторонь цієї війни. Звідси його інтерес до козацтва й Хмельниччини.

У статті «Причинки до оцінення поезій Т. Шевченка» (1881 р.), розглядаючи поему Шевченка «Гайдамаки», Франко вів мову про подібність гайдамацького руху з козацьким повстанням середини XVII ст.: мовляв, гайдамачина тліла ще від часів Хмельницького. Письменник вивчав творчість Кобзаря, навіть збирався писати про неї дисертаційну роботу. Не міг він не знати поезій Шевченка, де той критично говорив про Хмельницького. Правда, Франко намагався не звертати на них увагу.

Він, як і багато українських інтелектуалів кінця XIX ст., критично поставився до поглядів пізнього Куліша щодо козацтва. 1882 р. Франко у львівському журналі «Світ» опублікував рецензію «Хуторна поезія П. А. Куліша», де став на захист Хмельницького. Письменник не погоджувався із Кулішевими заявами щодо дволікості Хмельницького, із звинуваченнями в тому, що гетьман «козацькими дітьми платив Орді за дружбу, моливсь мощам і радився з відьмами» тощо. «...Не один із нинішніх дипломатів під зглядом дволичності й десятих Богданів заткне за пояс, — писав Франко. — Чи Хмельницький козацькими дітьми платив татарам за службу, сього ми, як не історики, не знаємо і досі не лучалось нам про те чувати. А що Хмельницький моливсь мощам і радився з відьмами, се, по-нашому, чей же не провина, а загальна ціха тих віків — і не такі люди тоді бували забобонні... І оп'ять-таки, задля чого прийшла д. Кулішеві охота бризнути лишній раз болотом на «козацького батька» і винуватити його переважно за такі діла, котрі не були його особистою виною, а були або загальною хобою того часу або диктувались конечністю, історичним ходом розвитку народного. Яко історик повинен же був д. Куліш дійти до порозуміння і витолкування подій історичних, а се було би довело його й до толеранції, приличної історикові»¹.

Франко навіть хотів написати три епічні драми, де би висвітлювалися важливі моменти з історії Хмельниччини. У листі до Михайла Драгоманова від 14 січня 1893 р. він писав: «Одержавши премію за драму з нар[одного] життя (мається на увазі драма «Украдене щастя», за яку Франко отримав преміальних 200 гульденів. — П. К.), я почув охоту після докторату взятися за одну драматичну роботу, на котру у мене здавна велика охота, та хочу отсе порадитися з Вами. Що би Ви сказали на мій план, написати драматичну трилогію про Хмельницького?»² Першу драму Франко хотів назвати «Жовті Води», другу — «Берестечко», третю — «Смерть Богдана».

У першому творі передбачалося: «Показати стан суспільності на Україні в 1647 р. — шляхту, міщан, селян, жидів, козацтво; показати, як шляхта сильна, певна свого панування, бутна, міщанство зайняте наживою і спорами релігійними — і ніхто не думає про можливість катастрофи: показати ґрунт, підготування

¹ Франко І. Хуторна поезія П. А. Куліша // Його ж. Твори: в 20 т. — К., 1955. — Т. 17. — С. 183—184.

² Його ж. Лист до Михайла Драгоманова від 14 січня 1893 р. // Його ж. Зібрання творів: у 50 т. — Т. 49. — С. 377.

і вибух тої катастрофи, котра змітає з лица землі і шляхту, і жидів, і міщанських різновірців»¹.

У другій драмі, де б мова йшла про битву під Берестечком, Франко хотів у «рамах образа тої битви, що була важким кризисом в історії козацтва, показати стан і взаємодійство тих сил суспільних, що були тоді на Україні»².

А заключна драма трилогії давала б «інтересний аналіз моментів політичних і психологічних»³.

Письменник почав працювати над цим епічним полотном. За свідченням його сина, Тараса, він написав деякі сцени⁴. Але так і не завершив роботу над задуманою драматичною трилогією про Хмельницького.

Проте деякі Франкові міркування щодо особи козацького гетьмана зустрічаємо в його творі «Великі роковини... Пролог перед ювілейною виставою «Наталки Полтавки» (1898 р.). Цей твір спеціально написаний до 100-ліття з часу публікації перших частин «Енеїди» Івана Котляревського, котре відзначалося на Галичині як століття української писемності. «Великі роковини...» спочатку прозвучали з театральної сцени, а потім були опубліковані в низці західноукраїнських видань — «Діло», «Руслан», «Буковина», «Літературно-науковий вісник». Вийшли вони й окремим виданням⁵.

У «Пролозі...» Франко ототожнює троянців «Енеїди» із запорізькими козаками. А вершиною козацької слави вважає Хмельниччину. Персонаж «Прологу...» козак, який є учасником повстання під проводом Хмельницького, проголошує:

«Щирий батько наш Богдан
У важкій годині скликав
Запорожців на майдан.
Тямлю ніч цю, як сьогодні!
Вколо нас реве Дніпро
І клекоче Ненаситець,
Кам'яне гризе ребро.
А в степу напроти Січі
Це не хижая сова —
А Кодацька лядська кріпость
Свої кігті висува.
У Богдана сльози в оці,
Та вогонь в душі, в словах.
«Згинем, браття, або вгору
Піднесем свободи стяг!
Згинуть — нам одна дорога,
Чи в кайданах, чи в війні;
Хто ненавидить кайдани, —

¹ Франко І. Лист до Михайла Драгоманова від 14 січня 1893 р. // Його ж. Зібрання творів: у 50 т. — Т. 49. — С. 377.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Франко Т. Іван Франко про Богдана Хмельницького // Вітчизна. — 1954. — № 4. — С. 126.

⁵ Франко І. Великі роковини. — Львів, 1898. Цей твір не ввійшов у 50-томне видання творів Івана Франка, що вийшло за радянських часів. Однак він неодноразово перевидався в незалежній Україні. Зокрема, в 1995 р. вийшов окремою книжечкою у видавництві «Веселка».

Тому війни не страшні!
Чи послабли наші сили?
Потупилися шаблі?
Чи в серцях ви погасили
Дух лицарський взагалі?»
І гучніше хвиль Дніпрових
Крик козацтва заревів:
«Або ляжем головами,
Або виб'єм ворогів!»

Отож, Франко зображував Хмельниччину в романтичному дусі. Також він вважає, що це переломний пункт у історії України. Головний герой «Прологу...» заявляє:

«То був, браття, той розмах,
Що історію України
Повернув на інший шлях».

Хмельниччина для Франка — не просто історія. Він актуалізує її, вважаючи, що революційний чин Хмельницького має послужити прикладом для нащадків великого гетьмана:

«Мовиш: «Де нам взять Богдана?»
Тільки ти придатний будь
На святе, велике діло!
Загартуй думки і груди!
До високого літання
Ненастанно пробуй крил,
А Богдан прийде, як сума
Ваших змагань, ваших сил.
До великого моменту
Будь готовий кожний з вас, —
Кожний може стать Богданом,
Як настане слушний час».

Те, що Франко серйозно працював над темою Хмельниччини, свідчать його наукові розвідки — передусім «Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах» (1898) і «Хмельниччина (думи, пісні та вірші)» (1910). Це ґрунтовні дослідження, де Франко проаналізував широкий спектр джерел з історії Хмельниччини. У першій розвідці були розглянуті художні твори середини XVII ст., які вийшли з польського шляхетського середовища й стали безпосередньою реакцією на повстання. У другій розвідці мова йшла не лише про художні твори, а й про історичні студії польських та західноєвропейських авторів другої половини XVII ст., в яких висвітлювалася ця подія.

До цих робіт є близькою розвідка Франка «Студії над українськими народними піснями» (1913). У ній він дослідив окремі пісні та думи про Хмельниччину, її вождя, його сподвижників, низку історичних документів, спогадів, свідчень сучасників тощо. Франко вважав, що козацька війна середини XVII ст. викликала чималу кількість поетичних творів різних жанрів (дум, історичних пісень, історичних віршів тощо), які оспівували Хмельницького та його соратників Кривоноса,

Нечая, Богуна, а також окремі битви — під Жовтими Водами, Пилявцями, Берестечком тощо¹.

Не написавши драматичну трилогію про Хмельниччину, Франко все ж створив один художній твір, де висвітлювалися події козацької війни середини XVII ст. Мається на увазі поема «На Святоюрській горі» (1900), яка була вперше опублікована в збірці «Із днів журби». У творі відображена реальна історична подія, що сталася 29 чи 30 жовтня 1655 р. На цей час загони Богдана Хмельницького разом з російськими військами розбили польську армію біля Городка і підступили до околиць Львова. Король Ян Казимир, що втік до Сілезії, прислав Хмельницькому дарунки й листи, в яких закликав до примирення. Їх привезли польські послы — Грондський та Любовицький. Перший із них описав це посольство. Цей опис і використав Франко.

Поема — то переважно монолог Хмельницького, з яким він звертається до польських послів. Спочатку гетьман нагадує їм про знущання, наруги, які довгий час терпіли українці від польських панів. Їх називали «хлопами», сікли канчуками, зневажали жінок, палили вбогі хати, рубали садки, не пускали до церкви, не дозволяли вінчатись, хрестити дітей тощо.

Хмельницький у Франковій поемі налаштований на безкомпромісну боротьбу з ляхами (подібні настрої в кінці XIX ст. спостерігалися серед українських діячів Галичини, які вбачали в поляках своїх найбільших ворогів). Гетьман заявляє:

«Як захочемо правдивий
із ляхами мати мир,
знайдемо панів, що в Польщі
старші, ніж Ян Казимир.

Але се не швидко буде!
Поки стане нам шаблюк
і пищалі семип'ядні
не впадуть із наших рук,

Поти йтиме на Вкраїні
чортів танець навзавід,
аж козацький або лядський
до останку згине рід»².

Та, попри цю декларовану безкомпромісність, в кінці поеми звучала ідея порозуміння з поляками:

«Так мине сто літ чи двісті,
наші рани заживуть,
спомини всіх кривд і сварок
у непам'ять попливуть,
замість зрад, і звад, і сварок
набереться скарб новий

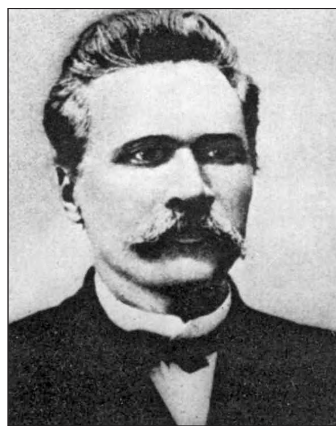
¹ Див.: Франко І. Студії над українськими народними піснями. — Львів, 1913.

² Франко І. На Святоюрській горі // Його ж. Зібрання творів: у 50 т. — К., 1976. — Т. 3. — С. 88.

згідних ділань, спільних змагань
і сусідської любови»¹.

Можливо, Франко відклав написання драматичної трилогії про Хмельниччину, бо розумів, що вона не сприятиме «сусідської любови», навпаки, ятрить старі рани. Тобто письменник вагався між загалом емоційно-позитивним сприйняттям Хмельниччини та раціональним підходом до проблем українсько-польських стосунків у Галичині в кінці XIX ст. Але зрештою вибір був зроблений на користь раціо.

Приклад Франка, як і інших діячів українського національного руху кінця XIX — початку XX ст., засвідчив, що вони, незважаючи на певні застереження, ладні були трактувати Хмельницького як позитивного персонажа української історії. Одним з головних апологетів козаччини й Хмельниччини в той час став Дмитро Яворницький (1855—1940), історик, археолог, етнограф, фольклорист, лексико-

Дмитро Яворницький

граф та письменник². За його ж свідченнями, він, здійснюючи наукові студії, «керувався виключно любов'ю (й нічим іншим)» до запорізьких козаків, яка зародилась у нього ще з дуже раннього дитячого віку, коли його батько, «грамотій-самоук», читав йому безсмертний твір Гоголя «Тарас Бульба» й змушував шестирічного хлопчину ридати гіркими сльозами над лихою долею героя повісті»³.

Початкову освіту Яворницький здобув у рідному селі, потім навчався в Харківському повітовому училищі, Харківській духовній семінарії та Харківському університеті. На 2-му курсі університетського навчання визначився з темою дослідження — «Виникнення та устрій Запорозького коша». Тоді почав вивчати літературу, шукати джерел, що висвітлювали історію запорозького козацтва.

Головна праця Яворницького — це «Історія запорізьких козаків» у трьох томах, яка побачила світ у 1892—1897 рр. Критика неоднозначно зустріла цю працю. Автора, зокрема, звинувачували в ідеалізації та романтизації козацтва.

Наприклад, Яворницький намагався представити козаків ревними борцями за православ'я. Мовляв, вони воювали проти іновірців, захищаючи православних християн. Навіть говорить про їхню прогресивність. На його думку, козаки були предтечами панславистів: «...запорожці... були панславистами, і в цьому випадку «голопузі» лицарі випередили й поглядами, і діями своїх сучасників на 200—250 років: приймаючи до себе в Січ і сербів, і волохів, і ляхів, і чорногорців, вони мовби самою справою казали, що сила всіх слов'ян у повній єдності між собою й у протиставленні себе всьому неслов'янському світові»⁴.

¹ Франко І. На Святоюрській горі // Його ж. Зібрання творів: у 50 т. — К., 1976. — Т. 3. — С. 96.

² Про Дмитра Яворницького див.: Гапусенко І. Дмитро Іванович Яворницький. — К. 1969; Кочергін І. О. Невідомий Д. І. Яворницький // Січеславський альманах. — Дніпропетровськ, 2008. — Вип. 3. — С. 121—131; Шубравська М. Д. І. Яворницький. — К., 1972.

³ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1992. — Т. I. — С. 11.

⁴ Його ж. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1992. — Т. II. — С. 251.

Хмельниччина в «Історії запорізьких козаків» — лише один із епізодів у великій козацькій історії. Не можна сказати, що Яворницький приділив їй велику увагу. Можна лише гадати, чому так сталося. Принаймні з «Історії запорізьких козаків» не видно, що повстання під проводом Хмельницького стало переломним моментом в історії України, як це вважало багато тогочасних українських авторів.

«Виступаючи на історичну арену України, — писав вчений, — Хмельницький найперше знайшов притулок і допомогу в запорізькій Січі, у низових козаків. Позбавлений маєтку, дружини, неповнолітнього сина, осміяний на сеймі, кинутий до в'язниці й засуджений до страти, Хмельницький з сином Тимофієм на початку грудня 1647 року втік з в'язниці в Запоріжжя»¹.

Пишучи про Хмельниччину, Яворницький переважно звертав увагу на події 1648—1654 рр., детально описуючи їх. Щодо його оцінок цих подій, то вони багато в чому збігалися з оцінками козацьких літописців. Не міг дослід-

Яворницький переважно висвітлював події козацької війни на основі літопису Величка. При цьому не вдавався до аналітики, не з'ясовував причин повстання, а концентрував увагу на конкретних діях Хмельницького. Складається враження від читання «Історії запорізьких козаків», що чи не найголовнішим чинником, який призвів до козацького повстання, стала особиста образа Хмельницького.

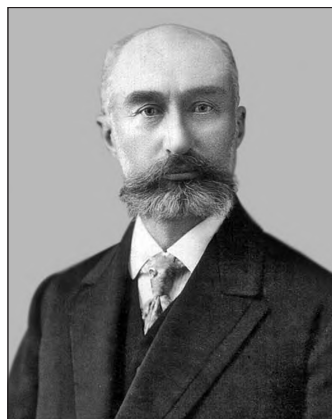

Яворницький зображений на картині Іллі Рєпіна «Козаки пишуть лист турецькому султану» писарем, у центрі картини

¹ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. — Т. II. — С. 153.

ник оминати й Переяславську раду. «Воюючи протягом восьми років за волю й самостійність своєї вітчизни, — писав він, — Хмельницький врешті переконався, що Україні самій не втримати своєї самостійності, тому визнав за ліпше віддатись «у протекцію» могутнього володаря і зупинив свою увагу на московському цареві, «східному православному монархові»¹.

Загалом ставлення Яворницького до Переяславської ради стримане. Він не вдається до апологетики, описуючи цю подію. Більше того — навіть спеціально звертає увагу на те, що Хмельницький так і не зміг порозумітися із запорізьким козацтвом щодо питання протекції Московського царства. Ймовірно, дослідник цю подію вважав вимушеним кроком, на який пішов гетьман. Останній же, на думку Яворницького, боровся не за «возз'єднання Русі», а за самостійність України.

Андріан Кащенко

Думка, що Хмельницький був самостійником, поступово утверджується в українській літературі. Це бачимо в творчості Андріана Кащенко (1858—1921)² — автора популярних оповідань про козацтво. Народився він на теренах Катеринославської губернії в дворянській сім'ї, яка мала козацьке походження. Високої освіти так і не отримав. Навчався в гімназії, яку покинув, потім — у юнкерському училищі. Певний час служив офіцером, пізніше — чиновником на залізниці. Вільний час переважно використовував, щоб писати твори на козацькі теми. З-під його пера вийшла низка оповідань та повістей. Основна праця Кащенко «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове» користувалася великою популярністю. У ній автор зумів органічно поєднати науково-популярний виклад з художністю.

Чимало уваги в «Оповіданнях...» Кащенко приділив Хмельниччині. У душі козацьких літописців, передусім Самовидця, він малює причини цього явища:

«Польща ні з ким не воювала, козаки були їй не потрібні, й вона дедалі дужче пригнічувала реєстровців. Польська старшина, поставлена над ними, обернула кріпаків майже на своїх гайдуків; українські ж селяни на той час зрештою стали кріпаками; жага помсти за ці кривди пекла козацькі серця; селянство ж, хоч здавалося і покійно стогнало в польському ярмі, та потайки гострило ножі й на панів і на орендарів їхніх маєтків — жидів.

Не звикле до праці польське панство не хотіло господарювати в своїх маєтках і віддавало їх в оренду жидам, а ті орендарі, прибравши до своїх рук землі, річки, озера, корчми, перевози, греблі й навіть, як свідчать народні думи, церкви, обирали селян до останку й ставали власниками самих селян, а це було чи не найбільшою образою для наших людей...»³

Описуючи події Хмельниччини, Кащенко прагне не відступати од відомих фактів. Немає в нього відвертого русофільства й апологетики православ'я. Письмен-

¹ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. — Т. II. — С. 163—164.

² Конопонець Н. І. Кащенко Андріан Феофанович // Українська літературна енциклопедія: в 5 т. — К., 1990. — Т. 2. — С. 437—438.

³ Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. — Дніпропетровськ, 1991. — С. 136.

ник стримано й небагатослівно говорить про Переяславську раду: «8 січня року 1654-го після військової ради, що відбулася в Переяславі, Україна перейшла під руку московського царя Олексія Михайловича й прилучилася до Росії як автономна країна зі своїм власним військом у 60 000 козаків»¹. Можна сказати, що ключовими словами в цьому реченні є «автономна країна».

Загалом говорячи про апологетичну лінію Хмельниччини в українській літературі XIX — початку XX ст., простежуємо певну її еволюцію. Узнявши з козацької літератури думку, що Хмельницький та Хмельниччина стали великим благом для українців, оскільки визволили їх із польської неволі та возз'єднали з єдиновірними росіянами, українські автори з часом відійшли від трактування цього возз'єднання як речі корисної та необхідної. Ведучи й далі мову про визвольну місію Хмельницького, про позитивний характер його діяльності, вони почали вважати, що кінцевий результат цих діянь виявився «не таким». Відповідно, почали з'являтися думки, що Хмельницький хотів побудувати Українську державу або хоча б українську автономію, але це йому не вдалося — в силу різних причин. Таким чином, Хмельниччина, яка до того часу активно використовувалася в російсько-імперському пропагандистському дискурсі, тепер отримала українське національне забарвлення.

(Не)Богдан: образ Хмельницького в польському національному дискурсі

Річ Посполита в першій половині XVII ст. перетворилася в одну з найсильніших європейських держав. У той час більшість центрально- й західноєвропейських зе-

Ю. Брандт. «Хотинська битва» (1867)

¹ Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. — Дніпропетровськ, 1991. — С. 161.

мель були виснажені важкою Тридцятилітньою війною (1618—1648). Іспанія, що створила велетенську колоніальну імперію, вступила в стадію занепаду, поступово втрачаючи вплив і території. Те саме можна сказати й про Османську імперію. У 1621 р. вона зазнала поразки у Хотинській битві від військ Речі Посполитої. Туреччина вже не видавалася такою могутньою й переможною, як це було раніше. Московія не могла оговтатись від «смутних часів».

Уникнувши участі в Тридцятилітній війні, експортуючи великі об'єми сільськогосподарської продукції, передусім зерна, в країни Європи, Річ Посполита перетворилася в заможну країну. Була вона й великою геополітичною потугою, з якою доводилося рахуватися на Європейському континенті.

Звісно, ця країна мала проблеми внутрішнього характеру, про які йтиметься далі. Але за часів правління короля Владислава IV (1632—1648) здавалося, вони були вирішені — принаймні частково. Козацька «реbelія» вгамувалася, втратили свою гостроту релігійні конфлікти між православними, з одного боку, й унітатами та католиками, з іншого. Владислав навіть мав плани посилити королівську владу.

1648 рік, коли почалося повстання під проводом Хмельницького, несподівано став роком катастрофи для шляхти Речі Посполитої. Ця подія закономірно не могла не викликати великого резонансу в польському шляхетському середовищі. З'явилася низка історичних праць переважно польських авторів, де осмислювалися події Хмельниччини. Оскільки про них вже велася мова, то не будемо до них звертатися.

Звернемося до творів художнього характеру, написаних у середині XVII ст. Варто відзначити, що культурний рівень тогочасної шляхти Речі Посполитої був відносно високий. Шляхтичі навчалися як у різноманітних школах краю (католицьких, протестантських і православних), так і за кордоном. Для них показником культурності вважалося знання латини. Вивчення ж у школах цієї мови переважно здійснювалося на основі класичних текстів, у т. ч. поетичних. У Речі Посполитій тоді існувала мода віршоманії, коли майже у кожній рукописній збірці, окрім прозових описів битв, сеймових промов, промов на весіллях, хрестинах, похоронах, зустрічаємо вірші, пісні, памфлети, сатири, епіграми, епітафії. Чимало з них (і це закономірно!) стосувалося Хмельниччини.

Ярема Вишневецький

Іван Франко спеціально збирав та аналізував такі твори. У 1898 р. він опублікував дослідження «Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах»¹. Відзначаючи невисоку художню вартість цих текстів, Франко говорить, що вони мають свою вагу для розуміння відносин, поглядів, настрою і уподобань того часу.

¹ Франко І. Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. — 1898. — Т. 23—24. — Кн. 3—4. — С. 1—114.

Матеріал, зібраний ним, показує, що чимало цих віршів були присвячені Яремі Вишневецькому. Руський князь, що піднявся на оборону Речі Посполитої від козацької «ребелії», в очах шляхти став великим героєм. Своєю славою він затьмарив інших, у т. ч. короля Яна Казимира, ставлення до якого з боку шляхетських авторів не було однозначним. Натомість Хмельницький переважно трактувався як антигерой.

У розглянутих Франком віршах є спроби проаналізувати причини Хмельниччини. Автори цих творів керувалися стереотипами, поширюваними у шляхетському середовищі. Але попри те чимало віршів відображували реальний стан речей. Наприклад, автор вірша «Щось написано нового в році тисяча шістсот шістдесят другому» осуджує шляхту за моральну деградацію, порушення законів, розкрадання державних коштів, небажання магнатів сплачувати податки і т. ін.¹ Окрім чинників соціальних, деякі автори вказують на етнічні й релігійні причини Хмельниччини, трактуючи її як війну Русі проти Польщі й православних проти католиків.

В одному анонімному вірші, який, на думку Франка, був укладений католицьким священнослужителем із середовища нижчого духовенства, автор вважає Хмельницького даним від Бога бичем «за розкіш і захланність магнатів, на утиски, кривди та силування підданих»².

Загалом же більшість шляхетських авторів характеризували козацького провідника як зрадника, кровожерливого тирана, хлопа й голяка. Львів'янин Бартоломей Зиморович, який був свідком облоги козаками Львова, вважав Хмельницького людиною «ганебного походження, лукавого розуму». Автор епітафії на смерть козацького гетьмана жалкує, що той помер у ліжку, а не на шибениці³. Такі негативні характеристики стали нормою й утвердилися в польській літературі.

«Загалом, — писав Франко, — події 1648 р. викликали серед польської шляхти великий упадок духу. Правда, єзуїтське виховання не допустило до того, щоб суспільність добре застановилася над собою і своїми хибами і подумала про їхню поправу. Єзуїти гриміли на казальницях, що отся війна — кара Божа за гріхи, але квапилися зараз додавати, що Бог, покаравши грішних, зараз змилується і знівечить поганій знаряд своєї кари — збунтоване хлопство»⁴.

Правда, з часом змінився характер шляхетської літератури про Хмельниччину. «Війна 1649 року, — вказує Франко, — в значній мірі затерла те перше гнітюче враження. За приводом князя Яреми поляки ставили чоло козакам, змірялися з

Автор сатиричної поеми «Сатир підгорський, що з'явився 1654 року», будучи прихильником шляхетської «вольності і рівності», вважає, що важливою причиною козацького повстання була шляхетська зажерливість, ігнорування шляхтою потреб селян, а також їхня приязнь із євреями.

¹ Франко І. Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах // Його ж. Зібрання творів: у 50 т. — Т. 31. — К., 1981. — С. 196—200.

² Там само. — С. 200.

³ Там само. — С. 221—223.

⁴ Там само. — С. 246.

ними у всіх родах бою і побачили, що можуть устоятися. Міняється характер віршів. Замість плачу, нарікання, докорів та проклять бачимо спокійне оповідання подій, віршовані днівники і реляції»¹.

У польській літературі утвердилася думка, що Хмельниччина була бунтом хлопів проти панів, анархічної некультурної сили проти сили цивілізованої. Вона, про що вже говорилося вище, трактувалася як «війна домашня», тобто громадянська. Відповідно, головний бунтар, який очолив цей суспільний рух, характеризувався негативно. Хоча іноді, попри ці негативні характеристики, звертається увага на військовий талант Хмельницького, його хитрість і розум.

Певну переоцінку в польській літературі козаччини, котра розглядалася переважно як ворожа сила, спробували зробити в першій половині XIX ст. представники української школи в польській літературі (Антоній Мальчевський, Северин Гоцинський, Юзеф Богдан Залеський, Юліуш Словацький, Міхал Грабовський та інші)². На той час колишня Річ Посполита перестала існувати. Частина земель цієї держави з її столицею Варшавою опинилася в складі імперської Росії. Проте польські шляхтичі сподівалися, що їм вдасться вибороти незалежність і що в цьому їм допоможуть українці, зокрема українські селяни. Це було однією з головних причин переорієнтації в польській літературі щодо ставлення до українців, зокрема до козаччини. Представники української школи в польській літературі намагалися позитивно трактувати козаків як союзників поляків у боротьбі з росіянами. Правда, це позитивне ставлення мало вибірковий характер і не поширювалося на особу Хмельницького.

Тимко Падура

Показовою є творчість одного зі знакових представників цієї школи Тимка (Томаша) Падури (1801—1871)³. Народився він у містечку Іллінці на Поділлі. У 1825 р. закінчив Кременецький лицей, де й почав віршувати (паралельно польською та українською мовами). При написанні українських поезій використовував польський варіант латинської абетки.

У своїх творах Падура проводив ідею братання поляків та українців, орієнтуючи їх на спільну боротьбу проти російського царизму. Він брав участь у Листопадовому повстанні 1830—1831 рр., воював у загоні Вацлава Жевуського. У 1830—1832 рр. його ув'язнили. Після поразки повстання поет мешкав у своєму маєтку Махнівці коло Бердичева.

¹ Франко І. Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах // Його ж. Зібрання творів: у 50 т. — Т. 31. — К., 1981. — С. 247.

² Про це більш детально див.: Кралуєк П. Козацька міфологія України: творці та епігони. — С. 341—349.

³ Про Т. Падуру та його твори див.: Padurra T. Ukrainky z nutoju. — Wars., 1844; Гончарук М. Коментарі // Українські поети-романтики. — К., 1987. — С. 546—548; Карабан Л. Томаш Падура: відомий і невідомий // Проблеми слов'янознавства. — 2014. — Вип. 63. — С. 113—122; Равита Ф. Фома Падура: (критический очерк) // Киевская старина. — 1889. — Т. 26. — № 9. — С. 727—751.

Період найбільшої творчої активності Падури припав на кінець 20-х — початок 30-х років XIX ст. Твори його поширювалися переважно в рукописах. Йому приписують популярну в Польщі та Україні пісню «Гей, соколи...» У ній змальований образ козака, який тужить за рідною стороною — Україною. Популяризації власних творів сприяв сам Падура, що перевдягався «дідом» і мандрував по селах. Він під таким виглядом здійснював далекі подорожі — аж на Лівобережну Україну.

Війну під проводом Хмельницького поет вважав великим нещастям для України, а образ самого гетьмана трактував негативно. Це бачимо в його розвідці «Українські козаки»¹, де Падура розглядає геополітичне становище Речі Посполитої перед козацьким повстанням, веде мову про намагання Венеціанської республіки залучити до війни з Туреччиною Польщу, про участь у цих політичних іграх Хмельницького. Звісно, згадує він і про образи козацького гетьмана поляками. Хоча вважає їх приводом, а не причиною повстання. Говорить й про саме повстання, акцентуючи спеціально увагу на спілці українських козаків та кримських татар. Чимало уваги Падура приділив питанню підпорядкування України московському цареві. На його думку, важливу тут роль відіграв конфесійний чинник — єдиновірство з козаками зверхника Московії. Але це підпорядкування нічого доброго українцям не дало. Падура писав (не без іронії!): «Тішилися відразу українці, що опинилися під єдиновірним царем, але та радість

У своїх піснях Томаш Падура висловлював захоплення козацькою старовиною, популяризував український фольклор та музику. Проводив думку, ніби поляки й українці мають спільний корінь, є нащадками літописних полян. Розділення ж полян на польських та українських відбулося в результаті варязької експансії. Поляни, вважав Падура, загалом були народом спокійним та лагідним, а буйність і дикість їм прищепили нападники-коси, які приходили з Кавказу і від яких ведуть родовід козаки. Але й у козацькому середовищі домінують ідеї свободи й республіканства, що відрізняє українців від росіян і зближує з поляками.

недовго тривала. Почали вимагати московські духовні, аби українські попи та ченці перейшли під митрополита московського, аби всі обряди релігійні за московськими звичаями відбувалися, дітей хрестили по-новому, і зрештою, щоб київський митрополит відступився від патріарха царгородського. Тому після радощів настав смуток»². Далі Падура говорить про утиски, які чинили московіти українцям різних станів, і робить висновок: «Україна втратила все»³.

У цього автора зустрічаємо таку характеристику Хмельницького: «Це була людина без будь-якої релігії, науки, здібностей; він не хотів нічого мати більше, окрім чигиринської булави та горілки; чогось прагнути більше не хотів і не вмів. Віра для нього була лише пунктом для угоди, свобода — гаслом, а не метою; ватаги його були, наче пси, для пошуку здобичі. Завдяки цьому здійснював грабунки, чинив розбої, нищив та пив». Далі Хмельницький порівнювався з Гонтою: «розум однаковий у обох, звичаї ті самі, їхні діяння були для краю згубними, наслідки цих

¹ Див.: *Padurra T. Ukrainy z nutoju.* — S. 269—302.

² *Ibid.* — S. 297—298.

³ *Ibid.* — S. 302.

діянь подібними». Зрештою, Падура жалкує, що Хмельницький не скінчив своє життя від руки ката, як Гонта¹.

Незважаючи на таке негативне ставлення до козацького гетьмана, серед представників української школи в польській літературі знайшовся автор, який не вдавався до подібних оцінок. Ним був Михайло Чайковський (відомий також під іменем Садика Паші) (1804—1886)². Надзвичайно колоритна фігура!

Михайло Чайковський

Як політичний і військовий діяч Михайло Чайковський зумів «наслідити» в історії багатьох народів — Польщі, Росії, Сербії, Болгарії, Румунії, Туреччини. Однак його любов'ю була Україна, де він народився й скінчив життя. Також Чайковський зарекомендував себе як плідний і талановитий письменник, у творчості якого помітне місце займали твори на козацьку тематику.

На Історичному конгресі в Парижі 1835 р., назвавшись козаком, він виступив із доповіддю «Яким був вплив козаків на літературу Півночі і Сходу», де йшлося про значення українського козацтва для європейської літератури. У згаданій доповіді Чайковський твердив, що козацька Україна є досконалим втіленням справжнього слов'янського духу. Говорив Чайковський і про те, що козацька ідея спричинила відродження новітньої польської та російської літератури, апелюючи при цьому до творів Богдана Залеського та Кондратія Рилєєва. Чайковський позитивно оцінював козацьких гетьманів — не лише Івана Мазепу, який став героєм творів багатьох поетів-романтиків, але й Хмельницького.

Позитивна характеристика Хмельницького зустрічається також у творах польського історика Людвіка Кубалі (1838—1918), який досліджував життя й діяльність козацького гетьмана. Чим був викликаний інтерес цього історика до постаті Хмельницького? Певно, не останнім чинником була революційна діяльність цього автора. Він брав участь у польському Січевому повстанні, очолював у 1863 р. поліцію повстанців у Кракові. За це австрійська влада засудила його до п'яти років ув'язнення. Правда, в 1866 р. Кубалю амністували. Взагалі в різних бунтарів, революціонерів спостерігався інтерес до Хмельницького. Та, можливо, спрацювало не лише це. Кубалю походив із регіону (народився він на території нинішнього Лімановського повіту в Польщі), де проживали лемки-русини, які етнічно були ближчими до українців, ніж до поляків. Навіть прізвище цього історика, радше, свідчить про його лемківське, а не польське походження. Більшу частину

¹ Padurra T. Ukrainky z nutoju. — S. 302.

² Про Михайла Чайковського див.: Лисяк-Рудницький І. Козацький проект Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей // Його ж. Історичні есе. — Т. 1. — С. 251—264; Цьолик Н. М. Козацька історія у творчості Михайла Чайковського // Київські полоністичні студії. — Т. VII. — К., 2005. — С. 345—354; Цьолик Н. М. Козацька минувшина і польсько-українське співіснування в творчості М. Чайковського // Волинь-Житомирщина: іст.-філолог. збірник з регіональних проблем. — № 17. — Житомир, 2007. — С. 81—91.

свого життя Кубаля прожив у Львові. Тут йому вдалося (правда, не без труднощів) влаштуватися на роботу гімназійним вчителем.

Ще перебуваючи в ув'язненні, Кубаля почав писати роботи, які стосувалися історії Русі-України. У 1880—1881 рр. він видав у Львові два томи «Історичних нарисів»¹, частина яких стосувалася історії Хмельниччини. Це — «Облога Львова у 1648 р.», «Король Ян Казимир», «Облога Збаража», «Битва під Берестечком», «Московська війна 1654—1655 років», «Шведська війна у 1655 і 1656 роках», «Бранденбурзька війна та наїзд Ракоці в 1656—1657 роках» та інші. Певний стосунок до Хмельниччини мала й двотомна праця Кубалі «Єжи Оссолінський» (1883)².

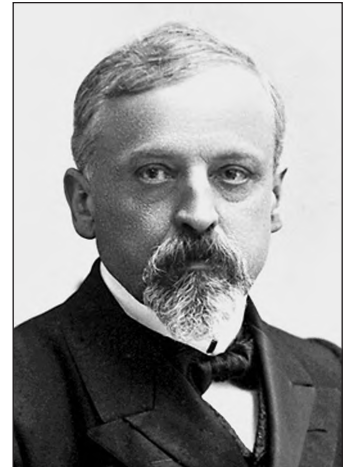
Завдяки працям Кубалі в польській історіографії була витворена широка панорама Хмельниччини. Її провідника історик порівнював із вождем англійської революції середини XVII ст. Олівером Кромвелем. Порівняння це не було чимось новим — воно зустрічалося в автора XVII ст. П'єра Шевальє. На думку Кубалі, Хмельницькому довелося діяти в набагато складніших умовах, аніж Кромвелю, оскільки гетьман не мав у своєму розпорядженні освіченої інтелігенції й засобів сформованої держави. Необхідно було створити військо, фінанси, державне господарство, адміністрацію, дипломатичну службу. Хмельницький мусив добирати й вчити людей. Була то людина, вважав Кубаля, надзвичайних вимірів, він навіть переступав межі збагненого.

Таку оцінку Хмельницького не могла прийняти ні польська спільнота, ні польська історіографія. Опонентом Кубалі став Францішек Равіта-Гавронський (1845—1930)³, який у 1906 та 1909 рр. опублікував двотомну монографію про козацького гетьмана⁴. У ній Хмельницький поставав як людина, позбавлена високих ідей, честолюбна й хитра.

Однак праці Кубалі стали добре знаними. Під їхнім впливом Генрік Сенкевич (1846—1916)⁵ відмовився від написання роману про короля Владислава II Варненчика й почав роботу над відомою трилогією,

Людвік Кубаля

Генрік Сенкевич

¹ Kubala L. Szkice Historyczne. — Lwów, 1880—1881. — Т. 1—2.

² Kubala L. Jerzy Ossoliński. — Lwów, 1883. — Т. 1—2.

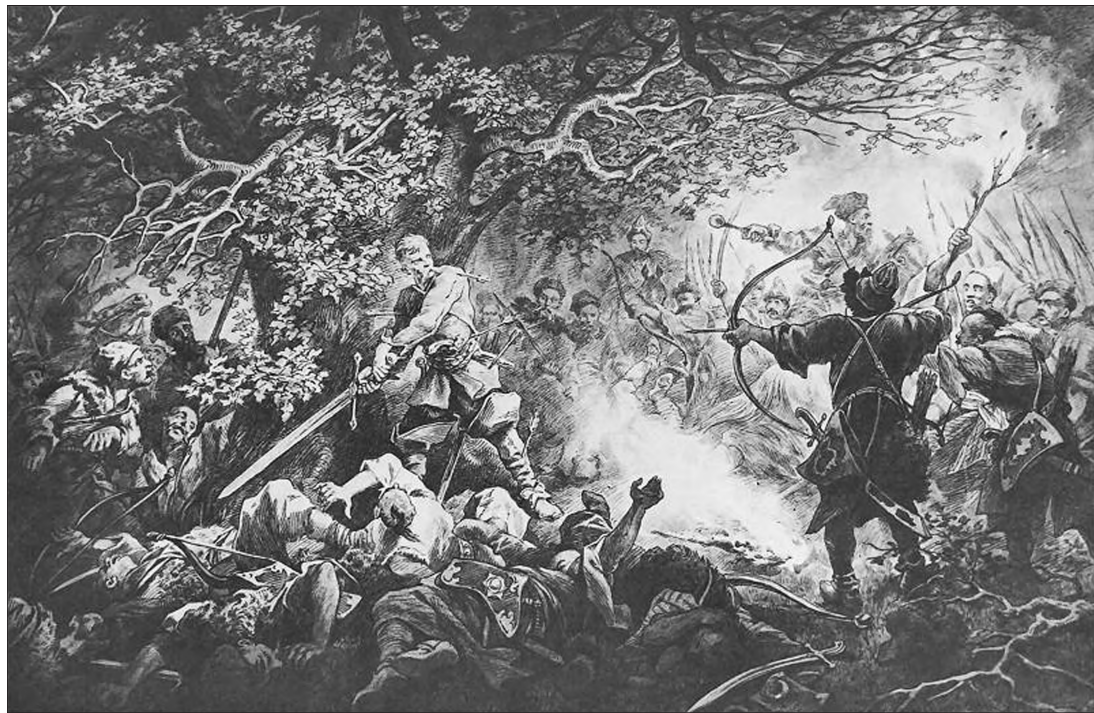
³ Лісевич І. Т. Гавронський-Равіта // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 2 — К., 2004. — С. 12.

⁴ Rawita+Gawronski F. Bohdan Chmielnicki. — Lwów, 1906. — Т. 1; Lwów, 1909. — Т. 2.

⁵ Про Генріка Сенкевича див.: Kornilowicz M. Sienkiewicz. W 100-lecie pierwszego polskiego Nobla. — Wars., 2005; Krzyżanowski J. Henryka Sienkiewicza żywot i sprawy. — Wars., 1973; Po co Sienkiewicz? — Wars., 2007.

куди ввійшли романи «Вогнем і мечем» (1883—1884), «Потоп» (1884—1886) і «Пан Володийовський» (1887—1888). Ці твори сформували в уяві поляків кінця XIX — першої половини XX ст. образ «козацької України», сприяючи загостренню конфронтації між поляками й українцями.

У першому романі, «Вогнем і мечем», ідеалізується боротьба польської шляхти проти українського козацтва за часів Хмельницького. У другій частині трилогії, «Потоп», зображені події війни поляків проти шведської інтервенції в 1655—1656 рр. У третьому романі, «Пан Володийовський», оспівуються їхні подвиги у період турецького нашествия (1672—1673 рр.).

Смерть Подбипенти під Збаражем. Ілюстрація до другого видання роману «Вогнем і мечем» у 1886 р.

Хоча дії означеної трилогії відбуваються переважно на українських землях, насправді Сенкевич Україну погано знав. Він ніколи не жив тут. Україна для письменника була чимось далеким і чужим.

Незнання України, а також шляхетський консерватизм визначили його ставлення до українського козацтва, в якому Сенкевич переважно бачив руйніницьку силу.

Таке ставлення виявилось прийнятним у польському середовищі. Колишнє романтичне уявлення про українського козака відходило в минуле. Польська еліта розраховувала, що Листопадове 1830—1831 рр. та Січневе 1863 р. повстання будуть підтримані українцями. Але, за великим рахунком, цього не сталося. Поляки затаїли образу. До того ж непрості польсько-українські стосунки загострилися, особливо це стосувалося Галичини. Негативне ставлення до України, її козацтва

стало поширеним серед поляків. Цим скористався Сенкевич, роздмухуючи в своїх творах антиукраїнські настрої.

Це виразно бачимо в романі «Вогнем і мечем»¹, який став одним із найбільш читабельних творів польської літератури кінця XIX — початку XX ст.

При написанні цього роману письменник не лише звертався до праць з історії (наприклад, згаданого Кубалі), а й серйозно вивчав документальні джерела. Головним позитивним персонажем твору є князь Ярема Вишневецький. Автор зображує його як ревного католика, котрий веде безкомпромісну боротьбу проти українських козаків. Але в часи Сенкевича князя Ярему добряче призабули. Та він фігурував на перших ролях у польській літературі середини й другої половини XVII ст., яку письменник спеціально вивчав. Низку сюжетів для свого роману Сенкевич узяв з цієї лектури. Звідси інтерес письменника до Вишневецького. Він «воскресив» його, намагаючись адекватно передати історичні події вікової давнини. Інше питання, наскільки правдивим вийшов у нього образ князя.

У романтичному дусі Сенкевич зображує навіть деяких козаків. Романтичним героєм постає Богун. Певні риси романтизму простежуються і в зображенні Хмельницького.

Останній порівнюється з Вишневецьким. Це два велетні. Й водночас антиподи. Ось один з перших «портретів» Хмельницького в романі: «І все-таки в обличчі цього чоловіка було щось особливе — якась зачасна сила, що нею, наче полум'я жаром, дихало усе його ество, якась незламна воля, котра свідчила: чоловік цей ні перед ким і ні перед чим не відступить. Така ж воля була й в обличчі князя Ієремії Вишневецького...»²

У образі Хмельницького відчувається щось загадкове й... апокаліптичне. На початку твору він дарує свою каблучку одному з головних героїв роману, Скетуському, й говорить таке: «Каблучка ця обереже тебе від біди і захистить, коли настане день судний, а я тобі повідаю, що день цей уже наближається до Дикого поля»³.

Події роману розгортаються з часу втечі Хмельницького на Запоріжжя (зима 1647/48 року) до Берестецької битви (червень 1651 р.). Остання для Сенкевича — грандіозна подія: «У полі під Берестечком зустрілися дві багатотисячні армії, і там відбулася одна з найбільших в історії світу битв. Відгомін якої проgrimів на всю тодішню Європу»⁴.

В особі Хмельницького, який піднімає повстання, ніби зібрана уся потуга козацького бунту — потуга темна, «люциферська». «Видно було, — пише про нього Сенкевич, — що він тепер уособлює собою страшну силу всього Запорожжя. Це

У романі Сенкевича «Вогнем і мечем», який загалом належить до літератури часів позитивізму, зустрічаються елементи романтизму. Це стосується описів степового Дикого поля, яке стало пристанищем козаччини. Степ постає в творі амбівалентно: то він небезпечний, грізний і таємничий, то — гарний, барвистий і навіть опікунський.

¹ Сенкевич Г. Вогнем і мечем / пер. з пол. Є. Литвиненка. — Т. 1—2.

² Там само. — Т. 1. — С. 35.

³ Там само. — С. 36.

⁴ Там само. — Т. 2. — С. 466.

вже був не скривджений Хмельницький, що втік на Січ через Дике поле, а Хмельницький — гетьман, кривавий демон, велетень, котрий помщається мільйонам за свою кривду»¹.

Козацька війна — майже предтеча Апокаліпсису. Вона є «гнівом Божим» і карою за гріхи. А Хмельницький символізує пришестя антихриста, який випустив з пекла всілякі злодійства.

У романі чимало уваги приділено перемогам козаків над польськими військами. Іноді про це говориться в романтичному дусі: «Піднявся зі степів Хмельницький і виріс у велетня. Річ Посполита зазнавала поразки за поразкою: Жовті Води, Корсунь, Пилявці. Хмельницький найперше об'єднався із важкою кримською раттю. Удар падав за ударом — нічого іншого, як воювати, не лишилося»².

Сенкевич спеціально акцентує увагу на небезпечному союзі козаків і татар. «І все-таки ланцюгів він (тобто Хмельницький. — П. К.) не розірвав, а ще надів на себе нові, важчі, — з осудом говорить письменник. — Це було видно з його стосунків з Тугай-беєм. Цей запорозький гетьман у серці Запорожжя посідав друге місце після татарина, покійно терпів його гордовитість і зневажливе понад усяку міру ставлення, це були стосунки ленника і зверхника. Але так мало бути. Хмельницький усім своїм впливом серед козаків завдячував татарам і хановій ласці, речником якої був дикий і лютий Тугай-бей»³. Проте Хмельницький сподівався використати татар собі на користь. Він, читаємо далі в романі, «умів поєднувати свою незмірну гординю зі смиренням так само добре, як відвагу з хитрістю. Це був лев і лис, орел і змія»⁴.

Сенкевич пророкує, що «кримські погани» накладуть українцям на шию ланцюги й змусять веслувати на галерах. Та письменник не має співчуття до України. Вона сама винна, що повсталася й вдалася до авантюри з татарами.

Хмельниччина трактується в традиційному для польських авторів дусі як «війна домовна», тобто громадянська. Це — братовбивча боротьба та безпричинна різня. І це не лише громадянська всередині держави, Речі Посполитої, а й всередині одного народу — русинів. Один з героїв роману, шляхтич Зачвіліховський, говорить, що йому краще померти, ніж спостерігати «війну домову». «Хто на Низу?» — запитує він. І відповідає: «Русини». А хто у війську князя Яреми і почтах панських? Русини. «А хіба мало їх у обозі коронному?» — питає цей герой роману.

Сенкевич виводить у романі образ Адама Киселя, який намагався примирити козаків і владу Речі Посполитої. Про себе той говорить, що є русином, походить із князів Святольдичів і любить свою землю. Тому прагне миру задля добра для своєї батьківщини. В українській же літературі Кисіль переважно представлений як запроданець на службі в поляків. У нього, мовляв, руська кістка обросла польським м'ясом. До речі, ця образна фраза приписується Хмельницькому.

«Війна домовна» для Сенкевича руйнує усталені суспільні зв'язки, повсюдно починають панувати ненависть і зло.

«Людям здавалося, — пише він, — що небеса зненацька впали на Річ Посполиту. Жовті Води, Корсунь, розгром коронних військ, які досі завжди перемага-

¹ Сенкевич Г. Вогнем і мечем / пер. з пол. Є. Литвиненка. — Т. 1. — С. 180.

² Там само. — Т. 2. — С. 434.

³ Там само. — Т. 1. — С. 180.

⁴ Там само. — С. 180—191.

ли в битві з козаками, взяття у полон гетьманів, страшна пожежа, що охопила всю Україну, різанина, нечувані від початку світу звірства — усе це сталося так раптово, що люди майже повірити не хотіли, щоб стільки бід відразу могло впасти на долю однієї країни. Багато хто й не вірив, дехто заціпенів від жаху, дехто з'їхав із глузду, дехто пророкував пришествя антихриста, і близькість Страшного суду. Урвалися всі суспільні зв'язки, усі стосунки, як людські, так і родові. Припинилася усяка влада, зникли відмінності між людьми. Пекло спустило з ланцюгів усі злочини і пустило їх гуляти по світу; вбивство, грабіж, віроломство, озвіріння, насильство, розбій і безумство заступили працю, чесність віру й сумління. Здавалося, що віднині людство уже не добром, а тільки злом жити стане, що зовсім змінилися серця й уми, що вважають тепер святим те, що колись було ганебним, а ганебним те, що колись було святим. Сонце не світило вже над землею, бо її заступили від нього дими пожеж, ночами замість зірок і місяця світили пожежі. Палали міста, села, костьоли, двори, ліси. Люди перестали говорити, тільки стогнали або вили, як собаки. Життя втратило будь-яку ціну. Тисячі гинули без слова, без згадки. А з усіх цих поразок, убивств, стогонів, димів і пожеж виростав вище і вище один чоловік, стаючи дедалі грізнішим і величнішим, він майже затуляв уже світ білий, відкидаючи тінь від моря до моря.

Це був Богдан Хмельницький.

Двісті тисяч озброєних і окрилених звитягами людей стояли тепер ладні на все, варто було йому поворухнути пальцем»¹.

Ю. Косак. «Зустріч Тугай-бея і Хмельницького під Корсунем»

¹ Сенкевич Г. Вогнем і мечем / пер. з пол. Є. Литвиненка. — Т. 1. — С. 250—251.

Сенкевич на фоні цього «кінця світу» малює психологічний портрет Хмельницького. Цей портрет, хоча автор і спирається на певні джерела, є дуже суб'єктивним. Але він яскравий, вражаючий. І багатьма читачами сприймався як правда.

«Буря перевершила усі сподівання, — читаємо в романі. — Сам гетьман спочатку не усвідомлював своєї могутності й не розумів, як високо він виріс. Він поки що ставився до Речі Посполитої лояльно, законослухняно і з вірністю, бо не знав, що поняття ці, як пусті, він міг уже топтати. Однак у міру сил зростав у ньому і той незмірний, мимовільний егоїзм, рівного якому історія не пам'ятає. Поняття зла і добра, злочину і цноти, насилля і справедливості злилися в душі Хмельницького в одне з почуттям власної кривди і власного добра. Той був для нього шанований, хто був із ним; той злочинець, хто йшов супроти нього. Він був ладний нарікати й на сонце, вважаючи це для себе особистою кривдою, якщо воно не світило тоді, коли це йому було потрібно. Людей, події й увесь світ він міряв власним «я». І попри всю хитрість, усе лицемірство гетьмана була якась жахлива добра віра у такому його підйомі. З неї випливали не лише усі провини Хмельницького, а й добрі вчинки, бо наскільки не знав він міри у знущаннях і жорстокості щодо ворога, настільки вмів бути вдячним за всі, хай навіть мимовільні послуги, які йому робили.

Тільки коли напивався, тоді забував він про добродійство і, гаркаючи в безумстві, віддавав з піною на губах криваві накази, про які згодом шкодував. А в міру того, як росли його успіхи, п'яним він бував дедалі частіше, бо дедалі більший огортав його неспокій. Могло здатися, що тріумфи підняли його на такі висоти, на які він сам підійматися не хотів. Могутність його вражала не лише інших, а й його самого. Велетенська рука бунту, підхопивши гетьмана, несла його з блискавичною швидкістю і невблаганно, але куди? Як усе це могло скінчитися? Піднявши бунт в ім'я власних кривд, цей козацький дипломат міг сподіватися, що після перших успіхів чи навіть поразок він почне перемови, що йому запропонують прощення, задоволення за кривду і шкоду. Знав він добре Річ Посполиту, її терпеливість, безмежну, як море, її милосердя, що не мало меж і міри...»¹

Сенкевич ідеалізував Річ Посполиту. І не дивно. Про її відновлення мріяла польська шляхта. Ця держава в романі постає як «невмируца». Вона, навіть будучи ослабленою, здатна знайти в собі сили, щоб постати, відновитися. Тому «Хмельницький розумів також те, якою страшною попри всю слабкість буде відсіч цієї Речі Посполитої»². Звідси неспокій козацького гетьмана, його бажання заглянути в майбутнє: «Хмельницький питав ворожбитів і з зірками радився, і сам удивлявся у прийдешнє — але бачив перед собою лише темряву. Часом від страшної тривоги у нього ставало сторчма волосся на голові, а з грудей, неначе вихор, виривався розпач. Що буде? Що буде?»³

У романі «Вогнем і мечем» автор, малюючи поразки війська Речі Посполитої, не втрачає надії. Рано чи пізно поляки мусять дати відсіч козацькій «ребелії». «...кожен тріумф Хмельницького, — пише він, — був для нього самого небезпе-

¹ Сенкевич Г. Вогнем і мечем / пер. з пол. Є. Литвиненка. — Т. 1. — С. 251—252.

² Там само. — С. 253.

³ Там само. — С. 252.

кою, бо наближав мить пробудження сонного лева і робив дедалі неможливіші мирні перемови. У кожній перемозі була прихована прийдешня поразка, у кожному захопленні — на денці гіркота»¹. Закономірно, роман завершується Берестецькою битвою, коли «сонний лев» пробудився і завдав поразки козацькій армії.

На трилогії Сенкевича «Вогнем і мечем», «Потоп» і «Пан Володийовський» вихувалося не одне покоління поляків. Цей твір відіграв велику роль у формуванні новочасного польського націоналізму з відповідними стереотипами, в т. ч. стереотипами ненависті до сусідів. Ці стереотипи спрацювали під час боротьби Польщі за незалежність у 1918—1920 рр., коли поляки опинилися в стані військової конфронтації з українцями й литовцями. Давали вони про себе знати і в міжвоєнний період. Ці стереотипи були частково приглушені за часів «народної Польщі». Однак їхнє поновлення відбулося в посткомуністичний період, свідченням чого є фільм Єжи Гофмана «Вогнем і мечем».

Правда, фільм вийшов дещо «проукраїнським». Найяскравішим героєм цього блокбастера став Богун. А Хмельницький, якого талановито зіграв Богдан Ступка, міг сприйматися кіноглядачем позитивно. Ця «проукраїнськість» фільму має своє пояснення. Справа не лише в симпатіях Гофмана до України, які він неодноразово демонстрував. Фільм знімався тоді, коли між Польщею й Україною настав «період дружби» і Польща була кровно зацікавлена в існуванні незалежної України як своєрідного буфера між нею й Росією. Звідси й «проукраїнські симпатії».

Серед найбільш помітних у польській історіографії праць про Хмельниччину, що з'явилися в останні роки, варто назвати монографії Януша Качмарчика «Богдан Хмельницький» (1988, перевидання — 2007)² та Владислава Серчика «На палаючій Україні» (1998), де йдеться про події козацького повстання 1648—1651 рр.³ Польські автори ладні визнавати непересічні здібності Хмельницького, говорять про те, що його діяльність призвела до кардинальних змін у історії Польщі та України, навіть була спрямована на побудову Української держави. Таку оцінку цього історичного діяча зустрічаємо в книзі «Польща. Нарис історії» (2015), видану польським Інститутом національної пам'яті українською мовою. «Богдан Хмельницький... — читаємо в ній, — одна з найсуперечніших постатей в історіографії XVII ст., яку часто порівнювали з Олівером Кромвелем. Одні бачили в ньому керівника боротьби за незалежність і суспільне визволення українського народу, котрий реалізував велику мрію про побудову руської державності, інші — підступного бунтаря проти своєї вітчизни, зрадника, який запросив ворогів: татарів, мос-

Відбулася також переоцінка особи Хмельницького в польській історіографії. Хмельниччина, як і гайдамаччина, втратили свою актуальність у «історичних війнах» поляків і українців. Тепер на перший план вийшли питання діяльності ОУН, УПА й «волинська різанина». Демонізація Хмельницького відійшла в минуле. Польські історики почали підходити більш зважено до оцінки діянь козацького гетьмана.

¹ Сенкевич Г. Вогнем і мечем / пер. з пол. Є. Литвиненка. — Т. 1. — С. 253.

² Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. — Wrocław, 1988.

³ Serczyk W. A., Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648—1651. — Wars., 1998.

ковітів і шведів. Польська історіографія однозначно оцінює постать цього українського національного героя. Для неї повстання, яке розпочав з приватних причин Хмельницький, не лише спричинилося до спустошення України й послаблення міжнародного положення Речі Посполитої, але й штовхнуло першу в руки Москви й сприяло її перемозі в конфлікті з польсько-литовською державою. Це закінчилось поділом України, а через сто років зміцніла Російська держава поклала край існуванню Речі Посполитої. Зрозуміло, Хмельницький був добрим організатором і чудовим політиком і дипломатом, що мріяв про власну державу на Україні»¹.

Словом, у польській літературі відбулася переоцінка особи Хмельницького. Зараз маємо загалом нейтральне ставлення до козацького гетьмана. При цьому звертається увага на його таланти. Свідомо чи несвідомо польські автори підводять до думки: Річ Посполита в середині XVII ст. мала достойного противника.

На цьому можна поставити крапку...

Чи далі буде?

Єврейський погляд на Хмеля

1648 рік у Речі Посполитій став роком катастрофи не лише для польських шляхтичів, а й для євреїв. Повсталі козаки вбачали в останніх своїх ворогів.

Зрозуміло, православні дивилися на євреїв як на чужих. Але говорити про значне поширення на українських землях антиюдейських настроїв перед Хмельниччиною немає підстав. Хоча не без того, що такі настрої в православних церковних середовищах фіксувалися². Однак у цьому випадку спрацювали не лише чинники релігійні. Немале значення для поширення антиєврейських настроїв мали причини економічного характеру. Представники єврейства часто ставали орендарями в шляхтичів і збирачами податків. Інститут оренди, своєю чергою, був чинником посилення експлуатації селянського населення й викликав нарікання. Про цей чинник як про одну з причин Хмельниччини писалося в Літописі Самовидця³. У козацькій літературі, а потім українській та російській популярними стали оповіді про оренди євреями православних церков, про те, що орендарі не дозволяли хрестити дітей, вінчати молоді пари, відспівувати покійників допоки їм не заплатять. Насправді у цих розповідях було більше православної міфології, ніж відображення реального стану речей.

Не останньою причиною бід євреїв було те, що серед його представників знаходилося чимало заможних людей. Для них Річ Посполита ніби стала «раєм». Відомий єврейський хронікер Натан Гановер характеризував цю державу як «найдивовижнішу прикрасу всесвіту», «країну пишноти і достатку, де все діялося правильно та справедливо і в чистому благочесті»⁴. Повсталі ж козаки, образно кажучи, здійснювали експропріацію експропріаторів. У принципі, для них не було

¹ Польща: Нарис історії / за ред. В. Менджецького та Є. Брацисевича; пер. з пол. І. Сварника. — Варшава, 2015. — С. 79.

² *Плохий С.* Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К., 2005. — С. 249—252.

³ Літопис Самовидця / підг. Я. І. Дзира. — С. 46.

⁴ Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера / наук. ред. і авт. комент. Н. Яковенко. — К., 2010. — С. 7.

великої різниці, кого грабувати — чи то шляхту (якої б вона не була етнічної приналежності й конфесії), чи то міщан. Грабували вони навіть православні монастирі. То що вже говорити про іновірних юдеїв!

За словами Френка Сисина, євреїв під час Хмельниччини, «очікували масові вбивства, татарський полон, насильне прийняття іншої віри та вигнання»¹. Справді, там, де проходили козацькі й татарські загоны, відбувалося нищення євреїв. Про це детально писав Літопис Самовидця². Частина євреїв гинула не від козацької шаблі, а від захворювань, голоду, важких умов життя. Налякані козацькою «ребелією», вони покидали місця проживання й втікали в Польщу, аж за Віслу, а то й далі на Захід. Деякі євреї, що не встигли чи не змогли покинути свої домівки перед козацькою інвазією, приймали православ'я. За тогочасними поняттями, вони переставали бути євреями. Щоправда, частина хрещених євреїв, коли минала небезпека, знову поверталися до юдаїзму. Та все ж якась частина лишалася православною. Навіть деякі з них зробили кар'єру в козацькому середовищі. Окремі козацькі старшинські роди (Герциків, Маркевичів, Крижанівських та інші) мали єврейське походження³.

«Меншим злом» для євреїв під час Хмельниччини став татарський полон. Вони воліли краще потрапляти в руки татар, аніж козаків. За словами Натана Гановера, деякі єврейські громади України вирішили діяти таким чином. «Якщо ми будемо чекати, — вважали їхні провідники, — доки православні увійдуть у місто, то нас або всіх знищать, або присилують (збав Боже!) охреститися. Краще буде, коли ми підемо до татарського табору й віддамося в полон, адже нам відомо, що наші брати, сини Ізраїлю, у Константинополі та інших громадах Туреччини дуже милосердні, і вони нас викуплять»⁴. Тому чимало євреїв опинилося в татарському полоні, їх продали на ринках рабів у Туреччині. Але частину з них викупили одновірці з країн Західної Європи.

Безперечно, євреї України під час Хмельниччини (особливо на першому її етапі) зазнали значних втрат. Єврейські хроністи того часу називають фантастичну кількість загиблих своїх одноплемінників. Сучасні дослідники не схильні довіряти цим цифрам, вони вважають їх занадто перебільшеними⁵. «Однак, — за-

Євреї відносно спокійно в 1650 р. займалися торговими оборудками з козаками й скуповували в них награбоване. Можливо, це виглядає парадоксально, але Хмельниччина, в певному сенсі, сприяла утвердженню євреїв на українських землях. Частина з них зуміла пристосуватися до умов воєнного лихоліття, отримуючи зиск із продажу награбованого.

¹ Сисин Ф. Євреї та повстання Богдана Хмельницького // *Мappa Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича. — Львів, 1996. — С. 479.

² Літопис Самовидця / підг. Я. І. Дзира. — С. 52.

³ Дещо про євреїв у козацькому середовищі див.: Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI — першої половини XVII ст. — К., 2011. — С. 135.

⁴ Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера / наук. редактор і автор комент. Наталя Яковенко. — С. 41.

⁵ *Pelenski J.* The Cossack Insurrections in Jewish-Ukrainia Relations // *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* / ed. by H. Aster, P. Poticzny. — 2nd ed. — Edmonton, 1990. — P. 31—42; *Sysyn F.* The Jewish Factor in the Khmelnytsky Uprising // *Ibid.* — P. 43—54.

значає Сисин, — попри напади польських жовнірів на єврейські поселення наприкінці 1650-х рр., небезпеку повторення старих конфліктів у районах, утримуваних Річчю Посполитою, втечу частини євреїв у Центральну та Західну Європу, більшість єврейського населення залишилась на території Речі Посполитої. Воно поступово відновило і навіть зміцнило свої позиції у соціально-економічному житті, в тому числі й на українських територіях, які залишились під Річчю Посполитою»¹. Цей висновок американського дослідника мимоволі підтверджує Натан ГанOVER. Описавши різного роду жахиття, що спіткали євреїв у перші роки Хмельниччини, він у розповіді про наїзд козаків на Молдавію в 1650 р. зазначає: «Після повернення з волоського походу козаки привезли величезну здобич, значну частину якої продали євреям. Жоден єврей там не постраждав, бо в цей час стосовно євреїв панував мир»².

Пристосування євреїв до козацької «реbellії» художньо описав Микола Гоголь у відомій повісті «Тарас Бульба». У ній козаки влаштовують «синам Ізраїля» погром. Але єврей Янкель, ввійшовши в довіру до Тараса Бульби, супроводжує козацьке військо, займаючись різними торговими операціями³. Мали свою частку від «дикого бізнесу» часів Хмельниччини й євреї-шинкарі. Адже козаки-повстанці, продавши награване, часто пропивали по шинках гроші. Це вважалося нормою, навіть молодечтвом.

Натан бен Мойсей
ГанOVER

Хмельниччина призвела до спустошення багатьох українських міських поселень. Під час штурму міст гинули не лише євреї, шляхтичі, а й міщани-русини. Деяка частина міщан-русинів подалася в козаки. Фактично міста були «звільнені» від українського елемента. І цю нішу дуже швидко заповнили євреї. Тому вони у XVIII, XIX і навіть у першій половині XX ст. становили непропорційно високий відсоток населення українських міст, які фактично стали осередками єврейства.

«Втрата єврейського раю» в Речі Посполитій у середовищі юдеїв, де відносно широко культивувалася книжність, породила різноманітну літературу. Це роботи Сабаттай Гакогена, Габріеля бе Йегошуа, Самуеля Фівель бен Натана, Абрагама бен Самуеля⁴. Та найвідомішою серед них стала книга згаданого Натана ГанOVERа «Глибокий мул» (*івр.* עֵבֶן מֵזוּלָה, *Yeven Mezulah*, Йевен Мецула). Це історико-публіцистична праця, присвячена переважно подіям Хмельниччини 1648—1649 рр. Хоча матеріали книги часом виходять за ці часові межі.

Її автор народився у Острозі (зараз райцентр Рівненської області) у родині рабина. У 1648 р. мешкав у волинському місті Заславі (нині — Ізяслав, районний

¹ Сисин Ф. Євреї та повстання Богдана Хмельницького. — С. 479.

² Глибокий мул. Хроніка Натана ГанOVERа. — С. 129.

³ Гоголь Н. Тарас Бульба // Його ж. Избранные произведения: в двух томах. — Т. 1. — К., 1983. — С. 224—328.

⁴ Раба Й. Поколение, видевшее бездну // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха Хмельниччины) / исслед., пер. и коммент. С. Я. Борового. — М., 1997.

центр Хмельницької області) як «учений зять» заславського рабина Авраама. Тут він навчався, готуючись до проповідницької діяльності. Коли повсталі козаки захопили місто Полонне (зараз райцентр Хмельницької області), побивши місцевих євреїв, чутки про цю подію дійшли до Заслава. Тоді ГанOVER разом зі своїм сімейством утік до містечка Межиричі неподалік Острога (нині село Острозького району), а потім за Віслу. З часом він опинився в Голландії, Венеції, де в 1653 р. видав книгу «Глибокий мул» гебрійською мовою (на івриті). Працював ГанOVER рабином на теренах Молдавії (Ясси, Фокшани), у моравському місті Мадарски Брод, де в 1683 р. загинув під час австрійсько-турецької війни.

Закономірно, єврейські автори, що описували події Хмельниччини, сприймали їх як велику трагедію. Тому вони мимовільно перебільшували кількість жертв. А нерідко це робили свідомо, аби отримати допомогу від єврейських громад. Не був винятком і ГанOVER. Фактологічна вартість книги «Глибокий мул» є невисокою. У ній чимало неточностей, перекручень, не кажучи вже про тенденційність. «Коли йдеться про перебіг подій, — пише науковий редактор українського перекладу «Глибокого мулу»

Книга Натана ГанOVERа «Глибокий мул» розглядає події Хмельниччини через призму юдаїзму та містицизму, вважаючи страждання тогочасних українських євреїв свідченням пришествия месії. Твір базується як на особистих спогадах автора, так і на свідченнях очевидців й переказах єврейських біженців.

Наталія Яковенко, — то вартість... тексту більш ніж умовна, адже хроніст переказує почуте, а подеколи й нестримно фантазує, бо багато чого просто не розуміє як людина не військова та далека від козацького й шляхетського світів Речі Посполитої»¹.

Назва книги є дещо зміненою фразою зі Старого Заповіту «Я загруз у глибокому мулі». Слово «мул, вирва, болото» гебрійською мовою лише однією буквою відрізняється від слова «грек». Цим терміном тодішні юдеї іменували всіх християн східного обряду, в т. ч. українських козаків. Якщо ж прочитати назву книги з точки зору гематрії (у кабалістів — це арифметична сума числових значень букв), то вона, за підрахунками ГанOVERа, дорівнює гематрії фрази «Хмель і татари поєдналися з православними». Це ніби й стало причиною всіх нещасть, які спіткали юдеїв Речі Посполитої в середині XVII ст.².

Головним винуватцем цих бід для хроніста є Хмельницький, «а по-руському його називають Хмель». Саме під таким руським іменем він найчастіше з'являється в книзі. У тексті козацький вождь фігурує як Хмелецький³. Відомо, що був брацлавський хорунжий Стефан Хмелецький, який у 20-х роках XVII ст. прославився своїми нападами на татар. Не будемо судити, чи це неточність ГанOVERа, чи він справді вважав Стефана Хмелецького родичем Богдана Хмельницького. Про останнього ж цей автор пише: «Був він людиною розумною, але з таким розумом, що спрямовується

¹ Яковенко Н. Передмова // Глибокий мул. Хроніка Натана ГанOVERа. — С. 160.

² Глибокий мул. Хроніка Натана ГанOVERа. — С. 9—10.

³ Там само.

на лихе; заповзятливий хитрун та відважний воїн»¹. Але, незважаючи на визнання розумності Хмеля, він для Гановера однозначно є антигероєм, лиходієм. Кожна згадка в тексті імені цієї людини, як і деяких козацьких ватажків, супроводжується літерами — х. б. с. й. і., що означають «хай буде стерте його ім'я».

Як і польські, а потім українські й російські автори, Гановер вважає причиною козацького повстання особисту образу Хмельницького. Останній, за словами цього автора, «маючи багато волів, корів та овець та численну худобу, прославився своїм багатством»². Частину цього багатства вирішив привласнити польський пан — але не Данило Чаплинський, а королівський хорунжий Олександр Конєцпольський. Далі в Гановера йде майже детективна історія. Конєцпольський збирається зробити грабіжницький наїзд на татар. Хмель, аби помститися кривднику, попереджає татар про небезпеку. Відповідно, Конєцпольському не посміхнулася воєнна фортуна. А тим часом Хмель, випиваючи в чигиринській корчмі єврея Якова Собіленка, на п'яну голову проговорився, що попередив татар про польський наїзд. Собіленко доніс про це Конєцпольському. Хмеля двічі ув'язнюють, але приятелі беруть його на поруки. Він звільняється з ув'язнення. Зрештою, втікає в Дике поле³. А звідти з козаками й татарами чинить напади на землі Речі Посполитої.

Далі Гановер говорить про страждання євреїв від рук козаків і татар. Ось один із описів жахів у книзі «Глибокий мул», який люблять цитувати дослідники: «Із декого живцем здирали шкіру, а тіло кидали собакам; декого, відрубуючи руки й ноги, кидали на дорогу та переїжджали возами і топтали кіннями; декого, піддавши багатьом тортурам, але не забивши, залишали на вулиці конати у тривалих передсмертних муках: вони плавали у власній крові, аж поки не випускали Духа; ще інших закопували живцем у землю. Ворог різав немовлят у лоні їхніх матерів, а багато дітей було порубано на шматки, немов рибу. Вагітним жінкам розрізали живіт, діставали плід та кидали його в обличчя, а декому до розрізаного живота зашивали живого kota й відрубували руки, аби жінка не могла витягти kota. А ще вішали дітей на груди матерів, або, настромивши на шворінь, смажили на вогні й примушували матерів їсти їхнє м'ясо; іноді з єврейських дітей робили міст і переїжджали по ньому. Не було такого страшного способу убивання, який би вони не застосовували, убиваючи всіма чотирма видами страти — через побиття камінням, спалювання, убивання та задушення»⁴. У цій цитаті кидаються в очі певні алюзії щодо «способів убивання», про які йдеться в Старому Заповіті. Ймовірно, такі свідчення не варто сприймати за чисту монету. Автор ніби актуалізує старозавітні жахіття. Робить це він свідомо, аби розчулити читача. Тому важко сказати, де тут закінчується правда, а починається вимисел. Хоча немає сумніву, що євреї під час Хмельниччини зазнавали страждань, а деякі були вбиті варварським способом. До речі, дещо подібний опис знущань, які чинили польські шляхтичі та євреї над православними русинами, зустрічається в козацькому літописанні. У цьому випадку йдеться не стільки про історичну правду, скільки про таку річ, яка нині іменується інформаційною війною.

¹ Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера. — С. 23.

² Там само.

³ Там само. — С. 24—29.

⁴ Там само. — С. 38—39.

Суперником-антиподом Хмельницького в ГанOVERA, як і в тогочасній польській шляхетській літературі, постає Ярема Вишневецький. Він неодноразово позитивно згадується на сторінках «Глибокого мулу». Цей князь, за словами автора твору, ставився надзвичайно прихильно до «народу Ізраїлю». Ярема шляхетно поводиться із беззахисними євреями, всіляко допомагає їм.

Ярема Вишневецький. Битва під Любни, 1848 р.

Чи справді Вишневецький¹ мав внутрішній сентимент до євреїв, це питання. І етнічно, й конфесійно вони були для нього чужими. Але князь належав до блискучих бізнесменів-землевласників. Протягом короткого часу зумів фантастично збагатитися, розвиваючи в своїх володіннях не лише землеробство, а й ремесло та торгівлю. Без євреїв, які мали торгові зв'язки, зробити це було важко. Тому, керуючись прагматичними міркуваннями, Вишневецький підтримував євреїв.

Книга «Глибокий мул» ГанOVERA стала історичним бестселером у юдейському середовищі. Твір у 1686 р. був опублікований в Амстердамі на мові їдиш. Автентичний же текст неодноразово перевидавався починаючи вже з першої третини XVIII ст. У середині — другій половині XIX ст. переклади «Глибокого мулу» з'явилися польською, французькою, німецькою та російською мовами.

Цей твір чи не найбільше вплинув на формування образу Хмельниччини в євреїв. Що це за образ, думаю, зрозуміло.

¹ Про Ярему Вишневецького див.: Рудницький Ю. Ієремія Вишневецький: спроба реабілітації. — Львів, 2008.

Потурчений Хмельницький

Османська імперія¹ в середині XVII ст. була однією з найбільших і найбагатших держав світу. Вона поєднала давні державницькі традиції Візантії (Ромейської імперії) з традиціями молодого світової релігії — ісламу. Столиця османів знаходилася в Константинополі — колишній візантійській столиці. Володіння ж імперії розкинулися на трьох континентах — Азії, Європі й Африці. Конкурентами османів, з якими вони перебували в стані постійного конфлікту, стали держави християнської Європи, передусім держави католицької, а також шийтська Персія. Османи ж були сунітами. Тому конфлікти між османськими турками та персами мали часто релігійне забарвлення.

Землі козацької України знаходилися за межами османського світу і сприймалися жителями імперії, принаймні представниками її провідних верств, як світ варварства. Через українські терени в той час проходив цивілізаційний кордон. З одного його боку була «Європа», зорієнтована переважно на католицизм, з іншого, османський світ, де в релігійно-культурному плані домінував іслам, іноді поєднуючись із православ'ям і навіть із протестантизмом (протестантські конфесії, наприклад, набули значного поширення в Семиградді, васальній державі Порту). Цей кордон став місцем жорсткої конфронтації. Тому в турецьких писемних джерелах козацтво подається в плані негативному, його представники характеризуються як «собаки», «свині». Натомість османський світ в українських фольклорних творах сприймається як світ зла, неволі, «лакомства нещасного».

На теренах сучасної України у середині XVII ст. знаходилися як деякі провінції Османської імперії, так і союзні їй держави. До провінцій належали два еялети (цей термін османською мовою означав «край», «країна»).

Один із них був невеликий за територією, але відігравав досить важливу роль у державі. Це еялет зі столицею в Кефе, колишньому генуезькому місті Кафа (нині Феодосія). До складу цієї провінції входили південне узбережжя та гори Криму, а також Керч, Азов і Тамань. Завдяки цьому еялету османи здійснювали контроль за Азовським і частково Чорним морем. Також він дозволяв їм суттєво впливати на союзне їм Кримське ханство. Сама ж Кафа стала великим економічним і культурним центром, одним із найбільших міст Європи, де існував великий ринок рабів, звідки чимало вихідців із України опинялися в різних землях імперії.

Інша провінція зі столицею то в Силістрії, то в Очакові включала Добруджу, Буджак із містами Кілія та Ак-Керман (нині Білгород-Дністровський), місто Бендер (сучасні Бендери), а також степи між Дністром та Дніпром.

До союзних османам держав належала Молдавія (в османських джерелах вона іменувалася Богдан), а також Семиграддя (інші назви — Трансільванія, Ерделі), до складу яких входили деякі українські етнічні території.

¹ На початку історії ця держава іменувалася «Османський рід». Повна її назва — «Висока Османська держава». Також для її означення використовувалися назви «Держава, що існує вічно», «Захищена країна», «Висока Порта» або «Висока Брама», тобто урядовий палац, звідки здійснювалося управління країною.

Незважаючи на цивілізаційний кордон між «Європою» й османським світом і на ту жорстку конфронтацію, яка була тут, все ж можна говорити про певну взаємодію між «цивілізаційними супротивниками». Наприклад, українські козаки брали участь у воєнно-політичній боротьбі, яка велася в Молдавії та Кримському ханстві. Своєю чергою, були такі татари, що покозачувалися, приймали християнство й «ставали українцями». Деякі козацькі старшинські роди (наприклад, Кочубеї) були тюркського походження. А в побуті й культурі українських козаків зустрічаємо чимало тюркських елементів¹.

Козацькі справи, за великим рахунком, мало цікавили османських можновладців. Це й не дивно. Козаки жили на погано освоєних степових землях. Завойовувати їх османам не було сенсу. Тобто українське козацтво нібито знаходилося на маргінесі їхніх зацікавлень.

Правда, козаки для османських правителів створювали певні проблеми. По-перше, як уже зазначалося, втручалися в справи Кримського ханства та Молдавії — і далеко не завжди так, як це хотілося б османам. По-друге, нерідко вони чинили напади на згадані турецькі провінції в Північному Причорномор'ї. І хоча ці напади мали на меті не завоювання, а звичайний грабунок, вони дезорганізували життя на цих землях. По-третє, козаки неодноразово були союзниками військ Речі Посполитої, допомагали їм у війнах з татарами й турками (чи не найяскравіший приклад у цьому плані — Хотинська битва 1621 р.). І, нарешті, по-четверте, козаки здійснювали походи Чорним морем, загрожуючи турецьким містам і навіть столиці Османської імперії. Це становило серйозну загрозу для османів. Адже ті вважали Чорне море своїм внутрішнім морем. Торгові комунікації цією акваторією для них були дуже

Значні терени сучасної України займало Кримське ханство, яке вважалося васальною державою османів. Це була кочова держава, залишок Золотої Орди. Самі ж кримські правителі вважалися наступниками золотоординських ханів-Чінгісидів. Ханство охоплювало степову частину Криму, деякі землі нинішньої Лівобережної України і Черкесію на Північному Кавказі. Також кримському хану підпорядковувалися тюркські племена, що кочували на теренах еялету Силістрії (Очакова).

Запорожці на чайках біля берегів Кафи

¹ Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI — першої половини XVII ст. — С. 136—140.

важливими. Турецький дослідник Галіль Іналджик зазначав з цього приводу: «Чорноморська торгівля була однією з найважливіших галузей османської економіки і тривалий час не мала конкуренції з іноземцями. Оскільки османці контролювали Дарданелли, їм було легко усунути з торгівлі у Причорномор'ї італійців і, як Єгипет та Сирію, розвивати цей регіон як складову частину загальної імперської економіки. Продовольче постачання Стамбула та цілого регіону Егейського моря пшеницею, рибою, олією та сіллю, з давніх давен здійснювалося з Північного Причорномор'я»¹. Козаки ж своїми морськими походами заважали туркам займатися торгівлею в Чорноморському басейні.

Османським правителям важливо було зберегти свою військово-політичну й торгову монополію на Чорному морі. Для цього бажано було б нейтралізувати козаків, а ще краще — зробити їх союзниками в боротьбі проти Речі Посполитої.

Повстання під проводом Хмельницького якраз вписувалося в цю стратегію. Тому до цієї події османські й кримсько-татарські політики, а, відповідно, й хроністи виявляли інтерес.

Якщо вести мову про останніх, то передусім варто відзначити твір турецького літописця Мустафи Наїми (1655—1716) «Гусейнові сади у викладі подій Сходу та Заходу». Є в ньому низка фрагментів, у яких говориться і про саме повстання, і про його провідника.

Цей твір вважається одним із шедеврів османського літописання. Його автор, маючи хорошу освіту, працював на різних чиновницьких посадах у імперії. Ймовірно, основна частина цього історичного наративу була створена в 1698—1704 рр. Праця присвячувалася візиреві Амказаді Гусейн-паші (звідси й така її назва). У книзі розглядаються події у період з 1591 по 1660 рік. Тобто охоплюють вони й період Хмельниччини. Правда, автор не був її свідком, а писав про неї на основі документів та розповідей. Звісно, повністю довіряти Мустафі Наїмі, коли він говорить про українські справи, не варто. Але літописець подає інформацію, яка змушує з іншого кута зору поглянути на історію України.

Так, у «Гусейнових садах...» зустрічаємо цікаве пояснення причин козацького повстання під проводом Хмельницького. Сказано, що польський король послав козаків воювати до Задри (сучасне місто Задар у Хорватії), щоб допомогти венеціанцям у війні з турками. Козакам за це не заплатили, не вислали й провіанту. Зате їм чинили всілякі свавілля й стягували незаконні податки. Після цього козаки відмовилися від польського підданства й прислали до кримського хана двох своїх представників, які сказали йому: «Ми цілковито порвали зв'язок із Ляхом, тепер хочемо душею й тілом послужити на благо ісламській вірі в походах, які нам випадуть на долю з вами, і просимо взяти заручників та схвалити укладення угоди про згаданий мир»².

Є в творі Мустафи Наїми сенсаційний фрагмент, який оповідає про навернення Хмельницького в іслам.

¹ Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300—1600 / пер. з англ. О. Галенка. — К., 1998. — С. 141.

² Мустафа Наїма. Гусейнові города у витягу історій із Заходу та Сходу: (повідомлення про Україну) / пер. з осман. -тур. О. Галенка та О. Кульчинського. — С. 149.

Літописець оповідає, як у 1652 р. до муфтія Османської держави прибув го-нець із козацького краю:

«Упродовж цього місяця [мугаррема] (1—30 грудня 1652 р.) до муфтія (*шейхюльїслама*) прийшов лист од козацького гетьмана; особа, що доправила його, стверджувала:

«З гетьманом я особисто вів мову; відкрив він мені свою душевну таємницю. Попервах невільник в одного з завідувачів Адміралтейства, який мешкав у [стамбульській] ділянці *Касим Паша*, путящий, дужий і кмітливий козак, він знайшов нагоду, щоб утекти до власної країни, при тому намовивши піти із собою ще кількох бранців. Сам за походженням з чересел якоїсь великої свині, діставшись [додому], завдяки своїй пригожості став гетьманом. Одначе в минулому, в невільництві сумному, він навернувся в Іслам, і любов до віри Мугаммеда поселилася в його серці, тож оперезався він щирим бажанням догоджати Державі та вірі, однак мовлячи: «Послужу [Державі та вірі] силою проклятих», не зізнаючись про свій Іслам тим, що були під його орудою, козацтвом пильно користав. Потому повідомивши ханові про свої обставини, він зустрівся з ним; коли ж хан не повірив, то виконав разом із ним вечірній намаз, відтак продекламував високославний могутній Коран; і отоді хан повірив; але після того підлеглі [гетьману] козаки, довідавшись про його Іслам, збунтувалися та намірились вбити його; і він тисячами хитрощів ошукавши [їх] та склав оманливу присягу, він і церкву для них (козаків) спорудив і брав участь в обов'язкових марновірних богослужіннях, стараючись тим тримати їх у послуху, як слід, переконав козаків».

А суть [гетьманського] доручення для чолов'яги та зміст листа [гетьмана були] такі:

«Нині маючи під орудою близько трьохсот тисяч козаків, я оперізуюсь поясом холопства падишагові Ісламу; хай відразу велять мені служити, і я душу й тіло положу [на те]»¹.

Варто мати на увазі, що мова Мустафи Наїми — специфічна. Це «вчена мова» османських інтелектуалів, де чимало метафор, слів і виразів, які мають відносно широкий діапазон для інтерпретацій; і все це супроводжується «плетінням слів», котрі можуть заплутати читача. Тому перекладати цей твір складно, особливо на мови культур, віддалених від старого османського світу. Існують також інші переклади українською мовою цього уривку про навернення Хмельницького в іслам. Але, незважаючи на певні відмінності перекладів, можна виділити кілька важливих моментів.

Те, що в уривку йдеться про Хмельницького (хоча ім'я його й не називається), особливих сумнівів не викликає. Адже в літописі говориться про 1652 рік, коли він очолював козаків. Відомо з інших джерел, у т. ч. документального характеру, що цей козацький вождь мав тісні зв'язки з керівниками Османської імперії, які вважали його своїм васалом.

Із уривку випливає, що в молоді роки Хмельницький опинився в турецькому полоні. Жив у Стамбулі, у кварталі Касим Паша, будучи невільником керівника флоту Османської імперії. Там він і прийняв іслам. Потім йому вдалося втекти із кількома

¹ *Мустафа Наїма*. Гюсейнові городи у витягу історій із Заходу та Сходу: (повідомлення про Україну) / пер. з осман. -тур. О. Галенка та О. Кульчинського. — С. 154.

такими ж, як і він, невільниками. Повернувшись в Україну, Хмельницький зумів стати гетьманом. Правда, він ніде не говорив про своє навернення до ісламу. Але коли приїхав до кримського хана (мається на увазі Іслам-Гірей III), то відкрився йому. Той не повірив. Але Хмельницький разом із ним звершив ісламську молитву-намаз. При цьому козацький гетьман заявив, що готовий служити мусульманам — кримським татарам і османам. Однак козаки, дізнавшись про іслам Хмельницького, обурилися й навіть хотіли вбити його. Тому він, аби приховати своє мусульманство, спорудив церкви й брав участь у православних богослужіннях.

Наведене свідчення Мустафи Наїми було давно відоме й польським, і українським, і російським дослідникам. Ще в 1824 р. польський історик Йосип Сенковський обнародував його в своїй книзі «Колекція з турецьких історичних праць». Проте наведене свідчення Мустафи Наїми дослідники, як правило, не сприймали. Це несприйняття, радше, обумовлювалося існуючими стереотипами щодо діяльності Хмельницького. Адже його вважали захисником православ'я. А цей захисник, за словами османського літописця, виявився... мусульманином.

В. Еліаш-Радзиковський.
«Загибель гетьмана Жолкевського
в битві під Цецорою 1620 р.»

Насправді свідчення Мустафи Наїми зовсім не видається фантастичним. Більше того — воно цілком вписується в контекст тієї інформації про Хмельницького, яку ми маємо. Так, у молоді роки майбутній гетьман потрапив до турецького полону. Сталося це в битві під Цецорою в 1620 р. Про перебування Хмельницького в цьому полоні і про його звільнення з нього мовчать і польські, й українські історичні джерела. Мустафа Наїма ж каже, що він був невільником керівника турецького флоту й жив у Стамбулі. Там майбутній гетьман і прийняв іслам.

Чи могло таке бути? Цілком. Навернення українців у іслам стало поширенням

українців у іслам стало поширенням у той час практикою. У певних обставинах воно давало можливість зберегти життя, отримати відносно комфортні умови існування і навіть робити кар'єру в османському світі. Можна припустити, що Хмельницький навернувся в іслам після битви під Цецорою, коли потрапив у полон. Адже часто полоняникам пропонувалася альтернатива — або тебе вбивають, або ти стаєш мусульманином.

Схоже, прийняття Хмельницьким ісламу не було щирим, а обумовлювалося обставинами. Зі Стамбула Хмельницькому вдалося втекти й повернутися в Україну. Звісно, про «мусульманський епізод» у своєму житті він волів мовчати.

Однак ісламський досвід знадобився Хмельницькому. У 1647 р. він вступає в перемовини з турками й кримськими татарами. Можливо, під час цих переговорів, щоб завоювати довіру, козацький ватажок «відкрився» й сказав, що є мусульманином. На доказ цього здійснював мусульманські молитви, читав Коран. Безперечно, щоб вести перемовини з турками й кримськими татарами, а тим паче, щоб

завоювати в них довіру, необхідно було знати мусульманські звичаї й вірування. А Хмельницький їх знав!

За великим рахунком, мусульманська віра Хмельницького була одним з елементів у дипломатичній грі гетьмана. Тому коли, за словами Мустафи Наїми, козаки дізнаються про іслам свого провідника й хочуть його вбити, він швидко «зрікається» цієї віри. І постає в личині православного вірного.

Хтось вважатиме такі дії цинічними. Але в той час серед політиків Європи (зрештою, не лише серед них) подібних циніків було чимало. Генріх IV відрікся від протестантизму і з словами «Париж вартий меси» прийняв католицьку віру, ставши в 1594 р. французьким королем. Конфесійні конверсії, зокрема з політичних мотивів, у той час не були явищами поодинокими.

Звісно, представлений нами погляд на іслам Хмельницького є гіпотетичним. Він переважно базується на повідомленні Мустафи Наїми. Але пригадаймо, що козацький гетьман дистанціювався від православного духовенства Київської митрополії, а його оточували (чомусь!) православні священнослужителі, що прибули з Османської імперії. Можливо, мали певну рацію деякі автори, котрі писали, що він був людиною без релігії.

Проте серед мусульманських авторів не лише Мустафа Наїма вів мову про іслам Хмельницького. На це натякає кримсько-татарський хроніст Гаджі Махмеда Сенаї Кирилми у літописі «Історія хана Іслама-Гірея III». Із його слів випливає, що Хмельницький, ведучи переговори з кримським ханом, ніби виявив бажання стати мусульманином й послужити ісламу. Він «викинув із серця попередню ворожість» до цієї віри. Правда, в літописі однозначно не сказано, що козацький гетьман став мусульманином. Такий намір із його боку ніби був спробою Хмельницького схилити Іслама-Гірея на свій бік.

«Під час підготовки до війни з поляками, — писав Гаджі Махмеда Сенаї, — до Іслама Гірая III прибув гетьман дніпровських козаків... Хмельницький зі своїм військом і оголосив про свою відданість ханові. Цією заявою хан був дуже задоволений»¹.

Отже, в мусульманських літописців простежується намагання представити козацького гетьмана якщо не мусульманином, то принаймні людиною, прихильною до ісламу. Наскільки це було відображенням реального стану речей, а наскільки фантазією, сказати важко. Але немає диму без вогню. Ймовірно, щось за цими повідомленнями мусило бути — хоча б прихильне ставлення Хмельницького до мусульман. А що таке ставлення існувало, підтверджують численні факти, передусім довготривалі союзницькі відносини гетьмана з турками й кримськими татарами.

У Гаджі Махмеда Сенаї Кирилми відчувається дуже позитивне ставлення до козацького гетьмана, якого він іменує хоробрим, безстрашним богатирем і провідником «Дніпрового козацтва», а також особою, що заслуговує на повагу з боку ісламу. Цей же кримсько-татарський автор неодноразово звертав увагу на те, що Хмельницький завжди послідовно виконував усі зобов'язання.

¹ Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких джерелах (друга половина XVI — перша чверть XVIII ст.). — С. 236, 243.

Хмельницький по-радянськи

Радянські ідеологи, звісно, не могли оминати тему Хмельниччини. Тим паче, що вона відігравала помітну роль у російському імперському дискурсі, а особливо в національному дискурсі українців. Акцентація уваги на цій темі, її трактування значною мірою залежала від політичної кон'юнктури, від того, як вибудовувалися в радянських реаліях російсько-українські стосунки.

На початках існування радянської влади, у 20—30-х рр. ХХ ст., історики радянської України намагалися розглядати події давнини, в т. ч. Хмельниччини, з позицій класового підходу. Відповідно, Хмельницький вважався феодалом, представником експлуататорських класів. У такому контексті він не міг оцінюватися позитивно. Перше видання «Великої радянської енциклопедії» характеризувало цього історичного персонажа таким чином: «Зрадник і запеклий ворог повсталого українського селянства. Х[мельницький] був представником верхівки української феодально-козацької старшини, яка бажала зрівнятися в правах із феодалами Польщі — польською шляхтою»¹. «У своїй політиці щодо повсталого селянства, — роз'яснюється ця думка, — Хмельницький неодноразово користувався чисто провокаційними методами, що переслідували мету зломити силу селянського повстання... Зрадницькою була тактика Хмельницького щодо народних повстань під керівництвом Нечая, Богуна та ін.: Хмельницький не лише «зберігав нейтралітет», а й подавав безпосередню допомогу польським військам, які придушували народні повстання; відомі випадки прямої інспірації повстань з метою їх розгрому»². Негативно характеризувалася й «основна справа» Хмельницького — Переяславська рада: мовляв, вона знаменувала собою «союз українських феодалів із російськими» і, по суті, юридично оформила початок колоніального панування Росії над Україною»³. Однак такий класовий підхід у оцінці гетьмана не зовсім вписувався у радянський концепт союзу українців і росіян.

У другій половині 1930-х рр. у зв'язку із утвердженням диктатури Йосифа Сталіна відбуваються помітні зрушення на ідеологічному фронті. Ідеологеми ортодоксального марксизму, зорієнтовані на здійснення світової комуністичної революції, поступово відходять на задній план. Натомість більше значення отримують ідеологеми російського націоналізму. Радянський Союз починає розглядатися як держава, котра має взяти під своє крило народи, що колись входили до складу Російської імперії.

У такому контексті відновлюється цінність міфу Переяславської ради, а також переосмислюється постать Хмельницького: із антигероя він повинен був стати героєм. Уперше московське керівництво натякнуло на можливість певної реабілітації козацького гетьмана в серпні 1937 р. у постанові журі урядової комісії по конкурсу на підручник з історії СРСР. Хоча в ній відзначалося, що «автори не бачать ніякої позитивної ролі в діях Хмельницького в XVII ст., в його боротьбі проти окупації України Польщею і султанською Туреччиною...», але приєднання України

¹ В. К. Хмельницький Богдан Зиновий Михайлович // Большая советская энциклопедия. — М., 1935. — Т. 59. — С. 816.

² Там само. — С. 817.

³ Там само. — С. 818.

до Росії трактувалося як «менше зло»¹. У 1939 р. у серії «Жизнь замечательных людей» вийшла книга Кирила Осіпова «Богдан Хмельницький»², написана переважно на матеріалі відомої монографії Костомарова. Олександр Корнійчук (1905—1972)³, один із провідних тоді українських радянських драматургів, відчувши зміну кон'юнктури, спішно завершив створення п'єси «Богдан Хмельницький», головний герой якої був представлений як видатний політик і полководець. Хоча твір викликав негативну реакцію деяких ортодоксальних марксистів, проте ймовірна війна у майбутньому з Польщею робила цю п'єсу актуальною. Навесні 1939 р. відбулася її прем'єра в престижному московському Малому театрі. П'єса отримала схвалення. Її поставили на сценах майже всіх театрів радянської України.

Олександр Корнійчук

Використовувалася п'єса «Богдан Хмельницький» також у пропагандистських цілях на західноукраїнських землях, що були приєднані в кінці 1939 р. до СРСР. Так, у 1939 і 1940 рр. у Львові демонструвалася ця п'єса у виконанні артистів Житомирського драмтеатру. Сцени з вистави, де українці отримують перемоги над поляками, не могли не викликати позитивної реакції в західноукраїнської публіки. Адже в їхній пам'яті лишалися негативні спогади про період другої Речі Посполитої, коли поляки в плані національному гнобили українців.

У 1941 р. Корнійчук отримав найвищу нагороду для митців у Радянському Союзі — Сталінську премію першого ступеня. Того ж року над оперою «Богдан Хмельницький» на лібрето Корнійчука почав працювати Дмитро Шостакович. До козацької теми зверталися й інші автори. У 1939 р. Петро Панч (1891—1978)⁴ опублікував уривки з роману «Запорожці» про боротьбу українських козаків проти Польщі в перше десятиліття після Хмельниччини. А в

Кадр із фільму «Богдан Хмельницький» (1941)

¹ К изучению истории: сб. — М., 1937. — С. 38.

² Осипов К. Богдан Хмельницкий. — К., 1939.

³ Про Олександра Корнійчука див.: Вакуленко Д. Т. Олександр Корнійчук: Життя і творчість. — К., 1985; Цалик С. М., Селігей П. О. Олександр Корнійчук: Таємниці червоного Шекспіра // Таємниці письменницьких шухляд: Детективна історія української літератури. — К., 2010. — С. 116—139; Шепель Л. Ф. Корнійчук Олександр Євдокимович // Енциклопедія історії України: у 10 т. — К., 2009. — Т. 5. — С. 163.

⁴ Герасимова Г. П. Панч Петро Йосипович // Енциклопедія історії України: у 10 т. — К., 2011. — Т. 8. — С. 52.

1940 р. Яків Качура (1897—1943) закінчив роман «Іван Богун», де зображено боротьбу українців проти польських шляхтичів у часи Хмельниччини.

Напередодні німецько-радянської війни, у квітні 1941 р. на екрани СРСР вийшов фільм Ігоря Савченка¹ «Богдан Хмельницький», сценарій до якого написав Корнійчук. Йшов він і в кінотеатрах Білостока, Вільнюса, Львова, інших міст, які донедавна належали Польщі, а тепер ввійшли до складу СРСР. Починався цей кінотвір сценою, в якій польські пани мучать козаків, а ті стоїчно терплять знущання й проклинають катів. Жорстокість польських шляхтичів демонструвалася неодноразово. Серед поляків у фільмі немає позитивних персонажів. Навіть дружина Хмельницького, полька Єлена, показана в негативному плані. Є в цьому кінотворі й чимало відверто антипольських сцен. Наприклад, ефектна сцена, де козацький гетьман топче польські прапори з білими орлами. Фільм «Богдан Хмельницький» так і не вийшов на екрани Польської Народної Республіки — повоєнного сателіта СРСР². Радянське керівництво усвідомлювало, як на цей твір реагуватимуть поляки.

Під час Другої світової війни керівництво СРСР намагалося використовувати інтерпретовану у потрібному йому дусі історію Хмельниччини для формування радянського патріотизму українців. Особливо актуальним це питання стало, коли радянські війська почали тіснити німців на Правобережній Україні. Населення цього регіону і так не було достатньо радянізованим, а під час німецької окупації зазнало впливу пропаганди українських націоналістів. Тому радянському керівництву важливо було продемонструвати свою прихильність до українців. А для цього могла непогано придатися «козацька ідея» й відповідне трактування історії Хмельниччини.

Орден Богдана
Хмельницького I ступеня

ликий тільки на одному шляху — у союзі з братським російським народом... У об'єднанні двох братських народів — російського і українського — велетенська історична заслуга Богдана Хмельницького»³. Хоча в тому ж таки 1943 р. в Уфі, де

11 жовтня 1943 р. у газеті «Правда», яка була центральним друкованим органом радянських комуністів, опублікували указ про заснування ордена Богдана Хмельницького. Там же в передовиці говорилося таке: «Свято шанує український народ ім'я Богдана Хмельницького, його любить і російський народ, його знають і вимовляють з велетенською повагою і любов'ю усі народи Радянського Союзу, тому що з ним нерозривно пов'язана боротьба українського народу за звільнення від чужоземного ярма, з ним пов'язане історичне воз'єднання українського і російського народів, братський союз українського і російського народів... Найбільший політичний діяч свого часу, він чудово розумів, що порятунок українського народу мож-

¹ Юр М. Савченко Ігор Андрійович // Енциклопедія історії України: у 10 т. — К., 2012. — Т. 9. — С. 418.

² Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній науці. — К., 2008. — С. 47—51.

³ Правда. — 1943. — 11 октября.

знаходилися урядові структури УРСР, вийшло академічне видання «Історії України», в якій загалом давалася стримана характеристика Хмельницького, а приєднання українських земель до Росії трактувалося в традиційному для компартійних ідеологів дусі як «менше зло». «Звичайно, — читаємо в цьому виданні, — оцінюючи це приєднання (мається на увазі приєднання України до Росії. — П. К.), ні в якому разі не треба забувати, що Україна приєдналася до Росії царської, що царизм, який був диктатурою поміщиків, провадив колоніальний наступ на Україну; не повинні ми забувати, що козацька старшина, починаючи з Богдана Хмельницького, відновлювала на Україні крупне землеволодіння, «послушенство» селян. Всіх цих фактів ми не повинні забувати, а мусимо констатувати, що це було зло. Але це було зло меншим порівняно з тим, що чекало український народ в тому разі, якби Україну загарбала Польща або Туреччина»¹.

Передовиця у «Правді» від 11 жовтня 1943 р. зробила свою справу. Вона визначала основні ідеологічні орієнтири щодо інтерпретації діяльності Богдана Хмельницького. У ній акцентувалася увага на двох моментах. По-перше, Хмельницький представлявся як «найбільший політичний діяч свого часу». Він ставав першорядною фігурою в історії України. Інші козацькі гетьмани й персонажі української історії поступалися йому. Подальша глорифікація постаті Хмельницького мала своїм наслідком те, що в свідомості багатьох українців він став персонажем № 1 їхньої історії. Таким і лишається до дня сьогоднішнього. По-друге, акцент робився на тому, що Хмельницький об'єднав «братні» народи — український та російський. У цьому вбачалася його «велетенська історична заслуга».

На початку 1944 року, коли Червона армія перетнула колишній польсько-радянський кордон і вступила на терени Західної України, з'явилася робота радянського історика Миколи Покровського «Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі»²,

яку опублікували українською і російською мовами чималим накладом. У цій роботі велика увага приділялася боротьбі козаків під проводом Хмельницького за возз'єднання з «братнім» російським народом. Віднині термін «возз'єднання» почав витісняти з радянського ідеологічного дискурсу термін «приєднання» при характеристиці Переяславської ради. Тоді ж, у 1948 р., вийшла брошура цього

Майже одночасно із заснуванням ордена Богдана Хмельницького було перейменоване місто Переяслав, де відбулася відома Переяславська рада. 13 жовтня 1943 р. центральна й республіканська преса оголосили про перейменування цього міста на Переяслав-Хмельницький. Це подавалося як відзнака «пам'яті великого сина українського народу». Незадовго після цього, 18 січня 1944 р., у СРСР відзначили 290-річчя Переяславської угоди. Звісно, в умовах війни проводити помпезні святкування було недоречно. Та й дата була не зовсім круглою. Тому відзначення звелось до публікації ювілейних статей, випуску листівок і проведення мітингів у великих містах.

¹ Історія України. — (Уфа), 1943. — Т. I. — С. 307.

² Покровський М. Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі. — К., 1944.

Микола Петровський

автора «Богдан Хмельницький»¹. У ній козацьке повстання було назване «національно-визвольною війною».

Забувши ідеологеми «ортодоксального марксизму», які були популярні кілька років тому, радянські ідеологи не лише прославляли Хмельницького, але й робили з українських козаків «возз'єднувачів братніх народів». Таке уявлення протистояло поширеним в українській націоналістичній літературі поглядам, що козаки боролися проти московитів.

На думку Михайла Брайчевського, надмірна ідеалізація Хмельницького стала «характерною рисою радянської історіографії часів культу особи». Особливо, вважав цей дослідник, справі такої ідеалізації прислужилася постанова ЦК КП(б)У від 27 липня 1947 р., підписана Лазарем Кагановичем, в якій тодішніх україн-

ських радянських істориків було піддано гострій критиці за «рецидиви буржуазного націоналізму»². Відповідно, цей партійний документ орієнтував на перегляд низки засадничих ідеологем, які використовувалися істориками для подій минулого.

1948 р. побачило світ друге видання книги Осіпова «Богдан Хмельницький»³, перероблене в дусі радянського патріотизму. Хмельницький був названий «залізним гетьманом». Тут мимоволі виникали альянзи з партійним псевдо радянського лідера — Сталіна. Оповіді про Хмельницького, його мужність та нестримну енергію, на думку автора, служать для українського народу джерелом гордості й впевненості в своїх силах. Не даремно, заявляв Осіпов, у часи «Великої Вітчизняної війни» радянський уряд встановив орден Богдана Хмельницького, який з гордістю

Натан Рибак

носять ті, хто мужньо боровся за визволення радянської землі від «німецько-фашистських загарбників».

«Возз'єднувач» Хмельницький був представлений у монументальному романі Натана Рибак (1912 чи 1913—1978)⁴ «Переяславська Рада», що з'явився в повоєнний період⁵. У творі подана епічна картина козацького повстання, яке завершується Переяславською радою. Хоча в романі фігурують представники різних соціальних верст, але всі вони, будучи українцями-козаками, прагнуть возз'єднання з Росією. У центрі роману — постать Хмельницького. Це — не феодалний правитель. Це — народний вождь, що стоїть над соціальними класами й мудро веде український народ

¹ Покровский Н. Богдан Хмельницкий. — М., 1944.

² Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання: критичні замітки з приводу однієї концепції // Його ж. Вибрані твори. — К., 1999. — С. 489—490,

³ Осіпов К. Богдан Хмельницкий. — М., 1948.

⁴ Шпиталь А. Г. Рибак Натан Самійлович // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 9. — К., 2012. — С. 193.

⁵ Рибак Н. Переяславська Рада. — К., 1949.

до возз'єднання з «братнім» російським народом. Він наділений рисами «ідеального правителя», які ніби нагадують риси «вождя народів» Сталіна. Попри помітну кон'юнктурність цей роман можна вважати одним із кращих творів про Хмельницького. У ньому високий рівень художності поєднувався із вмiлим використанням автором історичних джерел.

Як відомо, Натан Рибак походив із єврейської родини. Принаймні в нього було усвідомлення свого єврейства. Пишучи «Переяславську раду», він вивчав як праці істориків, так і документальні свідчення. І не міг не знати, що козаки Хмельницького масово вбивали євреїв. Для нього, як етнічного єврея, Хмельницький мав би стати антигероєм. Однак письменник представив його героєм позитивним. Цього вимагали обставини.

Ще одним популярним твором на тему «возз'єднання» стала п'єса Любомира Дмитерка (1911—1985)¹ «Навіки разом». У ній йшлося про події після смерті Хмельницького, коли гетьман Іван Виговський спробував розірвати зв'язки з Московією. Цей діяч та його послідовники були представлені в негативному світлі. А позитивними персонажами твору є промосковськи налаштовані козацькі ватажки Іван Сірко, Мартин Пушкар, вдова Хмельницького Ганна. Оpubлікована в 1949 р., п'єса «Навіки разом» була наступного року поставлена майже всіма театрами України².

Концепт «возз'єднання» України й Росії став домінуючим у представленні козацького минулого України. Важливу роль у його утвердженні зіграло помпезне святкування 300-ліття Переяславської ради. Ідеологія цього святкування знайшла вияв у «Тезах ЦК КПРС про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», схвалених у 1954 р. Суть її зводилася до кількох засадничих положень: мовляв, «російський, український і білоруський народи походять від єдиного кореня — давньоруської народності, яка створила давньоруську державу — Київську Русь»; «борючись за національне визволення, український народ прагнув до возз'єднання з російським народом», його опорою в цій боротьбі стала Російська централізована держава і «старший брат» — російський народ; Переяславська рада — важлива подія в цьому процесі, яка возз'єднала Україну з Росією і це «мало величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів»; у результаті їх спільної революційної боротьби була створена Українська Радянська Соціалістична Республіка — «дійсно вільна, суверенна національна держава»³. Ідеологеми цих «Тез...» були ще в 1940-х роках озвучені радянськими істориками та пропагандистами. Тепер вони отримали офіційний статус.

Примітна символічна подія 1954 р. — перейменування Проскурова, обласного центру Кам'янець-Подільської області. З 16 січня 1954 р. це місто почало іменуватися Хмельницьким на честь Богдана Хмельницького. Також і область почала називатися Хмельницькою.

¹ Про Любомира Дмитерка див.: Герасимова Г. П. Дмитерко Любомир Дмитрович // Енциклопедія історії України — К., 2004. — Т. 2. — С. 403; Дубина М. І. Творчість Любомира Дмитерка. — К., 1977.

² Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в історичній уяві. — С. 224—225.

³ Тезиси о 300-летији воссоединения Украины с Россией (1654—1954 гг.). — М., 1954.

Закономірно, в умовах святкування 300-ліття «возз'єднання» з'явилися історичні праці, котрі нібито з наукової точки зору мали обґрунтувати корисність цієї події, ба більше — її видатне значення. Знаковою серед них стала монографія відомого вченого, директора Інституту суспільних наук АН УРСР Івана Крип'якевича (1886—1967)¹ «Богдан Хмельницький», яка побачила світ саме в ювілейному 1954 році². Її автор належав до учнів Михайла Грушевського. Ще до публікації згаданої монографії він представляв у своїх роботах Хмельницького як державотворця. Звісно, в умовах радянської влади Крип'якевич змушений був писати «правильні» речі — ймовірно, в розріз зі своїми поглядами. І монографія «Богдан Хмельницький» аж ніяк не була тут винятком.

Святкування 300-ліття Переяславської ради мало б стати грандіозною демонстрацією дружби найбільших народів Радянського Союзу — росіян та українців. Воно супроводжувалося різноманітними урочистостями, культурними акціями, а також символічними (і не зовсім символічними) подіями. Так, у 1954 р. Російська Федерація передала до складу радянської України Кримську область. Це обумовлювалося передусім господарськими потребами. Але водночас така передача мала й символічне значення, вона ніби демонструвала дружній жест і довір'я з боку росіян.

У роботі не обійшлося без «класового підходу». Окремий розділ у ній був присвячений соціально-економічним і політичним відносинам в Україні в період визвольної війни. Саме так — «визвольна війна» — Крип'якевич позначав війну під проводом Хмельницького. У контексті матеріалів монографії цю війну можна трактувати як боротьбу за визволення з-під гніту шляхетської Польщі, яка логічно вела до возз'єднання з Росією.

Причину визвольної війни Крип'якевич вбачав у «загостренні класових суперечностей», передусім у посиленні експлуатації селян³. Насправді Хмельниччина не призвела до соціального визволення селянства й інших пригноблених верств населення, а лише здійснила реформатування їхньої експлуатації — на зміну шляхті прийшла нова елітарна вер-

ства, козацька старшина. Це так чи інакше демонстрували матеріали монографії. Та все ж Крип'якевич намагався утвердити думку, ніби Хмельницький намагався стримувати прагнення старшини до запровадження особливо важких форм експлуатації простолюду. Але його заходи в цьому плані «не могли мати тривалих успіхів»⁴.

Чимало уваги в монографії приділялося зв'язкам Хмельницького з Росією, Переяславській раді 1654 р. тощо. Правда, автор, віддаючи данину своїм попереднім, дорадянським поглядам, вів мову й про «складання української державності» за часів Хмельницького. Він спеціально звертає увагу на речі, котрі, з його точки

¹ Про Івана Крип'якевича див.: *Ісаєвич Я. Д.* Крип'якевич Іван Петрович // *Енциклопедія історії України*: у 10 т. — К., 2009. — Т. 5. — С. 390; *Клименко Н.* Іван Крип'якевич як особистість і науковець (за новими джерелами) // *Український історичний журнал*. — 2012. — № 6 (507) за листопад-грудень. — С. 96—110.

² *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — К., 1954.

³ Його ж. Богдан Хмельницький. — Вид. друге, виправлене і доповнене. — К., 1990. — С. 14—39.

⁴ Там само. — С. 214—222.

зору, свідчать про державотворчу діяльність козацького гетьмана — організацію війська, дипломатичної служби і т. д. «Хмельницький, — писав Крип'якевич, — організував новий державний апарат, який охоплював всю територію Запорізького війська. Була утворена мережа полків і сотень, які служили водночас і базами для набору війська, й адміністративними центрами. Між окремими населеними пунктами існували такі міцні і добре налагоджені зв'язки, що гетьман міг швидко передавати адміністративним органам свої накази й проводити мобілізацію військових сил на місцях. У розпорядженні державного апарату були кадри спеціалістів — для війська, адміністрації, фінансів, дипломатів та ін.»¹.

Крип'якевич навіть ладний говорити про те, що «Хмельницький вступав у дипломатичні відносини з різними державами, намагаючись системою різних союзів забезпечити Україні повну незалежність». Правда, історик після такої «красомовної фрази», ніби виправдовуючись, зазначав: «Проте в основному він (тобто Хмельницький. — П. К.) орієнтувався на Росію»².

Мусив також автор монографії про козацького гетьмана представити його головним діянням «возз'єднання». «З іменем Хмельницького, — писав Крип'якевич, — пов'язане державне об'єднання України з Росією. Хід війни з Польщею довів йому, що тільки в союзі з Росією Україна зможе перемогти ворога — польських магнатів і шляхту»³. Таким чином «правильно» розставлялися акценти. Поляки, власне «магнати й шляхтичі», — вороги. Від них треба визволитися українцям. Але здійснити це визволення вони можуть лише з допомогою росіян.

У тодішніх наукових виданнях, де розглядалися питання повстання під проводом Хмельницького, козацький гетьман всіляко ідеалізувався. Ось, наприклад, які давалися йому характеристики: «полум'яний патріот і безстрашний воїн, що умів так само пристрасно ненавидіти ворогів, як і любити свою рідну землю», «великий син українського народу», «мудрий державний діяч і славний полководець», «національний герой українського народу»⁴.

У зв'язку з 300-літтям «возз'єднання» з'явилося або було оновлено чимало мистецьких творів на тему Хмельниччини. Перед святкуванням, у 1953 р., вийшов другий том «Переяславської ради» Натана Рибак. Упродовж 1953—1954 рр. цей твір витримав кілька видань, у т. ч. й російською мовою. Його спеціально вивчали. Протягом січня—травня 1954 р. в усіх українських областях відбувалися читацькі конференції, семінари за цим романом. З'явилися й інші художньо-літературні твори на козацьку тематику, в яких проводилася ідея дружби українців і росіян⁵.

Іван Петрович
Крип'якевич

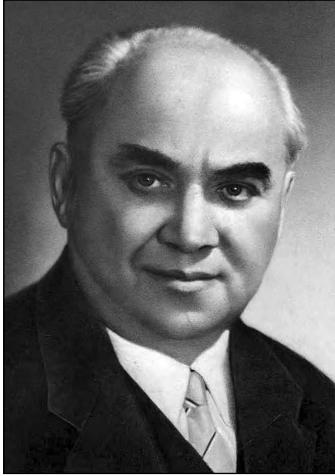
¹ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Вид. друге, виправлене і доповнене. — К., 1990. — С. 338.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Богдан Хмельницький: зб. — К.; Харків, 1954. — С. 10, 11, 13, 24.

⁵ Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в історичній уяві. — С. 226—228.

Кость Данкевич

У 1954 р. усі кінотеатри України та пересувні кіноустановки демонстрували фільм «Богдан Хмельницький», який вийшов на екрани ще в 1941 р. Знову українські театри ставили п'єсу Корнійчука «Богдан Хмельницький». На лібрето, написаному цим автором та його дружиною Вандою Василевською, Кость Данкевич створив оперу «Богдан Хмельницький». У 1954 р. вона йшла в усіх оперних театрах України й користувалася величезною популярністю. Сюжет п'єси далеко не адекватно відображав історичні реалії, спеціально акцентуючи увагу на вигаданих «фактах» дружби українців та росіян. Твір також мав відверто антипольський характер. Тут маємо своєрідний парадокс. Адже співавтором лібрето, як зазначалося,

була Ванда Василевська (1905—1964)¹ — польська письменниця. Однак у цьому

Ванда Василевська

випадку йшлося не про історичну достовірність чи національну гідність, а про виконання ідеологічного замовлення партії. У зв'язку із святкуванням 300-ліття Переяславської ради з'явилося чимало різноманітних псевдонародних творів, в яких прославлялася Хмельниччина та її вождь. Звісно, готувалися ці пісні в надрах радянського агітпропу, але подавалися як творіння народних мас. Такими були пісня «Навіки з Москвою», яка ніби була записана від кобзаря П. Носача, дума «Непорушна дружба», котру буцімто записали від учасників самодіяльного ансамблю кобзарів виробничого комбінату Київського міського товариства сліпих. Такого ж типу були пісні «Ой, злітайте, соколоники» та «Ой, збиралися на раду», що теж подавалися як продукти народної самодіяльності. Цей «фольклор» складався й записувався у 1953—1954 рр.²

Найбільш епічним серед цих творів є дума «Непорушна дружба». У ній прославляються діяння Хмельницького, його «визвольна війна» й, звісно, Переяславська рада. Акт «возз'єднання» України й Росії подається в ній таким чином:

«Отак розмовляли
І клятву велику давали
В єднанні з російським братом жити
І довічно щастя й горе ділити!
Гей, що з тої пори триста років минає,
Та ж не горе козацьке,

¹ Гаврилюк Л. О. Василевська Ванда Львівна // Енциклопедія історії України: у 10 т. — К., 2003. — Т. 1. — С. 440.

² Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1955. — С. 628.

А наше щастя радянське
 На Україні цвітом весняним буяє
 І Кремлівська зоря його осяває!
 Ген-ген на полях,
 На колгоспних ланах,
 Де могили предковічні з вітрами розмовляють,
 Там нащадки козацькі шляхи в новий світ прокладають,
 Шляхи до комунізму торують,
 Своє життя будують з російським народом
 У єднанні, у згоді!
 Гей, гей, від Переяслава і донині
 У сім'ї єдиній
 Живе народ український з російським братом
 В нашій єдиній хаті!
 І цього єднання
 Нікому не зламати,
 Бо одна в нас мати
 І одна ми родина —
 Радянська Вітчизна єдина
 Ще й ленінська партія велика!
 Від нині до віку!»¹

У такому ж дусі інтерпретується Переяславська рада в пісні «Ой, злітайте, соколоньки». У ній Богдан Хмельницький ніби звертається до козаків із такими словами:

«Ой, не гоже нам, братове,
 Жити в самотині!
 Будем разом із Москвою
 Навіки єдині!»
 Задзвонили в усі дзвони,
 Пішов гук горою:
 «Бути разом нам навіки
 З братньою Москвою!»
 Гей минуло триста років,
 Скрізь пісні лунають,
 Україна і Росія
 Цвітуть-процвітають!»²

Зараз можна з іронією поставитися до подібної «народної творчості». Але в ті часи вона широко культивувалася й спеціально нав'язувалася, формуючи відповідні уявлення.

Варто погодитися з міркуваннями Сергія Єкельчика, який, характеризуючи оперу «Богдан Хмельницький», відзначав таке: «Але хай якою була практична мета, у п'ятдесяті роки «Богдан Хмельницький» таки став *українською* національною історичною оперою. Незалежно від закладеної пропагандистської ідеї, синтез драматичної репрезентації минулого нації з помпезною видовищністю й театральністю заповнив важливу нішу в підвалинах національної пам'яті. Хоча опера прославляла

¹ Непорушна дружба // Українські народні думи та історичні пісні. — С. 563—564.

² Ой, злітайте, соколоньки // Українські народні думи та історичні пісні. — С. 565.

«старшого брата», вона також возвеличувала героїчне козацьке минуле і звільнення батьківщини від іноземного поневолення. Так «Богдан Хмельницький» давав українському слухачеві досвід самоототожнення зі славними предками»¹.

Незважаючи на відверто ідеологізовані образи козаків і Хмельницького, козацька міфологія, сформована радянськими ідеологами в період «перяславських святкувань», мала несподіваний для них ефект. Різноманітні козакофільські твори сприяли пробудженню в українців патріотичних почуттів, формували в них гордість за своє «славне минуле».

Приблизно те саме можна сказати й про багато інших творів, у яких оспівувалася Хмельниччина. Наприклад, про згадувану монографію Крип'якевича «Богдан Хмельницький». У ній автор, як уже говорилося, попри «правильні» тези про «возз'єднання» проводив думку, що Хмельницький будував незалежну Українську державу. Але козацькому гетьману забракло сил повністю реалізувати цей проект. Через те він і змушений був звертатися до росіян. Тобто автор книги фактично пропагував ідею незалежної Української держави.

У часи «відлиги» (кінець 50-х — перша половина 60-х рр. ХХ ст.) інтерес до козацької тематики, зокрема Хмельниччини, лише посилюється. «Козацька ідея» (навіть у радянському трактуванні) стає важливим чинником формування української національної ідентичності. Не лише схильні до дисидентства шістдесятники зверталися до козацької міфології й образу Хмельницького. Робили це й лояльні автори, які намагалися не йти на конфлікти з представниками радянської влади.

Образно кажучи, джин був випущений із пляшки, а тепер його треба було загнати. У другій половині 1960-х рр. починаються гоніння на українську інтелігенцію. Козацька тематика, зокрема й історія Хмельниччини, стає небажаною. Про це дають знати митцям представники компартійних органів.

Павло Загребельний

Звісно, ці репресії не призвели до того, що «козацькі» мистецькі твори й відповідні історичні дослідження взагалі зникли. Наприклад, на історичні теми писав художні твори Павло Загребельний. У 1983 р. був надрукований його роман «Я, Богдан» про Хмельницького. У ньому автор намагався розкрити «таємниці» характеру цього козацького гетьмана, показати його як людину і як визначного військово-політичного діяча.

Козацька міфологія, проінтерпретована в радянському дусі, була типовим колоніальним продуктом. У ній маємо яскраво виражений комплекс «молодшого брата». У цій міфології українські козаки, щоб зволитися від «польського гніту», мусять отримати підтримку з боку «старшого брата» — росіян. Аксіологія цієї міфології досить чітка: той, хто орієнтується на Росію, чинить добро; а той, хто має щось проти неї, є носієм зла. Відповідно, героїзуються промосковські козацькі діячі, і, навпаки, осуджуються ті, хто виступав

¹ Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в історичній уяві. — С. 252.

проти російської орієнтації. У системі таких координат антигероями є Іван Виговський, Іван Мазепа та низка інших гетьманів і представників козацької старшини. Зате головним позитивним персонажем козацької історії постає Богдан Хмельницький.

Така міфологія, за великим рахунком, не мала нічого спільного з марксизмом, на який ніби орієнтувалися радянські ідеологи. Це була модифікація (точніше — продовження) козацької міфології, створеної в імперській Росії.

Незважаючи на те, що Радянський Союз припинив своє існування й утворилася незалежна Україна, в останній і далі продовжують зберігатися елементи про-радянської козацької міфології. Фактично сучасна українська козацька міфологія залишається в полоні стереотипів своєї «попередниці».

Борець за волю України

У кінці 50-х — на початку 60-х років ХХ ст., особливо після ХХ з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, на якому відбулося розвінчання «культу особи» Сталіна, почалася деяка лібералізація суспільного життя в Радянському Союзі. Зачепила вона також культурну та ідеологічну сфери. Почалося звернення до «заборонених тем», відбулася реабілітація окремих постатей, які раніше з тих чи інших причин опинилися під забороною.

Спостерігалася також тенденція відійти від апологетики Хмельницького та його дітища — Переяславської ради. Однією з перших спроб більш адекватно оцінити роль «національно-визвольної війни» в історії України можна вважати монографію Федора Шевченка (1914—1995)¹ «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.»², що стала основою його докторської дисертації, захищеної в 1963 р. Цей вчений спеціально займався питаннями зв'язків України й Росії в середині та другій половині XVII ст. Цьому питанню була присвячена його кандидатська дисертація «Російські воеводи в Україні (Нариси взаємовідносин України з Росією в другій половині XVII ст.)», яку він захистив у 1943 р. У час ювілейного 1954 р. вчений випустив роботу «Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів»³. Зрозуміло, вона була написана в дусі тогочасної апологетики Хмельниччини та Переяславської ради.

Федір Шевченко

¹ Про Федора Шевченка та його праці див.: *Шевченко Ф.* Історичні студії: збірка вибраних праць і матеріалів: (до 100-річчя від дня народження) / ред. кол.: В. Смолій (голова), Г. Боряк, Л. Дубровіна, В. Попик, О. Удод; упоряд. і комент.: С. Батурина, С. Блашук, І. Корчемна, О. Ясь. — К., 2014.

² *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959.

³ Його ж. Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів. — К., 1954.

Інша справа — монографія «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.». У ній автор на основі представленого в роботі матеріалу прийшов до висновку, що принаймні на першому етапі війни Хмельницький домагався лише преференцій для козацької старшини, а не прагнув «возз'єднання»¹. Шевченко також вважав, що українська державність у середині XVII ст. могла відбутися лише завдяки укладенню коаліцій та приєднанню до сильної держави. Серед таких дослідників називав не лише Росію, а й Польщу та Османську імперію.

Шевченко ніби намагався реанімувати класовий підхід в оцінці особи Хмельницького. Він писав: «Очоливши національно-визвольну війну українського народу, Б. Хмельницький та його однодумці і не мріяли про створення на Україні якогось іншого ладу, в якому не було б станів, привілеїв для одних і різних повинностей — для інших. Гетьман та його близьке оточення були людьми своєї епохи»².

Також Шевченко хоча б частково спробував переглянути термінологію, яка використовувалася в тодішньому радянському ідеологічному дискурсі для опису Хмельниччини. У його книзі вона названа не «визвольною» чи «народно-визвольною», а «національно-визвольною війною». Поряд з терміном «возз'єднання» зустрічалися й такі, як «приєднання» й «об'єднання»³.

Володимир Голобуцький

У кінці 1950-х — початку 1960-х рр. з'явилося чимало досліджень з історії українського козацтва. Зокрема, це стосується робіт Володимира Голобуцького (1903—1993). Війна під проводом Хмельницького розглядалася ним у монографії «Запорозьке козацтво», що побачила світ у 1957 р.⁴. Автор намагався не відходити від офіційної лінії при розгляді історичних питань. Але треба відзначити його заслуги в популяризації козацької тематики. Уже наприкінці життя, готуючи до друку друге видання «Запорозького козацтва», Голобуцький зазначив: «Вихід моїх праць у 50-ті і на початку 60-х років припадає на період «хрущовської відлиги»: стало можливим, хоч і в тісних рамках офіційної

ідеології, працювати над запорозькою тематикою і видавати книги. Пізніше, протягом майже чверті віку, такої можливості вже не було»⁵.

По-своєму революційним явищем у той час стала монографія Олени Компан (1916—1986)⁶ «Міста України в другій половині XVII століття»⁷. У ній на підста-

¹ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — С. 78—114.

² Там само. — С. 172.

³ Яремчук В. Минуте України в історичній науці УРСР післясталінської доби. — Острог, 2009. — С. 275.

⁴ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1957.

⁵ Його ж. Запорозьке козацтво. — Вид. друге. — К., 1994. — С. 3.

⁶ Про Олену Компан див.: Ясь О. В. Компан Олена Станіславівна // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 4. — С. 488.

⁷ Компан О. Міста України в другій половині XVII століття. — К., 1963.

ві конкретного матеріалу було показано відмінність розвитку України і Московії у XVI—XVIII ст. Україна на той час, показала автор, була частиною Європи з переважно міським і відносно вільним населенням. На її землях тоді нараховувалося понад тисячу міст і містечок з розвиненими ремеслами і навіть промисловістю, більшість з них мали магдебурзьке право. За підрахунками дослідниці, в Україні XVII ст. міське населення становило 46 відсотків¹. У той же час Московія з її покріпаченим населенням була азійською деспотичною державою. Міст у цій державі нараховувалося мало, а переважало сільське закріпачене населення, «холопи».

Однак радикальне переосмислення постаті Хмельницького та загалом Хмельниччини спробував здійснити історик Михайло Брайчевський (1924—2001)² у науково-публіцистичній розвідці «Приєднання чи возз'єднання?», що була написана в 1966 р. й поширювалася «самвидавом». У 1972 р. вона вийшла за кордоном — у Канаді³, Франції⁴, а також її опублікував бандерівський часопис «Визвольний шлях», що видавався в Лондоні. Через цю розвідку та її публікацію вчений зазнав переслідувань. Після 1972 р. і до кінця 1970-х рр. він мав великі труднощі з публікацією своїх робіт, певний час був безробітним.

Розвідка «Приєднання чи возз'єднання?» з'явилася майже одночасно із відомою працею Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965), що стала своєрідним маніфестом шістдесятників. Методологічно ці праці були подібними. У них порушені проблеми інтерпретувалися з позиції «справжнього» марксизму. Якщо Дзюба, посилаючись на роботи «класиків», показував неправильність радянської національної політики в Україні, то Брайчевський, знову ж таки ніби з марксистських позицій, демонстрував неправильність трактування в тодішній радянській літературі подій Хмельниччини й особи самого Хмельницького. На перший погляд, може видатися, що вчений відновлював старі радянські інтерпретації 1920-х — початку 1930-х рр. Тим паче, що він іноді посилався на них.

Насправді Брайчевський, вдаючись до розгляду соціальних, економічних, а також політичних чинників, показував, що, по-перше, Переяславська рада, яка призвела до приєднання українських земель до Московії, відбулася в результаті домовленостей російської й української феодалних еліт, а, по-друге, це приєднан-

Олена Компан

Михайло Брайчевський

¹ *Компан О.* Міста України в другій половині XVII століття. — К., 1963. — С. 76.

² Про Михайла Брайчевського див.: *Ісаєвич Я.* Михайло Юліанович Брайчевський // *Енциклопедія сучасної України.* — К., 2004. — Т. 3. — С. 421—422.

³ *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання? — Торонто, 1972.

⁴ *Його ж.* Приєднання чи возз'єднання? — Париж; Балтимор, 1972.

ня не можна вважати прогресивним; навпаки, воно консервувало старі феодальні порядки й стримувало розвиток нових, справді прогресивних.

У світлі запропонованих підходів Брайчевський дав наступну характеристику Хмельницькому. Він не заперечував позитивних якостей козацького гетьмана. «Богдан Хмельницький, — писав він, — був справді видатним діячем свого часу і народним героєм — у тій мірі, в якій саме він підняв і очолив повстання проти шляхетської Польщі, здобув цілий шерех блискучих перемог і забезпечив визволення України з-під польсько-шляхетської неволі. Завдяки цьому він заслужив вічну славу й подяку українського народу, що знайшла свій вираз у численних піснях, і думках, присвячених преславному ватажку народної боротьби»¹.

Давши позитивну характеристику козацькому гетьману, Брайчевський писав далі: «Але разом з тим не можна забувати й того, що Б. Хмельницький був типом постаттю феодального класу і виразником феодальної ідеології в той період, коли феодальна система давно вже стала реакційною силою на шляху прогресу. Тому за конструктивною програмою вважати його прогресивним діячем неможливо, — в тій мірі, в якій він вважав своєю метою утримання народного руху в певних рамках, домагався збереження в Україні феодального ладу, не спиняючись в цьому перед прямою зрадою повсталих мас (як це було, наприклад, під Берестечком)»².

Підходи Брайчевського в оцінці Хмельниччини, за великим рахунком, попри певну соціологічну прямолінійність у дусі «справжнього» марксизму, не втратили свого значення до дня сьогоднішнього. На жаль, ці підходи не знайшли належної оцінки і розуміння в українській історіографії. Переважно зверталася увага на публіцистичні аспекти роботи «Приєднання чи возз'єднання?», на те, що вчений піддав критиці «Переяславський міф». А те, що він звертав увагу на негативні соціальні й економічні наслідки Хмельниччини, лишалося поза увагою.

Загалом Брайчевський оцінює результати діяльності Хмельницького, радше, зі знаком мінус, аніж зі знаком плюс. «Історична трагедія України в XVII ст., — констатує він, — полягала в тому, що Б. Хмельницький та інші особи, що стояли на чолі національно-визвольного руху, не розуміли об'єктивних історичних тенденцій і, спираючись на рештки феодальних сил, в плані соціальному намагалися утримати Україну від тих ґрунтовних змін і зрушень, які були продиктовані логікою історичного розвитку»³.

І Брайчевський, і Компан були причетні до руху шістдесятників, який виникнув у часи хрущовської «відлиги». Тоді в Україні з'явилося гроно молодих авторів, які намагалися по-новому піді-

йти до висвітлення суспільних питань. Для них притаманна була певна опозиційність, звернення до національних проблем українства. До представників цього руху відносять Василя Стуса, Василя Симоненка, Івана Драча, Ліну Костенко, Івана

¹ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання: критичні замітки з приводу однієї концепції // Його ж. Вибрані твори. — К., 1999. — С. 523.

² Там само.

³ Там само. — С. 521.

Дзюбу, Миколу Вінграновського, Володимира Дрозда, Бориса Олійника, Валерія Шевчука, Олеся Бердника та деяких інших.

Однією з важливих для шістдесятників тем стала історія українського козацтва. Для них «козацька слава» була передусім предметом національної гордості. Не сприймали вони й «Переяславський міф». Підпорядкування українських земель Московії в середині XVII ст. трактували негативно. Не останню роль у такому сприйнятті відіграли роботи Компан і особливо праця Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?». Щоправда, шістдесятники, які належали до представників літератури й мистецтва, не проникали глибоко в суть цих робіт. Радше, сприймали те, що «лежало на поверхні».

Шістдесятники виробили своє уявлення про козаччину й Хмельниччину. Козаки переважно зображувалися ними в романтично-героїчному плані. І їхньою метою було не «возз'єднання України з Росією», як це переважно представлялося в радянському ідеологічному дискурсі, а «боротьба за свободу, волю».

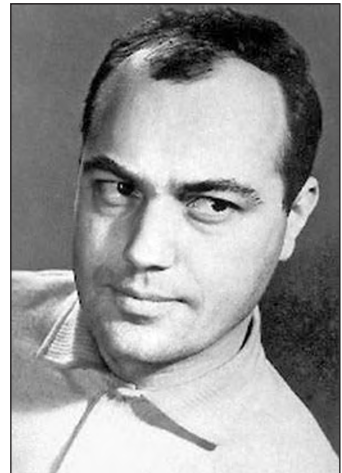
Загалом концепт волі часто використовувався в інтерпретації історії українського козацтва. Це бачимо і в козацьких літописців, і в Григорія Сковороди, і в російській, українській та польській літературах XIX—XX ст. Інше питання — що розуміти під волею. Наприклад, під боротьбою козаків за свободу часто розумілася боротьба проти «польського шляхетського поневолення». Винятком була польська література, в якій змагання українських козаків, радше, поставали як боротьба з росіянами чи татарами й турками (звісно, при єдності козаків і поляків). Тобто це був польський варіант «возз'єднання».

Козацькі змагання за свободу в шістдесятників отримала свою інтерпретацію. Для них це була боротьба проти національних обмежень, за право вільно діяти, користуватися благами своєї національної культури, вільно висловлювати думки. Письменники-шістдесятники «проектували» своє розуміння свободи на козацьких героях минулого. Вони «націоналізували» їх, перетворювали у «дисидентів», що відстоювали національну ідею.

Такими ці козацькі герої постають, зокрема, в творчості Миколи Вінграновського (1936—2004)¹. Будучи людиною, що народилася на теренах колишнього Дикого Поля, у місті Первомайську Миколаївської області, цей автор захоплювався козацькою стихією, романтизував її.

Таке захоплення маємо у вірші «Ніч Івана Богуна», написаного в 1965 р. Богун постає як нескорений воїн-козак, що не йде на компроміси і не приймає «півжиття»:

«І никає помазаником Божим
Півправда, півсвобода, півжиття.

Микола Вінграновський

¹ Про Миколу Вінграновського див.: Шевченківські лауреати. 1962—2001: енциклопед. довід. — К., 2001. — С. 76—78.

І за народом згорбленим та босим
Пильнує без'язике небуття.
З ножів і душ, де голо і де кволо,
В осліпленій сльозами сліпоті
Тікає воля, дух її і слово.
І грає рабство в сурми золоті.
Ніде нікого. Правда горілиці
Лежить в траві і власну лиже кров,
І мочить морду серце у горілиці,
І душить душу зраджена любов»¹.

Певно, варто зробити деякі пояснення. Іван Богун вважався одним із представників козацької старшини, який не бажав йти на союз із Москвою. Чи не звідси інтерес Вінграновського до постаті Богуна? А наведені слова із вірша «Ніч Івана Богуна» мимоволі в читача викликали думки про часи нинішні.

Ліна Костенко

Але не Вінграновський був головним глорифікатором козаччини серед шістдесятників. Пальма першості в цій справі належала Ліні Костенко (нар. 1930 р.)². Твори, що принесли їй славу, це історичні романи у віршах «Маруся Чурай» та «Берестечко».

«Маруся Чурай»³ писалася в 1970-х рр., у період «застою». У 1979 р., щоправда, з чималими труднощами, цей твір побачив світ. Його можна сприймати як «жіночий роман», де йдеться про трагічне кохання героїні, яка хотіла отруїтися, але отруїла свого хлопця. Ця драма відбувається на фоні повстання під проводом Хмельницького. Героїня є «козацькою поетесою», авторкою пісень, що подобалися козакам. Мимоволі напрошується думка: Ліна Костенко свідомо чи несвідомо ототожнює себе з Марусею Чурай.

Волелюбні козаки у романі протиставляються ситим міщанам, які воліють жити за законами і саме іменем закону чинити різні підлоти й несправедливості.

Маємо приховану паралель із тогочасною радянською Україною, де купка незгодних, дисидентів, протистояла радянським людям. Дисиденти — це козаки, які цінують не лише волю, а й високе мистецтво. Радянські люди — збайдужілі «пoltавські міщани», яким зовсім не болять за Україну і яким мистецтво, краса не потрібні. Вони навіть ладні «законно» нищити цю красу.

Козацькі героїчні сюжети, представлені в «Марусі Чурай», отримали свій розвиток у іншому віршованому романі під символічною назвою «Берестечко». Ці два твори писалися майже паралельно. Уривок з «Берестечка» планувався опублікувати в журналі «Прапор» у другій половині 1960-х рр. Фрагмент із цього твору

¹ Вінграновський М. Ніч Івана Богуна // <http://www.ukrlit.vn.ua/lib/vingranovski/hx7xh.html>.

² Про Ліну Костенко див.: Дзюба І. М. Костенко Ліна Василівна // Енциклопедія історії України: у 10 т. — К., 2009. — Т. 5. — С. 222.

³ Див.: Костенко Л. Маруся Чурай. — К., 1979.

побачив світ у цьому ж таки журналі в 1989 р. А повний текст «Берестечка» вперше надрукували в 1999 р. Тобто вказаний твір писався протягом тридцяти років. У ньому маємо кілька пластів. Схоже, роман задумувався як любовна драма (щось подібне до «Марусі Чурай»). Так, перший опублікований уривок «Берестечка» оповідав про непрості любовні стосунки Богдана Хмельницького й шляхтянки Гелени. Але з часом «Берестечко» переростає із любовної драми в епічне полотно, де героєм стає не лише Хмельницький, а й Хмельниччина загалом.

На жаль, в українській літературній критиці, коли йдеться про «Марусю Чурай» або «Берестечко», маємо намагання представити ці твори майже як «дослідження», в яких відображена «автентична історія». Насправді вартість цих творів як «опису минулого» невисока. Тут використовуються міфологізовані козакофільські стереотипи, що були представлені в літописах Грабянки та Величка, українській літературі XIX ст. і навіть літературі радянській. Цінність цих творів у іншому. Використовуючи зазначені стереотипи, Ліна Костенко озвучувала проблеми, які, на її думку, були актуальними.

Героєм «Берестечка» є Богдан Хмельницький — ідеалізований козацький герой. Він живе Україною, бореться за її волю. Ось як козацький гетьман говорить про мету свого повстання:

«Не темний бунт, не чорне віроломство,
не на розбій нагострені шаблі,
не ради слави і не ради помсти, —
а за свободу рідної землі»¹.

Хмельницький важко переживає поразку під Берестечком. Роман — це, власне, роздуми гетьмана про долю-недолю України. Перед очима Богдана проходить низка подій із його життя, відбувається їхнє осмислення.

Костенко озвучує легенду про наїзд Данила Чаплинського на хутір Суботів. Мовляв, цей польський шляхтич убив сина Хмельницького і забрав його жону — Гелену. Потім Хмельницького вкинули до в'язниці, звідки він втік і подався на Запоріжжя, щоб помститися за свої біди й зневажену честь. Складається враження, що саме це і є ледь чи не головною причиною повстання.

Далі — Жовті Води, Корсунь, інші перемоги. А на фоні цього трагічна любов.

Суперником Хмельницького, як і в романі Сенкевича «Вогнем і мечем» та інших літературних творах, постає Ярема Вишневецький. Цьому руському князеві добряче дісталось ще в поемі «Маруся Чурай». А в «Берестечку» то й поготів:

«Є чутка — Вишневецький наступа.
Грабує край, лишає пустовщину.
Яка його несправедна тропа —
щоб наступать на власну батьківщину!

Король, султан, визискувач, торгаш,
гнобитель, кат, загарбник войовничий —
то все чужі. А Вишневецький — наш.
І ось чому для мене він найгідчий»².

¹ Костенко Л. Берестечко: іст. роман. — К., 2010. — С. 109.

² Там само. — С. 111.

Костенко не збирається вникати в причини «зради» Вишневецького. Не замислюється над тим, що в системі тодішніх суспільно-політичних координат зрадником був не Вишневецький, а Хмельницький. Загалом світ «Берестечка» чорно-білий. Є праведники й грішники, добро й зло. Хмельницький, вважайте, добро абсолютне. Хто не з ним — той ворог.

Навіть татари, що були союзниками Хмельницького й чимало йому допомогли в боротьбі з поляками, змальовуються негативно, бо «зрадили»:

«Мій чорний сон — у хлющу зливи
у розлемішені шляхи —
летять татари, в буйні гриви
вчепившись, наче реп'яхи...»¹

А ось як представлений у творі кримсько-татарський хан Іслам-Гірей, що разом з Хмельницьким воював проти поляків:

«І хан, як виліплений з воску,
в кольчугу вбраний і в шишак,
курув кальян, чи спав потрошку,
чи стежив битву мов коршак.

Якби ж я знав, якби ж я відав —
в шовках і в шкурах, хить та хить —
він спить чи думає, цей ідол,
і що він думає, як спить?»²

Судячи з твору, Хмельницький не винуватий, що зазнав поразки. Та і як винуватити героя ідеального! Винуваті інші — зрадник-хан, запроданці, які відмовилися від свого українства й перейшли на бік поляків (передусім Ярема Вишневецький), винуватий навіть український люд, що не має повноцінної державної свідомості.

Надмірну ідеалізацію Хмельницького, чорно-білий фон поеми можна не сприймати. Просто ці речі варто розуміти. Шістдесятники, в т. ч. Костенко, в період «застою» опинилися в стані «заблокованості». Їх переслідували, зраджували. Навколо були вороги. А народ загалом байдуже ставився до проблем дисидентів. Звідси чорно-біла «колористика» «Берестечка»: герої й антигерої, вороги й друзі, добро й зло...

«Берестечко» — трагедія, але оптимістична. Поетеса дає зрозуміти: не варто занепадати духом. Необхідно боротись за те, щоб поразки перетворювати в перемоги. На це і спрямовані діяння Костенківського Хмельницького.

Шістдесятники в другій половині 1960-х — на початку 1970-х рр. мали своє «Берестечко», зазнали нищівної поразки, розгрому. Але не покладали руки, намагалися працювати на перемогу. Ця перемога настала в 1991 р. Правда, виявилась не такою, як їм уявлялася. Та все ж була незалежна Україна. І були певні сподівання. У часи цих сподівань дописувалось «Берестечко». Тому останні рядки твору звучать оптимістично:

«Іще димлять під попелом багаття.
Ще сон торкає вічі мимохить.

¹ Костенко Л. Берестечко: іст. роман. — К., 2010. — С. 16

² Там само.

А вже в похід нам витрублено, браття!
І довбиш б'є у потемнілу мідь.

І вже ногою бувши в стремені,
я нахилився до своєї Долі¹.
Я їй сказав: — Чекай в Чигирині.
Ми переможем. Не такі ми кволі.

Не допускай такої мислі,
що Бог покаже нам неласку.
Життя людського строки стислі
*Немає часу на поразку»*².

У часи незалежності України поетеса могла не зважати на цензуру й озвучувати ідеї, які колись вважалися крамолою. Хоча в творі йдеться про боротьбу козаків з поляками, проте звучать у ньому й антиросійські мотиви. Так, наприкінці роману-поєми Хмельницький, звертаючись до своєї дружини Ганни Золотаренко, говорить таке:

«Ні, Ганно, ні! Аби лиш не з Москвою.
Хай Україну чаша ця мине.
Вже краще з турком, ляхом, із Литвою,
бо ті сплюндрують, а вона ковтне.

Це чорна прірва з хижою десницею,
смурна од крові, смут своїх і свар,
готова світ накрити, як спідницею
Матр'юха накриває самовар.

Був Київ стольний. Русь була святою.
А московіти — Русь уже не та.
У них і князя звали Калитою, —
така страшна захланна калита!

Дрімучий світ. Ні слова, ні науки.
Все загребуще, нарване, хмільне.
Орел — двоглавий. Юрій — довгорукий.
Хай Україну чаша ця мине!»³

Звісно, цей монолог козацького гетьмана є плодом авторської фантазії. Якщо справді Хмельницький розумів небезпеку московського підпорядкування й вважав Москву чи не найбільшим ворогом України, то чому пішов на Переяславську раду, котра поклала початок інкорпорації України Росією?

Чи можна сприймати художню белетристику шістдесятників як «правдиву оптику», через яку варто осмислювати наше минуле, зокрема діяння Хмельницького? Якщо говорити про роман-поему «Берестечко», деякі інші їхні твори, то радше ні, аніж так. Шістдесятники досить вільно поводилися з історичним матеріалом, використовуючи його для своїх суб'єктивних інтерпретацій. Але ці твори мають вартість як «свідчення часу», що відобразили настої й прагнення українських дисидентів.

¹ Мається на увазі Ганна Золотаренко, на якій одружився Хмельницький уже в час повстання і з якою жив у останні роки життя.

² Костенко Л. Берестечко: іст. роман. — С. 182.

³ Там само. — С. 169.

Державник чи революціонер?

Думка, що Хмельницький намагався творити свою державу, не є новою. Низка авторів звертала увагу, що гетьман хотів стати князем, отже, за тодішніми поняттями, володарем суверенного чи напівсуверенного державного організму. У козацькій літературі XVIII ст. приєднання українських земель до Московії трактується як взаємодія двох державних суб'єктів. Чітко ця думка простежується і у відомій «Історії русів». Навіть у російській та проросійській літературі, в якій висвітлювалася діяльність Хмельницького, можна зустріти натяки на те, що гетьман здійснював державотворчі кроки. Інша річ, що ці моменти не виділялися, на них мало звертали увагу.

Приблизно те саме можна сказати й про українську народницьку історіографію другої половини XIX — початку XX ст. Для її представників (Костомарова, Антоновича, Грушевського та ін.) цікавими були діяння не стільки державних структур, як народних мас. Тому державотворча діяльність Хмельницького хоча й опинялася в полі їхнього зору, але на ній увага не концентрувалася.

Першим, хто, ведучи мову про Хмельницького, на передній план поставив його державотворчу діяльність, фактично зробивши її «справою життя» гетьмана, був В'ячеслав Липинський (1882—1931)¹. Його вважають засновником державницької школи в українській історіографії.

В'ячеслав Липинський

Липинський походив із польської шляхетської родини, що мала маєтності на Волині. У молоді роки він, здобуваючи гімназійну освіту в Києві, «став українцем», прилучився до українського національного руху. Навчаючись пізніше в Краківському та Женевському університетах, встановив контакти з діячами українського руху. Пізніше співпрацював з Михайлом Грушевським. Брав участь в українських визвольних змаганнях 1917—1920 рр., хоча й займав особну позицію, підтримуючи гетьмана Павла Скоропадського. Після поразки цих змагань виїхав за кордон, влившись у ряди української політичної еміграції.

Якщо для більшості українських істориків того часу важливим ідеологічним концептом був «народ», то Липинський протиставляв йому такі концепти, як «еліта» і «державна». Тодішні українські інтелектуали в своїх ідеологічних побудовах важливу роль відводили «волі», яку доводили до екстремі й часто розуміли як сваволю. Для Липинського така «воля» не була позитивом. Він їй протиставляв «дисципліну». Також вважав, що найбільшою національною цінністю є держава. Не народ творить державу, а держава, якою керує провідна верства, еліта, із неоформленої маси творить народ, націю. Ідеї Липинського викликали інтерес в українських істориків, політиків, філософів у міжвоєнний період. Адже після визвольних змагань 1917—1920 рр., коли україн-

¹ Про В'ячеслава Липинського див.: *Осташко Т. С.* Липинський В'ячеслав (Вацлав-Вікентій) Казимирович // *Енциклопедія історії України: у 10 т. — К., 2009. — Т. 6. — С. 147.*

цям не вдалося створити своєї національної держави, в їхньому середовищі помітно зріс інтерес до проблем державотворення.

Історичними студіями Липинський почав займатися з 1908 р. Вони показали, що його цікавлять передусім представники владної еліти. Інтерес до минулого української аристократії особливо продемонструвала збірка Липинського «З історії України» (1912)¹. Ця багато ілюстрована об'ємна книга мала показати, що, незважаючи на полонізацію шляхти на теренах України, та продовжувала зберігати свій український патріотизм, котрий знайшов вияв під час повстання під проводом Хмельницького, яке, своєю чергою, вело до творення Української держави.

Основна частина збірки «З історії України» присвячена саме Хмельниччині. Це — монографія «Станіслав-Михайло Кричевський. З історії боротьби шляхти української в повстанських шеренгах під проводом Богдана Хмельницького». Герой цієї роботи походив із шляхетського середовища, на що й звертав увагу Липинський.

У роботі простежується доля Кричевського, його перехід на бік козаків-повстанців, показано, як він став одним із головних військових діячів Хмельниччини, її героєм і однією з численних жертв. Особа Кричевського ніби непогано підтверджувала тезу Липинського про конструктивну роль полонізованої шляхти в українській історії.

У цій монографії зустрічаємо високу оцінку діяльності козацького гетьмана. Про нього історик пише, що то був «чоловік... надзвичайних вимірів»². Так само високо оцінював Липинський і повстання під проводом Хмельницького. Вважав, що його успіх був забезпечений широкою участю в ньому різних верств українського народу, зокрема й шляхти.

Продовженням цієї роботи стала монографія Липинського «Дві хвили з історії пореволюційної України». Пізніше вона була доопрацьована, перекладена українською мовою й вийшла в 1920 р. під назвою «Україна на переломі». У ній дослідник не лише звертав увагу на роль шляхти в козацькому повстанні середини XVII ст., а й намагався довести, що саме вона була чи не єдиною в Україні державотворчою силою. Своєю чергою, результати повстання під проводом Хмельницького, які виявилися не такими, як хотілося (принаймні повстання так і не привело до творення повноцінної Української держави), Липинський пояснював слабкістю української шляхти.

На думку Липинського, в Хмельницького були монархічно-династичні замисли³. Мовляв, у нього існував план: «розвалити Польщу й Крим при допомозі Москви і — замість під іновірним султанським — під одновірним царським протекторатом Українську Державу козацьку збудувати»⁴.

Уже в пізнішій праці «Листи до братів-хліборобів»⁵ Липинський намагався представити козацького гетьмана як такого собі реалізатора ідеї класократичної монархії. Саме ж повстання під проводом Хмельницького трактувалося Липин-

¹ Z dziejów Ukrainy. — Kraków, 1912.

² Ibid. — S. 151.

³ Липинський В. Україна на переломі // Вячеслав Липинський та його доба. — К.; Житомир, 2008. — С. 39.

⁴ Там само.

⁵ Див.: Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. — К.; Філадельфія, 1995.

ським як початок творення цієї «ідеальної» держави, де існує гармонійна взаємодія класів і де на її чолі стоїть «справедливий» і рівновіддалений від різних класових інтересів монарх.

Проте неупереджений розгляд історичних документів показує дещо іншу картину. Сумнівно, що Хмельницький на початку повстання мав чітку політичну програму. Саме ж повстання вело до анархії суспільно-політичного життя, що особливо про себе дало знати в часи Руїни. Не варто також перебільшувати значення шляхти в повстанні під проводом Хмельницького. Звісно, деякі українські шляхтичі, в силу різних обставин, приєдналися до козацької армії. Але чи можна говорити, що вони в ній відігравали провідну роль? Окрім того, більшість української шляхти все ж залишалася на боці Речі Посполитої. Чи усвідомлював це Липинський? Певно, він не міг не помічати невідповідності своєї концепції багатьом історичним реаліям.

Однак Липинському йшлося не стільки про історичну правду, скільки про творення легенди, яка б надихала українців на державотворчу діяльність. Такою легендою могла стати відповідним чином проінтерпретована історія Хмельниччини, під час якої українська шляхта творила «свою державу».

На перший погляд, Липинський звертався до добре забутого старого. Адже творці козацького міфу і в XVII ст., і навіть у XVIII ст. говорили про те, що серед коза-

Незважаючи на певну популярність в українському інтелектуальному середовищі міжвоєнного періоду поглядів Липинського, складно говорити про їхнє значне поширення. В радянській Україні цей історик та мислитель опинився під забороною як український націоналіст. Серед представників української діаспори Липинський належав до малочисленої групи гетьманців, які не мали помітного впливу. Тому його погляди в діаспорі не особливо пропагувалися. До того ж вони суперечили традиційній українській суспільній думці, що мала переважно народницький характер.

ків, зокрема серед їхніх провідників, було чимало вихідців зі шляхетського й навіть князівського середовища. Звертала на це увагу й «Історія русів». Правда, українські діячі XIX ст., котрі стояли на народницьких позиціях, про це «забули». Вони представляли козаків як вихідців з народу. Це простежувалося в «Книзі битія українського народу»¹, творах українських істориків XIX — початку XX ст., художній літературі. Липинський спробував зруйнувати такий підхід, концентруючи увагу на шляхетських елементах у козащині.

Та все ж знаходилися послідовники Липинського, навіть там, де, здавалось би, їх не повинно було бути. Наприклад, деякі послідовники «народника» Грушевського перейняли ідеї про роль Хмельниччини у творенні Української держави. До таких

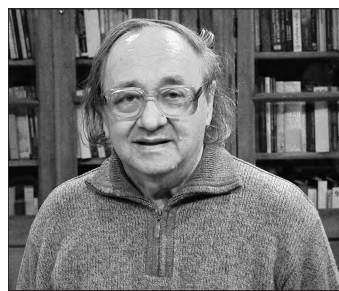
належав Степан Томашівський (1875—1930), Мирон Кордуба (1876—1947), згадуваний Іван Крип'якевич та інші. Про державотворчий потенціал Хмельниччини вели мову історики-дисиденти Олена Компан і Михайло Брайчевський.

Звернення до ідей Липинського відбулося в часи української незалежності, коли виник запит на «державну традицію» в історії України. Тоді погляди вченого

¹ Костомаров М. Книга битія українського народу // Вивід прав України. — Львів, 1991. — С. 55—56.

про творення Хмельницьким Української держави виявилися доречними. Хоча й не були сприйняті в повному об'ємі. Думка про роль шляхетських елементів в українському державотворенні фактично була проігнорована. Козацтво й далі українськими істориками розглядалося переважно як народний феномен. Зате звичними стали твердження про козацьку державу Хмельницького і навіть про її ефективність.

Одним із перших, хто в часи незалежності голосно заговорив про це, був письменник-шістдесятник і літературознавець Валерій Шевчук (нар. 1939 р.). У 1995 р. побачила світ його робота «Козацька держава»¹. Туди ввійшли нариси про українське державотворення в XVII і XVIII ст., які перед тим, із 1992 р., друкувалися в часописі «Розбудова держави». При написанні цих нарисів автор використовував як історичні, так і літературні джерела. Посилався він у своїй роботі (що показово!) і на роботи Липинського.

Валерій Шевчук

Шевчук, підправивши думки цього історика, вважає, що основною метою Хмельницького було відродження Руської держави, яка існувала за княжих часів. Правда, пише письменник, гетьман «побачив, що всім його величним планам здійснитися так і не судилося, а Руське князівство встановити йому не вдалося, саме те князівство, де його рід став би діничним володарем. І справді, під кінець життя політичні плани гетьмана були надто ясні: він увіч прагнув стати князем на землях, що мали відвічну державну традицію Київської держави, отже, бажав ту державу не так створити, як відродити»².

У принципі, це було нове слово. Раніше автори не вели мову, що Хмельницький відновлював Давню Руську державу. Так, козацькі літописці практично не пов'язували козацьку Україну з Київською Руссю. Не робили це й українські, а також російські й польські автори в XIX—XX ст. Не простежуються такі ідеї в Липинського, на якого орієнтувався Шевчук. Зрештою, із самих документів Хмельницького не впливає, що він переймався «відродженням Русі» — хоча й прагнув утверджувати свою владу на руських землях.

Шевчук вважав, що гетьман, програвши свою велику державотворчу гру, все ж «виграв гру малу, тобто встиг збудувати українську автономію, своєрідну напівдержаву, яка по ньому проіснувала по 1764 рік»³.

Те, що ця держава, за великим рахунком, «не вдалася», на думку Шевчука, не було виною гетьмана: «...те, що сталося в Україні і з Україною після Б. Хмельницького, була не його вина, а біда»⁴.

Автор малює апологетичний образ Хмельницького. «Свій же народ і батьківщину, — пише Шевчук про гетьмана, — він любив безмежно і віддав усього себе для їхнього визволення. Було в його діях, як і в діях кожної людини під сонцем, багато помилкового, трагічного, недомисленого, але й було немало великого, на-

¹ Шевчук В. Козацька держава. — К., 1995.

² Там само. — С. 82.

³ Там само. — С. 83.

⁴ Там само. — С. 86—87.

віть геніального, отож, у рівновазі величі й малості найвидатнішого нашого гетьмана треба шукати істину. Одне можна сказати напевне: він зробив для свободи рідної землі усе, що міг, тому його образ назавжди залишиться серед титанів нашого духу»¹. Тобто маємо характеристику не стільки історичну, скільки поетичну. Але подібна «висока поезія» щодо оцінки діянь Хмельницького стала нормою навіть у працях науковців.

Цього ж року, коли побачила світ Шевчукова «Козацька держава», з'явилася праця Леоніда Мельника «Боротьба за українську державність (XVII ст.)»². Написана переважно в науково-популярному дусі, вона переказувала відомі факти з історії України другої половини XVII ст. Але це подавалося, у відповідності з назвою книги, як боротьба за українську державність. Автор, говорячи про Хмельниччину, для її означення вживає термін «Велике козацьке повстання». Зокрема, він писав: «У результаті Великого козацького повстання український народ створив свою державність у формі козацько-старшинської Гетьманщини, яка відповідно до рішень Переяславської ради та Статей Богдана Хмельницького увійшла на основі широкої автономії до складу Російської держави»³. Загалом маємо інтерпретацію в дусі старих схем, що «працювали» ще за радянських часів. Є в роботі, звісно, й глорифікований портрет Хмельницького як державного діяча⁴.

Валерій Смолій

Вершиною апологетики Хмельницького в українській історіографії часів незалежності можна вважати праці Валерія Смолія та Валерія Степанкова. У 1990-х рр. вони опублікували низку робіт, які стосувалися висвітлення біографії Хмельницького та подій з історії України середини XVII ст. Так, у 1995 р. вийшло друге видання їхньої книги «Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет»⁵. Книга відкривалася словами: «400-літтю з дня народження великого гетьмана присвячується» (вважається, що Богдан Хмельницький народився в 1595 р.). Уже ці слова налаштували читача на певне сприйняття.

Даючи оцінку козацькому провіднику, автори писали: «Богдан Хмельницький був першим і, на жаль, останнім в історії України XIII—XX ст. політиком, який зумів очолити боротьбу за національну незалежність, а й за допомогою гнучкої соціально-економічної політики об'єднати для досягнення цієї мети зусилля різних класів, станів і груп українського суспільства, пом'якшити гостроту соціальних суперечностей, запобігти їх переростанню в громадянську війну. Цим були створені умови для завершення в основних рисах процесу формування Української держави. Важко переоцінити

¹ Шевчук В. Козацька держава. — С. 86—87.

² Мельник Л. Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.). — К., 1995.

³ Там само. — С. 4.

⁴ Там само. — С. 17.

⁵ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — 2-ге вид., допов., перероб. — К., 1995.

роль гетьмана у становленні державного апарату та налагодженні його функціонування. Незважаючи на своє шляхетське походження, Богдан Хмельницький, дбаючи про інтереси козацтва, пішов шляхом розвитку тих зародків національної державності, які почали формуватися на Запоріжжі та півдні Київського воєводства в другій половині XVI ст. Так на політичній карті Європи з'явилася Українська козацька держава з демократичними рисами політичного устрою та соціально-економічних відносин»¹.

Смолій і Степанков є авторами також монографії «Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації» (1997)², де розглядають питання становлення Української держави за часів повстання під проводом Хмельницького, а також у пізніші часи аж до ліквідації Гетьманщини.

Теза про «козацьке державотворення» стала однією із засадничих в українській історіографії доби незалежності. І, звісно, найбільша заслуга в цій справі приписувалася Хмельницькому. Ця теза знайшла відображення в «канонічній» «Історії українського козацтва» (2007), що вийшла під егідою Інституту історії України Національної академії наук. У першому томі цієї праці є спеціальний розділ «Політична система та інституційна модель Української козацької держави»³. Також про козацьке державотворення ведеться мова і в інших розділах цієї роботи.

Поряд з означенням Хмельниччини як «боротьби за державність», в українській історіографії першого десятиліття незалежності з'являється ще один концепт. Повстання під проводом Хмельницького починає розглядатися як революція. Не без того, що таке означення траплялося в українських істориків раніше. Наприклад, Липинський писав, що в 1648—1649 рр. на теренах України відбулася «велика українська революція». Вживали це поняття Костомаров, Антонович та інші українські автори. Але цьому терміну в їхніх працях не надавалося особливого значення. Зрештою, сенс цього поняття в різних авторів не був однаковий. Не існувало також теоретичного обґрунтування Хмельниччини як революції.

Валерій Степанков

Якщо виходити з розуміння В. Смолія і В. Степанкова, то Хмельницький творив не просто державу, а державу національну. Хоча говорити про національні держави в тогочасній Європі дуже проблематично. Схоже, в подібних твердженнях маємо намір видавати бажане за дійсне. Або чого лише варте твердження, що Хмельницький був найвидатнішим українським національним політиком XIII—XX ст.!

¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — 2-ге вид., допов., перероб. — К., 1995. — С. 597.

² Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997.

³ Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. — 2-е вид. — К., 2011. — Т. 1. — С. 281—324 та ін.

Чи не вперше таке обґрунтування здійснила Наталя Яковенко. У її підручнику «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.»¹, перше видання якого побачило світ у 1997 р., події Хмельниччини 1648—1657 рр. означені як «козацька революція» («козацькою революцією» їх іменував ще Костомаров). «Вжите у цій книжці поняття «революція»... — писала дослідниця, — найбільш адекватно відображає суть буремних подій. По-перше, вони втягнули в свою орбіту не тільки усі стани й соціальні групи, а й кожному окрему людину, якій просто ніде було сховатися від вогненного смерчу. По-друге, останнє козацьке повстання змінило політичну карту довкілля, проклавши нові кордони України, Польщі, Росії, а невдовзі — й Туреччини. По-третє, у нововитвореній Українській державі була повністю перевернута звична соціальна ієрархія, коли замість зруйнованої станової драбини родових еліт до вершин влади зійшли люди, які здобу-

Наталя Яковенко

ли її «правом шаблі» — козацька старшина. Врешті, по-четверте, події Хмельниччини на багато століть уперед, якщо не донині, визначили національний ідеал, довкола якого вперше в єдиному ритмі почали обертатися і елітарна, і простонародна культура — постать героя-козака, символічного борця «за волю України»².

Можна, звісно, дискутувати щодо коректності вживання терміна «козацька революція», а також розуміння Яковенко поняття «революція»³. Однак запропоноване нею трактування Хмельниччини як революції, що торкнулася змін внутрішніх (політичних та соціальних), а також призвела до кардинальних змін на міжнародній арені, безперечно, заслуговує на увагу.

Запропонований Яковенко термін «козацька революція» не набув поширення. Натомість був переформатований. 1999 р. вийшла робота Валерія Смолія та Валерія Степанкова «Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення»⁴. Тоді ж побачила світ їхня праця у 7-му томі серії «Україна крізь віки» під назвою «Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.)»⁵. У 2009 р. вийшла об'ємна монографія цих авторів під такою ж назвою⁶. Також основні постулати Смолія й Степанкова про Хмельниччину як революцію були озвучені в згадуваній «Історії українського козацтва»⁷. Термін «українська націо-

¹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997.

² Там само. — С. 177.

³ Оскільки це питання потребує дискусії й дещо виходить за межі запропонованої роботи, читач може звернутися до міркувань автора з цього приводу в спеціальній роботі. Див.: Кралюк П. Мареву революції. — Тернопіль, 2017.

⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. — К., 1999.

⁵ Україна крізь віки. — К., 1999. — Т. 7: Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — К., 2009.

⁶ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — К., 2009.

⁷ Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. — 2-ге вид. — Т. 1. — С. 343—354, 387—426 та ін.

нальна революція» ніби став канонічним і ввійшов до українських підручників з історії.

Смолій і Степанков визначали поняття «революція» як злам, коли відбувається перехід «від застарілих у більш розвинені, прогресивніші» суспільні форми¹. Подібне розуміння, сформоване під впливом марксизму, стало стереотипним для українського суспільства. Згадані автори, ведучи мову про Хмельниччину, свідомо протиставляли термін «національна революція» як поширеному в польській історіографії поняттю «громадянська війна», так і поняттям, що функціонували в нашій історіографії — «козацьке повстання», «козацька війна», «козацька революція» тощо. Вони вважали, що ці поняття є неприйнятними. Національну ж революцію означали таким чином: це — явище, коли поряд із змінами суспільного устрою відбувається в умовах боротьби за незалежність процес ліквідації вироблених в інших політичних культурах структурних основ організації політичного життя та заміна їх національними. Цей процес може супроводжуватися громадянською та національно-визвольною війною, що надає боротьбі виняткової жорсткості й величезного кровопролиття².

Концепт «національної революції» викликав різку критику з боку Яковенко³. Вона звертала увагу на те, що автори цього концепту плутають базові соціологічні категорії, передовсім такі, як «держава» і «народ/нація». У результаті чого середньовічні та ранньомодерні державні організми разом із характерними для них сітками влади/підпорядкування та уявленнями про політичну відособленість території та обсяг її суверенності автоматично ототожнюються з державами новітньої доби.

Певно, є сенс погодитися з такою критикою відомої дослідниці. Нині українські історики часто екстраполюють сучасні реалії на минулі часи (хоча цим грішили й грішать історики всіх часів і народів). Зараз, коли молода Українська держава з великими труднощами «перерізає пуповину», що пов'язує її з імперією (колишнім Радянським Союзом, який трансформувався в Російську Федерацію), перед нею гостро постали як проблеми творення дієвих державних інституцій, так і проблеми національні. Звідси бажання істориків знайти «рецепт вирішення» цих проблем у минулому, показати, що ми їх колись розв'язували — до того ж ефективно (це ніби наша «слава»). А для цього чи не найкраще надається Хмельниччина, в якій, при бажанні, можна побачити і національну революцію, й приклад державотворення.

Але питання в іншому. Чи варто шукати «славу» там, де, за великим рахунком, її не було? Чи не заведе нас вона на манівці? А, може, варто шукати в минулому не лише «славу» заради підняття градусу патріотичних почуттів, а й замислитися над тим, які завдання наші предки не зуміли вирішити? І що вони зробили не так? Бо ж історія любить «повторюватись»!

¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — С. 35.

² Там само.

³ Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. — К., 2000. — Вип. 3. — С. 58—78.

Справжній Хмельницький. Людина в історії

Хмельницький до повстання: факти і домисли

Про «дореволюційного» Хмельницького відомо украй мало. Деякі свідчення сучасників козацького гетьмана (Пасторія, Твардовського, Коховського, Грондського та інших) про його походження, молоді роки, діяльність до повстання, як правило, з'явилися після смерті Богдана, коли його ім'я почало обростати різного роду чутками й легендами. До того ж ці свідчення не завжди узгоджуються між собою.

А що вже говорити про інформації козацьких літописців, які писали про батька Хмеля через півстоліття після козацької війни, не кажучи про пізніших авторів, що дозволяли собі домислювати біографію гетьмана. Тому з часом з'явилися легенди про «дореволюційного» Хмельницького — ніби він передбачив ще десь у 1638 р. руйнування Кодацької фортеці, що козаки під його керівництвом брали участь у Тридцятилітній війні, зокрема в облозі Дюнкерка в 1645 р., і т. ін.

Нині досліднику, не кажучи про звичайного читача, доволі складно розібратися в реальній біографії Хмельницького, відсіяти «зерно істини» від «полови фантазій».

Про батьків козацького гетьмана відомо мало. «Богдан-Зиновій Хмельницький, — писав Грушевський, — був сином старостинського урядника в Чигиринському старостві Михайла Хмельницького. Такі урядники звичайно набиралися з дрібної шляхти, і таким шляхтичем уважав і називав себе Михайло Хмельницький: в пізнішій листі своїм до короля під Зборовим (15 серпня 1649 р.), дуже важним для його біографії (свого рода короткій автобіографії), Богдан Хмельницький

Герб Абданк

називає себе «уродженим Хмельницьким», а на своїй печаті уживає герба Абданк. Походження його батька одначе зістається незвісним»¹. Справді, оригінальний лист Хмельницького до Яна Казимира, на який посилається Грушевський, є серйозним аргументом на користь шляхетського походження козацького гетьмана. Крип'якевич, посилаючись на документальні свідчення, говорить про те, що й король Ян Казимир, звертаючись до Хмельницького, називав його «уродзоним», тобто шляхтичем². «Урожоним» Богдана названо й у козацькому реєстрі 1649 р. Там же говориться й про його шляхетський герб Абданк³. Про Михайла Хмельницького, як шляхтича, писали сучасники гетьмана, Грондський та Віміна⁴.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 8, ч. 2. — С. 151—152.

² Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 40.

³ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 9, кн. 2. — С. 1523, 1525.

⁴ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 41.

Щодо походження батька Хмельницького існують різні версії. Пасторій вважав, що той походив із Великого князівства Литовського, Коховський, користуючись чутками, називав місцем народження Михайла Хмельницького чи то Мазовше, чи містечко Лисянка на Подніпров'ї¹. Однак ці версії видаються не зовсім переконливими. Більш вірогідним виглядає версія про галицьке чи волинське походження Михайла Хмельницького. Її намагався обґрунтувати Крип'якевич, який писав: «...правдоподібніше, що Хмельницькі вийшли з Хмельника у Перемишльській землі, бо найперше вони зустрічаються в Галичині. Так, 1578 р. згадується шляхтич Станіслав Хмельницький, власник с. Германова під Львовом, Хмельницькі згадуються також на Волині, у 1637 р. відомі Ян і Яків Хмельницькі, служили шляхтичі Володимирського повіту»².

Веспасиан Коховський

На користь галицької версії свідчать і зв'язки батька та сина Хмельницьких із Галичиною. Перший знаходився на службі у галицьких магнатів, другий, ймовірно, навчався в єзуїтській школі в Галичині.

Коховський говорить, що десь на початку XVII ст. Михайло Хмельницький жив у Жовкві, неподалік Львова, й служив у коронного гетьмана Станіслава Жолкевського³. Потім він опинився на службі в зятя цього магната, Івана Даниловича, власника міста Олеська, який став чигиринським старостою⁴. Михайло Хмельницький, ймовірно, тоді подався на Подніпров'я зі своїм новим паном і почав займатися осадництвом⁵. Тобто здійснював різноманітні організаційні заходи при заснуванні нових містечок і сіл. Був також писарем під час збирання податків⁶. Певно, дослужився до високої посади — став чигиринським підстаростою⁷. При відсутності старости (а староста загалом рідко перебував у своїй окрузі) підстароста здійснював керівництво цією адміністративною одиницею, вершив суд, командував військом, організовував старостинське господарство. Ця посада не лише підіймала престиж людини в очах місцевого загалу, а й давала чималі доходи. Тому Михайло Хмельницький

Станіслав Жолкевський

¹ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 8, ч. 2. — С. 152.

² Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 41.

³ Kochowski W. Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climacteres. Climacter primus. — P. 9.

⁴ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 41.

⁵ Акты, относящиеся к Южной и Западной России. — СПб., 1872. — Т. 7. — № 91.

⁶ Kochowski W. Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climacteres. Climacter primus. — P. 19.

⁷ Акты, относящиеся к Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 466.

став заможною людиною. Мав у володінні хутір Суботів коло Чигирина, а також осадив слободу Новосілки¹.

Існує думка, ніби Михайло Хмельницький одружився з козачкою. Про це писали Коховський² і Грондський. Взагалі було бажання представити батька гетьмана як людину, пов'язану з козацьким середовищем. Є твердження (особливо його поширювали козацькі літописці), що Михайло був козацьким сотником³.

На користь некозацького походження матері Хмельницького свідчить і родинна хронологія. Існує думка, що Богдан Хмельницький народився близько 1595 р. У той час його батько, наскільки можна судити, жив на Галичині й служив у гетьмана Станіслава Жолкевського. Сумнівно, що він там шукав собі дружину козацького роду.

На нашу думку, «козацький слід» у біографії Михайла Хмельницького видається перебільшеним. Безперечно, потрапивши на землі Наддніпрянщини, він мусив спілкуватися з козаками. «...дрібно-шляхетська служебна верства, — справедливо зазначав Грушевський, — стояла в сих сторонах все дуже близько до козаччини, а кожний тутешній осадник, шляхтич чи не шляхтич, був разом і воякою-пограничником»⁴. Але те, що людина, яка була шляхтичем, служила в магнатів, зрештою, дослужилася до високої посади, одружилася не зі шляхтянкою, а простою козачкою, виглядає дивно. Як і дивним є те, що магнатський слуга стає козацьким сотником.

Є відомості, що дружина Михайла Хмельницького (ймовірно, її звали Агафією) після Цецорської битви в 1620 р., коли чоловік загинув або потрапив у полон до

Цецорська битва (1620)

¹ Акты, относящиеся к Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 466.

² Kochowski W. Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climacteres. Climacter primus. — P. 19.

³ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 42.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. 8, ч. 2. — С. 153.

турків, одружилася з литовським, тобто білоруським, шляхтичем Василем Ставецьким. У них від цього шлюбу навіть народився син Григорій¹. Певно, дивно виглядає, що литовський шляхтич одружується з жінкою, яка походила з козацького середовища. Принаймні це ще один аргумент на користь того, що мати Богдана Хмельницького була шляхтянкою.

Михайло Хмельницький взяв участь у поході коронного гетьмана Станіслава Жолкевського на Молдавію. Уже говорилося, що він служив у цього пана та його зятя. Тому Михайло, як підстароста чигиринський, спорядив військовий загін для цього походу². І, певно, поліг у битві під Цецорою разом із гетьманом³. Або потрапив у полон, де й загинув.

Отже, батько Богдана Хмельницького аж ніяк не належав до «простих людей». Була це людина достатньо заможна — принаймні в кінці життя. Походив він з дрібної галицької шляхти, яка не мала особливих статків; служив у гетьмана Станіслава Жолкевського та його зятя Івана Даниловича. Завдячуючи цій службі значно покращив матеріальне становище, а також підняв свій соціальний статус.

Орієнтовно в кінці XVI чи, більш імовірно, на початку XVII ст. Михайло Хмельницький опинився на теренах Подніпров'я. Чому так сталося — залишається лише гадати. Можливо, справді, як твердили деякі автори другої половини XVII ст., він мав проблеми з законом і тому подався на пограниччя, щоб уникнути покарання. Це була «вільна територія», де урядові й судові структури діяли слабо. Така версія може мати «генетичне» пояснення. Адже Богдан Хмельницький і його син Тиміш відзначалися буйним норовом. Не виключено, таким був і їхній предок. Тому на гарячу руку міг вчинити злочин — когось убити або скалічити. Звісно, тут ми опиняємося в сфері гіпотез. Але що робити, коли фактів немає?

Могла бути інша, більш прагматична причина переселення. Подніпров'я з його багатими землями, які знаходилися на пограниччі Речі Посполитої, стали своєрідним «раєм» для людей, що прагнули розбагатіти. Ці терени приваблювали людей енергійних і авантюрних, до яких, певно, й належав Михайло Хмельницький.

Був він також освіченою людиною. Недаремно про нього говорилося, що служив писарем. Прагнув і своєму синові дати освіту.

Загалом син Михайла, Богдан, отримав непоганий спадок, який дозволяв йому зайняти помітне становище в суспільстві.

Про рік і народження Богдана Хмельницького ми не маємо певних відомостей. Грушевський вважав, що він народився 1595 р. і так обґрунтовував цю дату: «Що до віку свого, Богдан в згаданім листі до короля 1649 р. називає свої літа «сивими», і з того треба міркувати, що родився він ще в XVI століттю, в його останнім десятиліттю. З сим сходяться відомости, зібрані в 1649 р. венецьким послом в Відні, — що Хмельницькому було «коло 54 літ», себ-то родився

¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — 2-ге вид., доп., перероб. — К., 1995. — С. 51.

² Kochowski W. Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climacteres. Climacter primus. — P. 20.

³ Акты, относящиеся к Южной и Западной России. — Т. 10. — С. 465.

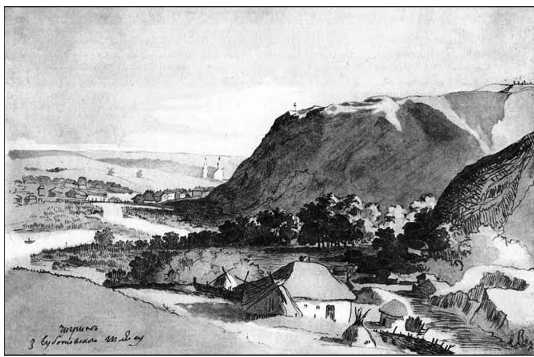
він коло 1595 року»¹. Вказана дата була прийнята дослідниками. Вона виглядає переконливо.

Але тут виникає питання, на яке чомусь не звертається увага. Якщо прийняти цю дату народження майбутнього гетьмана, то його мати мала б десь народитися не пізніше 1580 р. Датою її народження варто вважати орієнтовно рік 1575-й. Однак, як уже говорилося, вона після смерті Михайла Хмельницького виходить за межі за шляхтича Василя Ставецького і навіть народжує йому сина.

Звісно, можна сказати, що і в такому віці жінка здатна народити дитину. Але який сенс було шляхтичеві Ставецькому одружуватися з вдовою, яка вважалася жінкою похилого віку? У той час не так багато людей доживало до таких років. То все ж, що спонукало Ставецького зробити це? Любов? Гроші?

А, може, справа в іншому. Мати Богдана померла, коли він був дитиною чи юнаком. Батько одружився вдруге на молодій панні. Саме ця ймовірна друга дружина і вийшла після загибелі Михайла Хмельницького за Василя Ставецького. До речі, син, що народився в них, згадуваний Григорій, начебто воював проти Богдана Хмельницького під час козацької «ребелії». Ну чим не сюжет для родинної драми?!

Звісно, це гіпотеза, побудована не на документальних свідченнях, а на логічних розмірковуваннях. І все ж...

Т. Г. Шевченко. Чигирин з Суботівського шляху. Акварель, 1845 р.

Однак Грушевський, посилаючись на того самого Коховського, твердить, що після одруження Даниловича з дочкою Жолкевського, Софією, яке відбулося в 1605 р., Михайло Хмельницький, що служив раніше при дворі Жолкевських у Жовкві, перейшов із нею на службу в Олеськ до Даниловича, а вже звідти він подався на Чигиринщину³. Якщо це так, то Богдан не міг народитися на Подніпров'ї. Радше, місцем його народження варто вважати Жовкву або якесь інше місто чи поселення в Галичині.

Щодо імені майбутнього козацького гетьмана, то Грушевський пише так: «Ім'я його «Богдан» часто толкували потім як прізвисьце, дане йому пізніше як

Про місце народження Хмельницького теж немає певних свідчень. Крип'якевич вважає, що він народився в Чигирині. Ця думка загалом утвердилася в українській історіографії. Дослідник аргументував це тим, що Іван Данилович, під опікою якого довгий час перебував батько Богдана Хмельницького, став чигиринським староостою між 1592 і 1594 роками. Тоді, згідно зі свідченням Коховського, він і забрав із собою Михайла Хмельницького². Отже, Богдан мав би народитися десь на Подніпров'ї.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т, 12 кн. — Т. 8, ч. 2. — С. 153.

² Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 42.

³ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т, 12 кн. — Т. 8, ч. 2. — С. 152.

спасителеви України, але се, без сумніву, початкове, дитинне ім'я Хмельницького, і вповні правдоподібно, що се був практикований в народі переклад церковного імени Федір, як толкував уже Коховський»¹. Є сенс погодитися з таким трактуванням. Михайло Максимович, виходячи з такого розуміння імени козацького гетьмана, вважав, що він народився 27 грудня, коли православна церква відзначає день святого Федора Начертанного². Таким чином з'явилася «точна» дата народження Богдана Хмельницького — 27 грудня 1595 р. Вона часто фігурує в різних виданнях.

Щодо освіти Хмельницького, то маємо достатньо аргументовані й підтвержені джерелами міркування Михайла Грушевського: «Про науку Богдана Коховський каже, що він учився в київській гімназії, а також, «по словам богатьох» — у Ярославі у єзуїтів. Останнє більш певне: перше дуже мало, і, мабуть, з'явилося як пізнійший, безосновний здогад. Київська гімназія, себ-то братська школа, починала своє істнування тоді, коли Хмельницький мабуть уже кінчив науку у єзуїтів, а може й скінчив її, тай ніяких звязків у Хмельницького з київськими шкільними кругами не знаємо, ніякої памяти про його науку в сих кругах не бачимо. Натомість про його учення в котрійсь єзуїтській колегії — ярославській чи львівській, се не зовсім ясно — маємо свідоцтва більш певні. Його професор єзуїт Мокрський, «під котрим Хмельницький учився поетики і риторики», уживаний потім був в посольствах до Хмельницького, з огляду на сю особисту знайомість; тоді Мокрський був у Львові, перед тим міг бути і в Ярославі. При тих зв'язках з Галичиною, які існували на дворі Даниловича, зовсім природно, що чигиринський офіціаліст післав сюди свого сінка, і власне до такої щиро шляхетської школи як єзуїтська колегія»³.

Певно, Хмельницького спочатку навчали церковнослов'янської грамоти. На те, що він, «довший час учився в українській школі, вказує мова його листів — тогочасна українська літературна мова, в основі своїй народна, в якій трапляються старослов'янські слова і полонізми»⁴. Схему навчання тогочасного українського шляхтича представляє Василь Загорівський у своєму «Духовному заповіті» (1577). Спочатку молодих шляхтичів навчали «руської науки», тобто письма церковнослов'янською мовою, вміння читати нею біблійні тексти й богослужбові книги, далі їх вчили латинської мови й віддавали в єзуїтську школу⁵.

Окрім імені Богдан, чи то Федір, Хмельницький мав друге ім'я — Зиновій. Надання подвійних чи потрійних імен стало звичною практикою в шляхетській культурі Речі Посполитої. Це ще один (хай і непрямо) аргумент шляхетського походження козацького гетьмана.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т 8, ч. 2. — С. 153.

² Максимович М. О. Собрание сочинений. — К, 1976. — Т. 1. — С. 419.

³ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т 8, ч. 2. — С. 154.

⁴ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 43.

⁵ Василь Загорівський. Духовний заповіт // Слово многоцінне. — К., 2006. — Кн. 1. — С. 221—222.

Говорячи про навчання Хмельницького в єзуїтській школі, Грушевський у примітках подає фрагмент одного польського донесення про переговори з козацьким гетьманом від 29 листопада 1648 р. Свідчення, яке нібито говорить на користь того, що учителем Хмельницького був ксьондз Мокрський. Подаємо його в перекладі українською мовою:

«Ксьондз Мокрський був єзуїтом і вчив у школах, під яким Хмельницький поетику й риторику слухав, також зі Львова від міщан він посланий був до Хмельницького на переговори. Пізнавши його, Хмельницький при людях із ним не говорив, але коли ті розійшлися, обхопив низько його ноги і за навчання дякував»¹.

Інше питання, наскільки можемо довіряти цьому свідченню. Воно виглядає дещо дивним. Хмельницький, який ніби негативно ставився до католиків і не хотів допускати їх на контрольовану ним територію, раптом виявляє таку непомірну повагу до католицького ксьондза. Правда, чомусь це робить поза очі. Але якщо цього не бачили, то звідки свідчення в донесенні? Невже ксьондз сам про це розповів?

Та справа не лише в тому, що наведене свідчення видається не дуже переконливим. Біографія Анджея Мокрського (?—1649)² дає підстави говорити, що ця людина була ровесником Хмельницького. Так, після закінчення класів поетики й риторики він 15 березня 1615 р. вступив до ордену єзуїтів у Кракові. Тоді Хмельницький, якому виповнилося близько 20 років, мав би скінчити своє навчання. У 1617—1620 рр. Мокрський студював філософію в Каліші. У 1620—1622 рр. викладав у Львові в єзуїтській колегії синтаксис і поетику, а в 1622—1623 рр. — риторику в Луцьку. Потім у 1623—1627 рр. вивчав теологію у Кракові, після чого його висвятили на ксьондза в 1627 р. Пізніше він викладав у колегіях Познані, Каліша, Острога, Віленській академії. Загалом його шлях — типова кар'єра єзуїтського викладача. Мокрський мав конфлікти зі своїм керівництвом. У 1646 р. він покинув орден (отже, в 1648 р. уже не був єзуїтом, як про це говориться у вищезгаданому донесенні). Саме з 1646 р. цей колишній викладач став проповідником короля Владислава IV.

Мокрський заявляв, що знає Хмельницького. Певно, вищенаведене донесення від 29 листопада 1648 р. відображає деякі реалії — але в спотвореній формі. Можливо, Мокрський та Хмельницький навчалися разом і перший допомагав другому в навчанні. Але більш імовірним є те, що вони зустрічалися при дворі короля Владислава, де Хмельницький часто бував у 1646 р., в той час як Мокрський був там проповідником. Звідси, очевидно, й поштиве ставлення козацького гетьмана до Мокрського.

Але повернемося до навчання Хмельницького. Переважно дослідники називають дві школи єзуїтів на теренах³, де він міг навчатися — Ярослав (там їхня місія існувала ще з 1574/75 р.) та Львів. Більш вірогідним видається Ярослав. Справа

¹ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 8, ч. 2. — С. 154.

² Про Анджея Мокрського див.: Голобуцький П. В. Мокрський-Гонцель Андрій // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 7. — С. 25.

³ Про школи єзуїтів на теренах України див.: Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI — середини XVII ст. — Львів, 2005.

не лише в тому, що про навчання в цій колегії згадує Коховський. Хоча у Львові єзуїтська місія існувала з 1591 р., але школа-колегія почала працювати тут лише з 1608/1609 р. Саме з цього року нам відомі керівники львівської єзуїтської школи. У той час Богдану Хмельницькому було близько 13 років. Це запізнілий вік, щоб віддавати дитину вчитися.

«Судячи з сеї звістки про науку поетики і риторики (її достовірності не можемо нічого закинути), — пише Грушевський, — Хмельницький був в єзуїтській школі досить довго: загальна освіта, по за котру звичайно не преступали люде світські, які не мали заміру віддаватися церковній діяльності, займала 6—8 літ і більше і кінчилася власне риторикою. Освіта, котру Богдан тут дістав, була звичайна, середня освіта сучасного «освіченого» чоловіка...»¹

На жаль, українські автори, говорячи про навчання Хмельницького в єзуїтській школі, намагаються не звертати особливої уваги на цей епізод. Воно й зрозуміло. Адже виходить якось «дивно»: ревний борець за православ'я був вихованцем єзуїтів, що вважалися запеклими ворогами православної церкви.

Безперечно, єзуїти давали на той час чудову освіту. В їхніх школах вчилися не лише діти католиків, а й протестантів і православних. Вихованці цих шкіл, які закінчували навчання в класі риторики (з таких, очевидно, й був Хмельницький), добре знали класичну латину, володіли культурою красномовства.

Але навчали в цих школах і дечого іншого. Викладачі намагалися зробити зі своїх учнів «добрих католиків». А тих, хто не був католиком, поступово повернути у свою віру. Вони давали зрозуміти, що перехід з одної віри на іншу не є злом. І що можна приховувати цей перехід, якщо цього вимагають обставини.

Чи мав намір Хмельницький здійснити перехід від православ'я до католицизму, чи, можливо, навіть здійснив його — не будемо гадати. Ніяких свідчень з приводу цього не маємо. Але такий перехід дав би йому певні користі. Адже високі покровителі Богданового батька і його самого належали до католиків. Тому релігійна конверсія молодого Хмельницького могла би вітатися й відкрила йому певні перспективи для кар'єрного зростання.

Можемо хіба що констатувати: великої ревності до православ'я він не виявляв. Дехто із сучасників Хмельницького закидав йому віроломство й відсутність «будь-якої релігії». Наприклад, такі закиди робив неаполітанець Лоренцо Крассо в своїй «Елогії уславленим воєнначальникам» (1683)². Справді, козацький гетьман часто вів подвійну гру і використовував релігію в питаннях політичних. Чи не було це результатом єзуїтського навчання й виховання?

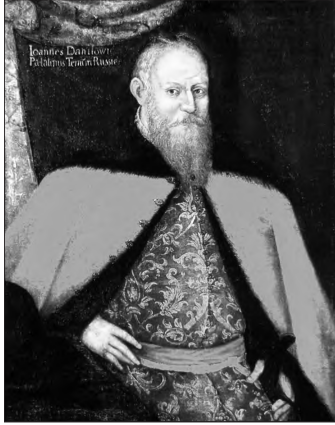
Ще один момент, який оминають увагою наші автори. Це — покровителі батька й сина Хмельницьких. Отже, спочатку батько знаходився під опікою Станіслава Жолкевського (1547—1620)³ — одного з найвпливовіших політичних діячів Речі Посполитої кінця XVI — початку XVII ст., який займав високі посади польного й коронного гетьмана, львівського каштеляна, київського воєводи, канцлера, був старостою барським, кам'янським, яворівським, рогатинським, калуським. Жол-

¹ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 8, ч. 2. — С. 154.

² Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — С. 180.

³ Про Станіслава Жолкевського див.: Мицик Ю. Жолкевський Станіслав // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 3. — С. 167.

кевський належав до освічених людей. Також надавав він сприяння єзуїтам. Вважається, що завдяки його допомозі вони утвердилися у Львові.

Іван Данилович

Данилович Іван теж, як і його тесть, Станіслав Жолкевський, займав високі становища в ієрархії Речі Посполитої: був крайчим великим коронним, каштеляном львівським, воєводою руським, підчашим великим коронним, ловчим белзьким, старостою белзьким, буським, корсунським та чигиринським. Будучи власником Олеського замку, перебудував його, зробивши з нього палац у ренесансному стилі.

Батько Хмельницького, як зазначалося, зумів зробити непогану кар'єру під опікою іншого магната — Івана Даниловича (1570—1628)¹, котрий походив із руського шляхетського роду. Даниловичі прийняли католицизм, породичалися з польською шляхтою. Принаймні стали людьми польської культури.

Данилович брав участь у придушенні повстання під проводом Семерія Наливайка, у битві з козаками на Куруковому озері. Король Сигізмунд III Ваза призначив його одним з комісарів для укладення Куруківської угоди у 1625 р. Залучали його й для залагодження інших козацьких справ. Тобто це була людина, вірна владі Речі Посполитої, яка не хотіла допускати козацької «ребелії». Михайло Хмельницький і його син так чи інакше мусили узгоджувати дії зі своїм паном-покровителем.

Загалом можемо констатувати: ні Михайло Хмельницький, ні його син Богдан не належали до козацтва. Вони були представниками відносно заможного й освіченого шляхетства. Богдан мав всі шанси знайти собі непогане місце під сонцем.

Але стався надлом. Мається на увазі Цецорська битва 1620 р. «...Михайло Хмельницький в битві під Цецорою наложив головою, — пише Грушевський, посилаючись на відповідні джерела, — Богдан попав в турецький полон, «де пробув в тяжкій неволі два роки», поки його звідти викупили. По словам Коховського, визволили його козаки, вимінявши

на своїх бранців, за-для пам'яті його батька; се не дуже правдоподібно, бо ніяких заслуг для козащини у Михайла Хмельницького не знаємо. Пасторій каже, що Богдана викупила мати, що буде простійше і правдоподібніше»².

Більш певною, на нашу думку, є повідомлення Мустафи Наїми про перебування Хмельницького в турецькому полоні й втечу його з нього, яке вже наводилося вище³. У цьому творі, нагадаємо, йдеться й про те, що Богдан прийняв у неволі іслам.

¹ *Lepszy K.* Daniłowicz Jan h. Sas na Olesku (†1628) // *Polski Słownik Biograficzny.* — Kraków, 1937. — Т. IV/1, zeszyt 16. — S. 414—415.

² *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т, 12 кн. — Т. 8, ч. 2. — С. 154.

³ *Мустафа Наїма.* Гюсейнові города у витягу історій із Заходу та Сходу (Повідомлення про Україну) / пер. з осман.-тур. О. Галенка та О. Кульчинського. — С. 154.

Справді, сумнівно, що козаки займалися викупом Богдана. За великим рахунком, ні він, ні його батько не були «їхнім». Також сумнівно, що цим займалася його мати (чи мачуха?), яка відразу після смерті чоловіка встигла вийти заміж. Тобто молодому Хмельницькому довелося покладатися на свої сили.

Як би не було, але, опинившись у турецькому полоні й проживаючи в Стамбулі, розкішній столиці велетенської імперії, він пізнав інший світ, інші звичаї, традиції, релігію. Щось Богдан і перейняв від цього світу. Наприклад, є згадки, що Хмельницький любив пити каву¹, яку на той час вживали в Туреччині. В Європі цей напій отримав поширення пізніше — після Віденської битви 1683 р. Знайомство з османським світом дозволило Хмельницькому в його подальшій діяльності знаходити спільну мову і з турками, і кримськими татарами.

«Пятнадцять літ, — констатує Грушевський, — що минули від повороту Хмельницького з неволі і до війни 1637 р., в наших джерелах не зазначилися ніякими певними фактами. Оповідання пізньої козацької традиції про різні Богданові подвиги: про участь його в морських походах, про те, як він взяв в неволю двох Кантемірових синів, визначився незвичайно в Смоленській війні і т. п. — тільки непорозуміння, або прості вигадки»². Загалом є сенс погодитися з такими міркуваннями. Та все ж, на нашу думку, ці повідомлення є свідченням того, що Хмельницький брав участь у різних військових походах, які здійснювалися козаками — як реєстровими, так, можливо, й нереєстровими.

Вище наводилася інформація з твору Твардовського «Війна домова», що Хмельницький, ведучи переговори з Исламом-Гіреєм, нагадав йому, що свого часу допомагав кримським татарам³, зокрема, так можна зрозуміти, калзі Шагін-Гірею. Це могло бути в 1623—1629 рр., коли татари вели війну з османами за незалежність. У той час Хмельницький повернувся з турецької неволі. Як відомо, українські козаки брали участь у цій війні на боці кримських татар, здійснювали морські походи Чорним морем, нападали на турецьке узбережжя.

Які могли бути мотиви участі Хмельницького в цій війні? Звісно, він, будучи людиною молодою й честолюбною, сподівався, що йому після Цецорської битви-поразки посміхнеться воєнне щастя: здобуде славу, розбагатіє, стане «великим паном». А, можливо, Хмельницький хотів туркам помститися за свою неволю. Однак кримські татари у війні з османами зазнали поразки.

У той час Хмельницький повернувся у свої володіння. Вирішив господарювати на своєму хуторі Суботів, створити родину. Десь у середині 1620-х рр. одружився з Ганною Сомківною⁴.

Чомусь наші дослідники не особливо звертають увагу на цей шлюб. А даремно. У той час родина відігравала надзвичайно велику роль у житті українських шляхтичів, до яких Хмельницький належав. А їхні шлюбні стратегії багато що пояснюють.

¹ *Крин'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — Вид. друге, виправлене і доповнене. — С. 56.

² *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 8, ч. 2. — С. 155.

³ *Twardowski S.* Wojna domowa z Kozaki i Tatory, z Moskwą, potym Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panowania... Jana Kazimierza... Na cztery podzielona księgi... Opus posthumum. — S. 5—6.

⁴ *Кривошея В. В.* Козацька еліта Гетьманщини. — К., 2008. — С. 68.

По-перше, кидається в очі те, що Хмельницький одружився досить пізно — тоді йому було близько 30 років. Здебільшого, шляхтичі в той час робили це набагато раніше. Можна лише гадати, чим був викликаний пізній шлюб майбутнього гетьмана. Татарським полоном, війсьними походами Богдана, недостатністю коштів, щоб належним чином утримувати родину?

По-друге, цей шлюб можна вважати «нерівним». Адже його дружина не була «уродзоною», шляхтичкою. Зате належала до родини багатих переяславських міщан. Звичайно, можна вигадувати гарні романтичні історії про палке кохання Богдана до красуні Ганни. Та щось у це мало віриться. Богдан на час укладення шлюбу був далеко не юнаком, а людиною, яка багато що побачила. І шукаючи «даму серця», яка б стала його женою, він багато що зважував. Ймовірно, шлюб з Ганною Сомківною був типовим меркантильним шлюбом. Дружина не була рівною Богданові за соціальним статусом, але вона принесла багатий посаг, гроші, яких він у той час, очевидно, потребував.

Ганна Сомківна —
перша дружина Богдана
Хмельницького

Ганна народила Богданові чимало дітей. Але скільки їх було насправді, не знаємо — шестеро, семеро... Достовірну інформацію маємо лише про чотирьох — двох синів (Тимоша та Юрія) та двох дочок (Катерину та Степаниду). Невідомо коли і за яких обставин померла Ганна Сомківна. Вважається, що це сталося десь перед 1647 роком¹.

«Можемо констатувати, — пише Грушевський, — що в середині четвертого десятиліття XVII в., коли Богданови могло бути літ за сорок (а на той час такий вік вважався поважним. — П. К.), він мав визначну позицію в війську — але які уряди займав він перед 1637 р., зістається невідомим... Поза тим ще можемо сказати, що Богдан господарив на батьківським хуторі і в пізнійшій афері своїй виступає як заможний господар, що своїм

достатком викликає заздрість у старостинської адміністрації»². Хмельницькому десь у 1630-х роках вдалося «стати на ноги» (певно, не без допомоги капіталів своєї жони).

З 1633 р. на Подніпров'ї починає утверджуватися клан Конєцпольських. Станіслав Конєцпольський, який був на той час коронним гетьманом, скуповує тут землі. А його син, Олександр, у тому ж таки 1633 р. стає старостою чигиринським та корсунським³.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т, 12 кн. — Т. 8, ч. 2. — С. 155.

² Там само.

³ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 50.

Схоже, відносини між Конєцпольськими та Хмельницьким склалися не найкращим чином. Про це маємо певні натяки (хай навіть у дещо перекрученій, фантастичній формі) в окремих хроністів другої половини XVII ст. Як уже говорилося, Грондський писав, що Хмельницький перебував на службі в Станіслава Жолкевського, але той підозрював його в недобрих намірах. Коховський наводить легендарну фразу, що ніби була сказана Хмельницьким при оглядинах цим гетьманом Кодацької фортеці в 1639 р.: «Збудоване руками можна руками зруйнувати»¹. Звісно, ця фраза була негативно сприйнята Станіславом Конєцпольським.

Не можемо з певністю сказати, чи служив Хмельницький у гетьмана Станіслава Конєцпольського і чи справді відносини між ними зіпсувалися. Але стосунки майбутнього козацького провідника й сина Станіслава Конєцпольського, Олександра, набули конфліктного характеру. Про це, як уже говорилося, писав Натан Гановер².

Певно, Хмельницький вирішив робити військову кар'єру. Себе він характеризував таким чином: що належав до людей, котрі «звикли шаблею собі шматок хліба добувати»³. І робив цю кар'єру Богдан у лавах реєстрового козацтва. Такий вибір обумовлювався кількома чинниками. По-перше, Хмельницький був шляхтичем, мав добру освіту. Більшість реєстровців такими не були. Тому він міг претендувати на високе становище в їхньому війську. По-друге, військо реєстрового козацтва розміщувалося на Подніпров'ї, на малій батьківщині Хмельницького. Тобто в усіх відношеннях було йому близьким. Зрештою, і він, і його батько мали контакти з козаками.

Грушевський вважав, що вперше можемо більш-менш достовірно говорити про діяння Хмельницького з 1637 р. Тоді, зазначає історик, «стрічаємо Б. Хмельницького в перший раз на ширшій арені, як військового писаря, що підписує акт капітуляції козацького війська під Боровицею. Правдоподібно, тільки на сій підставі Коховський, що знав днівники Окольного, відозвався про Хмельницького, як про зрадливого чоловіка, що брав участь у всіх повстаннях — Павлюка, Острянина і Гуні, і таке переконання про участь Хмельницького в повстанні утерлася глибоко в історіографії. Але ближше приглядаючися, переконуємося, що властиво на се нема підстави. Як вище було вказано, *Б. Хмельницький виступає в рядах старшини, визначеної Потоцьким на місце тих козацьких старшин, котрих козаки мали за наказом Потоцького відставити при капітуляції* (виділення наше. — П. К.). Тому треба думати, що Богдан належав якраз до людей найменше скомпромітованих повстанням, і через се певного значіння набирає патетична фраза його в

Станіслав Конєцпольський

¹ Kochowski W. Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climacteres. Climacter primus. — P. 25.

² Глибочий мул. Хроніка Натана Гановера / наук. ред. і авт. комент. Н. Яковенко. — С. 24—29.

³ Дополнения к Актам историческим, собранные и изданные Археологической комиссией. — СПб., 1858. — С. 183.

автобіографічним листі до короля, що він від уродження свого і до того сивого волося «не був в ні одним повстанню против маєстату королівського»¹.

Павло Бут (Павлюк)

Микола Потоцький —
Ведмежа Лапа

Ці міркування Грушевського більш адекватні, ніж писання деяких наших патріотичних авторів про те, що Хмельницький ледь не з малечку боровся за свободу народу українського проти польської шляхти, беручи участь у «селянсько-козацьких повстаннях».

Якщо ж говорити про повстання 1637 р. під проводом Павла Бута (Павлюка)², то почалося воно з виступу запорозьких козаків, які в травні 1637 р. захопили артилерію реєстровців у Корсуні і вивезли її на Запорізьку Січ. У серпні цього ж року повстанський загін, керований Павлюком, вирушив із Запорізької Січі на Київщину. А 12 (22) серпня 1637 р. Павлюк звернувся до селян, реєстрових козаків та міщан з універсалом, у якому закликав заарештовувати реєстрову старшину і вступати до повстанських загонів. Повстання охопило Переяславщину, куди Павлюк послав підпорядковані йому загони на чолі з Карпом Скиданом та Семеном Биховцем. Повстанці стратили гетьмана реєстрових козаків Саву Кононовича і кількох старшин.

У грудні 1637 р. велися бої на теренах Чигиринщини між козацькими й урядовими військами. Вирішальні відбувалися біля села Кумейки³. Не маючи змоги зломити повстанців, польний гетьман Микола Потоцький (1593—1651)⁴, прозваний Ведмежою Лапою, запропонував провести переговори, на яких одним з представників короля був православний шляхтич та урядник Адам Кисіль (1600—1653)⁵. Павлюк та кілька інших соратників, що вели переговори, повірили запевненням, ніби король помилує їх у разі добровільної здачі. Зимовий сейм 1638 р. проігнорував обіцянку короля й Кисіля — ватажків повстання стратили. Акт капітуляції війська підписав саме Хмельницький як писар реєстровців. Він також входив до складу депутації козаків

¹ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 8, ч. 2. — С. 156.

² Про повстання Павла Бута (Павлюка) див.: В. О. Щербак. Павлюка повстання, 1637 // Енциклопедія історії України: у 10 т. — К., 2011. — Т. 8. — С. 17.

³ Вирський Д. С. Кумейки, битва, 1637 // Енциклопедія історії України: у 10 т. — К., 2009. — Т. 5. — С. 494.

⁴ Про Миколу Потоцького див.: Щербак В. О. Потоцький Микола // Енциклопедія історії України: у 10 т. — К., 2011. — Т. 8. — С. 454.

⁵ Про Адама Кисіля див.: Щербак В. О. Кисіль Адам Григорович // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 4. — С. 304; Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil. — Harvard, 1985.

до короля, де обговорювалися питання замирення. Козацькі делегати просили залишити козаків при давніх вольностях, землях та маєтностях, надати їм платню, забезпечити вдів убитих у боях козаків тощо.

Як уже говорилося, Грушевський дотримувався думки, що Хмельницький не був скомпрометований повстанням. Дещо інакше вважав Крип'якевич. Після повстання Павлюка відбулися помітні зміни в керівництві реєстровим козацьким військом, визначені сеймовою ординацією 1638 р. На чолі війська замість виборного гетьмана або старшини був поставлений комісар, призначений королем. Полками теж командували призначені шляхтичі. Посаду військового писаря, яку обіймав Хмельницький, скасували. Його ж лише призначили чигиринським сотником¹. Можливо, це справді стало ударом по соціальному статусі й амбіціям Хмельницького. Хоча він і далі залишався в козацькому середовищі впливовою особою і навіть, про що буде говоритися далі, мав контакти із самим королем Владиславом IV.

Грушевський, говорячи про «десятиліття спокою», яке настало після повстання під проводом Павлюка, писав: «Дальші літа теж не визначаються нічим голосним в житю Богдана. Від ординації 1638 р., що позбавила козаків вищих урядів, займав він уряд чигиринського сотника — позиція вигідна тим, що давала йому можливість лучити занятя господарські з службовими. «Золотий спокій» дав можливість і йому загосподаритися на своїй батьківщині, може, й розширити її... Богдан мав добрих приятелів серед нової старшини, з адміністрацією староства, де служив його батько, очевидно, теж звязували його звязки приязни і зажитости. Все, здавалося, віщувало йому спокійне і приємне жите — тим щасливіше, чим менше в нім було слави і відповідальности»².

Однак у 1646 чи 1648 році сталася низка подій, яка змінила життя Хмельницького.

Чому вибухнуло повстання під проводом Хмельницького?

Події середини і другої половини XVII ст. стали переломними, як в історії українських земель, так і загалом в історії Східної й Центральної Європи. У вогні повстань та війн згоріла «стара Русь». Її залишки здебільшого були покочані або покатоличені (а, отже, полонізовані). Щоправда, зберігалася ще «уніатська Русь» (уніатська шляхта й духовенство), однак вона маргіналізувалася. На місці «старої Русі» народилася Україна, де козацтво відіграло провідну роль.

Згадані події в історіографії отримували різні назви — «повстання під проводом Богдана Хмельницького», «козацьке повстання», «громадянська війна» («війна домова»), «польсько-козацька війна», «народно-визвольна війна» тощо; тепер же, як зазначалося, набув поширення термін «національна революція». Але, на нашу думку, ні одне з цих понять не відображує складності подій, що відбувалися на українських землях у середині XVII ст.

¹ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 50.

² Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 8, ч. 2. — С. 156—157.

Ці події можна розглядати як козацьке повстання, спрямоване проти влади Речі Посполитої. Козаки, передусім реєстрові, боролися за розширення своїх прав. У принципі, виступи шляхти (т. зв. конфедерації) проти центральної влади в Речі Посполитій, які супроводжувалися військовими сутичками, не були якоюсь новиною. Вони, з точки зору шляхетського права, сприймалися як законні. Те саме стосується й козацьких повстань, що стали з кінця XVI ст. вже традиційними в Речі Посполитій. Звісно, між шляхетською конфедерацією та козацьким повстанням були відмінності.

Козаків у Речі Посполитій не сприймали як шляхетський стан. Хоча вони намагалися дорівнятися до цього стану, заявляючи, що є рицарями, оборонцями країни. У цьому сенсі козаки наближалися до шляхти. А раз так — то мали право на повстання, конфедерацію. Правда, шляхта це право козаків піддавала сумніву. Але договори, які укладалися між представниками королівської влади та представниками козацтва, де-факто легітимізували це право.

І повстанці-конфедерати, і повстанці-козаки ставили перед владою Речі Посполитої певні вимоги та добивалися їхнього виконання. В умовах цієї держави, де не було сильної центральної влади і де часто переважало право сили, такі речі стали звичайною практикою. Але повстання, яке підняв Хмельницький у 1648 р., помітно вийшло за межі традиційної конфедерації.

Є підстави говорити про виражені елементи громадянської війни в подіях на українських землях у середині і в другій половині XVII ст. Адже мешканці однієї держави воювали один проти одного. Щоправда, такий підхід не приймається в українській історіографії.

Натомість в українській історіографії часто представляється цей конфлікт як етнічний чи етно-релігійний. Мовляв, українці воювали проти поляків, православні — проти католиків і близьких до них уніатів.

Однак при такому підході виникає чимало питань. У військах Речі Посполитої, що воювали проти козацької армії, було чимало українців. Наприклад, головний ворог Хмельницького, Ярема Вишневецький, походив з руського (власне, українського) князівського роду, хоча був одружений на польці та прийняв католицизм. Але, будучи католиком, Ярема підтримував свого родича — православного київського митрополита Петра Могилу, надавав кошти для потреб православної церкви. Тобто аж ніяк не був стовідсотковим поляком. У т. зв. польському війську зустрічаємо чимало руської православної шляхти і навіть представників руського православного плебсу. З іншого боку, повстанська армія далеко не була стовідсотково козацькою і українською. Наприклад, на початках Хмельниччини значну частину повстанської армії складало військо кримського хана. Отже, конфлікт мав не лише міжетнічний вимір (поляки проти українців, союзниками яких були татари), а й вимір внутрішньоетнічний (українці воювали проти українців).

Щодо конфесійного виміру, то тут теж не все так просто й однозначно. Козацьке військо ніби воювало за православну віру проти католиків, уніатів, протестантів та юдеїв. Але, маючи на початках Хмельниччини союзником кримських татар, воно часто нищило й православних, і навіть їхні святині. Водночас

траплялися випадки, коли польське військо брало під захист православних від козаків і татар.

Тобто Хмельниччина і наступні події, які йшли за нею, стали громадянською війною не лише всередині однієї держави, а й всередині одного етносу.

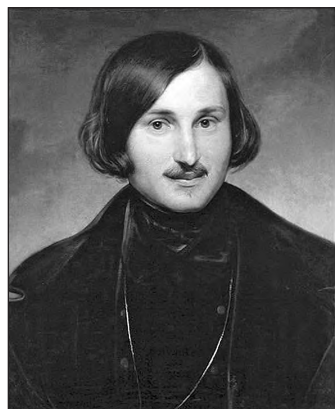
Тут ми підходимо до моменту соціального. Внутрішньоетнічна громадянська війна, яка велася на українських землях в середині і в другій половині XVII ст., мала переважно соціальний характер — козацький стан боровся за лідерство зі старою елітою (князями й шляхтою). Тому ці події можна трактувати як соціальну революцію. На значній частині території України, Лівобережжі, частково Подніпров'ї, відбулася зміна еліт — на місце шляхти прийшла козацька старшина.

Та чи варто цю соціальну революцію вважати «змінами на краще», «прогресом»? В українській історіографії маємо позитивну відповідь на це питання. Насправді історичні факти не дають підстав для таких оптимістичних тверджень. Козацька еліта, проіснувавши близько ста років, не залишила після себе помітних здобутків у сфері економіки, політики чи культури. Радше, для України цей час став часом деградації й стагнації, ніж прогресу. Не можна сказати, що в цьому була вина лише козацької еліти. Але і її теж.

Говорячи про Хмельниччину, варто звернути увагу на один соціальний аспект, який чітко простежується і в документальних матеріалах, і в тогочасних літературних пам'ятках, але на який не звертають увагу українські історики. Козацьке повстання мало не лише антишляхетський характер, але і характер антимищанський. Козаки громили міста, розглядаючи їх як ворожі осередки. Причому часто це були не стільки польські, скільки руські (українські) міста. І у вогні повстання гинуло чимало саме українських міщан.

У певному сенсі Хмельниччина була повстанням села, точніше, привільного хутора, де немає ніяких урядників, проти міста. Чи можна таке повстання розглядати як прогресивне? Адже міста були осередками, в яких зосереджувалися нові технології й вироблялися нові форми суспільних відносин.

Під впливом козаків у громадській думці України утвердився антимиський дискурс з ідеалізацією сільського чи хутірського життя. Григорій Сковорода заявляє: мовляв, «не піду в город багатий». Микола Гоголь у своїх творах свідомо протиставляє хутір, як осередок козацького життя, «ворожому» місту. Наприклад, це простежується в повісті «Тарас Бульба». Для героя цього твору «справжнє» життя існує поза містом (на хуторі, Січі). Навіть Київ, де навчалися сини Тараса Бульби, змальований у світлі негативному. Не кажучи вже про Дубно, яке штурмують козаки. Хоча і Київ, і Дубно були містами, де проживало чимало українців. Теоретичне осмислення цього протистояння знайшло відображення в Пантелеймона Куліша, котрий прагнув витворити «хутірську філософію». «Селянськість», хуторянство стали прикметною рисою української свідомості.

Микола Гоголь

Ведучи мову про події середини і другої половини XVII ст. на українських землях, дослідники часто дистанціюються від зовнішніх чинників. Але саме ці чинники були якщо не вирішальними, то достатньо вагомими. Україна стала тереном великої геополітичної гри. Провідну роль у ній відіграла Османська імперія зі своїми васалами — Кримським ханством, Молдавією, Волощиною та Семиграддям. Певну роль також відігравали Венеціанська республіка, Швеція й Московія. Врешті-решт це була гра на ослаблення Речі Посполитої — провідної держави Центрально-Східної Європи. Османська імперія, яка в той час знаходилася не на підйомі, а на спаді, була зацікавлена в тому, щоб зберегти свої позиції в Центральній та Східній Європі, передусім у Північному Причорномор'ї. Маючи значний військовий потенціал, ця держава ладна була йти на розширення своїх володінь у потрібних їй напрямках (адже найкраща оборона — наступ). Одним із таких напрямків стали українські землі. Використовуючи козаків (Хмельницький уклав кілька договорів із турками, фактично опинившись у становищі їхнього васала), а також кримських татар, Османська імперія створила зону нестабільності на українських теренах, встановивши свій контроль над частиною земель України.

Ще однією потужною дійовою особою у цій геополітичній грі стала Швеція, яка почала претендувати на статус імперії. У колі її інтересів опинилася Балтія,

яку вона хотіла взяти повністю під свій контроль. Швеція почала втручатися в справу Речі Посполитої, намагаючись стати володарем на балто-чорноморському просторі. У реалізації цих планів певне місце відводилося й козакам.

У розширенні своєї території за рахунок Речі Посполитої була зацікавлена й Московія. Хмельниччина, дестабілізувавши ситуацію в Речі Посполитій, створила непогані можливості для експансії цієї держави. Скориставшись цим, московіти захопили Смоленськ, деякі території, що входили до складу Великого князівства Литовського як частини Речі Посполитої. Також Московія поширила свій вплив на Лівобережну Україну.

Спостерігаючи за діями Хмельницького та його наступників, бачимо, що вони часто змінювали свою зовнішньополітичну орієнтацію. Сьогодні уклали договори з одними правителями, стаючи їхніми васалами, а завтра ці договори розривали й шукали собі нового покровителя. Такі зовнішньополітичні хитання обумовлювалися складністю, запутаністю геополітичних змагань,

які велися в той час на теренах України. На жаль, у цій ситуації козацтво ставало не стільки суб'єктом, скільки об'єктом міжнародних відносин. А зрештою від цього програвала Україна.

Козацькі літописці (Григорій Грабянка, Самійло Величко та ін.), використовуючи деякі інформації польських хроністів другої половини XVII ст., витворили легенду про те, що повстання під проводом Хмельницького вибухнуло раптово, стихійно. Потім ця легенда благополучно перейшла в українську історіографію. Суть її зводиться до такого. Мовляв, Богдан Хмельницький мав серйозний конфлікт із чигиринським підстаростою Данилом Чаплинським. І що цей конфлікт став ледь не причиною повстання. Чи принаймні спровокував його.

Насправді факти свідчать, що повстання під проводом Хмельницького не вибухнуло спонтанно. До нього велася тривала й серйозна підготовка. Інакше воно б не могло набрати таких масштабів.

Звісно, це повстання мало свої соціальні, економічні, політичні й культурні причини. Деякі з них непогано були окреслені в Літописі Самовидця, про що вже велася мова.

Однією з головних причин була поява на Подніпров'ї потужного шару українського козацтва (як реєстрового, так і нереєстрового), котре не було задоволене своїм соціальним статусом. Сформувавшись як прикордонна служба, що охороняла землі Речі Посполитої від татарських набігів, козаки вважали себе лицарськими людьми й претендували отримати права, що зрівняли б їх зі шляхтою. Шляхетський загал на таке не хотів йти. Тому в першій половині XVII ст. постійно виникали конфлікти між козаками й владою Речі Посполитою, яка, власне, репрезентувала шляхетство. Іноді ці конфлікти виливалися в повстання. Здавалося, в період «золотого спокою» (1638—1648 рр.) владі вдалося пригасити козацьку проблему. Вона встановила відносно дієвий контроль за козацтвом, передусім реєстровим. Але цей контроль, різні обмеження викликали незадоволення в козацькому середовищі. Це незадоволення можна було гасити шляхом певних подачок, залученням козаків до військових дій за відповідну винагороду, що й робилося. Але, коли по-справжньому, такий підхід виглядав як «ходіння по тонкому льоду», що вимагав від влади і такту, і обережності. Один невірний крок міг привести до чергового спалаху козацької «ребелії». Що й сталося в 1648 р. Тобто вирішувалася не проблема, а «гасилися» її наслідки. Аби її вирішити, необхідно було мати адекватне розуміння стану речей і політичну волю. Якщо всерйоз, у тодішньої влади Речі Посполитої не було ні першого, ні другого.

Важливим чинником повстання став той характер соціально-економічних відносин, що почав складатися на Подніпров'ї в першій половині XVII ст. У той час у Європі значно зріс попит на сільськогосподарську продукцію, зокрема зернові. Останні активно поставляла на європейські ринки Річ Посполита. Значною мірою ця продукція поступала з новоосвоєних українських земель, що межували з Диким полем. Тут можна було швидко розбагатіти. Тому на ці землі в зазначений період ринулися колоністи — як люди плебейського стану (селяни й міщани), так і шляхтичі. Переважно це була русинська колонізація з теренів сучасної Західної України. Саме ця колонізація й обумовила зростання козацтва на Подніпров'ї.

Звісно, селяни й міщани, що опинялися на «нових» землях Подніпров'я й Поділля, сподівалися, що матимуть свободу, будуть панамі в своїх господарствах.

Колоністи, які йшли та осідали на межі з Диким полем, були часто людьми енергійними, войовничими, яких нелегко було «поставити на місце». Такі люди ставали «матеріалом» для бунтів, повстань, які часто вибухали на Подніпров'ї та й Поділлі в першій половині XVII ст. Хоча, за великим рахунком, становище селян і міщан на новоосвоєних українських землях було порівняно кращим, ніж на «старих» землях Речі Посполитої.

Проте шляхта, магнати, які теж сюди ринули, юридично закріплювали за собою ці «нові» терени й намагалися встановлювати звичні для них феодальні порядки, що не могло не викликати супротив селян і міщан.

Незадоволення з боку плебеїв-колоністів викликали також євреї, які, побачивши, що Подніпров'я й Поділля стають привабливими в торгово-економічному аспекті територіями, активно почали проникати на ці землі. Вони часто ставали орендаторами у магнатів і шляхтичів, яким було ніколи чи «нецікаво» займатися марудними господарськими справами. Орендатори, зрозуміло, намагалися не лише виконувати свої зобов'язання перед орендодавцями, а й отримувати від оренд якомога більший зиск. Це вело до посилення експлуатації плебейського населення. Останнє бачило в євреях, з якими їм часто доводилося з'ясовувати стосунки, чи не найголовніших винуватців своїх бід. Окрім того, ця неприязнь до євреїв посилювалася тим, що вони були для місцевого населення чужими, «невірними». Звідси стають зрозумілими антиєврейські настрої, які поширювалися серед повстанців і знаходили вияв у козацькій літературі.

Також причиною повстання стали й проблеми конфесійні, зокрема протистояння між православними, з одного боку, й католиками та уніатами, з іншого. Але не варто перебільшувати значення цього чинника. Конфесійні проблеми, радше, були фоном для повстання. Їх використовували для посилення протестних настроїв і мобілізації «бунтівного люду».

Варто враховувати, що 1632 р. Владислав, ставши королем у Речі Посполитій, прийняв т. зв. «Пункти для заспокоєння руського народу»¹. Цей документ легалізував православну ієрархію, а, отже, й церкву в Речі Посполитій, певним чином врегулював відносини між конфліктуєчими сторонами — православними та уніатами. У 1633 р. київським православним митрополитом з допомогою руської (української) шляхти обрали Петра Могилу (1597—1647)², якого затвердив на цьому становищі король. Ісайя Копинський (? — 1640)³, який претендував на митрополічу кафедру й мав підтримку козаків, у кінцевому результаті зазнав поразки. Петро Могила зайняв лояльну позицію до уряду Речі Посполитої і дистанціювався від східних патріархів, які знаходилися на теренах Османської імперії. Він навіть мав план створення в Києві осібного патріархату і об'єднання з уніатами⁴. Якби це вдалося здійснити митрополиту, православні церкви України й Білорусі вийшли б з-під впливу Константинопольського патріархату. Різні обставини, а також відносно незначний період перебування Петра Могили на митрополічій кафедрі не дав йому змоги реалізувати цей амбітний план, який із політичних мотивів був би підтриманий у Речі Посполитій. Петро Могила помер на початку 1647 р., коли йому було близько 50 років. Звісно, у ті часи такий вік вважався по-

¹ Сас П. М. Пункти для заспокоєння руського народу // Енциклопедія історії України: у 10 т. — К., 2012. — Т. 9. — С. 61.

² Про Петра Могила див.: Дзюба О. М. Могила Петро // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 7. — С. 12.

³ Про Ісайю Копинського див.: Хижняк З., Колосова В. Копинський, чернець ім'я Ісайя // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 5. — С. 130.

⁴ Про це більш детально див.: Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. — К., 1997.

важним. Але серед тодішніх можновладців чимало було таких, які пережили його. Чи не допомогли митрополиту піти з цього світу, зокрема з допомогою отрути? У той час подібні речі широко практикувалися.

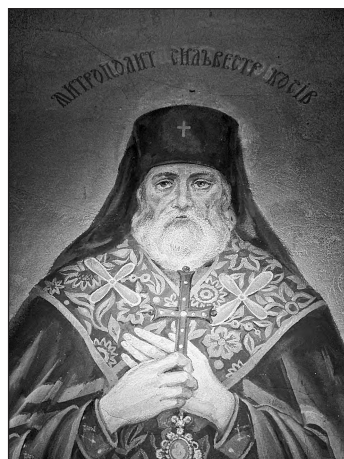
Петро Могила помирає якраз напередодні повстання під проводом Хмельницького. Чи він помер своєю смертю, чи ні — але його кончина, безперечно, полегшила справу повстанцям. В його особі останні отримали б сильного противника. Адже за часів його перебування на митрополичій кафедрі вище православне духовенство займало й демонструвало неприязне ставлення до козацтва. Окрім того, Петро Могила доводився родичем князя Дмитра Вишневецького, мати якого походила з роду Могили.

Навіть під час Хмельниччини вище православне духовенство України, зокрема київський митрополит Сильвестр Косов (1600? — 1657)¹, демонструвало прохолодне ставлення до козацтва.

Із конфесійним пов'язаний ще один чинник, який можна назвати культурно-етнічним. Говорити, що в той час при досить обмежених засобах комунікації існувала розвинута етнічна, а тим паче національна свідомість, не варто. Ера націоналізму була ще попереду. Хіба що можна говорити про деякі передумови цієї ери. Ідентичність тогочасної людини визначали не стільки чинники етнічні, скільки чинники родові, конфесійні й державні.

Та все ж у той час жителі України, передусім представники елітарних верств, ідентифікували себе як Русь, русини. Поняття Русь пов'язувалося з руськими родами, зокрема князівськими й шляхетськими, «руською вірою», тобто православ'ям, зрештою територією, що колись входила до складу Русі Київської й мала свою «славу історію». Русь як державний організм, принаймні як автономна структура, в складі Речі Посполитої не існувала. Але ідея «відновлення Русі» мала поширення в середовищі освічених елітарних верств. Вона використовувалася під час Хмельниччини її провідниками, серед яких було чимало представників шляхетства. Творячи свою державну структуру, ці люди мали б спертися на певний уявний конструкт-проект. Для цього загалом непогано надавалася ідея Русі чи то Руського князівства. Вона чітко була окреслена (правда, не реалізована) після смерті Хмельницького в Гадяцькому договорі 1658 року.

Хмельницькому й повстанцям надавали підтримку православні священнослужителі — переважно ті, які прибули з Османської імперії. Не без їхнього впливу Хмельниччина почала набувати характеру священної війни православних проти інославно (католиків, уніатів, юдеїв і протестантів).

Сильвестр Косов

¹ Про Сильвестра Косова див.: *Горовий А.* Забутий митрополит Сильвестр Косов. — К., 2014.

Також до причин Хмельниччини можна віднести й неідеальний державний устрій Речі Посполитої. Влада виборного короля в цій державі помітно обмежувалася інституціями шляхетської демократії. Тому є сенс говорити про слабкість центральної влади, яка до того ж поєднувалася з політичною корупцією. Типовим явищем стала купівля голосів на сеймах і сеймиках, державних посад, у т. ч. військових, без уваги на здібності кандидата. Це стало не останньою причиною перемог козаків над коронним військом на початках козацького повстання.

Розкинувшись на величезній території Центральної й Східної Європи, Річ Посполита не мала ефективних засобів державної комунікації. До того ж її землі

До причин Хмельниччини також варто додати деградацію шляхетської спільноти, яка втрачала свою колишню войовничість, занедбувала суспільні обов'язки, вбачаючи сенс життя в накопиченні багатств. На фоні цієї деградації звичним явищем стало те, що при владі опинялися різноманітні авантюристи, як, наприклад, Єронім Радзівський, який відіграв специфічну роль у подіях Хмельниччини.

(Мала й Велика Польща, Пруссія, Литва, Русь-Україна) помітно різнилися між собою і в соціальному, і економічному, й культурному аспектах. Не дивно, що землі цієї держави, особливо на пограниччі, жили своїм життям. Управлінські інституції в них контролювалися місцевими можновладцями, які відчували себе достатньо незалежно. У такій децентралізованій державі, яка до того ж не мала релігійно-культурної єдності, спостерігалися сильні відцентрові тенденції, що, своєю чергою, вело до протистоянь окремих регіонів Варшаві. У першій половині XVII ст. чи не найбільш відцент-

ровим регіоном стало Подніпров'я, де відбулося становлення нової соціальної верстви (козацтва), яка конкурувала зі шляхтою. Тут варто мати на увазі, що єдність Речі Посполитої значною мірою обумовлювалася існуванням шляхетської єдності й солідарності, яка мала юридичні й соціальні преференції. Недаремно в той час з'являється теорія сарматизму, згідно з якою шляхта Речі Посполитої, попри певні її регіональні, конфесійні й культурні відмінності, має один т. зв. сарматський корінь. Козаки, звісно, до сарматів не належали. Вони для шляхти були людьми нижчого сорту.

Зазначений вище комплекс причин не обов'язково вів до повстання, робив його неминучим. Він творив лише *можливість повстання*.

Однак у 1646—1647 рр. з'явилися чинники, що зробили цю *можливість дійсністю*.

Аби зрозуміти ці чинники, варто поглянути на тогочасну геополітичну ситуацію Європи й місце в ній України.

У 1646—1647 рр. добігала кінця кривава Тридцятилітня війна, що охопила терени переважно Західної Європи. Європа була вкрай виснажена нею. Османська імперія хоча поступово втрачала свою могутність, залишалася одним із головних геополітичних гравців як на Близькому Сході, так і в Європі. Під контролем турків знаходилося Чорне море й частково море Середземне. На Середземномор'ї їхніми конкурентами була могутня Венеціанська республіка, яка стала потужною торго-

вою державою. Між нею й Османською імперією часто виникали конфлікти, в т. ч. воєнного характеру.

У 1645 р. почалася затяжна війна між ними за острів Крит, зокрема за столицю цього острова Кандію. Тривала вона до 1669 р. Почалася ця війна, здавалось би, із непорозуміння. У жовтні 1644 р. т. зв. рицарі-іоанніти, які на той час перетворилися в звичайних піратів, захопили один багатий турецький корабель і висадилися на острові Крит. Це страшенно розлютило тодішнього османського султана Ібрагіма I, який був психічно невривноваженою людиною. Фаворити цього правителя Кінкі Хусейн та Сілахдар Юсуф-ага зайняли войовничу позицію. У нападі на турецький корабель звинуватили Венецію, оскільки цій державі належав острів Крит, де висадилися іоанніти. Сілахдара Юсуфу-агу звели в ранг капудан-паші й доручили ведення наземних і морських операцій. У 1645 р. турки не лише вторгнулися на Крит, а й захопили в жовтні цього року друге місто за величиною на острові — Канею¹.

Палац дожив у Венеції

Самій Венеції важко було протистояти Османській імперії. Однак їй не варто було сподіватися на допомогу християнської Європи. Провідні європейські гравці були зайняті своїми справами. Дослідник історії Венеціанської республіки Джон Норвіч так писав про цю ситуацію: «Тільки одне могло врятувати її (тобто Венецію. — П. К.): сильна, цілеспрямована підтримка європейських держав. Але цього не сталося. Залишається спірним питання про те, що вся історія османського вторгнення в Європу може бути охарактеризована як нездатність християнських правителів об'єднатися на тривалий період часу для захисту своєї землі та віри. Вони не зробили цього за часів Третього хрестового походу (приблизно за 500 років до описуваних подій), не зробили вони цього і зараз. Знову і знову Венеція просила підтримки і завжди підкреслювала, що на карту поставлена доля не тільки непомітної Венеції, але і всього християнського світу, який знаходився в критичному стані. Таким чином, якби турки захопили Крит, то разом з ним була б втрачена і половина Середземномор'я. А християнський світ, як і раніше, відмовлявся слухати. Імператор сповістив Венецію про те,

Джон Норвіч

Імператор сповістив Венецію про те,

¹ Норвич Д. История Венецианской республики: пер. с англ. — М., 2010. — С. 722—723.

що він тільки що підписав мирний договір з Портою терміном на 20 років. З Іспанії, на загальний подив, його католицька величність відправив посла в невірний Константинополь. Франція, відповідно до своєї політики подвійних стандартів, однією рукою простягала Венеції скромні субсидії, а другу руку дружньо простягла султанові. Англія, від якої допомоги і не чекали (оскільки вона не мала ніяких інтересів у Середземному морі), щедро обдаровувала обіцянками, але цим і обмежувалася. Римські папи, які змінювали один одного, бачили, в якому становищі знаходиться Венеція, але користувалися цим у своїх корисливих цілях, пропонуючи допомогу тільки в обмін на певні послуги: Інокентій X хотів контролювати венеціанські єпархії, його наступник Олександр VII — повернути до Венеції езуїтів...»¹

Та все ж існувала європейська держава, яка могла надати підтримку Венеції. До того ж — суттєву. Це — Річ Посполита. Незважаючи на певні поразки венеціанців у Кандії в 1645 р., уже наступного року венеціанський флот активізувався в східному Середземномор'ї, намагаючись блокувати османські кораблі в протоці Дарданелли. Ця блокада набирала загрозливого характеру, оскільки відрізала Крит від турецького постачання. Якби Річ Посполита в цій ситуації відкрила на Чорному морі «другий фронт», хто знає, якою би була подальша доля Османської імперії. Чи не головна роль тут відводилася українським козакам. Козацькі чайки мали заблокувати Босфор. Тоді османська столиця була б відрізана від постачання продовольства й необхідних товарів як із півночі, так і півдня. Це призвело б до голоду, заворушень. Можливо, навіть революції і врешті-решт до розпаду імперії. Але цього не сталося. Натомість революцію отримала Річ Посполита.

Костомаров детально описує плани втягнення Речі Посполитої у війну з Османською імперією, розповідаючи про місію до Варшави венеціанського посла Джованні Тьєполо. Звісно, історик спирався на документальні матеріали. Подаємо те бачення ситуації, яке є в Костомарова. На нашу думку, він досить точно відобразив її.

«...задум війни з Туреччиною, — писав історик, — став визрівати у Владислава в 1645 році у зв'язку з приїздом в Польщу венеціанського посла Тьєполо; цей чоловік був давній знайомий і приятель Владислава...»²

«Тьєполо, — читаємо далі, — сказав королю, що тепер настав час, коли всі християнські держави мають поєднатися проти турок. План його був таким: Венеція буде воювати на Середземному морі; папа дасть зі свого боку для цього гроші; допоможуть також італійські князі, а Польща в союзі з Московською державою нападе на Турцію з півночі й пустить запорізьких козаків на море: на цьому особливо наполягав венеціанський посол, цього він особливо добивався»³. У принципі, зрозумілий інтерес Тьєполо до запорізьких козаків. Річ Посполита, як і Московія, могли воювати лише на суші. У них не було флоту на Чорному морі. Зате козацькі мобільні чайки могли б створити серйозні проблеми для османського флоту, а то

¹ Норвич Д. История Венецианской республики: пер. с англ. — С. 732—733.

² Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. — М., 1994. — С. 147.

³ Там само. — С. 147—148.

й заблокувати Босфор. Венеціанський посол пропонував не лише дати дозвіл з боку уряду Речі Посполитої дозволити козакам йти походом на Чорне море (козакам здійснювати такі походи забороняли, оскільки з приводу цього існували певні домовленості між урядом цієї держави й Османською імперією), а дати козакам на побудову човнів-чайок 30 тисяч реалів¹.

Як буває в таких випадках, почалася «дипломатична торгівля». Польська сторона готова була почати війну з османами, але при умові, що їй буде надана солідна матеріальна допомога розміром 500 тисяч скуді. Між тим інформація, що Річ Посполита готується до війни з Османською імперією, набула негласного поширення. «Незважаючи на таємницю, з якою затівалися ці справи, — відзначав Костомаров, — купці зі Сходу, вірмени, які перебували в Польщі, відразу ж передавали в Туреччину, що польський король щось затіває, і Туреччина, аби не давати полякам приводу для війни, наказала кримському хану не пускати татар на польські землі»².

У цій ситуації варто було діяти швидко й рішуче. Але венеціанський сенат не хотів давати гроші на війну Речі Посполитої з Османською імперією. Тьєполо отримав вказівку торгуватися. Фінансово допомагати Венеції не хотіли ні Папа Римський, ні європейські правителі. Тим часом польська сторона піднімала ставки, вимагаючи більше грошей.

З боку венеціанської сторони все зводилося до обіцянок. Тим часом король Владислав вирішив діяти. Одружившись у 1646 р. із французькою принцесою Марією Луїзою Гонзагою де Невер, він позичив у неї гроші на війну.

Уже наводилася інформація Мустафи Наїми, що українських козаків ніби послали десь у 1646 чи 1647 рр. воювати на боці венеціанців проти турків у Далмацію, але не заплатили грошей³. Ця інформація, наскільки нам відомо, не підтверджена іншими джерелами, але загалом виглядає вірогідно. Та більша ставка робилася на те, що козаки підуть воювати на Чорне море. Також король планував напасти на Кримське ханство, сподіваючись залучити до цієї справи козаків. Владислав навесні 1646 р. вів розмови із представниками реєстрового козацтва — Іва-

Владислав IV Ваза

Марія Луїза Гонзага

¹ Костомаров Н. Богдан Хмельницький. — С. 148.

² Там само. — С. 150.

³ Мустафа Наїма. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу і сходу (повідомлення про Україну) / пер. з осман.-тур. О. Галенка та О. Кульчинського. — С. 148.

ном Барабашем та Богданом Хмельницьким. Вони отримали два привілейовані листи, перший з яких дозволяв козакам ходити в морські походи проти Османської імперії, другий — збільшувати козацький реєстр до 12 тисяч чоловік¹.

Проте королівські плани не вдалося втілити в життя. Король міг почати війну, лише узгодивши це питання з сеймом. Шляхетський же загальний виявився налаштований проти війни і провалив це питання на сеймовому засіданні в 1646 р.

Тут спрацював комплекс причин. Підготовка до війни велася Владиславом поза спиною впливових представників шляхетства. Це не могло не викликати підозр. Поширювалася навіть думка, ніби король хоче вдатися до війни, щоб узурпувати владу. Певно, не могли викликати підозри і його таємні контакти з козаками. Також було неясно, чи Венеція та інші європейські держави дадуть гроші на війну з турками й татарами. А якщо не дадуть, то тягар воєнних витрат ліг би на плечі шляхти. Цього шляхтичі не хотіли. То була «не їхня війна». Сейм взагалі заборонив Владиславу вдаватися до військових дій. Не вільно це було робити й козакам.

Існувала навіть така версія, що Владислав хотів організувати фіктивний бунт козаків, які шукали підтримки в керівників Османської імперії² проти влади Речі Посполитої. Це, своєю чергою, стало би приводом послати військо для упокорення козаків, у результаті чого воно б зіштовхнулося з турками. Тому мусила початися війна. Речі Посполитій (як би їй цього не хотілося) довелося б воювати проти Порти. А у воєнний час король мав шанс посилити свою владу.

Єронім Радзівєвський, за його ж словами, будучи посвячений у таємниці короля Владислава, контактував із козацькими старшинами, одного з яких він добре знав. Так можна зрозуміти, що це був Богдан Хмельницький. У подальшому, під час Хмельниччини, Радзівєвський підтримував певні стосунки з козацьким гетьманом. Був одним із ініціаторів створення союзу Швеції, Семиграддя й Хмельницького проти Речі Посполитої.

Цю версію озвучив Єронім Радзівєвський (1612—1667)³, який був наближений до короля Владислава. У 1645 р. він став маршалком сейму, у 1646 р. служив секретарем королеви Марії Луїзи.

У 1652 р., опинившись у опозиції до польського короля Яна II Казимира, Радзівєвський втік до Відня. Перебуваючи на еміграції, там і оприлюднив інформацію про таємні плани Владислава спровокувати війну Речі Посполитої й Османської імперії з допомогою козаків.

Звісно, Радзівєвський — особа непевна. В польській літературі він представлений як авантюрист, зрадник. Справді, авантюристості в його діях вистачало.

Можна не довіряти свідченням Радзівєвського. І все ж...

Тоді серед шляхетського загалу Речі Посполитої (і не тільки) поширювалася думка, що Владислав хотів стати самодержцем, приборкати магнатів і навіть обмежити шляхетські вільності. Він ніби готовий був вдатися до різноманітних

¹ *Czermak W.* *Plan wojny tureckiej Władysława IV.* — Kraków, 1885. — S. 305.

² *Костомаров Н.* Богдан Хмельницький. — С. 147.

³ Про Єроніма Радзівєвського див.: *Kersten A.* *Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji.* — Wars., 1988.

авантюр, у т. ч. використати козаків і Хмельницького. Цю думку навіть зустрічаємо в Павла Алепського. Він писав, що король Владислав, який був другом Хмельницького, потай домовився з ним, що той вчинить повстання, «а він, король, допомагатиме йому військом, щоб знищити польських магнатів, стати самодержцем...»¹

Король провокував на війну з турками й татарами не лише козаків, а й прикордонних можновладців. У 1646 р. близько 4 тис. «охочих людей» під керівництвом князя Яреми Вишневецького, Олександра Конецпольського й Самуїла Лаща здійснили похід на татарські й турецькі території. Вони дійшли аж до Очакова (один із османських форпостів у Північному Причорномор'ї), захопили чимало здобичі й велику кількість бранців².

Хто знає, які політичні комбінації продумував Владислав IV, які плів інтриги. Але безсумнівне одне: у цих планах помітне місце відводилося козакам. І не останню роль мав зіграти Хмельницький.

Однак у 1646 чи 1647 р. сталася подія, яка, образно кажучи, вибила Хмельницького з колії.

Чигиринський підстароста Чаплинський вчинив збройний наїзд на хутір Суботів, який належав Хмельницькому. У результаті цього наїзду хутір перейшов у власність цього шляхтича-рейдера. Уже говорилося, що на цій історії концентрували свою увагу автори другої половини XVII ст. та козацькі літописці.

Іноді ця легенда доповнюється ще любовною історією: Хмельницький захопився якоюсь вродливою шляхтянкою. На неї ж кинув око й Чаплинський. Після наїзду на Суботів він забрав цю жінку до себе. Хмельницький хотів знайти управу на свого ворога, звертався навіть до короля Владислава, щоб той допоміг йому. Але ніякої помочі не отримав. Більше того, Чаплинський почав переслідувати Хмельницького, намагався його ув'язнити. Майбутній вождь повстанців потрапив до в'язниці. Але, відповідно до легенд, «жінка Чаплинського» добилася його звільнення. Після цього Хмельницький втікає на Запоріжжя, а там підіймає повстання, яке з часом охопило всю Україну.

Насправді історія конфлікту Чаплинського й Хмельницького настільки була заплутана різними авторами (як українськими, так і чужоземними), що тут важко

Еронім Радзівевський

Герб Данила Чаплинського, Котвич

¹ Павло Халєбський. Україна — земля козаків. — С. 44.

² Рудницький Ю. Ієремія Вишневецький: спроба реабілітації. — С. 98—99.

відділити правду від вигадок. Схоже, романтичні оповіді про жінку-красуню (ми навіть не знаємо, як її звали — чи то Мотроною, чи Геленою, чи якось інакше), через яку пересварилися Чаплинський і Хмельницький, майже повністю є наслідком вигадок. Але ці вигадки вже стали традиційними і без їхнього переказування не обходяться ні художні твори про Хмельницького, ні навіть твори істориків.

Н. В. Атамась. «Мотрона Чаплинська» (Музей Богдана Хмельницького, Чигирин)

Доволі адекватно проінтерпретував оповідки про конфлікт Чаплинського й Хмельницького Грушевський. Він писав, що з чого почалася сварка між конфліктуючими сторонами «зістанеться мабуть секретом, та і в дійсності такі ворогування сплітаються часто з таких складних, а в окремішності маловажних мотивів, що потім самі головні учасники не здають собі справи з початку своєї ворожнечі і вказують зовсім різні причини».

«По звісному принципу *cherchez la femme*, — писав далі історик, — і тут з часом особливу популярність здобула романтична «боротьба за жінку» між Хмельницьким і Чаплинським. Мовляв, Чаплинський ухпив жінку, невінчану, з котрою жив Хмельницький, а Хмельницький добивався її назад, але ані Чаплинський не хотів її віддати, ані вона не хотіла вже вертати ся, бо перейшла на латинство і Чаплинський обвінчався з нею. Аж по корсунським погромі коронних військ Хмельницький захопив її в свої руки і мешкав як з жінкою, діставши якесь благословенство на сей шлюб від патріарха в Києві. Се тривало до 1651 р., коли сталася в Богдановій родині трагедія, закінчена — як оповідали — повішенням сеї жінки. Але вся ся історія з жінкою стає причиною афери доперва в пізніших писаннях, котрих автори стояли від вражіннями сеї трагедії 1651 р. У тих же авторів, які сеї пізнійшої трагедії не знали — у Гановера, Пасторія, Віміні, нема згадки про якусь романтичну причину сварки Хмельницького з Чаплинським. Так само ані в автентичних листах Хмельницького, ні в так званом «реєстрі кривд», ані в оповіданнях Хмельницького, переказаних ріжними агентами, ні в поголосах, збираних Кунаковим по горячим слідам, зимою 1648—49 р., ні в пізнійшій кореспонденції з королем, де Хмельницький добивався видачі йому Чаплинського, — нема ніяких слідів сього романа. Мова йде все про самі прозаїчні річи, так що се змушує ставитися досить скептично до всеї сеї романтичної історії, як причини пізніших бід. Правдоподібно аж трагічний кінець сеї другої Богданової жінки звернув увагу на неї і так зложилася пізнійша історія про неї, як причину всеї біди — як про «степову Гелену», зза якої пішла козацько-польська війна»¹. Від себе додамо, що про цю любовну історію мовчить і Павло Алепський. І взагалі цей сучасник Хмельницького нічого не говорить про конфлікт Чаплинського й Хмельницького, а вважає, що на повстання Хмеля спровокував сам король Владислав².

¹ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 8, ч. 2. — С. 158.

² Павло Халєбський. Україна — земля козаків. — С. 44.

Звісно, яскрава історія конфлікту Чаплинського й Хмельницького, присмачена ще й до того трагічно-романтичним коханням до «степової Гелени», багатьма сприймалася й сприймається на ура. Більше того — вона часто трактувалася й трактується ледь як не головна причина Хмельниччини. І це по-своєму зрозуміло. Адже не треба дошукуватися причин явища. Усе ніби лежить «на поверхні». Насправді такі історії ні що інше, як відвернення уваги від суттєвих чинників.

Не будемо переказувати тих інтерпретацій конфлікту між Чаплинським та Хмельницьким, які є в літературі. Щоб їх навести й розібрати, треба написати окрему книгу. Зрештою, основні версії цього конфлікту були озвучені вище. Спробуємо на основі інформації цих версій (часто доволі фантастичних) реконструювати реальну картину.

Передусім варто відкинути романтичну історію зі «степовою Геленою». По-перше, вона не зустрічається в ранніх джерелах, а лише в джерелах пізніших, коли ім'я Хмельницького почало обростати легендами. По-друге, ця історія заплутана й нелогічно виглядає в різних хронікерів. То «степова Гелена» коханка Хмельницького, яку вповодобав Чаплинський. То вона жона Чаплинського, що допомагає звільнитися Хмельницькому з ув'язнення.

Заплутано виглядає й драматична історія побиття сина Хмельницького під час наїзду Чаплинського на Суботів. Як звали цього сина? Чи це був старший син Хмельницького Тиміш, чи якийсь інший син, ім'я якого нам не відоме? Чи цей син був побитий, але залишився живим, чи його побили до смерті?

Спробуємо відволіктися від цих драматичних, але малоімовірних історій. На нашу думку, конфлікт Чаплинського й Хмельницького був типовим майновим конфліктом. Хмельницький у 1646—1647 рр. належав до заможних людей, про що, зокрема, говорить Натан Гановер¹. Очевидно, цей єврейський хронікер почерпнув інформацію про багатства Хмеля від своїх одноплемінників, котрі, як правило, звертали увагу на такі «прозаїчні» речі. Можливо, це багатство викликало заздрість у Чаплинського і навіть у самого тодішнього чигиринського старости Олександра Конецпольського.

Чаплинський здійснив наїзд на володіння Хмельницького й привласнив їх тоді, коли там того не було. Він скористався тим, що Хмельницький не мав належних документів на свої володіння. Це було типове рейдерське захоплення в дусі того часу. Далі відбувся суд. Але Хмельницький, який не міг документально підтвердити право власності, його програв. Єдине, що отримав, то це відносно невелику компенсацію за втрачені володіння (ніби в розмірі 50 злотих). Богдан звертався за допомогою до короля Владислава. Але той не міг нічого вдіяти — адже закон був не на боці Хмельницького. І тоді буцімто король запропонував йому «вдатися до шаблі», власне, вирішити питання силовим методом.

Проте виникає одне питання. Хмельницький був далеко не останньою людиною на Подніпров'ї. Він мав вплив у середовищі козаків-реєстровців. Також, судячи з усього, користувався довірою в короля Владислава. Чіпати таку людину було ризиковано.

Сумнівно, що Чаплинський здійснив наїзд на володіння Хмельницького за власною ініціативою. Мусив бо заручитися підтримкою свого пана — Олександра

¹ Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера. — С. 23.

Конецпольського. Натан ГанOVER навіть писав, що володіння Хмеля захопив саме цей магнат¹. Єврейський хроніст помилявся. Але чи не є ця помилка вказівкою на те, що Чаплинський діяв за наказом Конецпольського? Інакше воно не могло бути. Не був Чаплинський такою впливовою фігурою, щоб здійснювати наїзд на володіння людини, наближеної до короля.

Інше питання, для чого це було потрібно Конецпольському? Здається, питання зводилося не лише до майнового аспекту. Хмельницький, будучи пов'язаний з королем, відчував себе відносно незалежним на Чигиринщині, де хотів безроздільно панувати Конецпольський. Отже, цього зухвалого козака треба було «поставити на місце». І Конецпольський вирішив розправитися з неугодною йому людиною.

У літературі другої половини XVII ст. та в козацьких літописах, як правило, розповіді про конфлікт Чаплинського й Хмельницького йдуть поряд з розповідями, що чигиринський підстароста ув'язнив майбутнього козацького гетьмана. Це ніби сталося через те, що Хмельницький бунтував людей.

У «реєстрі кривд», поданій королю, Хмельницький згадує, що в бійці з татарами якийсь Дашевський, чи то польський вояк, чи поляк, що був вписаний у козацький реєстр, так рубнув його ззаду по голові, що тільки шишак, тобто шолом, охоронив голову від травми². Цей епізод Хмельницький наводить як приклад того, що шляхтичі-зловмисники хотіли його погубити. Ймовірно, згадуваний епізод відносився до походу проти татар восени 1647 р., який організував

Олександр Конецпольський. Натан ГанOVER згадує про нього й говорить, що плани цього походу Хмельницький видав татарам³. Не виключено, що наведена цим хроністом інформація відобразила факт загострення стосунків між Конецпольським і Хмельницьким.

«Хмельницький (в «реєстрі кривд»), — писав Грушевський, — безпосереднім провинником в сій афері вважає, видно, Пешту (козак Роман Пешта вважався соратником Хмельницького — П. К.) з його доносом. Він «доніс на його погибель до п. хорунжого коронного (тобто Олександра Конецпольського. — П. К.), ніби замишляє випровадити армату на море, а п. хорунжий по при иньші претенсії через Чаплинського розгнівавшись ще й за се, велів наступати на здорове Хмельницького». А на иньшій місці того ж реєстру сказано, що п. Конецпольський, «вертаючися з Запорожа, велів взяти Хмельницького за варту і голову йому утяти, а як Хмельницький хотів удатися в сій справі до пана краківського [Потоцького], по дорогах пороблено засідки»⁴.

Щоправда, Конецпольський, як староста чигиринський, не мав права ув'язнювати Хмельницького, тим паче карати смертю. Тому майбутній козацький гетьман вважав свій арешт неправомірним, виявом магнатського безчинства. Вважається, що увільнитися з в'язниці Хмельницькому допоміг його кум Михай-

¹ Глибокий мул. Хроніка Натана ГанOVERа. — С. 25—27.

² Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 8, ч. 2. — С. 164.

³ Глибокий мул. Хроніка Натана ГанOVERа. — С. 27.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 8, ч. 2. — С. 161.

ло Станіслав Кричевський. Можливо, Богданові дали зрозуміти, що не варто «шукати правди», скаржитись на незаконне ув'язнення. Це йому не допоможе.

«Се був страшний, критичний момент в життю Хмельницького, — відзначав Грушевський. — В душі його, в усіх естві настав глибокий перелом, тим страшніший, чим здержливіша і зрівноважена досі булася незвичайно сильна і богато обдарована натура. Можна сказати, що Хмельницький перед сим і по сім моменті се було двоє ріжних людей». Намагаючись зрозуміти психологію подальших вчинків Богдана, історик писав: «Розуміть ся, козацьке жите на українськїм пограничу не стелилося рожами ніколи, але тепер захиталося в житю Хмельницького все, що він вважав міцним, певним, безпечним. Заслужений козацький старшина, вибраний в повірники самого короля, був обрабований зі всього шляхетським зайдою і не міг знайти помочи ані управи. Бездоганний, гордий своєю випробованою вірністю королеви і річипосполитій — попав в бунтівники і не міг виправдатися від сього закиду. Його старого, шановного чоловіка волочать по вязницях, трактують як яке небудь ледащо, і навіть самого жита він уже не певен»¹.

Конецпольський, наказавши ув'язнити Богдана (а робилося це руками Чаплинського), хотів, ймовірно, нейтралізувати плани короля Владислава щодо війни з турками й татарами. На це, власне, натякав сам Хмельницький у «реєстрі кривд». На той час Конецпольський, як і Ярема Вишневецький, котрі спочатку ладні були воювати з «поганями», зайняли разом з іншими магнатами неприхильну до цієї війни позицію.

Ув'язненням Хмельницький «виводився з гри». Можна навіть допустити, що Конецпольський, влаштуовуючи різні прикrostі для Богдана, діяв у спілці з іншими магнатами. Тобто конфлікт Чаплинського й Хмельницького насправді не був «звичайним конфліктом». Це був елемент «великої гри», що велася не лише в Речі Посполитій, а й виходила за її межі.

Цікавими в цьому плані є розповіді про Івана Барабаша й Хмельницького, які знайшли навіть відображення як у літературі другої половини XVII ст., так і у народній думі. Загалом вони плутані й виглядають нелогічно. Особливо довіряти їм не варто.

І все ж ці оповіді (про них йшлося вище), схоже, мали реальну основу. Наскільки можна судити, Барабаш разом з Хмельницьким вели переговори з Владиславом IV про похід козаків на Чорне море. Ці козацькі репрезентанти могли отримали від короля документи, що опинилися в руках Барабаша. Проте, коли магнати й шляхта виступили проти війни з

У літературі поширена версія, що ображений Хмельницький (чи то відібраним маєтку, чи ув'язненням, чи одним і другим) утік на Запорізьку Січ, де знайшов підтримку козаків. Але не маючи достатньо сил, вирішив звернутися до кримського хана Іслам-Гірея за допомогою. Той, мовляв, не поспішав це робити, але згодився, взявши в заручники Богданового сина Тимоша. Ця версія, яка вважається «канонічною», переважно базується на Літописі Величка. Насправді вона видається сумнівною — особливо в плані... хронологічному.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 8, ч. 2. — С. 162, 163—164.

турками й татарами, останній відмовився від наміру воювати з «невірними» — на відміну від Хмельницького. На цьому ґрунті міг виникнути конфлікт між двома козацькими лідерами. Під час Хмельниччини (що показово!) Богдан і Барабаш опинилися в різних таборах.

Іван Барабаш

Згідно з повідомленнями літопису Величка, Хмельницький, викравши в Барабаша королівські привілеї, 11 грудня 1647 р. прибув на Запорізьку Січ. Це прибуття Величко малює в ідилічних картинах: «Хмельницький, радісно і вдячно прийнятий на січовому коші, був пошанований від усього Запорозького війська не як товариш і брат, а як добрий, дітолюбивий батько. Йому щиро побажало тоді військо, щоб був зичливий і добродумний, і висловило свою готовність підтримувати його зачин. Тут же деякі запорозькі товариші нарекли його, Хмельницького, гетьманом»¹. Далі Хмельницький ніби в кінці грудня 1647 р. пише листи до Барабаша, коронного гетьмана Миколи Потоцького, Олександра Конєцпольського і комісара Речі Посполитої в Україні. Звісно, ці листи є плодом уяви літописця. У січні й лютому Хмельницький ніби знаходився на Січі, а 1 березня «за порадою

кошового й усіх курінних отаманів» поїхав до Криму за допомогою, де уклав угоду з кримським ханом. Там він був близько місяця. 13 квітня виїхав із Бахчисарая на Січ, де 19 числа його проголосили гетьманом, наказавши воювати з поляками². Відтоді й почалося повстання.

Насправді автентичні джерела малюють дещо іншу картину.

Подільський суддя Лукаш Мясковский в листі, написаному з Балабанівки (на Брацлавщині) 16 лютого 1648 р. (дати подаються за новим стилем), повідомляв, що 4 лютого на Січ, де відбував сторожу черкаський полк реєстрових козаків, напав «зрадник Хмельницький», який захопив всю живність і забрав усі човни. Там він збирав навколо себе «гультьайство», «приваблюючи їх до себе короговою червоною з білим орлом і якимись привилеями ніби то від короля». Також дворянин Яреми Вишневецького Машкевич повідомляв свого пана в записці від 15 лютого про бунт Хмельницького на Запоріжжі³.

Тобто з цих інформацій випливало, що Хмельницький з'явився на Січі не раніше, ніж узимку 1647/48 року — чи то в грудні, чи то в лютому (останнє більш вірогідне). Тоді й почав розпалювати повстання.

Але ще восени 1647 р., до Бахчисарая й Стамбула виїхало козацьке посольство, яке мало обговорити плани майбутнього виступу проти влади Речі Посполитої й заручитися підтримкою турків і татар⁴. У літописі кримсько-татарського автора

¹ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. — С. 222.

² Там само. — С. 223—231.

³ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 8, ч. 2. — С. 167—168.

⁴ Мицик Ю. Дипломатичне листування Османської імперії як джерело з історії Визвольної війни середини XVII ст. // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в XIV—XVIII вв. — Запорожье, 1993. — С. 44—45.

Гаджі Махмеда Сена'ї Кирилми «Історія ханства Іслама Гірея» є спеціальний розділ під назвою «Прибуття гетьмана Хмельницького до найщасливішого володаря держави, завжди переможця, високодостойного правителя (тобто Іслама-Гірея. — П. К.) і доброзичливе ставлення хана до прохання [Хмельницького] надати йому допомогу». Назва цього розділу говорить сама за себе. Візит козацького гетьмана до хана літописцем датований кінцем листопада 1647 року.¹

Отже, Хмельницький домовлявся з татарами й турками не після того, як підняв на Січі повстання, а до того. Взагалі початок Хмельниччини оповитий завісою таємничості. І не даремно.

Доступні нині джерела дають можливість відтворити картину початку повстання. Восени 1647 р. Богдан їде на переговори з турками й татарами. Він знав, що в тодішній ситуації, коли Османська імперія вела непросту війну з Венеціанською республікою і боялася відкриття «другого фронту» в Північному Причорномор'ї, домовитися буде нескладно. Показово, що на напад можновладців Речі Посполитої на татарські й турецькі землі в 1646 р. Османська імперія адекватно не відреагувала. Також з 1644 р. Річ Посполита перестала платити кримському хану т. зв. «упоминки», фактично данину. Але, незважаючи на це, татари не чинили наїзди на землі цієї держави. Турецька влада пропонувала своїм васалам утриматися від цього, щоб не розпалювати непотрібний їй конфлікт.

Богданова ж ініціатива розпочати козацьку війну з Річчю Посполитою при підтримці татар і турків не могла їй не сподобатися. Звісно, існували ризики — й немалі. Бо ж яка була гарантія, що Хмельницький зуміє зібрати під своїм керівництвом достатню кількість козаків, аби завдати удару Речі Посполитій? Якщо це провалиться, то Річ Посполита може розпочати війну з турками — а це для Османської імперії було вкрай небажаним. Та все ж Хмельницькому вдалося переконати турків. Що тут спрацювало? Певно, не лише аргументи Богдана, а й уміння їх відповідним чином подати. У цьому випадку йому придалося знання турецької ментальності й звичаїв. Міг він зрештою й демонструвати свою прихильність до ісламу, а то й заявляти, що є мусульманином.

І все ж турки діяли обережно. Вони вирішили використати як «буферну державу» Кримське ханство, правителі якого узгоджували свої дії з турецькою владою. Спочатку Хмельницькому дали невеликий татарський загін, щоб він з його допомогою утвердився на Запорізькій Січі. Словом, Богдану давався шанс. Все далі залежало від того, як він ним скористається.

Хмельницький близько двох місяців готувався до захоплення Січі. Як це він робив, можна лише здогадуватися. Налагоджував зв'язки, посилав розвідників. Взяти Січ було нелегко, адже там знаходилися козаки-реєстровці, які мали слідкувати за порядком і не допускати бунтів.

На початку лютого 1648 р. Хмельницькому (певно, не без сприяння татар) вдалося розбити реєстровців і стати «господарем Січі», яка в той час знаходилася на мисі Микитин Ріг. З допомогою відповідної агітації, різних обіцянок Богдан прихилив до себе козацьку «голоту»². Він умів відчувати соціальні настрої й «гра-

¹ Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI — перша чверть XVIII ст.) — С. 237—239.

² Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 8, ч. 2. — С. 165—170.

ти» на них. Звісно, Хмельницький позиціонував себе не татарським чи турецьким агентом, а борцем за вольності козацькі.

Половина справи була зроблена. Січ перетворювалася в осередок повстання. Саме з Січі за традиційним уже сценарієм мав початися похід на волость. За Богданом спостерігали і в Бахчисараї, й Стамбулі. Очевидно, було вирішено, що мож-

А. Орлюнов. «Богдан Хмельницький»

на робити ставку на цього бунтівника. У березні 1648 р. між Хмельницьким і турецькою владою був укладений договір. Одним із його пунктів була згода відправляти козаків на допомогу туркам у війні з Венецією за Кіпр¹. Як бачимо, для турецької влади саме кандидатська війна була чи не найбільшим пріоритетом. Назвати згаданий договір рівноправним було б перебільшенням. Козацький вождь визнавав своє підпорядкування мусульманським правилам.

Потім бачимо, що до кінця життя Хмельницький часто вступав у переговори й укладав договори з Османською імперією та її васалами (Кримським ханством, Семиграддям, Молдавією)².

Звісно, не все тут було просто. Васали турецького султана мали свої інтереси, які не завжди співпадали з інтересами їхнього повелителя. Зрештою Хмельницький і його оточення намагалися вести власну гру. На цьому ґрунті виникали неузгодження, конфлікти. Однак, при всіх цих нюансах, політика Хмельницького була на руку Османській імперії. Він створив на теренах України конфлікт між козаками й владою Речі Посполитої. Був запущений механізм, який можливість революції зробив дійсністю. У цьому сенсі Хмельницький справді став творцем історії. Інше питання, як оцінювати це творення.

Коли в Україні почалося повстання, Речі Посполитій було не до турків. Останні змогли зосередитися на війні із Венеціанською республікою, яку вони виграли в 1669 р. Відтоді значна частина середземноморської торгівлі опинилася в турецьких руках. А Османська імперія попри певні ознаки занепаду не лише зберігала позиції, а й продовжувала свою експансію на європейські землі.

Та повернімося до Хмельницького. Що штовхнуло його в обійми турків і татар? Історики схильні вважати, що особиста образа, викликана конфліктом з Чаплинським.

Історики схильні вважати, що особиста образа, викликана конфліктом з Чаплинським.

¹ Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 180.

² Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500—1700 рр. — К., 2010. — С. 97—109.

Але, можливо, існували плани Владислава IV щодо втягнення Речі Посполитої у війну з Османською імперією? І Хмельницький реалізовував їх?

А, може, одне й друге?

Будучи ображеним на Чаплинського, Богдан звернувся до короля. А той порадив йому «боронитися шаблею». А міг же й натякнути: їдь до турків, татар, веди їх в Україну, громи шляхтичів — Чаплинського, Конецпольського; ця війна нам потрібна; ми почнемо воювати з турками, і шляхта змушена буде це робити. Міг король дати Хмелю й певні гарантії.

Хтось скаже: це — конспірологічна фантазія. Ніби й так. Але вона не суперечить фактам і пояснює багато речей. Бо війна, яку розв'язав Хмельницький, в багатьох аспектах видається дивною. Дивною виглядає й поведінка, точніше, бездіяльність, Владислава IV на початках повстання. Дивною виглядає і його смерть. Розповідали, що короля отруїли¹.

Але як було *насправді*, ми ніколи так і не дізнаємося. Владислав IV і Богдан Хмельницький свої таємниці забрали в могилу.

«Дивна війна» з Річчю Посполитою

Піднявши повстання й очоливши його, Хмельницький мимоволі опинився у вирі історичних подій. Від нього багато залежало. Але й він залежав...

Що це була за людина? Деякі характеристики йому давали ще сучасники. Але це були характеристики фрагментарні й часто емоційні. Цілісний і відносно об'єктивний психологічний портрет на основі джерел спробував дати козацькому гетьману Грушевський. Він заслуговує на увагу. Принаймні допомагає зрозуміти логіку поведінки цього, за словами Тараса Шевченка, «геніального бунтівника».

«Описи з часів після повстання і одинокий цінний портрет, гравірований Гондіусом, — читаємо в Грушевського, — малюють Богдана як чоловіка сильної фізичної будови, добре захищеного, незважаючи на свої п'ятдесят-шістдесят літ, сильного темпераменту, невичерпаної енергії».

Призвичаєний дипломатизувати, хотіти свої дійсні заміри під маскою згідливості й індиферентності — правдоподібно вихований в тім переконанню, що на

В. Гондіус.
«Богдан Хмельницький», 1651 р.

¹ Див., наприклад: *Pastorio I. Historiae Polonae pars prior de Vladislav IV Regis extremis, secutoq; inde interregno, et Joannis Casimiri Electione ac Coronatione.* — Gedani, 1680.

світі, а особливо в політиці, годі інакше жити і поступати, Хмельницький звичайно представлявся добродушним, скромним, непретенсійним. Очевидно, любив навіть імпонувати сею крайньою простотою і невибагливістю свого особистого життя. Але легко запалювався, уносився безпосередніми почуттями — радістю, гнівом, жалем, або фантастичними образами, які снувала перед ним жива уява, і тоді доходив до крайности: «кидався з лавки, волосє рвав на собі, ногами бив в землю».

Говорив радо, багато. Любив дотепкувати, вразити слухача несподіванкою. Взагалі бачимо мішанину щирої безпосередности з східнім лукавством і вирахованим актьорством, де часто не можна відрізнити щирого пориву від зручно уданої сцени безмірного гніву, роздражнення, жалю, і се сполученнє дрібношляхетської низькопоклонности, прищіпленої вихованнєм і теж часами утрірованої умисно, з гордістю і свідомістю своїх сил, вірою в своє щастє і провіденціальне призначеннє, розвиненою великими подїями, які йому прийшлося пережити, — роблять дивне вражіннє. Глибокі потрясення, які впали на Богдана, очевидно, в сильній мірі захитали його духову рівновагу. Правдоподібно в період своєї афери, серед тих бід, які спали на його, став він більше ніж коли небудь шукати в п'ятиці забутя, визволення з страшного нервового напруження. Але з другого боку, тяжкі удари і зміни долі, сі нечувані напруження всіх сил, які йому прийшлося пережити

Фрагмент картини Я. Матейка «Хмельницький з Тугай-беєм піді Львовом»

в сій афері і потім в перших стадіях повстання, відбули з нього незвичайні прикмети і таланти, незрівняну побудливість енергії, дивну меткість, організаційний хист і нечувану силу впливу на людей, на маси, що незамітного сотника чигиринського поставила в ряді найвизначніших героїв історії»¹.

Безсумнівно одне: гетьман досконало володів «мистецтвом показної відвертості та сміливого владного жесту. Це забезпечувало йому стійкий авторитет у козацькій масі, а його тяжка рука сприймалася за належне у підтриманні жорсткої дисципліни»².

Уклавши відповідні домовленості з турками й татарами, Хмельницький отримав від них допомогу. Схоже, зі Стамбула дали вказівку кримському хану. Без неї той би не ризикнув вступити в конфлікт з Річчю Посполитою. Та навіть, надаючи допомогу Хмельницькому, Іслам-Гірей (1604—1654)³ діяв обережно. Він не ризикнув сам йти в похід на українські землі, як це чинив пізніше, а послав на допомогу Хмельницькому Тугай-бея (1600? — 1651)⁴.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 8, ч. 2. — С. 163.

² Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — С. 179.

³ Про Іслама Гірея див.: Панащенко В. В. Іслам-Гірей III // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 3. — С. 543.

⁴ Про Тугай-бея див.: Мицик Ю. Тугай-Бей // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 10. — С. 172.

У середині квітня 1648 р. Тугай-бей прибув на Микитинську Січ. Є різні дані щодо чисельності приведеної ним орди — від 20 тисяч (це є малоюмовірним) до 3—4-х. Та яка б не була чисельність ординців, вона виглядає значною. То була велика підпора Хмельницькому. Він такої кількості воїнів, судячи з усього, на той час не мав. Та справа була не лише в кількісних характеристиках. Запорізькі козаки звикли битися як піхотинці. Здійснювати наступальні операції без кінноти їм було складно. Тугай-бей же привів кіннотників. Це значно посилювало наступальні можливості війська, яке збиралося здійснити похід із Запоріжжя на волость.

На жаль, наші історики свідомо чи несвідомо намагаються принизити значення татарського чинника. А даремно. Без нього Хмельниччина не відбулася б. А якщо й відбулася, то далеко не в таких масштабах. Радше, вона би стала ще одним козацьким повстанням, що завершилося компромісом-угодою з владою Речі Посполитої.

У кінці квітня козацькі й татарські війська почали рухатися з Січі на волость. Тодішній коронний гетьман Микола Потоцький (Ведмежа Лапа) назустріч їм вислав чотири полки реєстровців униз по Дніпру на човнах. Два інші полки реєстровців були приєднанні до кварцяного, тобто королівського, загону. Керівництво цим з'єднанням здійснював син коронного гетьмана, Стефан Потоцький. Самі ж гетьмани, коронний, а також польний Мартин Калиновський, знаходилися між Корсунем і Черкасами, очікуючи підходу допоміжних сил. Відбулося розпорощення шляхетських військ, що зрештою виявилось вигідним для Хмельницького. Також гетьмани допустили серйозну помилку, виславши проти Богдана переважно реєстрових козаків. Останні виявляли невдоволення своїм становищем. Тому могли перейти на бік повсталих. Що й сталося.

29 квітня загін під командуванням Потоцького-молодшого підійшов до верхів'я річки Жовті Води й став табором, сподіваючись затримати повстанців до приходу основних шляхетських сил. Козаки почали штурм табору, але успіху не мали. Стефан Потоцький і підпорядкований йому Яків Шемберк, що керував реєстровцями, мали в своєму розпорядженні порівняно кращу зброю, зокрема гармати, які давали можливість ефективно оборонятися.

Тим часом Хмельницький зумів перетягнути на свій бік реєстровців, які пили на допомогу Потоцькому-молодшому. Тут, як бачимо, виявився талант Хмельницького-агітатора. 12 травня реєстровці та повстанці-запорожці демонстративно пройшли повз шляхетський табір, що не могло не справити сильного враження на обложених, серед яких теж було чимало реєстрових козаків. Останні почали втікати до повсталих. Почалася деморалізація в шляхетському стані. Розуміючи небезпечність ситуації, Потоцький-молодший і Шемберк погодилися капітулювати. Вони вступили в переговори з Хмельницьким. Спробували домовитися на тих

Туган-бей був керівником прикордонного перекопського санджаку (округу), якому також підпорядковувалися ногайські орди — Перекопська, Єдичкульська, Очаківська і Буджацька. Його завданням була охорона кордонів ханства. Сутичка Тугай-бея з військами Речі Посполитої могла виглядати як «незначний» конфлікт, котрих було чимало на пограниччі.

умовах, що їх випустять, але при цьому вони лишать козакам гармати. Проте переговори були зірвані. Наскільки можна судити, сталося це з вини козацької й татарської сторін. Останні розуміли, що перевага на їхньому боці — лишається лише дотиснути противника. Опинившись у безвихідній ситуації, Потоцький-молодший і Шемберк спробували прорватися. Та в ніч на 16 травня козаки й татари оточили в урочищі Княжі Байраки у верхів'ях річки Дніпра Кам'янка залишки шляхетських військ, де вони були повністю розгромлені. У цій битві поряд із багатьма вояками загинув і Стефан Потоцький. Багатьох воїнів узяли в полон. Серед них виявився реєстровий козак Іван Виговський, якого забрав до себе Хмельницький і зробив писарем Війська Запорізького, практично другою особою в гетьманській адміністрації. Багато полонених опинилося в руках татар, які потім їх продали¹.

Битва під Жовтими Водами, здавалося, важила не так вже й багато. Козаками й татарами був розгромлений відносно невеликий загін шляхетських військ. Але успіхом був не лише цей розгром. Не менше значення мало те, що ряди повстанців поповнили реєстровці, які мали чималий бойовий досвід. Необхідно було далі розвивати успіх — що Хмельницький і зробив. Разом із Тугай-беєм він зі своїм військом форсованим маршем рушив до ставки коронного й польного гетьманів, яка знаходилася поблизу Корсуня. 25 травня у тил коронних військ зайшли ко-

Ю. Саницький. «Битва під Жовтими Водами»

¹ Про битву під Жовтими Водами див.: Степанков В. С. Жовтоводська битва, 1648 // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 3. — С. 166.

зацький полковник Максим Кривоніс зі своїм загonom і татари Тугай-бея. Далі повторилася подібна ситуація, що і в битві під Жовтими Водами.

Гетьмани вирішили покинути табір і прориватися з оточення. Козаки й татари пропустили шляхетське військо, яке йшло в бойовому порядку, і неспішно рушили за ним. На цьому шляху Кривоніс у балці Горіхова Діброва влаштував пастку, перекопавши дорогу. Дійшовши до цього місця, шляхтичі зупинилися. Вони потрапили в оточення. Облаштувати табір часу не було. У цей момент на них посунули козаки й татари. Почалася жорстока битва, яку шляхтичі безславно програли. Чимало жовнірів полягли на полі бою, багато потрапило в полон. Серед останніх були й гетьмани — Микола Потоцький та Мартин Калиновський¹.

Ситуацію ускладнювала (і суттєво!) ще й кончина короля Владислава, який раптово помер 20 травня. Безперечно, смерть глави держави у такий час вела до дезорганізації суспільно-політичного життя. Тепер Хмельницький міг відчувати себе впевнено. Зі своїм військом він підійшов до Білої Церкви. Це був ніби «край козацької землі». Далі на захід йшли «землі шляхетські». І саме Біла Церква могла бути плацдармом для подальшого наступу.

Тим часом в умовах безвладдя наростала козацька «реbelія». Практично стихійно виникали повстанські загопи, які громили шляхетські маєтки, євреїв, чинили напади на села й міста, навіть на православні храми й монастирі. Хмельницький не міг стримати цю народну стихію. Хоча й намагався. Принаймні чимало його документів свідчать, що він хотів карати свавільних, охороняти від грабунків церковну власність, міщан і навіть шляхтичів². Але чи в умовах повстання ці наміри можна було реалізувати?

Під час безкоролів'я верховна влада в Речі Посполитій переходила до римо-католицького гнездинського архієпископа. У 1648 р. ним був Мацей Лубенський (1572—1652)³. Однак реально вона опинилася в руках тодішнього канцлера Єжи Оссолінського

Битва під Корсунем стала серйозною перемогою Хмельницького. Вона викликала величезний резонанс. Найбільш боєздатні частини Речі Посполитої були розгромлені вщент, гетьмани опинилися в татарському полоні. До речі, те, що гетьманів у полон забрав Тугай-бей, багато що говорить. Не Хмельницький, а він був справжнім господарем «повсталого люду».

Мацей Лубенський

¹ Про битву під Корсунем див.: *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. — Дніпропетровськ, 1996. — С. 136—169.

² Універсали Богдана Хмельницького. 1648—1657. — К., 1998. — С. 77—81, 83—87.

³ *Urban W. Łubieński Maciej herbu Pomian (1572—1652) // Polski Słownik Biograficzny.* — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1973. — Т. XVIII/4, zeszyt 79. — S. 491—493.

(1595—1650)¹. Останній, розуміючи, що Річ Посполита є беззахисною перед повсталими козаками, готовий був іти на компроміс.

Єжи Оссолінський

Хмельницький ніби теж виявляв такі наміри. 2 червня 1648 р. під Білою Церквою гетьман вислав послів від Запорозького Війська до короля Владислава, давши їм відповідний наказ-інструкцію в письмовій формі. Ймовірно, Богдан ще не знав про смерть короля. Цей документ цікавий у багатьох відношеннях.

У наказі Хмельницький майже не торкається якихось ідейних питань. У ньому переважно йдеться про забезпечення матеріальних прав козацтва. На початку говориться, що козаки зазнають різноманітних утисків від державців і урядовців:

«Насамперед, — читаємо в цьому документі, — скаржаться на їх м. пп. (милостивих панів. — П. К.) державців і українних урядовців, які, маючи над нами владу, не так з нами, як годилося б з людьми рицарськими і слугами й. к. м. (його королівської милості. — П. К.), а ще гірше, ніж зі своїми невільниками, поводяться, таких збитків і насамперед кривд завдають нам, що ми не тільки своїм майном, але й собою невільні розпоряджатися.

Хутори, сіножаті, луки, ниви, зорані поля, ставки, млини — все, що тільки комусь з панів урядників сподобається, силою відбирають, а нас самих невинних, обдирають, б'ють, мордують, до в'язниць кидають, за наші маєтності вбивають, так що багато кого з нашого товариства поранено і знівечено.

Найліпші бджоляні десятини і поголівщину, хоч ми і у володіннях й. к. м. (його королівської милості. — П. К.) живемо, так само як і з міщан збирають»².

Маємо тут певну драматизацію. Але справді, у період «золотого спокою» прислані королівські урядники й державці утискували козаків, намагалися заволодіти їхньою власністю.

Також у цьому наказі йшлося про утиски з боку старшини козаків-реєстровців:

«Іх м. пп. (милості пани. — П. К.) полковники також не додержують обіцянок і присяги в поведженні з нами. Замість того, щоб у такій біді захищати нас від їх м. (милостей. — П. К.) наших пп. (панів. — П. К.) урядовців, допомагають їм разом з пп. (панами. — П. К.) жовнірами і драгунами, яких при собі мають, ще більше знущаються з нас. І що тільки комусь з них у нас сподобається — чи кінь добрий, чи зброя, чи що інше, ми віддаємо за півціни, ніби сторгувавшись, а якби не дали, то подумай, козаچه-небораче, про себе.

Вола або ялівку в окремому місці від жовнірської челяді не замикай, сіно в скиртах і збіжжя в полях, на нивах жате, як своє власне, силоміць беруть.

Ми прийшли на Запоріжжя, на звичну заставу, але й тут пп. (пани. — П. К.) полковники не дають нам спокійно жити. Убогий козак, не маючи змоги в морських походах бувати, мусить своєю працею годуватися — то на звіра полює, то рибу

¹ Сас П. Оссолінський Єжи // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 7. — С. 670.

² Універсали Богдана Хмельницького. 1648—1657. — С. 75.

ловить. А втім з кожного козака, хто на лисиць полює, хоча б їх було п'ятсот, по лисиці беруть. А не піймав лисиці, тоді самопали у козака замість лисиць забирають. Хто ловить рибу, мусить і для пана полковника наловити. Якщо немає коня, щоб їх привезти, тоді водою, підводою, на плечах своїх доставляють»¹.

Як бачимо, в документі йшлося саме про забезпечення матеріальних прав козаків, їхні вольності. А вільність, свобода в той час розумілися переважно як право вільно розпоряджатися своїм майном. Державці, урядники і навіть козацькі старшини порушували це право. Це викликало протести, обурення.

Із наказу можна зрозуміти, що мова йшла про забезпечення прав не всіх козаків, а козаків реєстрових. Щоправда, в документі пропонувалося вдвічі збільшити реєстр:

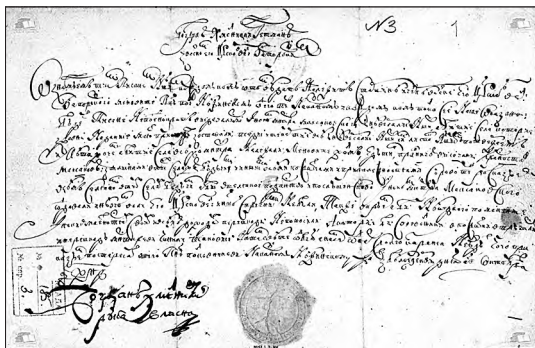
«А ще була воля й. к. м. п. н. м. (його королівської милості пана нашого милостивого. — П. К.), коли з ласки своєї він, наказавши нам іти на море, для чого ми були човни приготували і гроші взяли, наказав нам приписати до нашого Війська Запорізького ще 6000 козаків, щоб було нас усього по 12 000 і тепер ми просимо залишитися у числі 12 000...»²

Збільшення реєстру, зрозуміло, вело до того, що чимало нереєстрових козаків тепер могли отримати відносно широкі права реєстровців. Тому ця вимога була в інтересах козацького загалу.

У кінці наказу все ж говориться про релігійні вимоги — але одним (!) реченням. Ось як це звучить: «Щодо нашого духовенства давньої грецької віри, то дуже просимо його не чіпати і ті святі церкви, які у Любліні, Красному Ставу, Сокалі та інших містах силою були унією поневолені, при давніх вольностях залишити»³. Ця вимога виглядає скромно, гублячись на фоні вимог щодо козацьких вольностей. Права духовенства «давньої грецької віри» гетьмана й старшину особливо не цікавили.

Якщо виходити з цього наказу, можна констатувати, що Хмельницький відстоював вузькостанові інтереси реєстрового козацтва. Говорити, що він переймався проблемами селян, українських соціальних низів — це видавати бажане за дійсне. А тим більше не варто говорити про відстоювання ним якихось українських «національних інтересів».

Вести мову про його «визвольну програму» теж немає сенсу. Діяв Хмельницький переважно в залежності від ситуації. З часом його вимоги були розширені, змінилися в них і деякі акценти. Але про це пізніше.

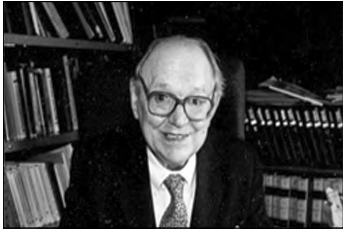
Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження прав Максаківського Спасо-Преображенського монастиря

¹ Універсали Богдана Хмельницького. 1648—1657. — С. 75—76.

² Там само. — С. 76.

³ Там само.

Та справа не лише у вузькостановості Хмельницького. Він, схоже, вів подвійну гру. Уже влітку 1648 р., вважав Омелян Прицак, між козацьким гетьманом та султаном були встановлені васально-сюзеренні зв'язки¹.

Омелян Прицак

Вступаючи в певні перемовини з владою Речі Посполитої, Хмельницький хотів приспати її пильність. Він репрезентував себе як борця за вольності козацькі, не претендуючи на руйнацію механізму цієї держави. Своїм зверненням до королівської влади Хмельницький також промацував ґрунт, хотів знати, яка з її боку буде реакція.

Перемоги 1648 р. у битві під Жовтими Водами та Корсунем запалили повстання проти адміністрації й шляхти Речі Посполитої в Україні. У Літописі Самовидця про це піднесення сказано таким чином: «И так народ посполитій на Україні, послышавш о знесенню войск коронних и гетманов, зараз почався купити в полки не толко тіе, которіе козаками бивали, але хто и нігди козацтва не знал»².

Було зрозуміло, що ні одна, ні друга сторони не поступляться. Для шляхти перемоги козаків і татар стали не лише ударом по їхній державі, але й уразили їхній гонор. Як же так — «гриці» перемогли «уродзоних». Треба було взяти реванш! Натомість Хмельницький, який отримав блискучі перемоги і за спиною в якого стояли татари (реально — Османська імперія), теж не збирався відступати. Війна мала вибухнути з новою силою. То лише було питанням часу.

Уже з кінця серпня на Волині в районі Чолганського Каменя (нині місто Теофіполь, районний центр Хмельницької області) почали зосереджуватися шляхетські війська, командування якими доручили трьом реґіментарям — князю Владиславу-Домініку Заславському, Миколі Остророгу й Олександрю Конєцпольському.

Владислав-Домінік-Заславський

Микола Остророг

Відсутність єдиного головнокомандуючого аж ніяк не була на користь війську. До того ж реґіментарі не мали належного військового досвіду. Хмельницький іронічно обізвав їх Периною (Заславського — за пухлу статуру), Латиною (Остророга — за схильність до вчених занять) і Дитиною (Конєцпольського — за молоді літа).

Шляхті вдалося зібрати чималу кількість військ — близько 35—

¹ Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. — С. 177—192.

² Літопис Самовидця. — С. 51.

40 тисяч. Та біда в тому, що в таборі під Чолганським Каменем, по-перше, не було єдності (шляхтичі вели себе своєвільно, не виявляли бажання коритися командуванню), по-друге, спостерігалось легковажне ставлення до козацьких і татарських військ; на них дивилися як на недостойного противника, котрого буде легко перемогти.

Тим часом, коли відбувалося підготування шляхетських і козацько-татарських військ до генеральної битви, українські землі охопило полум'я війни. Виступи козацьких загонів проти шляхти змушували останню до самоорганізації й відсічі. Лідером та улюбленцем зневажених шляхтичів став руський князь Ярема Вишневецький. Зі своїм шеститисячним військовим корпусом він здійснив рейд зі своїх володінь на Лівобережній Україні на Україну Правобережну. Під час свого походу Вишневецький жорстоко розправлявся з повстанцями. Він не йшов ні на які компроміси з Хмельницьким, заявляючи, що не бажає жити в країні, де козаки користуватимуться колишніми вольностями¹.

«Альтернативою» Вишневецького з боку козаків став Максим Кривоніс (бл. 1600—1648)². Влітку 1648 р. йому вдалося взяти низку міст на Поділлі — Ладжин, Бершадь, Тульчин, Вінницю, де козаки немилосердно грабували й вбивали міщан. Захопив Кривоніс і добре укріплені фортеці — Полонне й Бар, що справило на шляхтичів не менш гнітюче враження, ніж перемога козацько-татарських військ під Жовтими Водами й Корсунем. Хмельницький, ведучи перемовини з представниками урядових кіл, на позір ніби відмежовувався від Кривоніса. Але це була дипломатична гра. Восени 1648 р. Кривоніс брав участь у Пилявецькій битві на боці козацько-татарських військ, а також в облозі Львова й Замостя. Безперечно, це був талановитий полководець. І... конкурент Хмельницького. Не даремно між ними виникали конфлікти. Ми не знаємо, яким чином загинув Кривоніс. Сталося це пізньої осені при облозі Замостя. Існує версія, що його на той світ спровадив сам вельможний гетьман. Чи сталося це саме так — з впевненістю сказати не можемо. Зрештою, смерть Кривоніса — ще одна загадка Хмельниччини.

У вересні 1648 р. козацькі війська, до яких згодом приєдналася татарська кіннота, й шляхетська армія рушили назустріч один одному. Зійшлися вони біля містечка Пилява (зараз село Старосинявського району Хмельницької області).

Герб Олександра
Конєцпольського

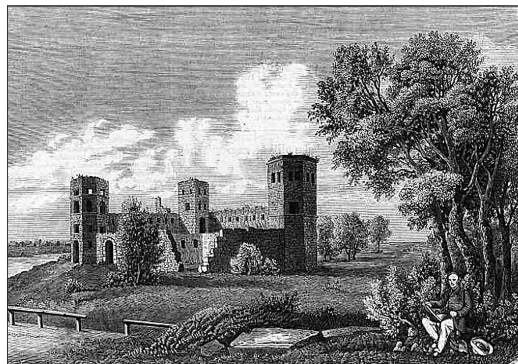

Максим Кривоніс

¹ Рудницький Ю. Ієремія Вишневецький. Спроба реабілітації. — С. 123—178.

² Про Максима Кривоніса див.: Степанков В. С. Кривоніс Максим // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 5. — С. 326.

Хмельницькому вдалося укріпитися в цьому містечку, взявши хитрощами Пилявський замок.

Ф. Шнаге. Замок в Пиляві

корумпованість і неефективність цієї держави, котра, маючи чималі ресурси, не могла достойно протистояти козацько-татарському війську. Ця битва також від-

кривала для козаків і татар дорогу на Захід. Війна стала набирати загрозливо-го характеру.

23 вересня на узбережжі річки Ікви, що протікала біля Пиляви, розпочалася битва. Козаки загнали піхоту противника на вузьку греблю й там винищили її. Також зав'язалися бої із розрізненими загонами шляхетської кінноти.

кривала для козаків і татар дорогу на Захід. Війна стала набирати загрозливо-го характеру.

Не треба мати ілюзій щодо благодних цілей походу повстанського війська в західному напрямку. На першому місці стояли цілі меркантильні. На Заході, на відміну від пограбованих теренів Подніпров'я, Поділля й частково Волині, було ще чим пожитися. Цей похід су-

проводжувався жорстоким насильством, грабунками. Якщо говорити про татар, то для них це був наїзд за здобиччю й ясиром.

Однак похід потребував певної легітимації. Одна справа, коли козаки повставали на Подніпров'ї чи навіть на Поділлі. То були «їхні» землі. Щодо Волині й Галичини, то ці терени не розглядалися як козацькі. Проте це була Русь. Хмельницький (і особливо його шляхетське оточення) почали використовувати ідею «визволення Русі» для обґрунтування своїх походів на Захід. Уже влітку 1648 р. ця ідея набула поширення. Правда, на рівні чуток, поголосок², пізніше — на рівні висловлювань, побажань самого Хмельницького. Проте в документах офіційного рівня, які подавалися королівській владі козаками, вона не декларувалася. Зрештою, «відновлення Русі» (ще й під егідою козацтва!) в Речі Посполитій того часу не могло бути сприйняте.

Зате ідея «відновлення Русі» непогано лягала в турецькі плани. Восени 1648 р. Хмельницький звернувся до турецького султана взяти під свою зверхність «Укра-

¹ Мицик Ю. А. Пилявецька битва 1648 // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 8. — С. 205.

² Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 8, ч. 3. — С. 11—12.

їну, Білу Русь Волинь, Поділля з усією (Галицькою) Руссю аж по Віслу»¹. В обмін за султанову протекцію Хмельницький мусив сплачувати данину, як Молдавія та Волощина, надавати туркам військову допомогу, постачати їм рабів на галери, а також віддати Кам'янець-Подільський². Чому турків цікавив Кам'янець? Це була вельетенська, добре укріплена фортеця, завдяки якій можна було контролювати значну частину українських земель. Зрештою, туркам вдалося захопити місто, але сталося це пізніше, в 1672 році.³

Як сприймати таку васальну залежність від турків? Як «боротьбу за національні інтереси» (адже ніби «відновлювалася Русь»!) чи як зраду цих інтересів?

У принципі, дії Хмельницького на дипломатичному фронті є зрозумілими. Йому потрібна була допомога з боку Османської імперії, в даному випадку — з боку її васала кримського хана. Без цієї допомоги гетьман ризикував програти. Тому погоджувався на не вигідні умови.

Після Пилявецької битви козацькі війська рушили в західному напрямку через Базалію, Збараж, Тернопіль, Зборів і Глиняни до Львова. Уже на початку жовтня козацько-татарське військо почало штурмувати його передмістя. Варто відзначити, що Львів, знаходячись на перехресті торгових шляхів, належав до найбільших і найбагатших міст Речі Посполитої. Він мав сильні оборонні мурі,

М. Добрянський. «Битва під Пилявцями»

¹ Документи Богдана Хмельницького (1648—1658). — К., 1961. — С. 626—627.

² Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // Київська старовина. — 2001. — № 3. — С. 92.

³ Петров М. Б., Рибак І. В. Кам'янець-Подільський // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 4. — С. 55—64.

які важко було взяти. Влада лишила місто напризволяще. Оборону його зорганізували самі міщани на чолі з бургмістром Мартином Гросваєром. Три тижні тривала облога. Хмельницький погодився її зняти, взявши викуп у розмірі близько 200 тисяч дукатів¹. Це була чимала сума. Більшу її частину гетьман віддав татарам. Це знову ж таки вказує, хто був головним у повстанському війську.

Кам'яниця Мартина
Гросваєра

Видавши 26 жовтня універсал про захист Львова від неорганізованих татарських ватаг, Хмельницький зі своїм військом рушив до Замостя. Падіння цього міста, яке мало чудові укріплення, відкривало б шлях гетьману до Варшави. Чи справді Хмельницький хотів узяти це місто? Це вартувало б йому великої крові. Чи просто хотів отримати викуп від городян? Чи це була демонстрація сили під час виборів короля, які відбувалися саме в цей час?

На порожній трон претендували Ян Казимир (1609—1672)² і Карл Фердинанд — брати покійного короля Владислава. Хмельницький підтримав першого. Чому? Можна лише здогадуватися. Певно, Ян Казимир дав козацькому гетьману таємні гарантії. Як би не було, але підтримка Хмельницького мала чимале значення і допомогла цьому претенденту стати королем.

Хмельницький після виборів послав своїх представників до Варшави, які з королівським секретарем Миколаєм Смяровським провели попередні переговори.

Іноді виникає питання, чому гетьман з-під Замостя не пішов на столицю Речі Посполитої? Адже, здавалося, він мав силу й Польща могла впасти до його ніг. Насправді, це ілюзія. Хмельницький не спромігся зі своїм військом взяти ні Львова, ні Замостя. Де була гарантія, що вдасться взяти Варшаву. Окрім того, наступати в умовах осінньої негоди, масових захворювань було складно. Чимало козаків, отримавши свою частку награбованого, покидали військо й верталися додому. Дисципліна в армії, яка й так не була на високому рівні, ще більше знизилась. Зрештою, після королівських виборів гетьман вважав, що у Варшаві тепер має «свою людину», з якою треба не битися, а домовлятися.

Збереглися умови, які виставив Хмельницький у листопаді 1648 р. польському королеві, стоячи під Замостям. Документ цікавий для розуміння запитів гетьмана і його оточення. Тому є сенс навести його майже в повному вигляді. Отже, Хмельницьким пропонувалося:

1. Щоб завжди було козаків 12 тисяч...
2. Щоб кварцяного війська не було, а вони самі оборонятимуть Річ Посполиту.
3. Щоб Хмельницькому було дано в Україні староство, яке він сам собі вводить, а до того староства 20 миль землі.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 8, ч. 3. — С. 82—95.

² Про короля Яна Казимира див.: *Czapliński Wł. Jan II Kazimierz Waza (1609—1672) / Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław — Warszawa — Kraków, 1963. — Tom X/3, zeszyt 46. — S. 410—413.*

4. Щоб пани не карали своїх підданих і все простили цим заколотникам.
5. Щоб можна було виходити в море, коли захочуть, і в будь-якому числі.
6. Щоб судилися козаки правом литовських татар, а литовські татари судяться таким правом, як шляхта.
7. Щоб те, що сталося, було забуте.
8. Щоб не були під владою пп. (панів. — П. К.) короних гетьманів, а тільки під владою самого короля й. м-ті (його милості. — П. К.) і мали свого гетьмана, обраного з козаків»¹.

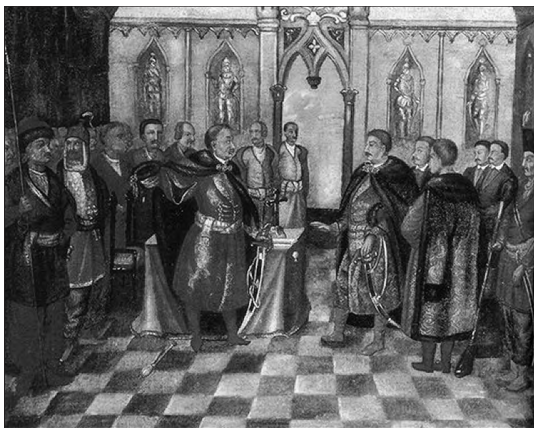
Як бачимо, тут висловлювалися суто станові вимоги козацтва. Воно мало отримати реєстр у кількості 12 тисяч чоловік (ця вимога вже стала традиційною), відносно широкі права майже на рівні шляхетства (принаймні мати право судитися як шляхтичі). Для «козацької території» вимагалось надання певної автономії — тут не могли знаходитися королівські, т. зв. кварцяні, війська, а лише війська козацькі на чолі зі своїм гетьманом.

Про загальноруські вимоги не йшлося. Не йшлося навіть про захист прав православної церкви. Зате Хмельницький не забув про себе. На одному з перших місць у цитованому документі стояла вимога надати йому староство й 20 миль землі. Ця посада забезпечила б йому непогані доходи. А ще він міг би стати великим землевласником.

Після стояння під Замостям в історії Хмельниччини відбулися важливі зміни, на які, на жаль, мало звертають увагу дослідники. У другий день січня 1649 р. Хмельницький в'їхав у Київ, де зустрівся з єрусалимським патріархом Паїсієм², від якого отримав благословення.

Взагалі фігура цього ієрарха є цікавою. Але, перш ніж говорити про нього, варто зробити екскурс щодо використання турками релігійного, зокрема православного, чинника в боротьбі зі своїми християнськими противниками. Цей екскурс необхідний хоча б для того, щоб адекватно розуміти релігійну політику, яку провадив Хмельницький.

Так, в інтересах Османської імперії було не допустити об'єднання православної Московії з католицьким світом, а також створити зони конфесійної напруги між православними й католиками в Східній та Південній Європі. Натомість католики шукали шляхів укладення унії з православними — зокрема, з тими, які жили за межами Османської імперії.

Переговори Хмельницького з польським послом Смяровським

¹ Універсали Богдана Хмельницького. 1648—1657. — С. 45—46.

² Про патріарха Паїсія див.: Дзюба О. М. Паїсій // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 8. — С. 20.

У цій ситуації католики самі створили привід для напруги між ними й православними. Мається на увазі прийняття в 1582 р. католицькою церквою Григоріанського календаря. Було сподівання, що інші християни приймуть його, оскільки цей календар ґрунтувався на більш точних астрономічних розрахунках. Окрім того, питання календаря не належало до догматичних. Проте східні патріархи, зокрема константинопольський Єремія, відмовилися від календарної реформи. Ймовірно, тут дався взнаки вплив османської влади. Представники останньої добре прорахували, що неприйняття православними Григоріанського календаря призведе до конфліктів між ними й католиками. Зрештою, ще більше віддалить ці конфесії. На українських землях на «календарному ґрунті» навіть дійшло до кривавих конфліктів, а в українській полемічній літературі кінця XVI — початку XVII ст. питання календарної реформи було одним із найголовніших¹.

Саме після календарної реформи розпочинаються активні вояжі православних ієрархів із Османської імперії на терени Східної Європи, в т. ч. в Україну. З чим була пов'язана така активність? Формально значна частина цих людей нібито їхала до Москви «за милостинею», тобто за грошовою допомогою. Але не лише це. Ці ієрархи намагалися, в міру своїх сил, спрямовувати політику Московії в дусі протистояння з католицьким Заходом. Східні патріархи навіть погодилися створити в Москві осібний патріархат у 1589 р. Також православні ієрархи з Османської імперії почали втручатися в церковне життя на українських землях.

Майже за 600 років існування Київської митрополії (з часів хрещення Русі) ніхто зі східних патріархів не відвідував Русь-Україну. Тепер вони тут стали частими гостями. У 1586 р. на українських землях побував антіохійський патріарх Іоаким. Буквально через два роки, в 1588—1589-х, сюди приїхав згадуваний константинопольський патріарх Єремія (1530—1595)², який здійснив чимало перемін у церковному житті України, які важко назвати конструктивними³. Він проводив певну лінію, яка мала на меті створити в Україні підконтрольні йому ставропігійні інституції, а по можливості й встановити жорсткий контроль за ієрархією Київської митрополії. Для чого це робилося? Зокрема, для того, щоб не допустити зближення православних Речі Посполитої з католиками.

Турки були зацікавлені не допустити унійного процесу, власне поєднання католиків і православних, у Речі Посполитій. Не вдаючись у деталі, звернемо увагу на один відомий факт. У 1596 р. у Бресті одночасно відбулися два собори, на одному з яких підтримали унію, на другому, де зібралися православні ортодокси, її засудили. На православному соборі був присутній представник константинопольського патріарха Никифор. Уже після собору влада Речі Посполитої звинуватила його в шпигунстві на користь турків. І хоча православні ортодокси це заперечували, однак щодо цієї особи було чимало питань.

Після того як була укладена унія, Константинопольський патріархат продовжував посилати своїх представників в Україну. Головним центром православної

¹ Про це більш детально див.: *Крालюк П. М., Хаврук Я. Я.* Князі Острозькі. — Харків, 2012. — С. 101—120.

² Про патріарха Єремію див.: *Бабій П., Ханас В.* Єремія II Транос // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. — Тернопіль, 2004. — Т. 1. — С. 567.

³ *Грушевський М.* Духовна Україна. — К., 1994. — С. 203.

опозиції на початку XVII ст. стало місто Київ. Тут у Печерському монастирі в 1612 р. оселився софійський митрополит Неофіт, який почав виконувати єпископські функції: святив церкви, ставив священників і дияконів тощо¹. Взагалі виглядає дивно, що митрополит, під духовною опікою якого знаходиться Болгарія, покидає свою митрополію і їде в Україну. Невже це він зробив по своїй волі?

У 1620 р. єрусалимський патріарх Феофан без згоди на те влади Речі Посполитої висвятив київського митрополита й єпископів Київської митрополії². Таким чином відбулося відновлення ієрархії православної церкви в Україні та Білорусі. Феофан мав повноваження від константинопольського патріарха. При ньому ж був екзарх цього патріарха Арсеній. Цікаво, що перед відновленням православної ієрархії Київської митрополії, Феофан побував у Москві, де висвятив патріарха, фактично відновивши тут патріаршество.

Певно, наївно вважати, що Феофан здійснив візит за власною ініціативою. Враховуючи особливості цього візиту, можемо стверджувати, що він мусив бути санкціонований турецькою владою. Відновлення Феофаном у Москві патріаршества створювало умови для перетворення Московії в такий собі «оплот православ'я», котрий протистояв Речі Посполитій, де верховна влада знаходилася в руках католиків. У цій же Речі Посполитій залишалися значні православні регіони — українські та білоруські землі. Москва в такій ситуації мала стати для них «притягальною силою», тим самим створюючи серйозні проблеми Речі Посполитій. У такій ситуації остання «вибувала б з гри», не маючи можливості воювати з Османською імперією. А саме тоді, коли здійснювалася ця «православна спецоперація», Туреччина вела серйозну війну з Річчю Посполитою, яка закінчилась грандіозною Хотинською битвою 1621 року.³

У контексті цього варто й осмислювати відновлення патріархом Феофаном ієрархії Київської митрополії. Він не лише висвятив єпископів та митрополита, а й широко роздавав ставропігійні права. Наприклад, такі права отримали Київське, Луцьке, Слуцьке, Львівське та інші братства, вийшовши з підпорядкування місцевого духовенства⁴.

Ієрархія Феофанового свячення, котра існувала паралельно з уніатською ієрархією (обидві претендували на спадок колишньої Київської митрополії), створювала для влади Речі Посполитої проблему, яку треба було вирішувати. Цю проблему спробував вирішити король Владислав, який у 1632 р. узаконив існування

Патріарх Феофан

¹ Грушевський М. Історія української літератури. — К., 1995. — Т. VI. — С. 20.

² Сас П. М. Феофана III місія в Україні 1620 // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 10. — С. 291.

³ Сас П., Кіркене Г. Хотинська битва 1621 — битва за Центральну Європу. — К., 2011.

⁴ Грушевський М. Духовна Україна. — С. 250—251.

православної церкви в Речі Посполитій. Відтоді очільники Київської митрополії зайняли лояльну позицію до влади.

Показово також, що ієрархи Феофанового свячення однозначно орієнтувалися на Москву, посилавши туди делегації. І навіть пропонували московському царю взяти їх під свою опіку. Ієрархи Феофанового свячення не визнавалися представниками влади Речі Посполитої, які вважали Феофана турецьким шпигуном. Вони, як правило, не виїздили з Києва, знаходячись під збройним захистом козаків.

Під час Хмельниччини турецькі очільники, використовуючи підконтрольну їм у своїй державі православну церкву, спробували взяти реванш. І важливу роль у цьому відіграв єрусалимський патріарх Паїсій. Ще до свого патріаршества він був ігуменом подвір'я Гробу Господнього, тобто Єрусалимського патріархату, в Яссах — столиці Молдавії. Після смерті єрусалимського патріарха Феофана, котрий, як уже говорилося, висвятив ієрархів для Київської митрополії, ченці молдавського подвір'я Гробу Господнього обрали Паїсію патріархом. Цей дещо дивний вибір був затверджений султаном Ібрагімом I. Після цього Паїсій подався в Єрусалим.

Правда, він недовго перебуває на своїй канонічній території, а опиняється далеко за її межами. Цей патріарх стає своєрідним «православним дипломатом», який загалом працює в інтересах турецької влади. У 1648 р. він опиняється на теренах Молдавії. З-під Пиляви Хмельницький посилав полковника Силуяна Мужилівського, щоб той зустрів патріарха на молдавському кордоні й доправив його в Київ. У перші дні нового 1649 р. патріарх Паїсій вітав козацького гетьмана в колишній столиці Русі, а під час урочистої служби в Софії без сповіді (!) відпустив йому не лише минулі, а й майбутні гріхи, благословивши на війну з ляхами. Він навіть (заочно!) повинчав Хмельницького з «жінкою Чаплинського», з якою жив гетьман. Дивним виглядають такі «канонічні вільності» високого ієрарха. Паїсій навіть порівнював Хмельницького із імператором Костянтином, за часів правління якого утвердилося християнство в Римській імперії. Існували погослови, що патріарх коронував гетьмана «князем Русі»¹. Правда, останнє було, радше, фантазією. За всі ці патріарші милості Паїсій отримав від Хмельницького гроші й багаті подарунки.

Після київського візиту Паїсій подався в Москву, де зустрічався з царем Олексієм Михайловичем, який у 1654 р. після Переяславської ради «взяв під свою руку» гетьмана Хмельницького з Військом Запорізьким.

Узагалі показово те, що всі східні патріархи, які приїздили в той час до України й втручалися в місцеві церковні й політичні справи (Єремія, Феофан, Паїсій), були пов'язані з керівниками Московії й працювали над тим, щоб православні Київської митрополії опинилися в орбіті московського впливу.

Паїсій залишив при Хмельницькому свого повіреного — корінфського митрополита Йоасафа, який знаходився при гетьмані в Чигирині, де здійснював урочисті богослужіння. Йоасаф навіть подарував Хмельницькому меч, освячений на Гробі Господньому. Цей ієрарх також учав до Москви. Зберігся універсал

¹ *Плохій С.* Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. — С. 292—293.

Хмельницького від 1 травня 1649 р. для поїздки Йоасафа в столий град «всєа Русїї»¹.

Загалом православне духовенство Константинопольського та інших східних патріархатів у кінці XVI — на початку XVII ст. відіграло не останню роль у «гібридній війні», яку вела Османська імперія проти Речі Посполитої. У цій війні воно не лише працювало на турецьку владу, а й підіграло Московії, яка стала «православним царством» і почала претендувати на землі, населені її одновірцями, в Східній Європі.

Після патріаршого благословення помітно змінилися вимоги Хмельницького. У проєкті угоди, поданій гетьманом у лютому 1649 р. польським комісарам у Переяславі, уже ставилася вимога скасувати унію і щоб існувала релігія «двох законів: католицька римська і давня грецька». Також була вимога видати Чаплинського як «винуватця війни», позбавити гетьманства князя Вишневецького, який тимчасово займав цю посаду, дозволити київському митрополитові засідати в сенаті, призначити київським воєводою православного. А коронне військо й військо Великого князівства Литовського не повинно було заходити за Горинь². Приблизно ті самі вимоги були викладені у вимогах Війська Запорозького до Яна Казимира 14 лютого 1649 року.³

Можна увірувати в те, що Хмельницький раптом перейнявся питаннями захисту православного благочестя, хоча раніше таких намірів і не виявляв. Проте, схоже, спрацювали інші чинники — «православна агентура» турків, які діяли за відомим імперським принципом «розділяй і владарюй».

Під кінець травня 1649 р. на Київщині було зібрано 30 козацьких полків, у яких налічувалося близько 120—150 тис. чоловік. Правда, варто враховувати, що більшість цих людей не пройшли воєнного навчання і не мали бойового досвіду. До них приєдналися татари.

Попри певні контакти між Хмельницьким і новим королем кожна сторона нарошувала сили й готувалася до війни. Це стало помітно навесні, коли активізувалися шляхетські війська. На цей раз до козацької армії приєднався Іслам-Гірей зі своїм військом. Це — симптоматично. Якщо раніше козакам допомагав Тугайбей, що командував військами на прикордонні ханства, то тепер у гру вступив сам кримський хан. Це піднімало статус війни. Речі Посполитій на цей раз довелося воювати не просто з козаками й татарськими загонами, а з володарем потужної держави, якій Річ Посполита тривалий час платила данину.

Урядові частини були незрівнянно меншими (близько 15 тисяч жовнірів), хоча складалися з воїнів-професіоналів. Коли наприкінці червня козацько-татар-

Король Ян II Казимир Ваза

¹ Універсали Богдана Хмельницького. 1648—1657. — С. 91.

² Там само. — С. 46—47.

³ Там само. — С. 50—52.

ська армія підступила до Старокостянтинової, шляхетські загони під командуванням Адама Фірлея вирішили не випробовувати долю й відступили до добре укріпленої Збараської фортеці, розташувавшись табором під її стінами. Спроби взяти цей табір, на штурм якого Хмельницький кидав непрофесійних вояків, не жаліючи людські життя, закінчилися невдачею. 10 липня почалася місячна облога шляхетського війська під Збаражем (зараз районний центр Тернопільської області). Попри чималі труднощі, нестачу продовольства шляхтичі трималися¹. Їхнім героєм став Ярема Вишневецький, який очолив оборону табору. Після цієї оборони руський князь набув чималої популярності серед шляхетського загалу.

Поки тривала облога, на українські землі почав наступати литовський гетьман Януш Радзивілл (1612—1655)². Але йому перепинило дорогу козацьке військо в районі міста Лоева на правому березі Дніпра. Козаками командував Михайло Станіслав Кричевський (? — 1649)³, давній товариш Хмельницького (вважається, що він допоміг йому увільнитися з ув'язнення, в яке майбутнього гетьмана запроторив Чаплинський). У битві із Радзивіллом Кричевський загинув, але литовський гетьман припинив наступ.

На допомогу обложеним під Збаражем йшов Ян Казимир зі своїм військом, яке налічувало приблизно 15—20 тисяч чоловік. Назустріч йому рушив Хмельницький з татарами. 15 серпня під час переправи через річку Стрипу в районі Зборова козаки й татари влаштували засідку королівським військам. Відбулася жорстока січа, в результаті якої загинуло й було поранено близько 7 тисяч шляхтичів. Королівський табір опинився в пастці.

У таких умовах король Ян Казимир вирішив піти на переговори. Але не з Хмельницьким, а кримським ханом. В українській літературі зустрічаємо міркування, що ці переговори відбувалися за спиною гетьмана, що хан зрадив його і т. ін.⁴ Насправді ключовою фігурою в козацько-татарському таборі був Іслам-Гірей. За своїм соціальним статусом він був вище Хмельницького. Останній трактувався польською стороною як підданий короля, у той час як кримський хан був суверенним володарем. Зрештою, в самому татарському таборі Хмельницького розглядали як свого підданого.

В українській літературі фігурує поняття Зборівський договір. Те, що було досягнуто в перемовинах під Зборовим, проблематично назвати договором — принаймні в сучасному розумінні цього слова.

Іслам-Гірей надав королю лист⁵, де говорилося, що він задовольняє прохання Яна Казимира припинити ворожнечу між двома сторонами й встановити мир між державами. Головні положення цього послання зводилися до такого.

¹ Дзира Я. І. Збараська облога, 1649 // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 3. — С. 301.

² Про Януша Радзивілла див.: Wasilewski T. Radziwiłł Janusz h. Trąby (1612—1655) // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź, 1987. — Tom XXX/2. — S. 208—215.

³ Про Михайла Кричевського див.: Степанков В. С. Кричевський Станіслав-Михайло // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 5. — С. 400.

⁴ Степанков В. С. Зборівська битва, 1649 // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 3. — С. 304.

⁵ Зміст цього листа див.: Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI — перша чверть XVII століття.) — С. 245—246.

Хан вказував, що король не повинен завдавати шкоду гетьману Хмельницькому та його війську в кількості 40 тисяч чоловік. Коли ж гетьманське військо перебуватиме в поході, король не має нападати на козацькі землі. Тобто реєстр помітно збільшувався (раніше Хмельницький просив 12 тисяч реєстру). Козацька територія ставала фактично автономною. Насправді вона перетворювалася в буферну зону між Річчю Посполитою й Кримським ханством, де останнє мало більший вплив.

Король, далі йшлося в документі, повинен сплачувати хану щорічну данину й надсилати коштовні подарунки, не допускати нападів на північні землі ханства. У разі потреби надавати військову допомогу ханові, підтримувати дружні стосунки з державами, з якими дружить хан, й не мати приязних відносин із країнами, недружніми ханату.

Ці пункти виглядали принизливо для короля. Він трактувався майже як васал кримського хана. Але що було робити? Ян Казимир знаходився в безвихідному становищі. Король також мусив сплатити значну відкупну суму ханові, щоб той зняв облогу його табору й табору під Збаражем.

Тим часом 17 серпня 1649 р. Хмельницький у таборі під Зборовом передав королю свої вимоги¹. Цей документ не був повністю втілений у життя, ставши декларациєю про наміри гетьмана й козацької старшини.

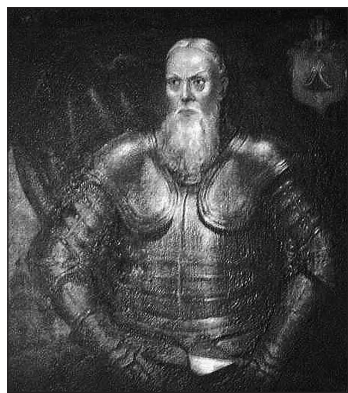
У першому його пункті стояло питання про збереження давніх вольностей. А в пункті 15 вимагалось скасувати всі сеймові ухвали, що урізують права й вільності Війська Запорізького. Далі окреслювалася «козацька територія» («від Дністра, Берлинців, Бару, по Старий Костянтинів, по Случ і за Случ, що впадає в Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, почавши від Любеча, до Стародуба, і аж до московської границі з Трубецьким»), де Хмельницький разом з козацькою старшиною мав би робити перепис і де не повинні знаходитися коронні війська.

У другому пункті передбачалася амністія для учасників повстання: «Настійно вимагаємо, щоб тим, які з реєстру будуть виписані і потраплять під панську юрисдикцію, все, що сталося під час цього воєнного походу, чи то пограбування майна, чи то вбивство, було вибачено і повністю скасовано без ніяких вимог надалі». Про амністію йшлося і в інших пунктах. Так, у пункті 13-му говорилося: «Щодо різних костьольних і церковних речей, які під час воєнного заколоту (в оригіналі — *zamieszania wojennego*) були у будь-кого забрані козаками, то ніхто нікому ні в якому разі не повинен про це нагадувати й докоряти, а кому в цей час від козаків дісталось, з цим мають залишатися». Цікавою є риторика цього пункту. Наприклад, повстання під проводом Хмельницького трактувалося як «воєнний заколот». Тобто не «всенародне козацько-селянське повстання», «народно-визвольна війна», «національна революція» тощо. Також цей пункт засвідчував, що козаки-«заколотники» грабували не лише католицькі костьоли, а й православні церкви. У наступному, 14 пункті теж йшлося про амністію, але в дещо іншому аспекті: «Шляхтичі грецької та римської віри, які в той час перебували у Війську Запорізькому або були взяті в полон, або ще яким іншим способом змушені були залишитися при Війську Запорізькому, щоб не вважалися за бунтівників і безчесних, і якщо й були за щось засуджені, то це безчестя повинне бути знищене і скасоване конституцією». Знову ж таки цей пункт підважує теперішні стереотипні

¹ Універсали Богдана Хмельницького. 1648—1657. — С. 52—56.

уявлення про Хмельниччину. Виявляється, в повстанському війську було чимало шляхти (бо інакше навіщо їм було приділяти таку увагу в домовленостях під Зборовом?). До того ж це були не лише православні шляхтичі, а й шляхтичі-католики. Це дає підстави твердити, що Хмельниччина мала помітні елементи громадянської війни.

Далі йшла низка пунктів, спрямованих на захист православної віри. У третьому пункті говорилося: «Унія, як постійна причина пригноблення руського народу і труднощів Речі Посполитої, повинна бути скасована і в Короні, і у Великому князівстві Литовському». У пізніших документах Хмельницького теж звучить ця вимога (наприклад, у листопаді 1650 р. він передав вимоги королю й сенату, де теж порушувалося це питання¹). У четвертому пункті вимог Хмельницького, поданих під Зборовом, було чітко прописано: «Київський митрополит за стародавнім звичаєм повинен брати посвячення від константинопольського патріарха і підлягати йому з усім руським духовенством на вічні часи». Тобто православні духовні особи в Україні мали підлягати патріархові, який перебував під контролем турків. У чиїх інтересах був цей пункт, говорити не треба. Далі наступні пункти, аж до 8-го включно, стосувалися православного духовенства. Зокрема, передбачалося, що воно матиме ті ж права, що і духовенство католицьке, а маєтності, які були відібрані в православних, повинні бути їм повернуті. Окрім того, в пункті 17 передбачалося, що київський митрополит і два православні єпископи повинні мати місце в сенаті. А у 18-му пункті вимагалось, що король має присягнути на непорушність православної віри. На теренах, контрольованих козаками, обмежувалася діяльність католицького духовенства, а в Києві його взагалі не повинно було бути. Заборонялося також євреям мешкати в контрольованих козаками місцях — вони могли лише приїздити сюди в торгових справах (пункт 11-й).

Адам Кисель

Король надав Хмельницькому лист, який підтвердив чимало козацьких вимог². Цей документ часто в нашій літературі іменується Зборівським договором. Насправді то був не договір у класичному розумінні, а пожалування Хмельницькому та козакам. Військо Запорізьке не трактувалося як суб'єкт відносин. У королівському листі, що був наданий Хмельницькому в присутності канцлера Єжи Оссолінського та київського воєводи Адама Киселя, який часто виступав у ролі посередника між королівською владою та гетьманом, йшлося, що будуть забезпечені козацькі вільності, збільшиться реєстр, Чигирин передавався Хмельницькому, тобто він ніби отримував уряд чигиринського старости, проголошувалася амністія повстан-

цям, євреям заборонялося мешкати на теренах, підконтрольних козацтву, також на цих землях не повинно було бути королівських військ, заборонялася діяль-

¹ Універсали Богдана Хмельницького. 1648—1657. — С. 59—63.

² Див.: Декларація його королівської милості Запорозькому Війську на дані пункти супліки // Україна. Антологія пам'яток державотворення, Х—XX ст.: у 10-ти т. — К., 2008. — Т. III. — С. 199—201.

ність єзуїтів, було обіцяно скасувати унію, забезпечити права православного духовенства, навіть надати київському митрополитові місце в сенаті.

В очі кидається певна відмінність між тим, що просив гетьман, і тим, що йому «дарував» король. Вимоги гетьмана виглядають загалом вузькостановими — він переймається в першу чергу козацтвом. До «загальноруських» тут можна віднести хіба що вимоги релігійного характеру. У «жалуванні» короля ідеться, окрім цих моментів, і про «руську шляхту» — їй мали забезпечити уряди в «руських» воєводствах, де мала утвердитися руська мова як офіційна. Це не була вимога козацька — а шляхетська. Звідки вона взялася? Можна припустити, що в королівському таборі було «руське лобі», яке очолював Кисіль. Саме ці люди, скориставшись козацькою «ребелією», вирішили й собі забезпечити відповідні права. Незважаючи на такий «становий егоїзм», Зборівські домовленості виглядали більш «національними», ніж попередні козацькі вимоги.

У «жалуванні» короля передбачалося, що у Київському, Чернігівському, Брацлавському воєводствах уряди надаватимуться «шляхті віри руської», а діловодство вестиметься руською мовою. Правда, ці «жалування» мав ще затвердити сейм. У результаті затвердження окремі вимоги могли б бути урізаними — що й сталося.

Якщо виходити із документів, що стосуються Зборівських домовленостей, дивним видається статус Війська Запорізького. Формально воно зі своїм гетьманом підпорядковувалося королю Речі Посполитої. Але король поставав як данник, отже васал, кримського хана. Своєю чергою, хан опікувався Військом Запорізьким і, судячи з усього, мав на нього помітний вплив. Де-факто воно стало об'єктом, котрий намагалися використати в своєму протистоянні Річ Посполита й Кримське ханство. Хмельницький же ніби опинився між молотом і ковадлом. Але він сам став на цей шлях.

У ніч на 23 серпня було знято облогу Збаража. Козацьке військо подалося на свої землі, татарське — теж у свою сторону. Татари по дорозі масово забирали людей в ясир — навіть на очах козаків. За великим рахунком, це теж був результат Зборівських домовленостей. Українські землі стали беззахисними.

Після Зборова Хмельницький опинився перед лицем численних проблем. Влада Речі Посполитої не поспішала виконати взяті на себе обов'язки. У ході повстання до козаків приєдналося чимало селян. Тепер вони мусили повертатися до своїх поміщиків. Та, спробувавши «смак свободи», робити цього не хотіли. Ці люди стали «горючим матеріалом», який у будь-яку хвилину міг вибухнути. Невдоволення викликало й те, що, незважаючи на збільшення реєстру, не всі бажачі могли в нього вписатися. У грудні 1649 р. навіть дійшло до бунту т. зв. випищиків. Спалахнуло й повстання козацької голоти на Запорізькій Січі на чолі з Худолієм. І хоча Хмельницькому вдалося розправитися з бунтарями, але ситуацію важко було тримати під контролем¹.

Наступав 1650 рік...

¹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — С. 187—188.

Молдавський казус

Хмельницький, не маючи ні достатніх ресурсів, ні належної підтримки підвладного йому населення, мусив шукати силу, на яку можна було б спертися.

Султан Мехмед IV

У 1650 р. він звернувся до яничарського воєначальника в Стамбулі Бекташ-аги та очаківського бейлербея Мурад-паші з проханням допомогти у відновленні взаємин із султаном Мехмедом IV (1642—1692)¹, який прийшов до влади в результаті перевороту в 1648 р. Султан у той час був малолітнім, і країною керували наближені до нього люди. Серед них була й мати султана — за походженням українка. Взагалі за часів правління Мехмеда IV помітно зростає інтерес Порту до українських справ. У відповідь на згадане прохання Хмельницького до Чигирини від імені турецького володаря було відправлене посольство на чолі з Осман-агою, яке знаходилося в гетьманській столиці з 30 липня по 5 серпня 1650 р.² Своєю чергою, Хмельницький надіслав посла до султана з листом, де сповіщав Мехмеда IV про свою відданість йому й Османській державі³.

У 1649-му чи 1650 р. був укладений проект договору Війська Запорізького з турками, який дозволяв козакам вести безмитну (!) торгівлю в районі Чорного моря. Цей договір мав гарантувати також безпеку торгівлі в цьому регіоні⁴.

Тобто з Османською імперією, а також з васальним їй Кримським ханством відносини в гетьмана склалися непогано. Принаймні Хмельницький міг спертися на ці держави. Стосунки з владою Речі Посполитої були не найкращі. Сейм не хотів затверджувати в повному об'ємі Зборівські домовленості. Неприйнятним для шляхтичів виявилися обіцянки короля в питанні релігійному — ліквідація унії й надання київському митрополиту сенаторського достоїнства.

Треба було також втихомирювати повстале козацтво, яке звикло за два роки війни до воєнної здобичі. Йти на землі, підконтрольні Речі Посполитій, не випадало. Сторони так чи інакше мали дотримуватися Зборівських домовленостей. Йти за здобиччю на турецькі чи татарські землі, як це робили раніше козаки, зараз взагалі було неможливо.

І ось об'єктом «солдатів свободи» стала Молдавія⁵.

Ця держава утворилася в результаті розпаду Руського королівства, яке в нашій літературі іменується терміном Галицько-Волинське князівство. На теренах

¹ Про султана Мехмеда див.: Чухліб Т. В. Мегмед IV, Мегмед (Магомед, Мехмед) IV Авджи «Мисливець» // Енциклопедія історії України: у 10 т. — К., 2009. — Т. 6. — С. 570.

² Архив Юго-Западной России. — СПб., 1875. — Т. VIII. — С. 354.

³ Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI — перша чверть XVII століття). — С. 258.

⁴ Там само. — С. 70.

⁵ Про похід Хмельницького на Молдавію див.: Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 9, кн. 1. — С. 81—93.

Молдавії проживало як руське, так і волоське населення. Її дуалістичний характер у етнічному сенсі не підлягає сумніву¹. Тут існував певний паритет руського й волоського населення. Руська знать брала широку участь в управлінні державою. Діловою мовою в Молдавії була руська². Тому деякі козацькі ватажки розглядали Молдавію як «свою» країну і навіть намагалися оволодіти молдавським престолом. У цій державі, в силу різних обставин, монархічна влада так і не утвердилася. Молдавський престол став об'єктом змагань різних можновладців, а то й авантюристів. Наприклад, на нього претендували такі козацькі ватажки, як Іван Підкова (1533—1578)³ й Дмитро Вишневецький (1517—1563/1564)⁴. Був не проти десь на цих теренах зорганізувати й свою «державу» Семерій Наливайко (? —1597)⁵. На середину XVII ст. Молдавія була відносно заможною країною. У Літописі Самовидця сказано, що мешканці Молдови «почали обфито (багато. — П. К.) жити при одному господару спокійно Василю Лупилі...». Це стало однією з причин нападу татар і козаків на Молдавію. Але дамо слово літописцю: «...хан кримській з гетьманом Хмельницьким несподівано зо всіма потугами козацькими и татарськими, напавши на Волоскую землю, внівець усю обернули, завоювали по саміє гори, людей побрали в полон и набитки їх, тилко замки моцніє одержалися, и сам господар уступил был з Яс міста столечного, але зновуся навернул. А Хмельницькій стоял з ханом у Прута а тую землю чатами завоювали. А напотом господар поєднал орду и гетьмана Хмельницького, жебися вернули з его земли, и учинил сватовство з Хмельницьким — дочку свою за сина Хмельницького приобицал дати, що напотом и учинил»⁶.

Схоже, Самовидець загальною вірною окреслює логіку подій. Він допускає, що напасти татарам і козакам на Молдавію, яка була васалом Османської імперії, дозволили в самому Стамбулі. Чи випадково цей напад відбувся незадовго після того, як активізувалися переговори між Хмельницьким та османською владою?

Формально приводом для нападу татар і козаків на Молдавію стало те, що нібито молдаване чинили напади на татарські терени. Очолив похід калга ханства Кірим-Гірей. Хмельницький теж брав участь у цьому поході. У вересні 1650 р. йому вдалося зайняти Ясси — одне з головних міст князівства.

У той час на молдавському престолі знаходився Василь Лупу, відомий також і як Лупул (1595—1661)⁷. Варто сказати кілька слів про цю непересічну людину. Точно не можемо сказати, ким він був — албанцем, болгариним чи греком. Народився Лупу в Стамбулі. Хоча є інша версія — що в Болгарії. Був торгівцем. Йому вдалося розбагатіти, і в 1634 р. він зумів зайняти молдавський престол. За часів його правління країна розвивалася і в плані економічному, й культурному. Про це, власне, говорить Самовидець.

¹ Однороженко О. Українська руська еліта доби Середньовіччя і раннього модерну: структура та влада. — К., 2011. — С. 164—165.

² Словяно-молдавские летописи XV—XVI веков. — М., 1976.

³ Про Івана Підкову див.: Щербак В. О. Підкова Іван // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 8. — С. 236.

⁴ Про Дмитра Вишневецького див.: Сергійчук В. Дмитро Вишневецький. — К., 2003.

⁵ Про Семерія Наливайка див.: Леп'яко С. Северин Наливайко // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. — К., 1994. — С. 53—85.

⁶ Літопис Самовидця. — С. 59.

⁷ Про Василя Лупу див.: Мицько Ю. А. Лупу (Лупул) Василь // Енциклопедія історії України: у 10 т. — К., 2009. — Т. 6. — С. 303.

Лупу співпрацював з Петром Моголою. За сприянням останнього в 1640 р. у Молдовському князівстві відкрили слов'яно-греко-латинську академію, першим

Василь Лупу

ректором якої став Софроній Почаський (? — 1642) — вихованець Києво-Могилянської колегії. Також за часів правління Лупу в Молдавії була організована перша друкарня, в якій надрукували 8 книг. Так, у 1646 р. в ній побачив світ збірник «Правила» («Уложення») — перший молдавський кодекс законів, що діяв аж до середини XVIII ст. Чимало уваги цей господар, як і Петро Могола, приділяв церковному будівництву. При його сприянні в Яссах був побудований один із самих величних пам'ятників молдавської середньовічної архітектури — собор Трьох святителів.

Перебуваючи з військом у Молдавії, Хмельницький пішов із Лупу на примирення, поставивши умову — видати дочку господаря Розанду (1630—1686)¹ за його сина Тимоша (1632—1653)². Такий шлюб давав би останньому змогу (принаймні теоретично) по-

сісти з часом молдавський престол. Хоча в Лупу був син Стефаніца, який навіть певний час займав молдавський престол у 1659—1661 роках.

Ще одна дочка Лупу, Марія, вийшла заміж за Януша Радзивілла — на той час реального правителя Великого князівства Литовського. Така шлюбна стратегія Хмельницького давала б йому змогу піднятися на рівень «вищої ліги» можновладців Східної Європи. Породичавшись з Лупу, козацький гетьман міг би розраховувати на приязні стосунки з Радзивіллою. А це йому було дуже до речі.

Януш Радзивілл

Лупу не поспішав видавати Розанду за Тимоша. Цей шлюб був йому не вигідний хоча б тому, що міг позбавити підтримки господаря з боку польського короля, яка була йому далеко не зайвою, щоб утриматись на троні.

Насправді вдала політична комбінація, пов'язана з одруженням Тимоша на дочці молдавського господаря, закінчилася фіаско, а для гетьмана — ще й сімейною трагедією, втратою сина.

Лупу не поспішав видавати Розанду за Тимоша. Цей шлюб був йому

Розанда Лупул

¹ Про Розанду Лупу див.: *Мицик Ю. А.* Хмельницька Домна-Розанда // *Енциклопедія історії України*: у 10 т. — Т. 10. — С. 385.

² Про Тимоша Хмельницького див.: *Мицик Ю. А.* Хмельницький Тиміш // *Енциклопедія історії України*: у 10 т. — К., 2013. — Т. 10. — С. 391.

Весілля гетьманича й господарської дочки, яке мало відбутися в кінці 1650 р., так і не відбулося. Наступного року, коли спалахнула чергова війна між збройними силами Речі Посполитої й козацько-татарським військом, Лупу тримав сторону короля. У той час про весілля й не могло бути мови. Проте наступного, 1652 року Хмельницький змусив Лупу віддати свою дочку заміж за Тимоша. Наприкінці липня в Молдавію рушило 6-тисячне козацьке військо, такі собі «свати»¹. Господарю нічого не лишалося, як виконати стару обіцянку, дану майже два роки тому. У серпні в Яссах відбулося вінчання Тимоша й Розанди. А вже у вересні молодята повернулися до Чигирина. Та подружжя їхнє життя тривало недовго.

Весною 1653 року незадоволені молдавські бояри вчинили заколот проти свого господаря. Їхнім лідером став Георгій Штефан, який претендував зайняти престол. Його підтримали правителі Волощини й Семиграддя. У цій ситуації Лупу попросив допомоги в Хмельницького. Той послав козацький корпус на чолі зі своїм сином Тимофієм у Молдавію. Козаки взяли Сучаву, де знаходилася резиденція господаря, й пішли далі воювати на Волощину. Їм протистояли об'єднані волоські й семиградські війська, які зуміли відкинути козаків назад до Сучави й взяти це місто в облогу.

Хмельницький, бажаючи допомогти своєму синові, вирішив послати війська в Молдавію. Однак зустрівся із саботажем полковників, які заявляли, що треба боронити свою землю, а не воювати на чужині. Більшість із них неприязно ставилася до Тимоша Хмельницького, який відзначався гордовитістю й запальним норовом. І хоча гетьману вдалося спорядити військо до Молдавії, але прийшло воно на допомогу пізно. Під час облоги Сучави гетьманич був важко поранений і помер. Його тіло відвезли в Чигирин, де поховали в кінці жовтня 1653 року.

Лупу, не маючи підтримки козаків, уже не міг протистояти боярській опозиції та військам Волощини й Семиграддя. Він позбувся престолу. Так скінчилися молдавські плани Хмельницького, які з самого початку виглядали не дуже певно.

Турецький дослідник Галіль Іналджик, спираючись на османські джерела, писав: «...існувало декілька автономних провінцій, що відрізнялися від тих, що перебували під безпосереднім османським

Тимош Хмельницький

В українській історіографії поширена думка, ніби походить в Молдавію, одруження його сина з Розандою Лупу були пов'язані з далекосяжними державними й династичними планами Хмельницького. Нам видається, що це перебільшення. Молдавія, де практично була відсутня династична наступність і яка знаходилася в залежності від Османської імперії, була «напівдержавою».

¹ Про молдавський похід Тимоша Хмельницького див.: Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 9, кн. 1. — С. 473—601.

управлінням. Такими були сальянні та урядові, так звані гюкуметні провінції, християнські васальні князівства Молдавія, Валахія, Трансильванія, Дубровик, Грузія, Черкасія та у XVII ст. козацький гетьманат»¹. Саме так, практично на одному рівні турки сприймали Молдавію та Військо Запорізьке. Контроль за цими слабкими державними утвореннями з боку турків був далеко не абсолютним. Ці території жили своїм життям, вони укладали домовленості з іншими державами, знаходячись у полі політичних інтересів Османської імперії. При бажанні їхню зовнішню політику можна охарактеризувати як «полівасалітет». Наприклад, та сама Молдавія часто шукала підтримку з боку Польщі, маючи тісні економічні, культурні й політичні зв'язки з Галичиною. Отже, Хмельницький, за великим рахунком, був рівня Лупу. І шлюб його сина з Розандою в «плані державотворчому» мало що давав. Єдине, що він міг дати, це нового союзника для гетьмана в особі молдавського господаря й, можливо, ще одного союзника в особі гетьмана Великого князівства Литовського, князя Януша Радзивілла. Однак Молдавія не була сильним союзником — навпаки, її господар чекав допомоги від козаків. Радзивілл же тримався на відстані від нового свояка, козацького гетьмана. Молдавські плани стали для Хмельницького не стільки здобутком, скільки втратою. Або ще однією помилкою гетьмана — не першою і не останньою.

Від Берестечка до Переяслава

Хоча в 1650 р. не було якихось серйозних сутичок між військами Речі Посполитої та козацько-татарськими військами, це, радше, виглядало як затишшя перед бурею. Наприкінці літа того року в Польщу з полону повернувся коронний гетьман Микола Потоцький. Він, втративши на війні з козаками й татарами сина і будучи ображений принизливим полонем, прагнув помсти. Із його поверненням значно посилилася «партія війни» в Речі Посполитій. Грудневий сейм 1650 р. ухвалив збільшити коронне військо до 36 тисяч, а литовське — до 15-ти. Також у наступному році мало відбутися посполите рушення, тобто загальна шляхетська мобілізація.

У квітні 1651 р. урядові війська почали концентруватися біля Сокаля (нині районний центр Львівської області). У травні Хмельницький завершив свою мобілізацію і рушив з армією в район Збаража.

Сили обох сторін були приблизно рівними. Козацьке військо нараховувало близько 100 тисяч чоловік. Правда, лише половину там становили воїни-професіонали (орієнтовно 40—50 тис.). Інша частина війська — це селяни й міщани, що не мали бойового досвіду. До козаків приєдналася татарська кіннота від керівництвом хана Іслама-Гірея, котра нараховувала від 30 до 40 тисяч вершників. Урядові війська склалися з приблизно рівних частин, кожна з яких становила близько 40 тисяч чоловік. Це — регулярне військо, магнатські загони та посполите рушення². Можливо, ці цифри є дещо завищеними, але вони загалом відображають ситуацію.

¹ Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300—1600. — С. 118.

² Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — С. 188.

Армії зішлись неподалік містечка Берестечка (зараз місто в складі Горохівського району Волинської області) в долині річки Стир¹. Основні події битви, яка вважалася найбільшою в тогочасній Європі, відбулися в кінці червня — на початку липня в районі сіл Пляшева та Острів (зараз це села Радивилівського району Рівненської області). Перші два дні битви, 28—29 червня, не дали ні одній, ні другій стороні якихось помітних переваг.

Берестецька битва. Триумфальна панель короля Яна II Казимира гробниці короля Яна II Казимира в соборі Сен-Жермен, Париж

Перелом відбувся на третій день, 30 червня. Пополудні, коли розвіявся туман, в атаку пішла кіннота Яреми Вишневецького, до неї приєдналися інші загони короля. Постійно працювала польова артилерія. Урядовим військам вдалося потіснити козацько-татарські загони. Вони навіть почали прориватися до пагорбу, де знаходився намет хана. Одне із ядер розірвалося неподалік намету кримського правителя.

У цей час Іслам-Гірей вирішив покинути поле бою, забравши з собою татарську кінноту. Йому навперейми ніби подався Хмельницький, прохаючи такого не робити. Натомість хан захопив Хмельницького й забрав з собою. Ці події в українській літературі однозначно трактуються як «зрада хана». З моральної точки зору подібні речі справді можна трактувати як зраду.

Але чи правомірне таке трактування в контексті тодішніх відносин між кримським ханом і козацьким гетьма-

Георгіївський храм-пам'ятник на полі Берестецької битви

¹ Про Берестецьку битву див.: Берестецька битва. Устами літописців, учасників та очевидців. — Броди, 1999; Берестецька битва в історії, літературі та мистецтві: (наук. зб.). — Рівне, 2001; Мицик Ю. Берестецька битва 1651 року очима її учасників // Пам'ять століть. — 2001. — № 2. — С. 28—36; Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. — Львів, 1992.

ном? Перший вважався старшим, другий же мав йому коритися. У цьому сенсі ніби немає підстав говорити про зраду.

Взагалі «зрада хана» викликає чимало запитань. Чому так учинив кримський правитель? Найбільш вірогідно виглядає версія, що Іслам-Гірей злякався наступу польських військ. Навіть допустив, що Хмельницький його зраджує. Тому вирішив відступити, щоб не мати великих втрат.

Однак найбільш вірогідна версія не обов'язково є правдивою. Існує думка, що хан був «куплений» королем, який дав чи пообіцяв йому солідну грошову суму, аби той подався з поля бою. Але все це на рівні чуток і здогадів.

Є навіть така версія, що зустрічається в татарських джерелах, ніби Іслам-Гірей покинув поле Берестецької битви, дізнавшись, що донські козаки на 12 чайках напали на кримські береги й захопили декілька турецьких торгових кораблів¹. При всій незвичності ця версія не така вже й фантастична. Справді, для Кримського ханства й Османської імперії спокій на Чорному морі важив більше, аніж бої з військами Речі Посполитої на українських теренах.

Дивно виглядає те, що хан забрав із собою Хмельницького, залишивши козацьке військо без керівника. Невже він запідозрив гетьмана в зраді, захотів розібратися з ним? Чи, може, гетьман тут грав свою гру? Боявся, що його, у випадку поразки, знищать розлючені козаки. Таке цілком могло бути. Бо авторитет Хмельницького був далеко не такий високий, як на початку повстання, а нищівна поразка, яка, власне, сталася в битві під Берестечком, могла б для нього скінчитися трагічно. Та тут є одне але. Річ у тому, що Хмельницький залишив у козацькому таборі не лише свої символи влади (гетьманську булаву, печатку), а й також чимало важливих документів і велику суму грошей. Якби він мав намір тікати, то, певно, забрав усе це з собою.

Грушевський подав доволі переконливе психологічне пояснення неповернення Хмельницького. «Не треба забувати, — писав він, — що, раз вискочивши з ханом з табору з кількома товаришами, випустивши з рук провід військом в такий критичний момент і стративши з ним звязок, Хмельницький через се саме вже мусів себе почувати досить невірно, не кажучи, що йому й фізично не так то легко було проїхати до козацького табору без більшого татарського полку. Виїздив він з табору мабуть не для того, щоб рятуватися з нього. Але вернутись до війська він не міг з голими руками. Що йому дійсно вдалось було завернути Татар назад, тільки вони не дійшли табору, про се доносили Полякам язиками і потвердила їх розвідка, так що се можна вважати за певне»².

Справді, Хмельницькому, виїхавши з козацького табору до татар, назад було складно повертатися з порожніми руками. Це могло спровокувати бунт проти нього й замішання у козацькому війську. Імовірно, будучи розумною й хитрою людиною, він не захотів цього робити. Тому зімітував своє ув'язнення в хана, розпустивши відповідні чулки. Грушевський з цього приводу писав: «...неправдивими, можливо — навіть умисно пусканими й сімьюльованими Хмельницьким й його товариством вважаю чулки про його вязненне в кайданах і т. д., хоч вони розсівались, можливо, навіть найближчим його окруженнем. Анонімний писар, що писав

¹ Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI — перша чверть XVII століття.) — С. 278.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 9, кн. 1. — С. 289.

лист хана до короля з-під Константинова з пропозицією битви під Константиновим («покриваючи такий великий стид своєї утечі»), і користаючи з нагоди, пожив нібито конфіденціальну приписку про ситуацію, а в ній такі звістки: «Козакам велено тікати, а помочи не сподіватись; Хмеля в кайданах відіслав до Чигрина по скарби», — міг се зробити з доручення Виговського, або когось з його людей»¹.

Однозначної відповіді на питання про «зраду хана» і «ув'язнення» ним Хмельницького ми не маємо. І, певно, мати не будемо. Це ще одна із загадок Богдана.

Але які б не були причини «зради хана», вона стала сильним ударом для козацького війська. Воно опинилося без татарської кінноти, а також без свого провідника. Козаки змушені були відступити. Вони розташувалися табором біля річки Пляшівки, притоки Стиру, де їхній тил прикривали болото й чагарі. У вкрай складних погодних умовах, під дощем, козаки вирили рови й насипали земляні вали, що захищали їх від урядових військ. Почалася десятиденна облога табору. На жаль, обстановка в ньому була не найкраща. Відсутність гетьмана сприяла незгодам, тертям серед козацької старшини. Спроби провести переговори з королем про замирення результатів не дали. Наростали в таборі конфліктні ситуації між козаками й селянами. Давалася взнаки також нестача продовольства й питної води.

Іван Богун (?—1664)², що взяв на себе функції наказного гетьмана, вирішив здійснити переправу військ через болота й річку Пляшівку. Її почали лаштувати в ніч на 10 липня, загачуючи болото возами, наметами, різним спорядженням. Однак такі дії викликали паніку в таборі. Мобілізовані селяни й ремісники, вважаючи, що їх хочуть використати як «живий щит», щоб вивести козацькі частини, кинулися до переправи. Почалася паніка. Богуну вдалося вивести лише 20-тисячний козацький корпус і частину артилерії. В боях та в паніці 10 липня загинуло близько 8 тисяч учасників битви. Повністю знищений був загін, що прикривав відступ. Збереглися легенди про мужність козаків цього загону. Однак їхній героїзм ситуацію не врятував.

На вечір 10 липня коронне військо зайняло козацький табір. Йому дісталися багаті трофеї — гармати, порох, а також документи канцелярії Хмельницького та його скарбниці й клейноди. Гетьман же від поля бою був далеко³.

Берестецька катастрофа стала «точкою неповернення». До неї ще зберігався хоч якийсь шанс на примирення влади Речі Посполитої з козаками, після неї — вже ні. Хоча в битві перемогли урядові війська, насправді це була піррова перемога. Їм так і не вдалося упокорити українські землі. Наступ коронного війська в східному напрямку й литовських військ під проводом Януша Радзивілла з півночі відбувався в умовах

М. Івасюк.

«Іван Богун на переправі»

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 9, кн. 1.

² Про Івана Богуну див.: Коваленко С. Іван Богун — український Дон Кіхот. — К., 2011.

³ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — С. 188—189.

партизанської війни. Їм також дошкуляв голод, оскільки місцеве українське населення ховало від вояків продовольство. Воїнів косили хвороби. Від дизентерії тоді помер шляхетський улюбленець Ярема Вишневецький¹. Великих масштабів набуло дезертирство. Шляхетська армія зменшувалася на очах.

Тим часом Хмельницький 17 липня розіслав із Білої Церкви наказ полковникам прибувати до нього з уцілілими військами². Під цим містом гетьман почав

1651 рік був для Хмельницького не лише роком воєнної катастрофи, а й роком особистої трагедії. «Найбільше кохання гетьмана», колишня «дружина Чаплинського», з якою його заочно обвінчав єрусалимський патріарх Паїсій, була страчена запальним гетьманичем Тимошем у травні 1651 р. за підозрою у зраді. Щоправда, Хмельницький довго не ходив у траурі (якщо взагалі ходив). Улітку цього ж року одружився втретє з Ганною Золотаренківною, міщанкою з Корсуня, вдовою полковника Пилипа (Пилипця). Ця жінка пережила гетьмана. У 1671 р. вона стала черницею в одному з київських монастирів.

закладати табір. Наприкінці серпня під його рукою було близько 25 тисяч козаків. Також йому на допомогу було прислано близько 6 тисяч татар-ногайців. Звісно, це була далеко не та армія, яку мав гетьман перед Берестецькою битвою. Та все ж...

Цікаво, що саме на 1651 р. припадає активізація контактів Хмельницького з турками. У цьому ж році гетьман звертався до султана з проханням не лише забезпечити йому протекцію, а й вплинути на кримського хана, щоб той надав допомогу. Умови протекції були змінені на користь турків. Тепер Хмельницький змушений був платити данину, як Молдавія та Волощина, й давати воїнів для війни з Венецією³.

Польська сторона розуміла, що козаків «голими руками не взяти». 15—28 вересня 1651 р. у Білоцерківському замку відбувалися переговори урядо-

вої та козацької депутацій⁴. Першу очолював Адам Кисіль, другу — Іван Виговський. Переговори велися у вкрай напруженій атмосфері. Дійшло навіть до того, що кілька тисяч заколотників разом з татарами оточили цей замок, вважаючи, що старшина з гетьманом хоче зрадити їх. Хмельницькому з допомогою чималих зусиль вдалося придушити бунт, стративши його ватажків.

28 вересня був нарешті укладений документ під назвою «Пункти спорядження й заспокоєння Війська його королівської милості Запорозького на комісії під Білою Церквою»⁵. На відміну від Зборівських домовленостей, де був королівський лист, у якому надавалися права Війську Запорізькому, білоцерківські пункти мали двосторонній характер. Вони підписувалися представниками корони Польської,

¹ Рудницький Ю. Ієремія Вишневецький. Спроба реабілітації. — С. 252—253.

² Універсали Богдана Хмельницького. 1648—1657. — С. 120—121.

³ Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500—1700 рр. — С. 103.

⁴ Горобець В. М. Білоцерківський договір 1651 р. // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 1. — С. 292.

⁵ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. I — II. — С. 598—602.

Великого князівства Литовського й Війська Запорізького. Свої підписи під документом поставило чимало осіб, серед яких з урядового боку були: Микола Потоцький, гетьман великий коронний, Мартин Калиновський, гетьман польний, Адам Кисіль, воєвода київський, Януш Радзивілл, гетьман литовський, а з боку козаків — гетьман Богдан Хмельницький, писар Іван Виговський та деякі полковники.

Згідно з «Пунктами...», кількість реєстру Війська Запорізького встановлювалася на рівні 20 тисяч, тобто вдвічі меншою, ніж за Зборівськими домовленостями. Це військо мало перебувати лише на теренах Київського воєводства, куди не мало права заходити військо коронне. Нагадаємо, що, відповідно до Зборівських домовленостей, козацькою територією було як Київське воєводство, так і воєводства Брацлавське й Чернігівське.

Той, хто втратив свою власність у воєводствах Київському, Брацлавському й Чернігівському (це переважно були шляхтичі й євреї), мали право прибути сюди й повернути свою власність.

Чигирин і далі залишався під управою Хмельницького. Власне, це місто перетворювалося в політичний центр козацької території й Війська Запорізького.

Знайшлося в білоцерківських «Пунтах...» також місце й для релігійних справ. Декларувалося, що «релігія грецька» «має бути утримана в давніх вольностях, згідно давніх прав».

Традиційно оголошувалася амністія. Але на цей раз вона мала «двосторонній характер». Наведемо цей пункт повністю: «Шляхта римської та грецької релігії, котра під той час замішання була при війську його королівської милості Запорозькому, також і київські міщани, ті всі мають покриватися амністією і утримані при здоров'ї, кондиціях та субстанціях своїх. Коли б щось під котрим було випрошено, має бути знесене конституцією, аби всі залишались у ласці його королівської милості. Навзаєм, козаки, котрі були при війську його королівської милості, мають залишатися при своїх вольностях, жінках та дітках». Тобто виходить, що серед козацьких повстанців були не лише міщани, передусім міщани київські, а й шляхтичі, у т. ч. і католики. А в королівському війську служили й українські козаки.

Особливий пункт присвячувався євреям. У ньому говорилося таке: «Жиди в добрах його королівської милості і в шляхетських, як бували мешканцями та орендаторами, так і тепер мають бути». Тобто євреї поновлювалися в своїх правах на козацьких територіях і могли туди повертатися.

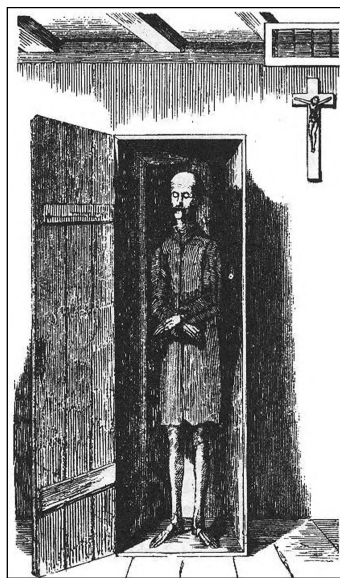
У завершальних положеннях «Пунктів...» йшлося про те, що Військо Запорізьке не має права діяти на теренах Великого князівства Литовського, а в Києві, яке

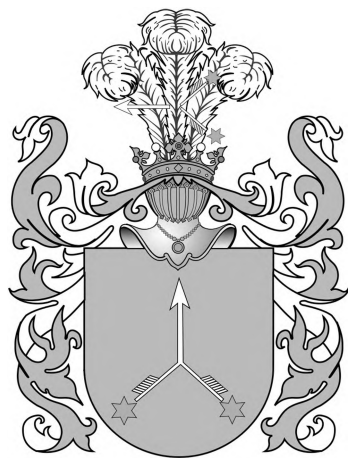
Іван Виговський

«Пункти спорядження й заспокоєння Війська його королівської милості Запорізького на комісії під Білою Церквою» зобов'язували Військо Запорізьке порвати стосунки з Кримським ханством, відмовитися від допомоги ординців і в наступні часи не підтримувати з ханом стосунків.

«є місто столичне і судове, то в ньому якнайменше козаків до реєстру має прийматися». Тобто урядовці Речі Посполитої намагалися забезпечити Київ від козацького впливу.

Владислав Вікторин
Сіцінський

Герб гетьмана
Мартина Калиновського

ловні сили козаків. Вранці 2 червня розпочався штурм табору. Цього ж дня козаки й татари ввірвалися в нього. Увечері він уже був у їхніх руках. Війська Речі Поспо-

Білоцерківські переговори, як і підписана в ході їх угода, були не більше ніж дипломатична гра. Певно, кожна сторона сподівалася виграти час й виторгувати для себе якомога кращі умови. Але компромісу не було досягнуто. Ні Хмельницького з козацькою старшиною, ні короля з шляхтою ця угода не влаштовувала. Вона стала папірцем, якого ніхто не збирався виконувати.

Білоцерківська угода мала затверджуватися сеймом. Але, як і варто було сподіватися, такого затвердження не відбулося. Вперше в історії Речі Посполитої сейм 1652 р. був зірваний, бо один із послів, Владислав Вікторин Сіцінський (1615—1672), скористався правом *liberum veto*.

Це остаточно розв'язало руки Хмельницькому. Життя тривало — й точилася війна.

1652 рік, як уже говорилося, став для Хмельницького роком остаточного вирішення молдавського питання. Урядові кола Речі Посполитої, звісно, були не в захваті від того, що козацький гетьман захотів породичатися з молдавським господарем.

Тому очільники цієї держави вирішили завадити шлюбу Тимоша й Розанди, втрутившись у молдавські справи. У бік Молдавії вирушило значне військо під проводом польного гетьмана Мартина Калиновського.

Воно розташувалося табором поблизу гори Батіг на березі Південного Бугу в долині біля сучасного села Четвертинівка Тростянецького району Вінницької області¹. Військо ніби налічувало 50 тисяч чоловік, із яких професійних воїнів було: 12 тисяч кінноти й 8 тисяч піхоти, інші — озброєні слуги.

Табір не був добре укріплений. Калиновський, очевидно, не сподівався нападу. 1 червня (22 травня за с. ст.) зібрані Хмельницьким козацькі й татарські війська, переправившись через Буг, непомітно підійшли до позицій шляхетських військ. Тоді ж відбулися перші сутички між татарами й польськими військами. У ніч на 2 червня козаки й татари оточили польський табір з усіх боків. На той час підійшли го-

¹ Про битву під Батогом див.: Степанков В. С. Батозька битва 1652 р. // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 1. — С. 201.

литої були розгромлені повністю, сам польний гетьман зі своїм сином Самуелем Єжи полягли на полі бою. Вважається, що в ході бою загинуло близько 8 тисяч воїнів із польської сторони. Врятуватися вдалося переважно кіннотникам.

Показовими були події після завершення битви. Козаки не віддали полонених татарам. Хмельницький, заплативши останнім гроші за ясир, наказав перебити бранців. Це ніби була помста за Берестечко. Таким чином було вбито від 3 до 5 тисяч людей — жовнірів та челяді.

Масове вбивство полонених продемонструвало, що і так жорстока війна ставала ще жорстокішою. Сподіватися на компроміс між козаками й владою Речі Посполитої вже не було сенсу.

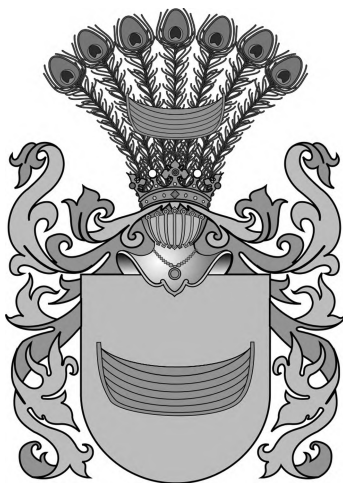
Перемога козацько-татарського війська під Батогом стала важливим «аргументом» для Василя Лупу, щоб він погодився на шлюб своєї дочки з сином козацького гетьмана.

Складати зброю, звісно, не збиралася ні одна, ні друга сторони. На початку 1653 р. війська Речі Посполитої зробили низку нападів на контрольовані козаками землі, заходячи аж під Чорнобиль, Паволоч та Брацлав. Так, у березні восьмитисячне військо на чолі зі Стефаном Чарнецьким (1599—1665)¹ і Себастьяном Маховським (1600—1672)² захопило східні райони Брацлавщини. Однак його вдалося зупинити Івану Богуну в бою під Монастирищем.

Тим часом продовжувала розігруватися «молдавська карта». Тиміш Хмельницький, як уже говорилося, пішов на чолі козацького війська в Молдову, щоб захистити Васи-

Страта полонених поляків

Герб Стефана Чарнецького

Б. Матісен. «Стефан Чарнецький», 1659 р.

¹ *Czapliński W.* Czarniecki Stefan, h. Łódzia (1599—1665) // *Polski Słownik Biograficzny.* — Kraków, 1938. — t. IV/2, zeszyt 17. — S. 208—211.

² *Majewski W.* Machowski Sebastian // *Polski Słownik Biograficzny.* — Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1973. — t. XVIII. — S. 637—639.

ля Лупу. Там він воював із союзниками Речі Посполитої — Волощиною та Семиграддям.

Ян Казимир, сподіваючись підмоги від цих союзників, розмістив своє військо під Кам'янцем-Подільським у окопах і чекав вісток про падіння Сучави. Далі він рушив до Бара, а потім, довідавшись про приєднання військ Іслама-Гірея до Хмельницького, відступив у район міста Жванець (зараз село Кам'янець-Подільського району Хмельницької області). 28 вересня коронна армія зупинилася табором між ріками Дністер і Жванчик, який укріплювали ровами й валами. Чисельність війська сягала 40—50 тисяч осіб. Тим часом під Сучавою було укладено перемир'я, але, маючи значні втрати в боях із козаками, правителі Волощини й Семиграддя не надали серйозної допомоги Яну Казимиру.

Козаки й татари оточили королівський табір і блокували його¹. Їхня чисельність була приблизно такою, як і чисельність коронних військ. Почалася більш ніж двомісячна облога. У війську Речі Посполитої почався голод, спалахнули епідемії, поширеним стало дезертирство. Але не набагато кращою була й ситуація в таборі козацькому. Ні одна зі сторін не могла зважитися на вирішальну битву.

Подальше стояння військ у умовах негоди, масових захворювань, браку харчів і фуражу вело до чим далі більших небойових втрат. Необхідно було шукати вихід із ситуації. І тоді Іслам-Гірей взяв на себе роль посередника на переговорах.

Жванецьке замирення стало намаганням зберегти гарне обличчя при поганій грі. Хан з татарами, взявши упоминки й ясир, повернувся до Криму. Ян Казимир «зализував рани», готуючись до чергового походу проти козаків. А гетьман Хмельницький був за крок до... віднайдення нового союзника. Цим союзником стала Московія.

В українській літературі і тут хан постає як «зрадник». Але в цій ситуації його посередницьку місію назвати «зрадою» не варто. 17 грудня він домовився з Яном Казимиром про відновлення миру на тих умовах, які були досягнуті в Зборові в 1649 р. Також татарам мали бути виплачені упоминки, й вони отримали змогу брати ясир аж до Вісли. Правда, всі ці домовленості були усними. Як вони виконуватимуться, залежало від доброї волі й... сили тієї чи іншої сторони.

У російській, а потім радянській і навіть сучасній українській історіографії можна зустріти думку, що Хмельницький із самого початку повстання шукав порозуміння з московським царем, розглядаючи його ледь як чи не основного союзника². Насправді картина виглядає дещо інакше. Принаймні на початках Хмельниччини, в 1648—1650 рр., гетьман не розглядав Московію як свого союзника. А його дипломатичні зв'язки з очільником цієї держави були пов'язані з тим, щоб нейтралізувати московитів і не допустити їхнього втручання в українські справи на боці польської сторони. У цей час зовнішньополітичними пріоритетами Хмельницького були Османська імперія, Кримське ханство, а з 1650 р. — ще Молдавія.

Проте після Берестецької катастрофи Хмельницький починає шукати союзу з Москвою. Саме тоді вже звучать пропозиції прийняти Військо Запорізьке під опіку московського царя.

¹ Про Жванецьку облогу див.: *Грушевський М.* Історія України-Русі: в 11 т., 12 кн. — Т. 9, кн. 1. — С. 650—720.

² *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — С. 261—283.

Чим були викликані такі зовнішньополітичні зміни?

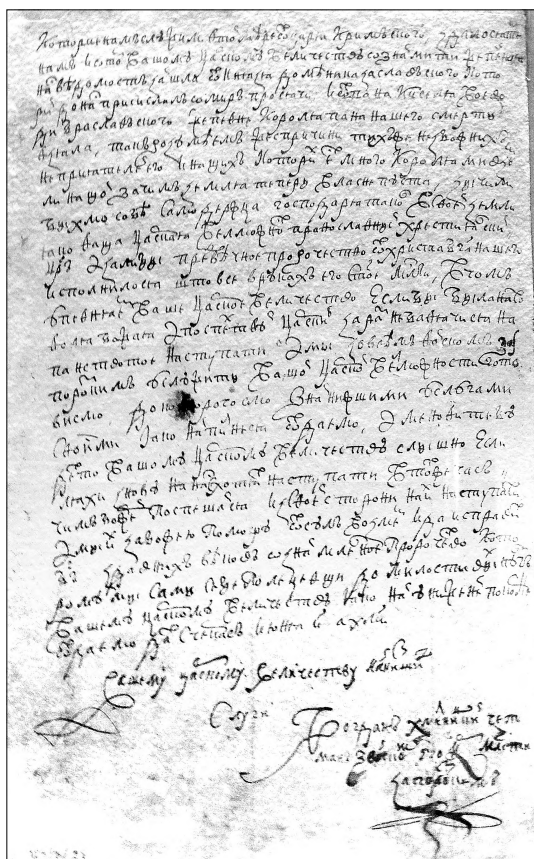
Можна припустити, що Хмельницький вважав недостатньою турецьку й татарську допомогу для того, аби протистояти Речі Посполитій. Втеча кримського хана з поля Берестецької битви, певно, лише посилила таку думку. Якось надію він покладав на Молдавію, але це не була велика потуга, на яку можна було б опертися.

Інша справа — Московія. Вона, що правда, ще не відійшла від «смутних часів», втративши частину земель, які дісталися Речі Посполитій. З останньою вона мусила дотримуватися миру. Але московіти виношували плани взяти реванш, хоча б повернути нещодавно відібрані в неї в 1618 р. землі Новгород-Сіверщини й Смоленщини. При сприятливому збігу обставин Московія не проти була б вступити у війну з Річчю Посполитою.

Та спрацьовували тут не лише чинники прагматичного характеру. Певну роль відіграли, скажімо так, чинники ідейні. Посередниками на переговорах Хмельницького з московітами часто ставали православні ієрархи з Османської імперії — уже згадувані патріарх Паїсій, митрополит Йоасаф та інші. «...навряд чи можна погодитися, — відзначала Наталія Яковенко, — з поширеною серед істориків думкою, що гетьман напрочуд уміло використав для своїх дипломатичних пасьянсів вище духовенство. Навпаки, це мудрі східні ієрархи, схоже, направляли гетьманську шаблю у потрібному їм керунку»¹. Залишається лише нагадати, що «мудрі східні ієрархи» не були самостійними фігурами й часто діяли в інтересах очільників Порти.

У період Хмельниччини, як уже зазначалося, туркам цікаво було втягнути Московію у війну проти Речі Посполитої. Взяття під протекцію московітами Війська Запорізького вело до їхньої війни з цією державою. У Москві це чудово розуміли й не поспішали брати під царську руку єдиновірних козаків.

Наприклад, ще в березні 1652 р. посол Хмельницького Іван Іскра, прибувши до Москви, запропонував прийняти під опіку Військо Запорозьке. Царські урядовці,

Лист гетьмана Богдана Хмельницького царю Олексію Михайловичу з повідомленням про перемоги над польським військом і бажанням запорізьких козаків вступити до підданства Московії

¹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — С. 198.

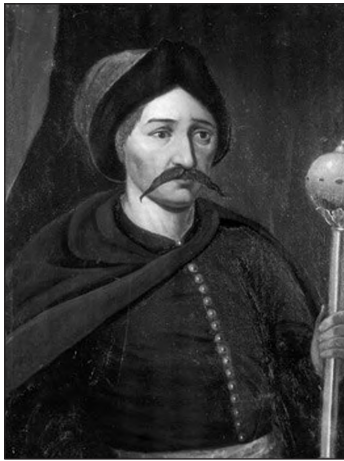
аби не провокувати війну з Річчю Посполитою, погодилися взяти лише військо, без території, передбачаючи надати козакам землі між річками Дон та Ведмедиця.

Лише восени 1653 р. Московія зважилася на війну з Річчю Посполитою. Земський собор прийняв рішення про опіку Московії Війська Запорізького¹. 19 (9 за с. ст.) жовтня 1653 р. з Москви вирушило велике посольство до України, яке очолив боярин Василь Бутурлін (? — 1655)², а 2 листопада (23 жовтня за с. ст.) Московія оголосила війну Речі Посполитій.

Тепер лишилося справу довести до логічного завершення. На початку січня 1654 р. московське посольство прибуло до Переяслава. 16 (6 за с. ст.) січня прибув сюди й Хмельницький. Через два дні, 18 (8 за с. ст.) січня, відбулася Переяславська рада.

В українській літературі іноді порушується питання, чому Хмельницький вибрав Переяслав, а не «князівську столицю» Київ. На це було кілька причин.

Хмельницький не розглядав Київ як «своє місто». Це був воеводський центр. Тут так чи інакше давали про себе знати урядові впливи. До того ж місто не було «достатньо покозачене», а київський митрополит Сильвестр Косов та його оточення, як уже говорилося, займали досить прохолодну позицію щодо козацького гетьмана. Хмельницький зробив своєю столицею рідний йому Чигирин. Але це було незначне містечко без якихось історичних традицій, йому навіть не було й сотні років. А в той час «старина», традиції цінувалися досить високо. Переяслав же був містом старинним — вважайте, майже ровесником Києва. Водночас це було місто, де були сильні козацькі впливи. Тут Хмельницький міг спокійно проводити раду і забезпечити «потрібне» голосування.

Павло Тетеря

Насправді казусів під час ради вистачало. У Переяславі не було ніякого «широкого представництва». Там знаходився Переяславський полк під командуванням Павла Тетері (1620?—1670)³, гетьманового хрещеника. Зрозуміло, він забезпечував «правильне голосування». На раду прибуло 12 полковників, які лояльно ставилися до Хмельницького.

Спочатку гетьман радився із старшиною, яка схвалила союз із Московією. Потім вийшов на площу і виголосив промову, де навів резони щодо московської опіки. Присутні ніби радо його підтримали.

Однак далі почалися незгодження. Коли гетьман, старшина й московські послы пішли до переяславського Успенського собору, де духовенство мало привести їх до присяги, Хмельницький зажадав, аби послы першими присягли від імені царя. Бутурлін відмовився складати присягу.

¹ Про підготовку й хід Переяславської ради див.: *Горбечь В. М.* Переяславська рада, 1654 // *Енциклопедія історії України*: у 10 т. — Т. 8. — С. 142.

² Про Василя Бутурліна див.: *Бутурлін Василь Васильович* // *Енциклопедія історії України*: у 10 т. — Т. 1. — С. 417.

³ Про Павла Тетерю див.: *Дашкевич Я.* Павло Тетеря // *Володарі гетьманської булави: історичні портрети*. — С. 253—283.

Після цього інциденту гетьман й представники старшини пішли на нараду, що тривала кілька годин. Тим часом посли лишилися в соборі. Під час наради переяславський полковник Павло Тетеря й миргородський Григорій Лісницький приходили й просили Бутурліна скласти присягу. Однак безуспішно. Глава московського посольства наполягав, що московський цар не присягає своїм підданним, але слово його непорушне.

Після тривалої наради козаки все ж присягнули московському царю Олексію Михайловичу. Таких ніби було 284 особи. Від царя Хмельницькому посли вручили грамоту й знаки гетьманської влади (військовий прапор, булаву та шапку). Потім представники московського посольства побували у 117 містах і містечках України, щоб прийняти присягу від населення на вірність цареві. За їхніми ж даними, присягу ніби склали 122 542 особи чоловічої статі. Якщо взяти цю цифру за основу, то можна припустити, що цар отримав близько півмільйона нових підданих. В принципі, на ті часи не так уже й мало.

Правда, не все було гладко з присягою цареві. Брацлавський, Кропивнянський, Уманський та Полтавський полки відмовились присягати. В останньому навіть дійшло до того, що московітів побили киями. Не хотіла присягати й Січ Запорізька. Не присягали деякі представники козацької старшини. Серед них — доволі популярний полковник Іван Богун. Проблеми виникли зі складанням присяги в окремих містах, наприклад у Чорнобилі. Та найбільшим ляпсусом для гетьмана стало те, що присягати відмовилися священнослужителі Київської митрополії на чолі з владикою Сильвестром Косовим. Виглядало парадоксально — православне духовенство відмовилося присягати православному цареві, волюючи залишатися в підданстві польському королю-католику.

Після від'їзду Бутурліна гетьман і старшина почали виробляти проект договору з Московією. Цей документ не зберігся. Тому говорити про те, як уявляла собі козацька еліта відносини з московським царем, проблематично. Цей проект, судячи з усього, був скорочений і суттєво відредагований у Москві. До нас дійшли у російській редакції т. зв. Березневі статті 1654 р., які визначали відносини царя й Війська Запорізького¹. Правда, є сумніви щодо автентичності цього документа.

До сьогодення ведуться дискусії, як класифікувати Переяславський акт із позиції міжнародного права. Не будемо їх розглядати, вернемося лише до очевидних речей.

По-перше, не підлягає сумніву акт присяги московському цареві. Він мав не лише юридичний сенс, а й символічне значення. Сотні тисяч людей із підданства польському королю перейшли в московське підданство. Це не могло не вплинути

Олексій Михайлович

¹ Див.: Хмельницький Б. Договірні статті із російським царем Олексієм Михайловичем від 13 березня 1654 року // Україна. Антологія пам'яток державотворення Х—XX ст.: у десяти томах. — Т. III. — С. 211—217.

на їхню свідомість. Таке дійство справило набагато більший вплив, ніж укладення якихось договорів «у верхах». У цьому сенсі, справді сотні тисяч українців приєдналися до Московії.

Хмельницький — цей хитромудрий політик — звик до того, що договори, які уклалися, часто були варті не більше, ніж той папір, на якому писалися. Так він, напевно, сприймав і Березневі статті, котрі почав порушувати буквально наступного дня після їхнього прийняття.

По-друге, був укладений документ (Березневі статті), який передбачав протекцію Московії над Військом Запорізьким. Хоча козакам надавалися вольності, різноманітні преференції, але царський уряд спробував їх обмежити. Зокрема, обмежувалися міжнародні контакти Війська Запорізького (воно не мало права зносин з польським королем і турецьким султаном). Також у Київ та Чернігів вводилися російські воєводи із гарнізонами.

Російська й українська сторони по-різному дивилися на Переяславський акт, виходячи зі своїх політичних традицій, які помітно різнилися. Московіти трактували його як приєднання, фактично захоплення, українських земель. Натомість українці розглядали цей акт як договір «рівноправних сторін», де кожна бере на себе стосовно іншої відповідні зобов'язання. Ці розходження особливо були помітними під час Переяславської ради, коли московські послы відмовилися від «взаємної присяги».

Боярин Бутурлін приймає присягу від гетьмана Хмельницького на підданство Московії

Можливо, Хмельницький, старшини, зрештою, українці, які присягнули цареві, сподівалися, що нарешті настане край злигодням і жахіттям війни. Однак це була ілюзія, за яку довелося заплатити — й дуже дорого.

Чи збирався гетьман виконувати умови Березневих статей? Схоже, для нього це була чергова політична комбінація, реалізація якої залежала від різних чинників, що виникали. Він і далі, незважаючи на заборону, контактував і з очільниками Османської імперії, й навіть Речі Посполитої.

За якихось півроку перед Переяславською радою, у 1653 р., Хмельницький вів перемовини з турками про чергові умови протекції. У 1655—1657 рр. він відряджав посольства до турецького султана, які декларували вірність гетьмана правителю Османської імперії¹.

Незадовго після укладення Березневих статей, 16 квітня 1654 р., Хмельницький писав до кримського хана Іслам-Гірея, що він і його військо «на вічні часи» не порушить взаємної присяги про «братерський союз» і «приязнь». При цьому зазначав: «Що ж до Москви, з якою ми вступили в дружбу, то ми це зробили згідно з

¹ Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI — перша чверть XVII століття.) — С. 279—283.

порадою Вашої Царської Милості (тобто хана. — П. К.). А з усього бачимо, що ляхи стягають людей з різних земель на нашу загибель, то чому б ми не мали цього (домовленостей із Московією. — П. К.) робити?»¹

Наскільки можна довіряти цьому листу Хмельницького до Іслам-Гірея? Звісно, маємо певну дипломатичну гру. І все ж видається, що Хмельницький був достатньо щирим. Йому справді потрібен був союзник. До того ж цей союзник (хай номінально) вважався васалом кримського хана. Формальний васалітет Московії від Криму зберігався до кінця XVII ст.

Як оцінювати чергову політичну комбінацію Хмельницького, що призвела до Переяславської ради? Була це «перемога» чи «зрада»? Гетьман, певно, вважав, що «здобув перемогу». Насправді він сам себе перехитрив. Переваги, які нібито давав Переяславський акт, трансформувалися у великі втрати. Мається на увазі не лише віддалена перспектива, коли Московія зуміла інкорпорувати Лівобережну Україну, а перспектива ближня, коли через цей акт в Україні виникли чималі проблеми.

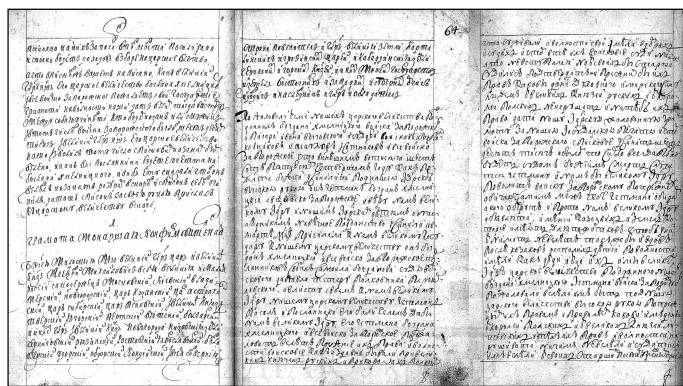
По-перше, Переяславський акт, як уже говорилося, не був сприйнятий одностайно. Він призвів до незгод у козацькому й міщанському середовищах (селян же в цьому випадку ніхто не питав). Але головне — від цього акта дистанціювалося вище православне духовенство Київської митрополії.

По-друге, Переяславський акт розв'язав чергову війну — між Московією й Річчю Посполитою. Козацтво було втягнуте в неї, а українські землі стали ареною бойових дій. Ця війна стала не менш, якщо не більш жорстокою, ніж попередня «війна домовна» між козаками, союзниками яких були татари, й урядовими силами Речі Посполитої.

По-третє, в особі Московії Хмельницький отримав далеко не «ідеального союзника». Так само й московіти вбачали в козаках «невдячних васалів». Незважаючи на єдиновірство, політична культура й ментальність українських козаків та мос-

Іслам-Гірей

Жалувана грамота московського царя Олексія Михайловича всьому Військові Запорізькому з підтвердженням давніх прав і вольностей військових. 1654 р., березня 27. Москва

¹ Памятники, издаваемые Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. III. — С. 193—196.

ковітів помітно різнилися. Буквально вже з Переяславської ради між цими союзниками виникали конфлікти.

Переяславський акт, який ніби мав вирішити козацьке питання, ще більше заплутав і загострив його. А Хмельницький замість того, щоб «зняти» старі проблеми, отримав нові.

У перший рік української незалежності відбулася «відміна» Переяславської ради. 21 червня 1992 р. у Переяславі-Хмельницькому скликана була т. зв. Велика рада Українського козацтва. На майдані Возз'єднання козаки обрали гетьманом України знаного політика В'ячеслава Чорновола і скасували присягу московському цареві Олексію Михайловичу, дану Хмельницьким та козаками в січні 1654 р. Було це дійство таким собі політичним карнавалом, який практично мало що означав. Відрікшись від Переяславської ради, новоспечені козаки, звісно, продовжували шанувати «великого Богдана».

Лебедина пісня полівасалітету

Надії українських козаків на допомогу Москви особливо не виправдалися. Москві (і це зрозуміло) не дуже цікавою була поруйнована шестилітньою війною Україна. Їх більше цікавили терени відносно благополучного Великого князівства Литовського, на які давно зазіхала Москва.

Російські війська переважно вели військові дії на литовських землях. На допомогу їм був посланий козацький корпус у кількості 18 тисяч чоловік під командою Івана Золотаренка (? — 1655)¹. До осені 1654 р. московіти взяли Полоцьк, Вітебськ і Смоленськ. А Золотаренко захопив Бихівський, Кричівський та Могильовський повіти. Тут на зимові лежі й лишилося його військо.

У цей час українські землі виявилися недостатньо захищені. Навесні і влітку 1654 р. точилися локальні бойові дії в районі Подністрів'я. Основні ж бої були

Серйозним джерелом доходів кримських татар був ясир з українських земель. Раніше його забезпечували спільні походи з Хмельницьким. Тепер відкрилася інша перспектива. Це можна було здійснювати з санкції влади Речі Посполитої, яка воювала з українськими козаками. Зрештою, кримський хан, як і турки, були зацікавлені в тому, щоб на теренах України не стала домінуючою якась одна сила. Їм в Україні потрібен був баланс протилежних сил.

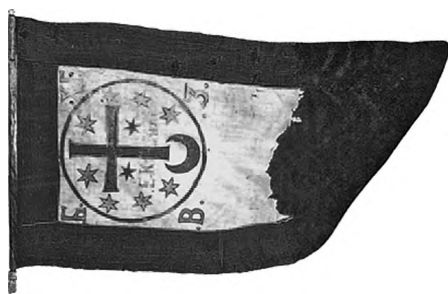
попереду. Цього ж літа різко для України змінилася зовнішньополітична ситуація. У червні помер хан Іслам-Гірей. Існує легенда, що його отруїла одна з його дружин, що була україркою. Мовляв, вона хотіла помститися за свою сплюндровану землю. Якщо ж ця благочестива й патріотична легенда відповідає дійсності, то можемо лише «подякувати» цій бранці — вона для України зробила «ведмежу послугу». Як би не було, але Іслам-Гірей належав до вірних союзників Хмельницького. Більше того — їх пов'язувала особиста дружба. Зі смертю Іслам-Гірея Хмельницький втратив дуже багато.

¹ Про Івана Золотаренка див.: *Горобець М.* Золотаренко Іван Нечипорович // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 3. — С. 377.

Наступник цього кримського хана, Махмед-Гірей (1610—1674)¹, був політичним противником свого попередника. Він вирішив чинити інакше, ніж Іслам-Гірей. Тому уклав «вічний мир» з Річчю Посполитою проти Московії. На той час Османську імперію вже не цікавила ні Річ Посполита, ні козаки. І тим, і другим було не до турків. У цій ситуації хан міг вести таку гру, яка йому була вигідною.

У жовтні 1654 р. 30-тисячне військо під керівництвом коронного гетьмана Северина Потоцького вступило на терени Брацлавщини, а в бік Умані рушили татарські загони. Хмельницький, не маючи належних сил, не міг їм нічого реально протиставити. Коронне військо захопило на Поділлі велику кількість міст і містечок (понад сто). Деякі з них зазнали знищення. Повністю було знищене місто Буша, яке героїчно оборонялося. Багато русинів-українців Поділля змушені були покинути свої землі, втікаючи до Молдавії та на Лівобережну Україну.

У січні 1655 р. коронна армія й татари об'єдналися. Тоді ж на допомогу Хмельницькому прийшли московські війська під керівництвом Василя Шереметьєва. 29—31 січня відбулася велика битва над річкою Багвою поблизу Охматова (нині село в Жашківському районі Черкаської області). З одного боку билися польсько-татарські війська, з іншого — московсько-українські. Битва не дала переваги ні одній зі сторін. Зате втрати були величезні. Цьому сприяли важкі погодні умови, сильні морози. Згадана битва принаймні зупинила наступ коронних військ.

Королівський прапор
Богдана Хмельницького

1655 рік виявився загалом сприятливим для Хмельницького. Це було викликано чинниками зовнішньополітичними. Саме цього року Річ Посполита опинилася на грані краху. На теренах Великого князівства Литовського продовжили наступ московські й козацькі війська. Останні під керівництвом Івана Золотаренка влітку взяли Свислоч і Мінськ. А восени, об'єднавшись із московитами, захопили Вільно й Гродно. Більша частина Литви, власне Білорусі, опинилася під владою Москви².

Цим вирішив скористатися шведський король Карл Густав X (1622—1660)³, заявивши про свої претензії на прибалтійські землі Східної Пруссії та Ліфляндії, що входили до складу Речі Посполитої. У липні 1655 р. він увів свої війська на територію цієї держави. Йому піддався познанський воєвода разом з посполитим рушенням. Війська відмовлялися воювати зі шведами. Останнім без особливих труднощів вдалося на початку вересня взяти Варшаву, а невдовзі — й Краків. Король Ян Казимир покинув державу й утік до Сілезії. Після того як московські й козацькі війська взяли Вільно, фактичні правителі Великого князівства Литовсько-

¹ Про Мехмед-Гірея див.: *І. Галенко*. Мехмед-Гірей IV Софу // Енциклопедія історії України: у 10 т. — К., 2009. — Т. 6. — С. 571.

² *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — С. 311—314.

³ Про Карла Густава X див.: *Горобець М.* Карл X Густав // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 4. — С. 111.

го Януш та Богуслав Радзивілли прийняли шведську протекцію. Ці події отримали в польській літературі назву Шведський Потоп, який тривав до 1660 року.¹

Карл Густав X

Є. Турбацький. «Посли львівського магістрату у Б. Хмельницького»

Ще до вторгнення шведів у Річ Посполиту, у травні 1655 р., шведський король налагоджує дипломатичні стосунки з Хмельницьким, який охоче йде на них². Не останню роль у цьому відігравав відомий політик-авантюрист Єронім Радзівівський, який у той час опинився на службі в шведського короля³. Радзівівський давно контактував із Хмельницьким. Йому нескладно було порозумітися з козацьким гетьманом. Тоді ж вдалося Хмельницькому встановити дружні контакти з семиградським правителем Юрієм II Ракоці (1621—1660)⁴ і бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом-Вільгельмом (1620—1688)⁵.

Згідно досягнутим домовленостям, козацька армія під проводом Хмельницького й допоміжний московський корпус, очолюваний Бутурліним, вирушили на облогу Львова, яка розпочалася 29 вересня. Гетьман не виявляв активності. Й не даремно. Він вважав, що Львів — руське місто, тому воно має належати йому. Однак на Львів претендували шведи, а московіти намагалися місцеве населення на Галичині змусити присягнути царю⁶. Протиріччя між козаками й московітами виникли на південних теренах Великого князівства Литовського, які були зайняті військами Золотаренка. Останній намагався запроваджувати тут козацьку адміністрацію, що викликало незадоволення московських урядників⁷.

Під Львовом Хмельницький, до речі, прийняв делегацію і від польського короля. Останній ніби погоджувався пе-

¹ Про Шведський Потоп див.: *Rzeczpospolita w latach Potopu / pod red. J. Muszyńskiej i J. Wijaczki*. — Kielce, 1996.

² *Хмельницький Б.* Листи до шведського короля Карла Густава 1656 р. // *Україна. Антологія пам'яток державотворення Х—XX ст.* — Т. III. — С. 222—225.

³ *Перналь А. Б.* Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини, 1658—1659 / пер. з пол. Ю. Мицика. — К., 2013. — С. 114, 115, 155.

⁴ Про Юрія II Ракоці див.: *Віднянський С. В.* Ракоці Дердь II // *Енциклопедія історії України: у 10 т.* — Т. 9. — С. 131.

⁵ Про Фрідріха-Вільгельма див.: *Gloger B.* Friedrich Wilhelm — Kurfürst von Brandenburg. Biographie. — Berlin, 1985.

⁶ *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — С. 208.

⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 2. — С. 936.

Ян Матейко. «Гетьман Хмельницький з татарами під Львовом»

редати гетьману всі руські землі аж із Володимиром, Львовом, Перемишлем і Ярославом включно.

Облога Львова тривала до початку листопада¹. У той час у тилу козацької армії з'явилися татари. Гетьман, взявши з міщан контрибуцію, пішов воювати з ординцями. Відбулося кілька боїв. У цій ситуації хан Махмед-Гірей, який реально втратив свого союзника, польського короля, вирішив, що не варто випробовувати долю й ліпше порозумітися з Хмельницьким. Під час переговорів Хмельницький давав зрозуміти хану, що готовий відступитися від Москви й сприяти поверненню до влади короля Яна Казимира.

Хмельницький, як бачимо, й далі вів свої ігри, вступаючи в перемовини з різними правителями, часто граючи на протиріччях між ними². Інше питання, чи давали такі ігри результат? Адже, щоб цим займатися, треба було мати за спиною чималу потугу. Гетьман цього не мав. Його Військо Запорізьке часто було не суб'єктом міжнародних відно-

син, а об'єктом. Це чудово продемонстрували мирні переговори між Московією й Річчю Посполитою, що відбувалися в 1656 році.

Московський цар, спостерігаючи за успіхами Швеції, був дуже занепокоєний. Адже ця країна стала господарем на Балтійському морі, у той час як Московія хотіла мати під своїм контролем частину балтійських земель. У травні 1656 р. вона оголосила війну Швеції й стала союзником Речі Посполитої. Між цими новими союзниками починаються переговори у Вільні, на які навіть не була допущена українська делегація. Хмельницькому московіти чітко дали зрозуміти, чого він для них вартує³.

Після цього гетьман розвиває дипломатичну активність. Налагоджує контакти зі шведським і навіть польським королями, імператором Священної Римської імперії, турецьким султаном та його васалами — кримським ханом, володарями Волощини й Молдавії. З князем Семиграддя Юрієм II Ракоці в 1656 р. укладає угоду, спрямовану проти Речі Посполитої⁴. Ракоці в той час захопив Краків, Варшаву

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 2. — С. 1116—1625.

² Чухліб В. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький—Дорошенко—Мазепа. — К., 2011. — С. 63—81.

³ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — С. 208—209.

⁴ Договір із князем Ракоцієм від 7 вересня 1656 року // Україна. Антологія пам'яток державотворення X—XX ст. — Т. III. — С. 218—219.

і мав надію стати польським королем. На допомогу йому Хмельницький послав 20-тисячний козацький корпус на чолі із Антоном Ждановичем (? — після 1660)¹. Проте успіх Ракоці виявився тимчасовим. Він так і не заволодів польським престолом. Тодішній король Ян Казимир зумів зберегти трон, а з часом відновити контроль над своїми володіннями.

Гетьман Юрій
Хмельницький

Одним із успіхів Хмельницького в останні місяці його життя був похід козацьких військ разом зі шведами на Берестейщину, що входила до складу Великого князівства Литовського. Результатом цього стало звернення до гетьмана в червні 1657 р. шляхти Пінського повіту (як православних, так і католиків) про прилучення їхньої землі до теренів Війська Запорізького².

У квітні 1657 р. Хмельницький, розуміючи, що йому лишилося жити недовго, зібрав старшинську раду і за її згодою передав владу своєму 16-річному синові Юрію (1641—1685?)³. Насправді реальна влада все більше концентрувалася в руках генерального писаря Івана Виговського (1608—1664)⁴. Юрію ж під час свого першого гетьманування довелося відіграти хіба що роль символу «батьківської слави».

Хмельницький помер вранці 6 серпня (27 липня за с. ст.) 1657 р. у Чигирині. Можливо, однією з причин смерті гетьмана було те, що йому повідомили про невдачі Ракоці, на якого він покладав чималі надії в своїх політичних комбінаціях. Він дуже перехвилювався, довідавшись про це. Хмельницького поховали в Суботіві, в Іллінській церкві, поряд із похованням його сина Тимоша. Цей храм мав стати родовою усипальницею Хмельницьких.

Проте з часом поховане тіло гетьмана зникло. Яка його доля — не відомо. Існує дві версії зникнення праху гетьмана. За однією з них, руський воєвода Стефан Чарнецький у 1664 р. напав на Суботів, викопав домовину з ті-

Т. Шевченко. «Смерть Богдана
Хмельницького»

¹ Про Антона Ждановича див.: Гурбик О. Жданович Антон Микитович // Енциклопедія історії України: у 10 т. — Т. 3. — С. 142.

² Липинський В. Україна на переломі. 1657—1659. — Відень, 1920. — С. 11—17.

³ Про Юрія Хмельницького див.: Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. — С. 237—252.

⁴ Про Івана Виговського див.: Мицик Ю. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети — С. 191—236.

лом Хмельницького, спалив її й попів вистрілив з гармати¹. Друга версія гласить, що тіло Богдана було перепоховано його старим другом Лавріном Капустою. Аби не допустити наруги над його прахом, нове місце поховання знало обмежене коло осіб, які з часом загинули, а таємницю забрали з собою в могилу.

Є щось у цих історіях містичне...

Іллінська церква в Суботові, в якій було поховано Хмельницького

¹ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — 2-ге вид., допов., перероб. — С. 594—595.

Спадок Богдана. Замість післямови

То хто такий Хмельницький — герой чи злочинець? А може, як часто це буває, два в одному.

Безперечно, був він людиною талановитою. Зумів піднятися із «низин», зі стану покозаченого шляхтича, до «вершин», коли із ним мусили рахуватися найбільші можновладці Європи. Є сенс говорити про його хитрість, чи навіть «подвійність», уміння приховувати свої справжні наміри, вводити противника в оману. Цим він не раз користався і на війні, і коли доводилося шукати консенсус серед схильної до анархії козацької старшини (а це було ой як нелегко!), й коли провадив переговори із супротивниками. Іноді гетьман вдавався до своєрідного акторства, коли «ставав п'яним» (а справді — що з п'яного візьмеш?). Хоча його вчинки свідчать: свої кроки гетьман добре продумував. Не міг таке робити безпробудний п'яничка. Можливо, акторством були і його пориви гніву. Хотів він тим самим справити відповідне враження на своїх партнерів чи супротивників.

Хмельницький вмів вигравати, але і програвати умів. Навіть у критичних ситуаціях (наприклад, після Берестецької катастрофи) зумів знову піднятися.

Був це «досконалий політик» — людина, яка зміла здобути владу й утримати її. Йому вдавалося майже десять років утримувати в своїх руках гетьманський уряд, який не мав чіткого статусу. Діялося це в надзвичайно складних умовах постійних воєн, внутрішніх протиборств серед козацької старшини, станових протистоянь в українському суспільстві. Безперечно, для цього треба було володіти великим талантом.

Правда, це був талант тактика — не стратега. Хмельницькому вдавалося непогано вирішувати сьогоденні справи, але він нечасто працював на далеку перспективу.

Як Хмельницький скористався своїм талантом? На добро чи зло?

Хоча що таке добро, а що зло?

Чи, може, поставити питання дещо інакше? Наскільки дії Хмельницького були конструктивними? До яких змін привели вони — до змін «прогресивних», що дозволили «його народу» досягнути успіхів, чи навпаки?

Можна виділити дві доленосні події, котрі спровокував Хмельницький і котрі мали важливі наслідки як для народів Європи, так і для соціуму, що існував на землях українських. Це — повстання проти урядових структур Речі Посполитої, яке розпочалося 1648 р., і Переяславська рада 1654 року.

Спробуємо з'ясувати наслідки цих подій як у «широкому», так і у «вузькому» сенсі. Тобто як ці події змінили конфігурацію сил на міжнародній арені і як змінили життя українського суспільства. Під останнім розуміються *всі* соціальні стани й *всі* етно-конфесійні групи, що існували в той час на українських землях і взаємодіяли між собою.

Почнемо з повстання.

У питанні міжнародному воно мало такі наслідки.

По-перше, вивело з гри Річ Посполиту як потенційного союзника Венеціанської республіки у війні з Османською імперією. Це дало останній можливість вийти переможцем у цьому військовому протистоянні, заволодівши Критом (Кандією), й взяти під контроль торгівлю в східній частині Середземного моря, яка приносила чималі доходи. Це, своєю чергою, стримувало занепад Османської імперії, яка, навіть перебуваючи в стані деградації, зуміла проіснувати до початку ХХ ст.

По-друге, повстання під проводом Хмельницького не дало можливості реалізувати плани очільників Речі Посполитої щодо захоплення земель Османської імперії в Північному Причорномор'ї й ліквідації Кримського ханства. Пізніше, у кінці XVIII — на початку XIX ст., ці плани були реалізовані — але не Річчю Посполитою, а Російською імперією. Загалом же Хмельницький посприяв і зміцненню Кримського ханства, і збереженню монополії Порти на чорноморську торгівлю.

По-третє, повстання запустило процес розвалу Речі Посполитої як найбільшої держави Центрально-Східної Європи. Її місце мали зайняти якісь інші державні потуги. У кінці XVIII — на початку XIX ст. геополітичний спадок Речі Посполитої перейняли переважно Росія, частково — Пруссія й Австрія.

Хмельницький, розпочавши повстання, відкрив скриньку Пандори. Україна стала ареною постійних бойових дій, у яких брали участь військові сили різних держав. Навіть автори, які прославляють Хмельницького, змушені визнати, що повстання під його проводом привело до чисельних руйнувань, масових вбивств, занепаду економічного життя тощо. Так, Валерій Смолій та Валерій Степанков у монографії «Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.)» писали: «Від воєнних дій, голоду, епідемій, міграцій на російські та молдавські терени було втрачено щонайменше 65—70 % населення... Оскільки воєнні операції переважно велися на українській території, то саме українці заплатили найвищу ціну. Буквально етноцидом обернулася для них присутність та дії на українських землях польсько-кримських військ протягом січня-березня 1655 р. та у 1664 — першій половині 1665 рр., коли відбувалося масове винищення та захоплення в ясир. Величезних зруйнувань зазнали поселення, було суттєво підірвано економічний потенціал країни»¹. До цих слів заради об'єктивності варто додати, що не менших руйнувань зазнали українські землі під час «визвольних походів» козаків і татар за часів Богдана Хмельницького і вже після нього. Занадто велику ціну Україна заплатила за свободу. Тим паче, що ця свобода виявилася ефемерною.

Але спробуємо дистанціюватися від жахів Хмельниччини, про які є чимало свідчень навіть у лояльних до козацтва авторів (один Літопис Самовидця чого вартує!). Про ці жахіття також говорять скупі рядки документів, що свідчать про винищення сіл, міст і містечок. Не будемо з'ясовувати, хто більше в цьому винний — козаки Хмельницького, татарські загони, неорганізовані повстанські вагаги, шляхетські війська, пізніше — армії московитів, шведів тощо. Винні — всі. Не вистачило ні мудрості, ні політичної волі вчасно зупинитися, знайти компроміс.

¹ Смолій В., Степанкова В. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — С. 353.

До яких змін призвела Хмельниччина у внутрішньому житті України?

По-перше, різко занепало господарське життя. Україна, котру в той час було трактовано як «рай», де тече мед та молоко, і яка реально стала житницею Європи, в ході війни перетворили в «пекло», де люди масово гинули від важких умов життя, захворювань і голоду.

По-друге, відбулася зміна еліт. На місце старої шляхетської еліти прийшла еліта козацька. У плані культурному, традицій управління вона програвала попередній еліті, часто демонструючи анархічні настрої. У плані соціально-економічному козацька старшина, за великим рахунком, не пропонувала чогось принципово нового, зберігаючи звичні феодальні відносини. За часів імперської Росії ця еліта трансформувалася в консервативно-феодальне малоросійське дворянство. Водночас Хмельниччина призвела до завершеної інтеграції руської аристократії до складу «польської нації» та подальшої її участі в націотворчих процесах Польщі. Саме за часів козацької «ребелії» чимало руських шляхтичів стали католиками й «поляками»-сарматами.

Щодо «визволення селянства», то воно в ході Хмельниччини й у наступні часи так і не відбулося. Інша річ, що якась частина селянства покозачилася й стала вільною. Це створювало певні можливості для розвитку нових, більш економічно ефективних відносин. Правда, з часом, в умовах імперської Росії це «селянське визволення» було зведене нанівець.

По-третє, катастрофічно деградувало міське життя. Саме міста були тією соціальною базою, де в плані економічному розвивалися т. зв. буржуазні відносини, а в плані політичному — відбувалося становлення представницької демократії. Міста також були осередками різноманітних інновацій, культурного розвитку, служачи «локомотивами» суспільства. Хмельниччина, а також Руїна, що наступили після неї, призвели до того, що значна частина міст і містечок була зруйнована. Україна з країни, яку можна було б назвати країною міст, перетворилася в сільську країну. Велика кількість колишніх міських поселень стали селами. Така деурбанізація спинила економічний, соціальний і культурний розвиток краю.

Варто врахувати й те, що в містах часто концентрувалася енергійна, ініціативна частина населення, схильна сприймати і розвивати нове. Чимало таких людей було знищено. Це стало ударом по генофонду населення, який, судячи з усього, погіршився.

Зазначені тенденції мали свій подальший розвиток після Переяславської ради, яка, своєю чергою, додала тенденції нові.

У зовнішньополітичному плані ця подія призвела до певного політичного переформатування східноєвропейських теренів. Військо Запорізьке, як військово-політична сила, остаточно вийшло із підпорядкування Речі Посполитої й присягнуло московському цареві. Це порушило баланс сил у цьому регіоні. Таке переформатування дало старт для посилення Московії, яка через півстоліття стала імперією, опанувавши балто-чорноморський простір, на який раніше претендувала Річ Посполита.

Без українського людського чинника ця імперія не відбулася б. Українці дали для Московії не лише військову потугу, але й потугу культурну. Дали вони імперії «символічний капітал», «славне історичне минуле» — Київську Русь. На цьому

минулому переважно будувалися імперські міфи. Не скажемо, що в цьому є безпосередня заслуга Богдана. Але саме завдяки йому ініційованій ним Переяславській раді були започатковані ці процеси.

У плані внутрішньому Переяславська рада зробила московський чинник важливим чинником українського життя. Якщо до того часу українські землі попри певні нюанси і в плані економічному, й політичному, й культурному були «Європоєю», то тепер частина України (передусім Лівобережжя) опинилася в сфері «євразійського простору», котру представляла Московія, що була одним із спадкоємців Золотої Орди. Це вело до переформатування в «євразійську сторону» економічного, політичного й культурного життя України. Але Україна, своєю чергою, зробила суттєвий вплив на цей «євразійський простір». І якщо цей простір у часи імперської Росії все ж став «євразійським», а не «азійським», то в цьому, безперечно, далеко не остання заслуга українців.

В українській літературі (особливо в останній час) багато говориться про державотворення Хмельницького, про те, що він створив «національну державу». Насправді подібні твердження — продукт сучасної міфології. Бажання бачити національне (в сучасному розумінні) в далекому минулому, там, де його реально не було.

Чи будував Хмельницький державу? А якщо будував — то яку?

Почнемо з того, що українське козацтво, що сформувалося як прикордонне явище в XVI ст., створило низку своїх військово-політичних інституцій — передусім це стосується Запорізької Січі й реєстрового козацтва. Ці інституції можна трактувати як державні чи протодержавні. Правда, якщо Запорізька Січ була «нічийною» і «вільною», козаки якої наймалися на службу до правителів різних держав, то реєстрове козацтво було на службі в Речі Посполитій.

Сумнівно, що Хмельницький на початку повстання збирався будувати свою державу. Принаймні офіційні документи свідчать, що тоді він мислив свою діяльність у межах Речі Посполитій. Проте стрімкий розвиток подій, можливо, навіть неочікуваний для гетьмана, змусив його творити відповідні інституції державного характеру. Творив він їх, спираючись на інституції реєстрового козацтва, які він знав і які були йому ближчі.

У ході повстання оформилася своєрідна держава — Військо Запорізьке зі своїм полковим устроєм, на чолі якого стояв гетьман з відповідними службами й дорадчими органами. Назвати цю державу «класичною» проблематично.

Так, дещо аморфно виглядала її територія. Вона змінювалася. Як уже говорилося, в 1652 р. московський цар погоджувався взяти Військо Запорізьке з людьми, але (що показово!) без території. Можна говорити, що ця держава нагадувала кочові чи напівкочові державні утворення. Таким, наприклад, було Кримське ханство. Звісно, між останнім і Військом Запорізьким не варто ставити знак рівності. Та все ж схожі риси між ними були.

Воєнно-політичне утворення українського козацтва, сформоване в часи Хмельниччини, можна назвати військом-державою, де була сильна влада гетьмана. Фактично він став воєнним диктатором. У такій державі велику роль відіграла персоніфікована влада. Поки жив Хмельницький, що мав авторитет і непе-

ресічні політичні таланти, то вдавалося згладжувати протиріччя й «утримувати єдність».

Такий стан «неоформленості» гетьманської держави змушував її очільника звертатися за допомогою до сильних протекторів. Звідси різного роду союзи, зовнішньополітичні комбінації, до яких вдавався Хмельницький. Таку його політику іменують політикою полівасалітету. Але цей полівасалітет був не стільки ознакою мудрості гетьмана, скільки ознакою слабкості його держави.

Хмельницький, на жаль, більше сил витрачав на те, щоб сконцентрувати в своїх руках владу (майже абсолютну!), а не на те, щоб створити інституції, які б, незалежно від персони правителя, забезпечували функціонування державного організму.

У час смерті Хмельницький полишив несформовану державу. Передача ним гетьманства своєму сину Юрію мало що вирішувала. Юрій Хмельницький, на відміну від свого батька, не мав належного досвіду й авторитету, аби забезпечити відносно нормальне функціонування державного організму Війська Запорізького. Тому незадовго після смерті Богдана Хмельницького настала т. зв. Руїна, яка продемонструвала неефективність інституцій молодій Українській державі.

Як можна охарактеризувати цю державу в плані етнічному й соціальному?

Передусім це була станова держава, де головну роль відігравало козацтво. Помітне місце в ній займало православне духовенство. Недаремно Хмельницький роздавав різноманітні пожалування для монастирів і церков. Щодо міщанства, то це були, радше, люди другого сорту. А селянство — це взагалі «третьосортні люди». Формальна рівність громадян держави перед законом, що характеризує «класичні» національні держави, тут була відсутня.

У плані етнічному в цій державі домінував руський (український) елемент. Хоча були сильні й інші елементи етнічні. Помітну роль відіграв татарський чинник. Хоча татари й «розчинялися» в руському середовищі, але ментально й культурно впливали на нього. Приблизно те саме можна сказати про поляків. Польські селяни, переселяючись на українські землі, швидко засвоювали місцеві говірки й часто наворачталися на православ'я. Інша ситуація була з польською шляхтою, яка переважно дотримувалася католицизму. Її представники, вважаючи себе соціальною елітою, трималися осібно й зберігали своє віровизнання. Осібно трималися також юдеї. У «переплавці» цих та інших елементів «у одно» велика роль належала православній церкві. Ставши православним, татарин, поляк-католик чи юдей ніби перетворювалися в русина. Адже в той час етнічна приналежність часто корелювалася з приналежністю етнічною.

Гетьманська держава, з часом перетворившись у автономну структуру держави Російської, проіснувала близько ста років по смерті Хмельницького. Чи могла вона стати державою національною? У принципі, могла. Але ця держава зникла перед тим, як в Європі почалася ера націоналізму. Правда, малоросійські дворяни, нащадки колишньої козацької старшини, відіграли помітну роль у розвитку українського національного руху на початковому етапі, апелюючи до «гетьманської старовини».

Проте не варто думати, що без гетьманської держави Україна в час націоналізму не відбулася б. Наприклад, з кінця XIX ст. центром українського руху стала Га-

личина, яка не входила до складу цієї держави і де козацькі традиції практично не існували. Те саме можна сказати про Волинь, яка поряд з Галичиною в ХХ ст. була ще однією з найбільш «проукраїнських територій».

Отже, без гетьманської держави Україна все одно б постала. Але... була б інакшою. Якою — це вже питання «альтернативної історії».

На сьогодні маємо Україну таку, яку маємо.

Україну непокірну, бунтівливу, навіть анархічну. Таку, що володіє великими ресурсами, людськими зокрема, але не може дати їм ради. Україну з далеко не найкращою соціальною елітою і політично дезорієнтованим народом. Зрештою, Україну, яка так і не навчилася бути справді самостійною, а сподівається на «зарубіжних партнерів», граючись у полівасалітет чи то багатовекторність.

І що саме таку Україну маємо, з її плюсами та мінусами, — то є велика заслуга Богдана.

Та батьківщину не вибирають.

Зате можна зробити її кращою. Але для цього варто хоча б засвоїти уроки історії.

Пам'ятне місце, де відбувалася Переяславська рада, Переяслав-Хмельницький. Пам'ятний знак про зречення українського козацтва на чолі з гетьманом В'ячеславом Черноволом від присяги московському царю 21 червня 1992 р.

Зміст

Вступ.....	3
Легенда	10
Як сприймали Хмельницького його сучасники?.....	10
Творення образу героя	45
Русифікований Хмельницький	92
Українські страсті навколо Хмельницького	108
За що ми любимо Богдана? Хмельницький в українському національному дискурсі	128
(Не)Богдан: образ Хмельницького в польському національному дискурсі	147
Єврейський погляд на Хмеля	160
Потурчений Хмельницький	166
Хмельницький по-радянськи.....	172
Борець за волю України	183
Державник чи революціонер?	192
Справжній Хмельницький. Людина в історії	200
Хмельницький до повстання: факти і домисли	200
Чому вибухнуло повстання під проводом Хмельницького?	213
«Дивна війна» з Річчю Посполитою	233
Молдавський казус	254
Від Берестечка до Переяслава	258
Лебедина пісня полівасалітету	272
Спадок Богдана. Замість післямови.....	278

Науково-популярне видання

КРАЛЮК

Петро Михайлович

**БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ:
ЛЕГЕНДА І ЛЮДИНА**

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Відповідальна за випуск *Л. І. Вакуленко*
Художній редактор *О. А. Гугалова*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *В. А. Мурликін*
Коректор *Р. Є. Панченко*

Підписано до друку 10.07.17. Формат 70×100 1/16.
Умов. друк. арк. 23,22. Облік.-вид. арк. 24,56.
Тираж 1200 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: market@folio.com.ua
Інтернет-магазин:
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016